

SOSYAL VE BEŞERÎ

BİLİMLERDE ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR - II

Aralık 2022

EDİTÖR
PROF. DR. İRFAN YILDIZ

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2022

ISBN • 978-625-6399-02-0

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla

çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven

Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in

any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Yalı Mahallesi İstikbal Caddesi No:6

Güzelbahçe / İZMİR

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruyenyayinevi.com

e-mail: seruyenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Araştırmalar - II

Aralık 2022

Editör

Prof. Dr. İrfan YILDIZ

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN TANRI ALGISI DEĞERLERİNİN DÜNYAYA KARŞI GÖRÜŞLERİNE VE UMUT DÜZEYLERİNE ETKİSİ

Uğur GÜRGAN, Canberk EŞKİN..... 1

Bölüm 2

COVID-19 SÜRECİNDE E-TİCARETTE HİZMET KALİTESİNİN, MÜŞTERİ MEMNUNİYETİ VE MÜŞTERİ SADAKATI KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ.

Elturan ALASKARLI, Mohammad Ismail KARIM NAZAR 21

Bölüm 3

METAVERSE’DE İSLAMİ FİNANS’A GENEL BAKIŞ

Hamide ARSLAN 43

Bölüm 4

BİBLİYOMETRİK BAKIŞ AÇISIYLA YİYECEK VE İÇECEK SEKTÖRÜ İLE İLİŞKİLİ DUYUSAL PAZARLAMA ARAŞTIRMALARININ İNCELENMESİ

Hüseyin ŞENEROL 57

Bölüm 5

“MODERN TÜKENMİŞLİK”: ZOOM YORGUNLUĞU

Emine DURAN, Abdulsamet DURAN 77

Bölüm 6

TÜRKİYE SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ PRİMLİ REJİMİNDE ENGELLİLERİN SOSYAL GÜVENLİĞİ

Aykut AYDIN..... 91

Bölüm 7

KİLİS OYLUM HÖYÜKTE BULUNAN ÇİVİ YAZILI METİNLER IŞIĞINDA NUHAŞŞE ÜLKESİ

Abdulhamit KAVAK..... 105

Bölüm 8

GENÇLİKTE Mİ? İHTİYARLIKTAKI Mİ? ADLI TÜRK MASALINDA ÜST DÜŞÜNCE

Sibel TURHAN TUNA..... 121

Bölüm 9

YETENEK REKABETÇİLİĞİ: OECD ÜLKELERİNDE KÜMELEME ANALİZİ İLE BİR İNCELEME

Zafer DURAN, Nurdanur TAVLAN SOYDAN 139

Bölüm 10

SİSTEMATİK DERLEME VE VERİ SENTEZLEME SÜRECİNDE BİR META-ANALİZİ NASIL YAPILMALI?

Mehmet Emin YAŞAR, İzzet AYDEMİR..... 155

Bölüm 11

OSMANLI İSPANYOL BARIŞI SONRASINDA İSPANYA-GARP OCAKLARI İLİŞKİLERİ (1782- 1791)

Tufan TURAN..... 185

Bölüm 12

TARİHİ ROMAN VE FİLMLE ARACILIĞIYLA “TARİH BİLİNCİ”NİN OLUŞTURULMASI

Ülkü Ayşe OĞUZHAN BÖREKÇİ,

Filiz ERDEMİR GÖZE, Gülcen IŞIK..... 203

Bölüm 13

ERKEN ÇOCUKLUK ARAŞTIRMALARINDA NİTEL ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİNDEN GÖMÜLÜ TEORİ KULLANIMI

Fatma ÖZKÜR DUMAN 223

Bölüm 14

ÖRGÜTSEL SİNİZM VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIK ARASINDAKİ İLİŞKİ: BİŞKEK KONAKLAMA İŞLETMELERİ ÖRNEĞİ

Mehmet ULUTAŞ 237

Bölüm 15

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA TÜRK ORDUSU'NUN SİLAH VE MÜHİMMAT TEMİNİ

Ersay ZENGİN 255

Bölüm 16

21. YÜZYILDA EĞİTİM YÖNETİMİ POLİTİKASI: LİYAKAT MI, SADAKAT MI?

Ayhan DİREK 285

Bölüm 17

KADINA YÖNELİK CİNSİYET AYRIMCILIĞI VE CAM TAVAN SENDROMUNA ETKİSİ

Büşra PÜTÜN, Hüseyin ASLAN 309

Bölüm 18

COĞRAFİ BAKIŞ AÇISIYLA KARS-ARDAHAN YÖRESİNDE KAZ YETİŞTİRİCİLİĞİ

Evren ATIŞ, Şaban ÇELİKOĞLU 323

Bölüm 19

YABANCILAŞMA VE SOSYAL MEDYANIN YABANCILAŞMA ÜZERİNDE ETKİSİ

Nimet TEĞİN 345

Bölüm 20

RUSYA’NIN BALKAN POLİTİKASI (1875-1903) VE BUNUN VARNA’DAKİ YANSIMALARI

Hacer GÖL 355

Bölüm 21

BÖLGESEL BÜTÜNLEŞME ÖRNEĞİ OLARAK MERCOSUR VE UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜ

Neriman HOCAOĞLU BAHADIR 373

Bölüm 22

17. YÜZYILIN SONLARINDA RODOSÇUK KAZASINDA ÇOK EŞLİLİK

Ümit EKİN..... 391

Bölüm 23

OSMANLI KENTLEŞME PRENSİPLERİ BAĞLAMINDA BATI ANADOLU SAHİL ŞERİDİ KALELERİNİN POZİSYON VE NİTELİKLERİ

Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR..... 405

Bölüm 24

NAMIK KEMAL’İN SÜRGÜN HAYATI

Canan SARIYAR SEZAN, Tuğba ALDEMİR..... 425

“

Bölüm 1

**ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN TANRI
ALGISI DEĞERLERİNİN
DÜNYAYA KARŞI GÖRÜŞLERİNE VE
UMUT DÜZEYLERİNE ETKİSİ**

Uğur GÜRGAN¹, Canberk EŞKİN²

”

1 Prof. Dr. , BAUN NEF EBB PDR, ORCID: 0000-0002-0421-8168, ugur-gan@hotmail.com

2 Psikolojik Danışman, ORCID: 0000-0002-3058-9579, eskincanberk@gmail.com

GİRİŞ

İnsanların davranışlarının ana temeli ve belirleyeni dünya görüşü olduğu için bireyin yaşam tecrübelerini ve kendi varlığını daha iyi bir şekilde kavrayabilmesini kolaylaştırır. Aynı şekilde başkalarının tecrübe, davranış ve düşüncelerini de anlamamıza yardımcı olur (Tokat, 2006). “İnsanların temelde kendilerine ve dünyaya dair varsayımları vardır. Bunlar dünyanın iyi bir yer olduğu, anlamlı olduğu ve kişinin kendisinin değerli ve dayanıklı olduğu gibi varsayımlardır” (İnci ve Boztepe, 2013: 82).

Kelime olarak dünya görüşü bu şekilde ortaya çıkmıştır. Terim olarak dünya görüşünü Tokat (2006) şöyle tanımlıyor; “Dünya görüşü, gerçekliğin tabiatı, kaynağı, varlık sebebi ve düzeni, insanın bu gerçeklik alanındaki yeri ve nasıl davranacağına dair kanaatler ve inançlar sistemi; metafizik, teolojik, epistemolojik, antropolojik ve ahlaki inançlar bağı; insanın bütün dünyayı ya da “büyük resmi” görme ve anlama tarzıdır. Başka bir ifadeyle dünya görüşü; kişinin algılama, düşünme, bilme ve eylemini belirleyen ve bunların temelini oluşturan, bütün gerçeklik alanı hakkındaki inançlar sistemi; bireyi çevreleyen toplumun, geleneklerin, kurumların, kuralların ve dilin içinde gizli olan temel kabuller ve kanaatlerdir.

“Dünyanın yardımseverliği varsayımı” insanların yaptıklarının karşılığı olarak kötülükten daha fazla iyilik bulma yönündeki beklentisini ve ön kabulünü içermektedir. Yardımseverlik varsayımı genel olarak dünyaya “olumlu” bir bakışı ifade etmektedir. Dünyanın yardım severliği varsayımı, hem insanlar dışında dünyanın iyi bir yer olduğunu düşünme hem de insanları yardımsever, başkalarını düşünen, kibar olarak kabul etme olmak üzere iki alt varsayımı kapsamaktadır (Janoff-Bulman, 1989).

İnsanlar dünya üzerindeki sorunlar ile en iyi şekilde mücadele edip başarılı ve doyurucu bir hayat sürmek istemektedirler. Glasser tarafından geliştirilen “Kontrol Kuramı” insanların dünya üzerindeki gereksinimlerini karşılamak için kendi içlerindeki güçler aracılığı ile harekete geçtiklerini, fiziki ve psikolojik olarak dış güçler tarafından kontrol edilmediklerini, kendi seçimleriyle davrandıklarını ileri sürmektedir. Bu kurama göre doyurmak üzere harekete geçtiğimiz ihtiyaçlarımız “hayatta kalma-üreme”, “ait olma-sevgi işbirliği”, “güçlü olma”, “özgür olma” ve “eğlenme” şeklinde sınıflanmaktadır (Kaner, 1993). Heider’in Sağduyu Psikolojisine göre insanlarda “çevremizdeki dünyaya ilişkin tutarlı, parçaları birbirine uyan bir görüş oluşturma ve çevremizi kontrol etme” güduları olmak iki temel güdü vardır. Bu güduları doyurabilmek için çevremizdekilerin bize ve bizim de çevremize nasıl davranmamız gerektiğini kestirebilmemiz gerekmektedir. Aksi taktirde “rastlantısal”, “şaşırtıcı”, “tutarsız” ve “düzensiz” bir dünyada çevremiz üzerinde doyurucu bir denetim kurmamız olanaksızlaşır ve ne yapacağımıza karar veremeyiz (Freedman ve ark., 1993).

Rastlantısallık varsayımı adalet ve kontrol edilebilirliğin karşıtıdır. Olayların herhangi bir kurala bağlı olmaksızın meydana gelebileceği ve insanların kendi sorumluluğu olmadan başlarına geleni yaşadıkları düşüncesidir. Janoff-Bulman (1989) insanların rasgele başlarına gelecek olaylar için de “şanslı” olacaklarını, başlarına gelenlerin iyi şeyler olacağı yönünde beklentilerinin ağır basacağını varsaydıklarını bildirmektedir.

“Kendilik değeri varsayımı” temelinde iyi insanların iyi şeyler yapan insanlar oldukları ve kötülüklerle karşılaşmalarının en az düzeyde olacağı, dünyanın iyi insanlara adil davranacağı varsayımı vardır. Bu varsayımın da özünde dünyanın adaletli bir yer olduğu ve kontrol edilebilir olduğu için uygun davranışlı, iyi insanların zarar görmeden güven içinde yaşanılabilceği varsayımlarına atıf vardır (Janoff-Bulman, 1989).

Umutsuzluk

Umutsuzluk, bir amacı gerçekleştirmede sıfırdan az olan olumsuz beklentiyi ifade eder. Umutsuzluğun en büyük özelliği, hayata bakıştaki olumsuz tutumlar, kötümser yaklaşım ve başarısızlıktır (Tümkiye, 2005). Umutsuzluk olumsuz olaylara karşı psikolojik bir tepkidir ve olumsuz beklentilerle oluşur. Gelecekle ve geleceği değiştirmenin beklentisiyle ortaya çıkan çaresizlikle ilişkilidir. Umutsuzluk bir özellik veya durum olabilir (Dunn, 2005:153).

Umut kavramını, duygu, beklenti, yanılsamak, istek olarak ele almakta ve umudun yaşamın içgüdüsel bir ögesi olduğunu, bireyleri incitmekten koruyarak potansiyellerini göstermelerini kolaylaştırdığını ifade etmektedir (Kutlu, 1998). Rideout ve Montemuro (1986), umudu bireyin gelecekle ilgili bir amacı gerçekleştirmede sıfırdan fazla olan beklentileri olarak ele alırken, Romero (1989) amaca ulaşma beklentisinin duygusal bir ögesi olarak ele almaktadır. Miller (1985) ise umut kavramını, duygu, beklenti, yanılsamak, istek olarak tanımlamakta ve umudun yaşamın içgüdüsel bir ögesi olduğunu bireyleri incitmekten koruyarak potansiyellerini kolaylaştırdığını ifade etmektedir (Şahin, 2009: 273)

Umutsuzluğun nedenleri incelendiğinde beş başlık altında toplanmaktadır: 1.Çeşitli etkenlere bağlı olarak bireyin etkinliklerinin uzun süre kısıtlanması ve bunun sonucunda ortaya çıkan yalnızlık, 2.Beden sağlığının kötüleşmesi, 3.Uzun süreli stres, 4.Kendini bırakmak, 5.Soyut değerlere ve/veya Allah’a olan inancı kaybetmek. Umutsuzluğun belirtileri ise 10 madde de toplanabilir: 1.kötümser içerikli konuşmalar, dilde olumsuz ifadeler, 2.edilgenlik, konuşmada azalma, 3.duyguların ifadesinin azalması, 4.insiyatif kullanma eksikliği, 5.dış uyaranlara karşı tepkilerin azalması, 6.kendisiyle konuşan kişiye ilgisizlik, 7.umursamaz ve aldırılmaz tavırlar, 8.iştahta azalma, 9.uyku saatlerinde artma ya da azalma, 10.kişisel bakıma özen göstermeme.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu çalışmada ilişkisel tarama modeli kullanılmıştır. Araştırmanın bağımsız değişkenleri: anne tutumu, baba tutumu, özgüven düzeyi, umut düzeyi değişkenleridir. Bağımlı değişkenleri ise Tanrı algısı, umutsuzluk düzeyi ve dünyaya ilişkin görüşlerini ölçmektedir.

Araştırma Örneklemi

Araştırmanın örneklemi üniversite düzeyinde öğrenim gören farklı üniversite ve fakültelerdeki 168'i kız, 240'u erkek totalde 408 üniversite öğrencisinden oluşturmaktadır.

Araştırma Problemi: Üniversite öğrencilerinde tanrı algısı değerlerinin dünyaya karşı görüşleri ve umut düzeyleri cinsiyete, yaşa, anne baba tutumuna algılanan özgüvene, algılanan umut düzeyine göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

Alt problemler

1-Katılımcıların tanrı algısı düzeyleri, umut düzeyi ve dünyaya ilişkin görüş puanları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

2-Katılımcıların tanrı algısı düzeyleri ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

3-Katılımcıların umutsuzluk düzeyleri ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

4-Katılımcıların dünyaya ilişkin görüşleri ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

5-Katılımcıların tanrı algısı düzeyleri ile yaş aralıkları açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

6-Katılımcıların dünyaya ilişkin görüşleri ile yaş aralıkları açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

7-Katılımcıların umutsuzluk düzeyleri ile yaş aralıkları açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

8-Katılımcıların tanrı algısı düzeyleri ile anne tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

9-Katılımcıların dünyaya ilişkin görüşleri ile anne tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

10-Katılımcıların umutsuzluk düzeyleri ile anne tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

11-Katılımcıların tanrı algısı düzeyleri ile baba tutumu açısından an-

lamalı bir farklılık göstermekte midir?

12-Katılımcıların dünyaya ilişkin görüşleri ile baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

13-Katılımcıların umutsuzluk düzeyleri ile baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

14-Katılımcıların tanrı algısı düzeyleri ile özgüven açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

15-Katılımcıların dünyaya ilişkin görüşleri ile özgüven açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

16-Katılımcıların umutsuzluk düzeyleri ile özgüven açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

17-Katılımcıların dünyaya ilişkin görüşleri ile umut açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

18-Katılımcıların tanrı algısı düzeyleri ile umut açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

19-Katılımcıların umutsuzluk düzeyleri ile umut açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Veri Toplama Araçları

Bu araştırmada, kişilerin dünyaya bakış açılarını öğrenmek için “Dünyaya İlişkin Varsayımlar Ölçeği”, umutsuzluk düzeylerini ölçmek için “Beck Umutsuzluk Ölçeği”, tanrı algısını ölçmek için “Tanrı Algısı Ölçeği” olmak üzere toplam 3 tane veri toplama aracı kullanılmıştır. Tüm bu araçlara ilişkin detaylı bilgi aşağıda sunulmaktadır.

Beck Umutsuzluk Ölçeği (BUÖ)

Beck ve diğ. (1974) umutsuzluğu, bireyin gelecek ile ilgili olumsuz beklentiler geliştirmesi ve kişinin kendi kapasitesini olduğundan aşağı görmesi olarak tanımlamaktadır.

Beck Umutsuzluk Ölçeği Seber tarafından Türkçeye uyarlanmıştır. Ölçeğin niteliği, ergen ve yetişkinlerde uygulanabilen özelliğiyle bireyin geleceğe yönelik olumsuz beklentilerini değerlendiren bir ölçektir. Ölçek 11 doğru, 9 yanlış önermeden oluşan toplam 20 maddelik bir ölçektir. Puanların olası değişkenliği 0 ile 20 arasındadır. Ölçekten elde edilen yüksek puan umutsuzluğun veya geleceğe yönelik olumsuz beklenti düzeyinin yüksek olduğunu belirtmektedir.

Dünyaya İlişkin Varsayımlar Ölçeği (DİVÖ)

Ölçeğin Türkçe uyarlamasını Yılmaz (2008) gerçekleştirmiştir. Ölçek-

te 6 alt faktör bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla (iyilik, adalet-kontrol, öz kontrol, öz değer, rastlantısallık, şans. Ölçek sonuçta 31 maddeye indirilmiştir. Ölçek bu haliyle öz kontrol, şans, öz değer, rastlantı faktörleri 4'er maddeden, adalet-kontrol faktörleri 7 maddeden, iyilik faktörü ise 8 maddedir. Ölçeğin iç tutarlılığı 0,70; güvenilirlik katsayısı 0,58'dir. (Yılmaz, 2008). Bu çalışmada ölçek faktörlerinin Cronbach's Alfa katsayıları .67 ile .85 arasında bulunmuştur.

Tanrı Algısı Ölçeği (TAÖ)

Ölçek maddeleri hazırlanırken Tanrı algısı olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayrılmış bu boyutları belirlemede de iki tip yönelim belirlenmiştir. Bunlar Tanrıya sevgi yönelimi ve korku yönelimidir. Korku yönelimli Tanrı algısında "Cezalandıran, Affetmeyen, Uzak, Korkutucu Tanrı ile ilgili ifadeler; sevgi yönelimli Tanrı algısında ise "Affeden, şefkatli, Çok Seven, Güvenilir Tanrı" ile ilgili ifadeler yer almaktadır. Ölçek maddeleri 5'li Likert tipindedir. Puanlardaki yükselme sevgi yönelimli bir Tanrı algısını göstermektedir.

Verilerin Analizi

Yapılan çalışmada, üniversite düzeyinde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin tanrı algısını, umutsuzluk düzeyini ve dünyaya ilişkin görüşleri ile umut düzeyi, anne-baba tutumu ve özgüven düzeyi arasındaki ilişkisini bulmak için Pearson korelasyon analizi ve bağımsız örneklem için t testi kullanılmıştır. Üniversite düzeyinde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin aldıkları, anne tutumu, baba tutumu, özgüven düzeyini, umut düzeylerini arasındaki ilişkilerini bulmak için tek faktörlü ANOVA testi ile incelenmiştir.

BULGULAR

Araştırmanın alt problemleri doğrultusunda bulgular aşağıda sıralanmıştır.

1. Üniversite öğrencilerinin tanrı algısı düzeyleri, umut düzeyi ve dünyaya ilişkin görüş puanları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

Tablo 1: *Tanrı Algısı, Umutsuzluk, Dünyaya İlişkin Varsayım Arasındaki Korelasyon Sonucu*

	TAÖ	BUÖ	DİVÖ
TAÖ	1	,285*	,315*
BUÖ		1	,240*
DİVÖ			1

*P<.001

Tanrı Algısı puanı, Beck Umutsuzluk puanı, Dünyaya İlişkin Varsayım puanları arasında ilişki olup olmadığını ortaya koymak için basit doğrusal

korelasyon analizi yapılmıştır. Bunun sonucunda aralarında orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur (Tablo 1).

2. Üniversite öğrencilerinin tanrı algısı düzeyleri ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

Tablo 2 incelendiğinde Tanrı Algısı Ölçeği 408 kişiye uygulanmış olup 240'ı kız, 168'i erkek üniversite öğrencisinden oluşmaktadır. Yapılan t-testi sonucuna göre tanrı algısı puanları cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermemektedir ($t=-1,333$ $p>.05$). Aritmetik ortalamalara bakıldığında kızların aritmetik ortalaması $\bar{x}=87,10$, erkeklerin aritmetik ortalaması ise $\bar{x}=84,63$ 'tür. Erkeklerin tanrı algısı kızların tanrı algısından daha düşüktür.

Tablo 2: Tanrı Algısının Cinsiyet Değişkenine Göre T Testi Sonucu

	Cinsiyet	N	$\bar{x}$	S	sd	t
TAÖ	Kız	240	87,10	17,58	406	-1,35
	Erkek	168	84,63	19,05		

$P>.05$

3. Üniversite öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

Tablo 3.: Umutsuzluk Puanlarının Cinsiyet Değişkenine Göre T Testi Sonucu

	Cinsiyet	N	$\bar{x}$	S	sd	t
BUÖ	Kız	240	14,64	4,68	406	-2,13*
	Erkek	168	13,67	4,41		

* $P<.05$

Umutsuzluk ölçeği 240 kız, 168 erkek üniversite öğrencisine uygulanmıştır (Tablo 3). Yapılan T-Testi analizi sonucuna göre umutsuzluk düzeyleri cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermemektedir ($t=-2.13$, $p<.05$). Aritmetik ortalamalarına bakıldığında kızların aritmetik ortalaması $\bar{x}=14.64$, erkeklerin aritmetik ortalaması ise $\bar{x}=13,67$ 'dir. Erkeklerin umutsuzluk düzeyleri kızların umutsuzluk düzeylerinden daha düşüktür (Tablo 3).

4. Üniversite öğrencilerinin dünyaya ilişkin görüşleri ile cinsiyet arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

Tablo 4 incelendiğinde Dünyaya İlişkin Görüş Varsayım Ölçeği 408 kişiye uygulanmış olup 240'ı kız ,168'i erkek üniversite öğrencisinden oluşmaktadır. Yapılan T-Testi sonucuna göre dünyaya ilişkin görüşün cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık göstermediği bulunmuştur ($t=2.47$; $p<.05$). Aritmetik ortalamalarına bakıldığında kızların aritmetik orta-

laması $\bar{x}=82,08$, erkeklerin aritmetik ortalaması ise $\bar{x}=84,99$ 'dur. Kızların dünyaya ilişkin görüş düzeyleri erkeklerin dünyaya ilişkin görüşlerinden daha düşüktür.

Tablo 4.: *Dünyaya İlişkin Görüş Varsayım Ölçeğinin Cinsiyet Değişkenine Göre T Testi Sonucu*

	Cinsiyet	N	$\bar{x}$	S	sd	t
BUÖ	Kız	240	82,08	11,44	406	2,47*
	Erkek	168	84,99	12,12		

*P<.05

5. Üniversite öğrencilerinin tanrı algısı düzeyleri yaş aralıkları açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo 5: *Tanrı Algısı Ölçeğinin Yaş Aralığı Değişkeni Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	p
TAÖ	Gruplar arası	653,209	2	326,604	,984	,375
	Gruplar iç	134403,122	405	331,860		
	Toplam	135056,331	407			

Tablo 5 incelendiğinde tanrı algısının yaş aralığı ile ilişkisi olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda tanrı algısının yaş aralığı açısından anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($F(405)=0.984$, $p>0,5$).

6. Üniversite öğrencilerinin dünyaya ilişkin görüşleri ile yaş aralıkları açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo 6: *Dünyaya İlişkin Görüş Puanlarının Yaş Aralığı Değişkeni Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	p
DİVÖ	Gruplar arası	100,443	2	50,222	,360	,698
	Gruplar iç	56506,142	405	139,521		
	Toplam	56606,586	407			

P>.05

Tablo 6 incelendiğinde dünyaya ilişkin görüşlerin yaş aralığı ile ilişkisi olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucunda dünyaya ilişkin görüşlerin yaş aralığı açısından anlamlı bir farklılık yoktur sonucuna ulaşılmıştır ($F_{(2-405)}=0.360$, $p>0,5$).

7. Üniversite öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri yaş değişkeni açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo 7 incelendiğinde Beck umutsuzluk ölçeğinin yaş aralığı ile ilişkisi olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda Beck umutsuzluk düzeylerinde yaş aralığı açısından anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($F_{(2-405)}=1.439$, $p>0,5$).

Tablo 7: Beck Umutsuzluk Ölçeğinin Yaş Aralığı Değişkeni Açısından Anova Sonucu

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	p
DİVÖ	Gruplar arası	59,257	2	29,629	1,439	,238
	Gruplar iç	8336,682	405	20,584		
	Toplam	8395,939	407			

$P>.05$

8. Üniversite öğrencilerinin tanrı algısı düzeyleri anne tutumları açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo 8: *Tanrı Algısı Ölçeğinin Anne Tutumları Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	p
TAÖ	Gruplar arası	3795,825	4	948,956	2,914	,021*
	Gruplar iç	131260,506	403	325,708		
	Toplam	135056,331	407			

$P<.05$

Tablo 8 incelendiğinde tanrı algısının anne tutumu anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için yapılan Anova testi sonucunda tanrı algısı düzeyinin anne tutumu açısından anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($F_{(4-403)}=2.914$; $p<0,5$). Anne tutumları açısından aritmetik ortalama puanlarına bakıldığında; otoriter anne tutumuna sahip bireylerin tanrı algısı puan ortalaması ($\bar{x}=84,32$), demokratik anne tutumuna sahip bireylerin tanrı algısı puan ortalaması ($\bar{x}=87,92$), koruyucu anne tutumuna sahip bireylerin tanrı algısı puan ortalaması ($\bar{x}=86,57$), ilgisiz anne tutumuna sahip bireylerin tanrı algısı puan ortalaması ($\bar{x}=83,36$), aşırı izin verici anne tutumuna sahip bireylerin tanrı algısı puan ortalaması ($\bar{x}=69,27$)'dir. Tanrı algısı puan ortalamalarının hangileri arasında farklılık olduğunu belirlemek için yapılan post hoc testi sonucuna göre aşırı izin verici anne tutumu ile demokratik ve koruyucu anne tutumları arasında

aşırı izin verici anne tutumu aleyhine sevgi yönelimli bir Tanrı algısının olduğu belirlenmiştir.

9. Üniversite öğrencilerinin dünyaya ilişkin görüşleri ile anne tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo9: *Dünyaya İlişkin Görüş Varsayım Ölçeğinin Anne Tutumları Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	p
DİVÖ	Gruplar arası	1320,268	4	330,067	2,406	,049*
	Gruplar iç	55286,318	403	137,187		
	Toplam	56606,586	407			

*P<.05

Dünyaya ilişkin görüş düzeyleri anne tutumu anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucun dünyaya ilişkin görüş düzeyinin anne tutumu açısından anlamlı bir farklılık vardır sonucuna ulaşılmıştır ($F_{(4-403)}=2,406$ $p>0,5$). Aritmetik ortalamalara bakıldığında anne tutumunda demokratik ($\bar{x}=83,7345$) olanların değeri ile otoriter ($\bar{x}=79,2679$) olanların değeri arasında dünyaya ilişkin görüşleri açısından anlamlı bir fark vardır. Demokratik anne tutumuna sahip bireylerin koruyucu anne tutumuna sahip olanlara göre dünyaya ilişkin varsayımları daha yüksek çıkmıştır. Aritmetik ortalamalara bakıldığında anne tutumunda koruyucu ($\bar{x}=84,1659$) olanların değeri ile otoriter ($\bar{x}=79,2679$) olanların değeri arasında dünyaya ilişkin varsayımları açısından anlamlı bir fark vardır. Koruyucu anne tutumuna sahip bireylerin otoriter anne tutumuna sahip olanlara göre dünyaya ilişkin görüşleri daha yüksek çıkmıştır (Tablo 9).

10. Üniversite öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri ile anne tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo10: *Beck Umutsuzluk Ölçeğinin Anne Tutumları Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	p
BUÖ	Gruplar arası	50,973	4	12,743	,615	,652
	Gruplar iç	8344,965	403	20,707		
	Toplam	8395,939	407			

P>.05

Beck umutsuzluk düzeyleri açısından anne tutumları açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapı-

lan analiz sonucunda umutsuzluk düzeyinin anne tutumu açısından anlamlı bir farklılık bulunmamıştır ($F_{(4-403)}=0,615$ $p>0,5$) (Tablo 10).

11. Üniversite öğrencilerinin tanrı algısı düzeyleri ile baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo11: Tanrı Algısı Ölçeğinin Baba Tutumları Açısından Anova Sonucu

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	p
TAÖ	Gruplar arası	4677,089	4	1169,272	3,614	,007*
	Gruplar iç	130379,242	403	323,522		
	Toplam	135056,331	407			

* $P<.05$

Tablo 11 incelendiğinde tanrı algısının baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucun tanrı algısı düzeyinin baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F_{(4-403)}=3.614$; $p<0,5$). Aritmetik ortalamalara bakıldığında baba tutumunda koruyucu ($\bar{x}=88,5746$) olanların değeri ile ilgisiz ($\bar{x}=77,9474$) olanların değeri arasında tanrı algısı açısından anlamlı bir fark vardır. Koruyucu baba tutumuna sahip bireylerin ilgisiz baba tutumuna sahip olanlara göre tanrı algısı daha yüksek çıkmıştır.

12. Üniversite öğrencilerinin dünyaya ilişkin görüşleri ile baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo12: Dünyaya İlişkin Görüş Varsayım Ölçeğinin Baba Tutumları Açısından Anova Sonucu

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	P
DİVÖ	Gruplar arası	795,122	4	198,781	1,435	,221
	Gruplar iç	55811,463	403	138,490		
	Toplam	56606,586	407			

Tablo 12 incelendiğinde dünyaya ilişkin görüşlerin baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucun dünyaya ilişkin görüş düzeyinin baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık yoktur sonucuna ulaşılmıştır ($F(403)=1.435$ $p>0,5$).

13. Üniversite öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri ile baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo13: *Beck Umutsuzluk Ölçeğinin Baba Tutumları Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	P
BUÖ	Gruplar arası	262,549	4	65,637	3,252	,012*
	Gruplar iç	8133,390	403	20,182		
	Toplam	8395,939	407			

* $p < 0,5$

Tablo 13 incelendiğinde beck umutsuzluk düzeylerinin baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucun umutsuzluk düzeyinin baba tutumu açısından anlamlı bir farklılık vardır sonucuna ulaşılmıştır ($F_{(4-405)} = 3,252$ $p > 0,5$). Aritmetik ortalamalara bakıldığında baba tutumunda demokratik ($\bar{x} = 15,3208$) olanların değeri ile otoriter ($\bar{x} = 13,1858$) olanların değeri arasında umutsuzluk açısından anlamlı bir fark vardır. Demokratik baba tutumuna sahip bireylerin otoriter baba tutumuna sahip olanlara göre umutsuzluk düzeyleri daha yüksek çıkmıştır.

14. Üniversite öğrencilerinin tanrı algısı düzeyleri ile özgüven açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo 14: *Tanrı Algısı Ölçeğinin Özgüven Düzeyleri Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	P
TAÖ	Gruplar arası	1308,917	2	654,458	1,98	,139
	Gruplar iç	133747,414	405	330,241		
	Toplam	135056,331	407			

$p > 0,5$

Tanrı algısının öz güven düzeyi açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucun tanrı algısı düzeyinin öz güven düzeyi açısından anlamlı bir farklılık yoktur sonucuna ulaşılmıştır ($F_{(2-405)} = 1,98$; $p > 0,5$) (Tablo 14).

15. Üniversite öğrencilerinin dünyaya ilişkin görüşleri ile özgüven açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo15: *Dünyaya İlişkin Görüş Varsayım Ölçeğinin Öz Güven Düzeyleri Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	P
DİVÖ	Gruplar arası	909,367	2	454,683	3,306	,03*
	Gruplar iç	55697,219	405	137,524		
	Toplam	56606,586	407			

*p<0,5

Tablo 15 incelendiğinde dünyaya ilişkin görüşlerin öz güven düzeyi açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan analiz sonucunda dünyaya ilişkin görüş düzeyine göre, öz güven düzeyleri açısından anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($F_{(2,405)}=3.306$ p<0,5).

16.Üniversite öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri ile özgüven açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo16: *Beck Umutsuzluk Ölçeğinin Öz Güven Düzeyleri Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	P
BUÖ	Gruplar arası	622,167	2	311,083	16,207	,000*
	Gruplar iç	7773,772	405	19,194		
	Toplam	8395,939	407			

*p<0,5

Beck umutsuzluk düzeylerinin öz güven açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucun umutsuzluk düzeyinin öz güven düzeyi açısından anlamlı bir farklılık vardır sonucuna ulaşılmıştır ($F(405)=16,207$ p<0,5). Aritmetik ortalamalara bakıldığında öz güven düzeyi orta ($\bar{x}=14,3101$) olanların değeri ile düşük ($\bar{x}=10,8571$) olanların değeri arasında umutsuzluk açısından anlamlı bir fark vardır. Öz güven düzeyi orta olan bireylerin öz güven düzeyi düşük olanlara göre umutsuzluk düzeyleri daha düşük çıkmıştır. Aritmetik ortalamalara bakıldığında öz güven düzeyi yüksek ($\bar{x}=15,3796$) olanların ortalaması ile düşük ($\bar{x}=10,8571$) olanların ortalamaları arasında umutsuzluk açısından anlamlı bir fark vardır. Öz güven düzeyi yüksek olan bireylerin öz güven düzeyi düşük olanlara göre anlamlı olarak umutsuzluk düzeyleri daha düşük çıkmıştır (Tablo 16).

17. Üniversite öğrencilerinin dünyaya ilişkin görüşleri ile umut açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo17: *Dünyaya İlişkin Görüş Varsayım Ölçeğinin Umut Düzeyleri Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	P
DİVÖ	Gruplar arası	3669,524	2	1834,762	14,037	,000*
	Gruplar iç	52937,062	405	130,709		
	Toplam	56606,586	407			

* $p < 0,5$

Tablo 17 incelendiğinde dünyaya ilişkin görüşlerin umut düzeyi açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucun dünyaya ilişkin görüş düzeyinin umut düzeyi açısından anlamlı bir farklılık vardır sonucuna ulaşılmıştır ($F(403)=14,037$ $p > 0,5$). Aritmetik ortalamalara bakıldığında umut düzeyi yüksek ($\bar{x} = 14,3101$) olanların değeri ile düşük ($\bar{x} = 10,8571$) olanların değeri arasında umutsuzluk açısından anlamlı bir fark vardır. Öz güven düzeyi orta olan bireylerin öz güven düzeyi düşük olanlara göre dünyaya ilişkin görüş düzeyleri daha yüksek çıkmıştır. Aritmetik ortalamalara bakıldığında öz güven düzeyi yüksek ($\bar{x} = 15,3796$) olanların değeri ile düşük ($\bar{x} = 10,8571$) olanların değeri arasında dünyaya ilişkin görüşleri açısından anlamlı bir fark vardır. Öz güven düzeyi yüksek olan bireylerin öz güven düzeyi düşük olanlara göre dünyaya ilişkin görüş düzeyleri daha yüksek çıkmıştır.

18. Üniversite öğrencilerinin tanrı algısı düzeyleri ile umut açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo18: *Tanrı Algısı Ölçeğinin Umut Düzeyleri Açısından Anova Sonucu*

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	P
TAÖ	Gruplar arası	12046,421	2	6023,211	19,831	,000*
	Gruplar iç	123009,910	405	303,728		
	Toplam	135056,331	407			

* $p < 0,5$

Tanrı algısının umut düzeyi açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova testi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucun tanrı algısı düzeyinin umut düzeyi açısından anlamlı bir farklılık vardır

sonucuna ulaşılmıştır ($F_{(2-405)}=19,83$, $p<0,5$). Aritmetik ortalamalara bakıldığında tanrı algısı yüksek ($\bar{x}=91,96$) olanların değeri ile düşük ($\bar{x}=76,11$) olanların değeri arasında umut düzeyi açısından anlamlı bir fark vardır. Tanrı algısı düzeyi orta olan bireylerin tanrı algısı düzeyi düşük olanlara göre umut düzeyleri daha yüksek çıkmıştır. Aritmetik ortalamalara bakıldığında Umud düzeyi yüksek ($\bar{x}=91,96$) olanların değeri ile orta ($\bar{x}=85,80$) olanların değeri arasında tanrı algısı açısından anlamlı bir fark vardır. Umud düzeyi yüksek olan bireylerin umud düzeyi orta olanlara göre tanrı algısı düzeyleri daha yüksek çıkmıştır (Tablo 18).

19.Üniversite öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri ile umut açısından anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

Tablo19: Beck Umutsuzluk Ölçeğinin Umud Düzeyleri Açısından Anova Sonucu

		Kareler toplamı	Sd	Kareler ortalaması	F	P
BUÖ	Gruplar arası	1803,344	2	901,672	55,392	,000*
	Gruplar iç	6592,594	405	16,278		
	Toplam	8395,939	407			

* $p<0,5$

Tablo 19 incelendiğinde Beck umutsuzluk düzeyinin umud düzeyi açısından anlamlı bir farklılık olup olmadığını anlamak için Anova analizi yapılmıştır. Yapılan Anova testi sonucun umutsuzluk düzeyinin umud düzeyi açısından anlamlı bir farklılık vardır sonucuna ulaşılmıştır ($F_{(2-405)}=55,392$, $p<0,5$). Aritmetik ortalamalara bakıldığında umutsuzluk düzeyi orta ($\bar{x}=14,7588$) olanların değeri ile düşük ($\bar{x}=9,8919$) olanların değeri arasında umud düzeyi açısından anlamlı bir fark vardır. Umud düzeyi orta olan bireylerin umud düzeyi düşük olanlara göre umutsuzluk düzeyleri daha düşük çıkmıştır. Aritmetik ortalamalara bakıldığında umud düzeyi yüksek ($\bar{x}=15,8519$) olanların değeri ile düşük ($\bar{x}=9,8919$) olanların değeri arasında umutsuzluk düzeyi açısından anlamlı bir fark vardır. Umud düzeyi yüksek olan bireylerin umud düzeyi orta olanlara göre umutsuzluk düzeyleri daha düşük çıkmıştır.

TARTIŞMA ve ÖNERİLER

Araştırma sonucunda tanrı algısını ve dünyaya ilişkin görüş puanları açısından anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. Tanrı algısı ile umutsuzluk puanları arasında da anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Tanrı algısı yüksek olan bireyler, dünyaya ilişkin görüşlerinin daha yüksek ve dolayısıyla dünyaya karşı daha pozitif bir bakış açısına sahiptirler. Ancak yapılan bu

çalışma sonucunda ikisi arasında belli bir bağlantı ortaya çıkmamıştır. Diğer nokta ise tanrı algısı yüksek olan bireylerin umutsuzluk düzeylerinin düşük olması yönündedir. Bunun nedeni Tanrı inancının bireye bir şeyleri umut etmeyi aşılması olabilir. Ancak tanrı inancı yüksek olan bazı bireylerde umutsuzluk düzeyi düşük, bazı bireylerde ise umutsuzluk düzeyi yüksek çıktığını da gözden kaçırmamak gerekiyor. Bu noktada aralarında bir bağlantı olmadığı ortaya konmuştur. Bu araştırma sonucunda olumlu ve sevgi yönelimli Tanrı algısının psikolojik dayanıklılığı desteklediği belirlenmiştir. Allah’a karşı olumsuz duyguları da barındıran korku yönelimli Tanrı algısının ise düşük psikolojik dayanıklılıkla ilişkili olduğu görülmüştür. Bu çalışma sonucunda birçok kişi yüksek düzeyde umutsuz olarak bulunmuştur. Bireylerdeki umutsuzluk düzeyini azaltmak için psiko-eğitim programları uygulanabilir. Tanrı algısı düşük bireyler için doğru ve tarafsız bilgilere sahip olmaları açısından eğitim verilebilir. Bireylerin dünyaya ilişkin görüşlerinin düşük olmasında birçok etken söz konusu olabilir. Bireylerdeki dünya algısını etkileyen faktörler üzerinde bilimsel ve eğitsel çalışmalar yapılabilir. Bireyin özellikle okul döneminde dünyaya karşı olumlu bir bakış açısı geliştirmesine yardımcı olunabilir. Umutsuzluk düzeyi yüksek olan bireylere ilişkin yapılan kurum veya kişiler tarafından buna neden olan noktaların detaylı bir şekilde araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Ağır, M. (2007). *Üniversite öğrencilerinin bilişsel çarpıtma düzeyleri ile problem çözme becerileri ve umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aydar, S. (2013). *Kimlik ve kimlik oluşumunda dünya görüşünün rolü*. Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Iğdır.
- Aydın, Ö. (2011). *Yaşamı sürdürmede dini inancın rolü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bayyığıt, M. (1987). *Üniversite gençliğinin dini inanç, tutum ve davranışları üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bil. Enstitüsü, Bursa.
- Çavuş, B. (2016). *Öğretim elemanlarının örgütsel adalet algılarıyla umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Deveci, S. E., Ulutaşdemir, N. ve Açık, Y. (2011). Bir mesleki eğitim merkezi öğrencilerinde umutsuzluk düzeyi ve etkileyen faktörler. *Dicle Tıp Dergisi*, 38(3), 312-317.
- Dınvar, P. E. (2011). *Travma sonrası stres, dünyaya ilişkin varsayım ve Tanrı algısı ilişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi/SBE, Ankara.
- Dilbaz, N., Seber, G. (1993). Umutsuzluk kavramı: Depresyon ve intiharda önemi. *Kriz Dergisi*, 1(3), 134-138. Doi: 10.1501/Kriz_0000000044
- Dinçer, D., Derelioğlu, Y. (2005). *Üniversite sınavına hazırlanan lise son sınıf öğrencilerinin umutsuzluk düzeylerinin incelenmesi. VIII. Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi Bildiri Özetleri Kitapçığı*. Ankara: Nobel.
- Durak, Batıgün, A. (1993). *Beck umutsuzluk ölçeğinin geçerliği üzerine bir çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Durak, A., ve Palabıyıkoglu, R. (1994). Beck umutsuzluk örneği geçerlilik çalışması. *Kriz Dergisi*, 311-319.
- Ekşioğlu, H. (2011). *İnanç veya dünya görüşüne sahip olma tarzıyla psikolojik iyi olma arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Univ., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Erdoğan, E. (2014). *Tanrı algısı, dini yönelim biçimleri ve dindarlığın psikolojik dayanıklılıkla ilişkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erkmen, Y. (2017). *Travma sonrası hayata küsme bozukluğunun olumlu ve olumsuz ruh sağlığı üzerindeki etkisinde dünyaya ilişkin varsayımların aracılık etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erol, H. (2018). *Üniversite okuyan gençlerin dünyaya ilişkin varsayımlarının kay-*

- gı ve umutsuzluk düzeyleri üzerindeki etkisinin incelenmesi* (Yüzüncü yıl üniversitesi uygulaması). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Eşer, H. (2005). Üniversite öğrencilerinde dini inanç ve benlik saygısı ilişkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Fırat, E. (1977). Üniversite öğrencilerinde *Allah inancı ve din duygusu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara.
- Güler, Ö. (2007). *Tanrı'ya yönelik atıflar, benlik algısı ve günahkarlık duygusu (yetişkin örneklem)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Psikolojisi Bilim Dalı, Ankara.
- Hayta, A. (2006). Anneden Allah'a bağlanma teorisi ve İslam'da Allah tasavvuru. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 4(12) 29-63.
- Kalli, H. (2017). Türkçe atasözlerde ve deyimlerde tanrı kavramına din psikolojisi açısından bir yaklaşım. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara*.
- Kasapoğlu, A. (2005). Kur'an'a göre umutsuzluk inkâr ilişkisi. *Tabula Rasa*, 5(14),129-150.
- Kılınç, S. ve Torun, F. (2011). The belief in just world. *Current Approaches in Psychiatry*, 3(1),1-14.
- Kızılgöç, M. (2011). *Yalnızlık umutsuzluk ve dindarlık ilişkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kimter, N. (2002). *Dini inanç, ibadet ve duanın umutsuzlukla ilişkisi üzerine*. (Ed. Hayati Hökelekli), Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi, Ankara Okulu Yayınları. Ankara, 183-209.
- Kızıroğlu, M. (2012). Sınıf öğretmenlerinin sosyodemografik özelliklere göre umutsuzluk düzeyleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum*.
- Koç, A. (2011). Üniversite öğrencilerinde tanrı tasavvuru, benlik algısı ve öfke yaşantısı. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara*.
- Köylü, M. (2004). Çocukluk dönemi dini inanç gelişimi ve din eğitimi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 137-154.
- Kula, E. (2008). Endüstri meslek lisesi öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri ve saldırganlık durumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kula, T. (2012). Ergenlerde öfke duygusu, benlik algısı, Tanrı algısı, suçluluk ve utanç duyguları açısından bir değerlendirme: Diyarbakır örnekleme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara*.

- Kula, T. (2006). *Ergenlerde dini düşünce de yaşanan güçlükler*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Lopatka, C. ve Rachman, S. (1995). Perceived responsibility and compulsive checking: An experimental analysis. *Behavior Research and Therapy*, 33(6), 673-684
- Mehmedoğlu, A. U. (2004). *Kişilik ve din*. İstanbul: Dem Yayınları,
- Morgan, C. T. (1988). *Psikolojiye giriş*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yay.
- Murphy, P. E., Ciarrocchi, J. W., ve Piedmont, R. L. (2007). Klinik depresyon hastalarında dini inanç ve uygulamalarının depresyon ve umutsuzlukla ilişkisi. *AÜİFD*, XLVIII (2), 161-170.
- Özdoğan, Ö. (1998) Kendini gerçekleştirme açısından insan-din ilişkisi. *AÜİF Dergisi*, 37(1), 359-364.
- Sayar, B. (2012). *Üniversite öğrencilerinin mizah tarzları ile umutsuzluk ve boyun eğici davranışları arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Şahin, A. (2002). İlahiyat fakültesi öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri üzerine bir araştırma. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(13), 143-158.
- Şahin, B. (2015a). *Dünyaya ilişkin varsayımlar, kişilik ve mutlak doğru ihtiyacı ve biriciklik algısı değişkenlerinin depresyon ve iyi oluş ile ilişkisinde dinsel görüşün etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şahin, B. (2015b). *Dünyaya ilişkin varsayımlar, kişilik, mutlak doğru ihtiyacı ve biriciklik algısı değişkenlerinin depresyon ve iyi oluş ile ilişkisinde dinsel görüşün etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şimşek, Ö. F. ve Demir, M. (2014). A cross-cultural investigation into the relationships among parental support for basic psychological needs, sense of uniqueness and happiness. *Journal of Psychology*, 148(4), 387-411.
- Taş, C. (2018). *Umutsuzluk ve örgütsel stres ilişkisi: 4-5 yıldızlı otel çalışanları üzerinde uygulama*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Nişantası Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tuncel, E. (2016). *Soren Kierkegaard ve Albert Camus'de umutsuzluk kavramı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Uçaroğlu, I. (2013). *Üniversite öğrencilerinde travmatik yaşantıların, anksiyete ve umutsuzluk düzeyi üzerindeki etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Uz Baş, A. ve Kabasakal, Z. (2013). Öğretmen adaylarında umutsuzluk ve algıla-

nan sosyal destek. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 19-26.

Üngüren, E. ve Ehtiyar, R. (2009). Türk ve Alman öğrencilerin umutsuzluk düzeylerinin karşılaştırılması ve umutsuzluk düzeylerini etkileyen faktörlerin etkileyen faktörlerin belirlenmesi. *Yaşar Üniversitesi Dergisi*, 4 (14), 2093-2127.

Vidinlioğlu, S. Ö. (2010). *Ortaöğretim öğrencilerinin benlik algısı ve umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişki*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Ens., Sakarya.

Bölüm 2

**COVID-19 SÜRECİNDE E-TİCARETTE
HİZMET KALİTESİNİN, MÜŞTERİ
MEMNUNİYETİ VE MÜŞTERİ SADAKATI
KAPSAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ.**

*Elturan ALASKARLI¹,
Mohammad Ismail KARIM NAZAR²*

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bölümü, Yüksek Lisans öğrencisi, ORCID NO: 0000-0002-7883-8538

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bölümü, Yüksek Lisans öğrencisi, ORCID NO: 0000-0002-6789-2969

1.GİRİŞ

Tarih boyunca insanoğlu salgın hastalıklara tanıklık etmiştir. Veba, İspanyol gribi, HIV, SARS, influenza (H1N1), Escherichia coli pandemisi, MERS, EBOLA, ZİKA salgın hastalıklara örnek olarak gösterilebilir. Bu salgın hastalıklardan sonuncusu ve dünya genelinde büyük etkilere neden olan (COVID-19) pandemisidir. Salgının ilk vakaları 2019 yılında Çin'in şehrinde başladıktan sonra kısa sürede dünya genelinde yayılmaya başlamış ve bu salgın küresel bir "pandemi" olarak ilan edilmiştir (WHO,2019). İlk vakalar görülmeye başladıktan sonra dünya genelinde sosyal mesafe, maske gibi önlemler alınmaya başlamıştır. Bu önlemler Türkiye'de alınmış olsa da ilk vaka 11 Mart 2020 tarihinde Türkiye'de görülmüştür (Çetin,2020,344).

Pandeminin başlaması beraberinde uygulanan yasakları getirdi. Bu süreçte uygulanan evden çıkma yasakları insanların hayatlarını kısıtlamaya ve online alışveriş pratiklerini geliştirmelerine neden oldu. Bunun sonucunda çevrimiçi alışverişe verilen üstünlük e-ticarete olan ilgiyi ve yatırımı artırdı (Erdoğan,2020,1298). Bu alana artan ilgi e-ticarete oluşan değişimleri ve uygulanan uygulamaları artırdı.

Çevrimiçi perakendecilikteki gelişiminin artması ve çevrimdışı alışverişlerde müşterilerin tereddütleri e-ticaret pazarının gelişimini hızlandırdı. Pandemi öncesine kıyasla satışların hacmi artmaya başladı. Müşterilerin çevrimiçi alışveriş yapmaya başlamasının sonucunda, çevrimiçi alışveriş platformları uzun vadede büyümeyi sağlamak için müşteri deneyimlerini geliştirmelidir (Dinesh ve MuniRaju,2021,127). Müşteri deneyimlerini geliştirmeyen çevrimiçi alışveriş platformları müşteri memnuniyeti, müşteri sadakati gibi sorunlarla karşılaşabilir.

Araştırmanın amacı Covid-19 sürecinde e-ticarete yapılan uygulamaları ve bu sürecinin hizmet kalitesindeki etkilerinin müşteri memnuniyeti, müşteri sadakati açısından değerlendirmektir. E-ticaretteki hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakatiyle ilişkisini incelemekten önce Covid-19 pandemisinin başladığı günden günümüze kadar olan süreçte e-ticarete oluşturduğu değişimler incelenecektir. Amaç bu süreçten müşterilerin ne düzeyde etkilendiği ve onların memnuniyet ve sadakatindeki değişimleri incelemektir.

2. Covid-19 sürecinde e-ticaret.

COVID-19 salgını, tüketici ve kurumsal faaliyetleri önemli ölçüde etkiledi. COVID-19'un işletmelerin dijital dönüşümü üzerindeki etkisi araştırılrsa da tüketiciler üzerindeki etkileri araştırılmadı. Ve tüketim alışkanlıkları pek bilimsel incelemeye girmede (Kim, 2020; Verma ve Gustafsson, 2020: 253).

Tüketici anketleri ve sektörden gelen yorumlar, salgının kriz öncesinde görülen e-ticaret eğilimini artırdığını gösteriyor (Kim, 2020: 212). E-ticaret platformlarının finansal ve çevresel avantajlarına ilişkin müşteri görüşleri, tüketicilerin salgın korkusundan önemli ölçüde etkilenmiştir (Tran, 2021: 2). Bazı akademisyenler, pandemi sona erdikten sonra insanların dönüşen davranışlarını sergilemeye devam etmeleri durumunda, pazarın dijitalleşmesi ve salgın sırasında edinilen alışkanlıkların tüketimde yapısal değişikliklere yol açabileceğini öne sürüyor (Kim, 2020; Sheth, 2020: 280).

Salgının başlamasından bu yana küresel olarak internet satışları artmış olsa da bu davranışı hangi faktörlerin etkilediği henüz net değil. Pandemi sırasında çevrimiçi tüketicinin nasıl değiştiğini ve COVID-19 sonrası dönemde elektronik ticaretin olası önemini tam olarak anlamak için daha fazla çalışma gerekiyor (Barnes, 2020; O’Leary, 2020; Peji’c-Bach, 2020).”Doğal olarak meydana gelen bir olgunun ‘portresini’ verebilmek” için çalışmamızın keşfedici ve betimleyici yönü önemlidir (Bickman et al., 2009: 3)

3.Hizmet kalitesi.

Bir hizmetin müşteri beklentilerini karşılama derecesi, hizmet kalitesinin bir ölçüsü olarak kabul edilir (Lewis ve Booms, 1983). Bir firmada, sağlanan hizmet seviyesinin beklenenle karşılaştırılması olarak anlaşılmaktadır (Liu ve Wu, 2007: 132). Tüketicilerin beklentileri ile onlara verilen gerçek hizmetler arasındaki tutarsızlık olarak da bilinir. Müşterilerin işletmeye karşı olumlu davranışlarına ve ürünlerini akranlarına tavsiye etmelerine neden olacak çok önemli bir karar verme unsurudur (Gounaris vd., 2003; Stefko vd., 2020: 168). Mükemmel hizmet sunmak için, müşterilerin beklentilerini tutarlı bir şekilde karşılamamız gerekir. Önceki araştırmalar, SERVQUAL aracının hizmet kalitesini değerlendirmek için kullanılabileceğini ve beklenti-performans farkı kavramı kullanılarak kontrol edilebileceğini öne sürmüştür (Zeithaml ve Bitner, 1996). Güvenilir çok maddeli bir ölçek olan SERVQUAL aracının, hizmet kalitesini değerlendirmek için güvenilir bir araç olduğu iyi bilinmektedir (Kandampully, 1998: 431).

Zeithaml ve Bitner’e (1996) göre, bir şirketin veya ürünün değeri, müşterilerin rakiplerinden beklediklerinden nispeten daha yüksekse, o şirkete veya ürüne bağlılıklarını göstereceklerdir. Müşteriler, farklı hizmet sağlayıcılar arasında seçim yaparken sıklıkla hizmet kalitesini göz önünde bulundururlar, bu nedenle birçok işletme, işlerini kazanmak için sürekli bir mükemmellik standardını sürdürmenin ne kadar önemli olduğunu fark etmiştir. Bu uzun vadeli görüş, hizmet taahhüdünün hizmet stratejisine göre nasıl konumlandığı konusunda önemli bir değişimle sonuçlanmıştır (Kandampully, 1998: 431). Önceki çalışmalar, telekomünikasyon endüstrisinde

hizmet kalitesinin müşteri sadakati üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu doğrulamaktadır. Dhasan ve Kowathanakul (2021) tarafından Taylandlı mobil kullanıcılar üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, mobil ağ operatörlerinin sunduğu hizmet kalitesinden memnun olan müşteriler daha sadık müşteriler olma eğilimindedir. Shen ve Yahya (2021) tarafından yapılan farklı bir araştırmaya göre, COVID-19 salgını sırasında düşük maliyetli havayollarına tüketici sadakatini artırmada hizmet kalitesi ve maliyet önemli faktörlerdir. Hintli telekom kullanıcıları üzerinde yakın zamanda yapılan bir ankete göre, telekom firmalarına müşteri sadakatinin en iyi göstergesi hizmet kalitesidir (Turaga vd., 2021: 4932).

4. Müşteri memnuniyeti.

Müşteri memnuniyeti, beklenmedik veya başarılı performans düzeylerinin getirdiği duygusal bir tepki olarak tanımlanabilir (Finn, 2005: 103). Patterson (1997: 224) memnuniyeti bize tanımlanmış “... müşteri için en iyi şekilde zevkli bir deneyim olarak tanımlanabilecek olanı sunmak için memnuniyetin ötesine geçmek.” Başka bir bakış açısı, müşterileri memnun etmenin onların gereksinimlerini karşılamaya bağlı olduğudur (Schneider ve Bowen, 1999: 42). Westbrook ve Oliver’e (1991) göre en çok memnuniyet ve sürpriz ifade eden müşterilerin diğer müşterilere göre daha memnun olduklarına karar verildiğini keşfettiler. Aksine, Rust ve Oliver’e (2000) göre bir müşteriye memnun etmenin kuruluş için en iyi eylem yolu olmadığını, çünkü bunu yapmanın hem artan kazançlara hem de ekstra masraflara yol açabileceğini savundu. Ji ve Prentice (2021) tarafından Makao’daki bir kumarhane tesisinde tüketicilerin işlemsel deneyimleri üzerine yapılan yakın tarihli bir çalışmada müşteri sevincinin müşteri sadakati üzerinde aracı bir etkiye sahip olduğu gösterildi, ancak bu etki oldukça küçüktü. Önceki çalışmalar, olumlu bir duygusal tepki olan zevkin önemli davranışsal etkileri olduğunu göstermektedir (Mattila ve Enz, 2002; Oliver, 1997: 268).

Bununla birlikte, bir araştırma, mutlu tüketicilerin bir işletme hakkında iyi haberleri ağızdan ağıza yayma olasılığının daha yüksek olduğunu keşfetti (Arnold vd., 2005:1132). Birkaç araştırmaya göre, müşteri memnuniyetinin, bir mal veya hizmeti tekrar satın almayı planlayıp planlamadıkları üzerinde doğrudan bir etkisi vardır (Finn, 2005; Oliver, 1997). Anabila vd. (2021), Ganalı otel işletmesinde hizmet kalitesi ile müşteri memnuniyeti arasında pozitif bir ilişkinin yanı sıra memnuniyet ile müşteri sadakati arasında pozitif bir aracılık ilişkisi keşfetti. Pratondo ve Zaid (2021) yaptıkları çalışmada, COVID-19 salgını sırasında Endonezya’daki çevrimiçi araç çağırma sektörüne yönelik müşteri sadakatini inceledi. Araştırmalarının sonuçları, hizmet kalitesinin müşteri memnuniyeti üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ve müşteri memnuniyetinin, hizmet kalitesi ile müşteri sadakati arasında pozitif bir aracı görevi gördüğünü ortaya koymuştur. Öte yandan, Hadiwijaya vd. (2021) müşteri memnuni-

yeti düzeyinin hizmet kalitesinden fazla etkilenmediğini belirtmiştir. Öte yandan, önceki araştırmalar, neşenin müşteri sadakati üzerindeki olumlu etkisini faydalı bir şekilde destekledi (Elias-Almeida vd., 2016:13; Finn, 2005: 103). Bununla birlikte, COVID-19 salgını sırasında telekom firmaları bağlamında müşteri memnuniyetinin müşteri sadakati üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar azdır.

4.2. E-Ticarette Müşteri Memnuniyetini Etkileyen Ana Faktörler.

Literatür çalışmasına göre, altı yapıya (güvenlik ve gizlilik, bilgiye erişilebilirlik, Nakliye, kalite, Fiyatlandırma ve Zaman kazanmak) sahip teorik bir model, tüketici memnuniyetini etkileyen temel faktördür. Önerilen karışım çevrimiçi satın alma için ortak olan bir dizi faktörü geleneksel 4P pazarlama ilkeleriyle (kalite olarak ürün, fiyat, konum ve bilgi kullanılabilirliği olarak promosyon) (güvenlik, nakliye ve zaman tasarruf) birleştirir. Bir sonraki alt bölümde, tercih edilen faktörleri sunuyoruz.

4.2.1. Güvenlik ve Gizlilik.

E-ticaret, yüksek düzeyde siber güvenlik gerektirir. Fiziksel bir mağazada hırsızlığa yalnızca çalınan mallar veya çok az veya hiç ciro olmayan bir gün şeklinde izin verilirken, çevrimiçi bir işletmedeki bir güvenlik sorunu, e-mağazanın itibarını kaybetmesine ve önemli müşteri kaybına neden olabilir. Müşterilerin kişisel bilgilerini korumak ve çevrimiçi işlemler sırasında gizli ve güvende tutulmasını sağlamak için uygun teknolojinin kullanılması, müşteri memnuniyetinin kritik bir bileşeni olarak güvenliğin ana hedefidir (Masyhuri, 2022). Bununla birlikte, İnternet sistemlerinde artan güvenlik ihlali riski, güncellemelerin, ödeme sahtekarlıklarının, fidye yazılımlarının ve hizmet reddi (DoS) saldırılarının olmamasıyla kanıtlanmıştır (Nallainathan, 2021). Çevrimiçi mağaza sahiplerinin COVID-19 salgını sırasında acil önlem almaları gerekmektedir.

4.2.2. Bilgi kullanılabilirliği.

İşlemsel web sitelerinin ziyaretçileri bunu genellikle belirli bir ürünü satın almak veya bilgi aramak için yapar. Her iki alternatif de web sitelerinde ve diğer e-ticaret platformlarında mevcut olmalıdır (Mou vd., 2020). Bazı çağdaş 3B web siteleri, müşterilere gerçek bir işletme ve çevresi hakkında eksiksiz bir deneyim sunmak için alışveriş sepeti ve multimedya özelliklerini birleştirir (Billewar vd., 2021). İnternet satın almadaki diğer bir teknik gelişme, ürünleri tanıtmak için artırılmış gerçeklik ve diğer etkileşimli materyalleri kullanan görsel ticarettir (Uhm vd., 2022). Sosyal medya siteleri, e-ticaret için önemli bir bilgi kaynağıdır. Burada, iletişimi kolaylaştırmak için bireyler ve toplum arasında kullanıcı tarafından üretilen çok sayıda malzeme değiş tokuşu yapılır. Sosyal ağlar, yararlı pazar verilerinin yanı sıra çevrimiçi perakende işletmeleri için tüketici görüşleri ve tercihleri hakkında girdi kaynağıdır (Kaushik vd., 2018).

4.2.3. Nakliye.

E-ticaret nakliyesi, müşterilerin çevrimiçi olarak sipariş ettikleri şeyleri teslimat yerlerine zamanında teslim etmek için gerekli tüm hizmetleri ifade eder. E-satıcılar, ürün fiyatlandırması, müşteri hizmet kalitesi ve teslimat süresi arasında bir denge kurmak için tedarik zincirlerini çeşitli şekillerde geliştirir. Bazı şirketler, yüksek talep gören mallar için gerekli stokları (depolama hizmetleri) tutan ve verimli lojistik ağlara (lojistik hizmetleri) sahip olan dış kaynaklı dağıtıma güvenir (Ponce vd., 2020). Diğerleri, satın alınan ürünleri alıcılara hızlı bir şekilde teslim etmek için dağıtım hizmetleriyle rekabetçi bir fiyata drop shipping'i kullanır (Pokhylko vd., 2021). Perakendeciler, depo giderlerini, yer seçimlerini ve envanter seviyelerini yönetme konusunda bugün çok kanallı alışverişin artan baskısı altındadır.

4.2.4. Kalite.

Zeithaml ve diğerlerine göre, bir çevrimiçi mağazanın web sitesinin müşterilerin mal ve hizmetlerin teslimatı için sorunsuz satın alma yapmalarını sağlama derecesi, bir e-ticaret işleminin kalitesini oluşturur (Zeithaml vd., 2002). Verimlilik, Karşılama, Sistem Kullanılabilirliği ve Gizlilik, E-S-QUAL kalite modelini oluşturan temel dört özelliştir (Parasuraman vd., 2005). Web sitesi tasarımı, güvenlik ve yerine getirme, Rita ve diğerleri tarafından tanımlanan üç e-hizmet kalitesi yönüdür. Toplam e-hizmet kalitesi üzerinde bir etkiye sahiptir. Ancak, e-hizmetlerin toplam kalitesi, müşteri hizmetlerinden önemli ölçüde etkilenmez (Rita vd., 2019).

4.2.5. Fiyatlandırma.

Fiyatlandırma açısından, satıcılar ve alıcılar karşıt çıkarlara sahiptir. Dolayısıyla nihai maliyet, satıcının teklifi ile alıcının ödeme isteği arasında adil bir uzlaşmayı temsil etmelidir. Şirketin tüm geliri, ürün için uygun fiyatlandırmanın seçilmesinden etkilenir. Ali ve Bhasin (2019) tarafından yapılan araştırmaya göre, algılanan değer, algılanan fiyat, teslimat kalitesinden önemli ölçüde etkilenir ve algılanan değer, yeniden satın alma niyetinden önemli ölçüde etkilenir.

4.2.6. Zaman Kazanmak.

Müşteriler, geleneksel işlemlere göre daha uygun oldukları için elektronik işlemleri tercih ediyor, bu da caddelerdeki mağazalara gitme ihtiyacını ortadan kaldırıyor ve sıkışık kentsel alanlarda tıkanıklığı azaltıyor. Araştırmacılar, bir müşteri her an internetten bir ürün satın alabileceğinden, zamanın fiziksel dinlenme kadar rahatlık açısından da önemli bir konu olduğunu vurguluyor (Abdul Aziz vd., 2021).

Yukarıda açıklanan ölçümler, tüketici davranışının çeşitli yönlerini temsil eder. Bu temel unsurların müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisi

bütüncül bir yaklaşım kullanılarak incelenmiştir. Etkilerinin boyutu değişir ve iş ortamının özellikleri de dahil olmak üzere çeşitli dış etkenlerden etkilenir. Çevrimiçi işletmeler, bu kriterleri kullanarak tutarlı müşteri deneyimleri sunabilir ve kalıcı müşteri sadakatini teşvik edebilir.

5. Müşteri sadakatı.

Müşteri sadakatini ölçmek zordur. Bağlılığı ölçmek için genellikle üç ana yöntem vardır: davranışsal, tutumsal, bileşik.

Tutarlı, tekrarlayan satın alma davranışı, davranışsal değerlendirmelerde sadakat göstergesi olarak dikkate alınır. Davranışsal yöntemin bir dezavantajı vardır, çünkü tüm tekrar satın almalar markaya psikolojik bir bağlılığın sonucu değildir (TePeci, 1999: 223). Örneğin, bir ziyaretçi, birinci sınıf konumu nedeniyle bir otelde kalmayı seçebilir. Caddenin karşısında yeni bir otel açıldığında değişiyor çünkü yeni otel daha uygun fiyatlı. Bu nedenle, bir taahhüt mutlaka tekrar satın alma anlamına gelmez. Tutumlara dayalı ölçümler, sadakatin içerdiği psikolojik ve duygusal bağları ortaya çıkarır. Sadakat, katılım ve bağlılık duygusu tutumlar açısından ölçülür. Bir müşterinin bir otel hakkında olumlu bir görüşe sahip olduğu ancak gerçekten orada kalmadığı zamanlar vardır (Toh vd., 1993: 67). Bir konuk, bir oteli çok övebilir ve onu başkalarına önerebilir, ancak maliyetinin onları orada sık sık kalmaktan alıkoyacağına inanabilir.

Yukarıda bahsedilen yöntemler sadakatini tek bir boyutta değerlendirmektedir. Bileşik sadakat ölçümleri olarak bilinen üçüncü strateji, ilk iki boyutu birleştirir ve tüketici sadakatini marka değiştirme eğilimleri, tercih edilen ürünler, satın alma sıklıkları, en son satın almalar ve harcanan toplam tutar aracılığıyla ölçer (Pritchard ve Howard, 1997; Wong vd., 1999; Hunter, 1998: 18). Tutum ve davranış, sadakat tanımına dahil edildiğinde, sadakatin öngörme potansiyeli önemli ölçüde artar (Pritchard ve Howard, 1997:11). Perakende, eğlence, lüks oteller ve havayolları dahil olmak üzere çeşitli sektörlerde, iki boyutlu bileşik değerlendirme tekniği, tüketici sadakatini analiz etmek için yararlı bir araç olarak kullanılmış ve onaylanmıştır (Day, 1969; Jacoby ve Kyner, 1973; Backman ve Crompton, 1991; Pritchard vd., 1992; Pritchard ve Howard, 1997).

5.1.Hizmet kalitesi ve Müşteri sadakatı.

Müşteri sadakatı, müşterilerin daha fazla iş yapma ve sağlayıcıyı diğer tüketicilere yönlendirme niyetleriyle ilgilenen davranışsal bir niyettir (Zeithaml vd., 1996,33). Vaka çalışmaları ile gösterildiği gibi, müşteri sadakatini artırmaya yönelik bir strateji (Heskett vd., 1994). Ve ankete göre araştırma birinci sınıf hizmet aracılığıyla gerçekleştirilir. Tüketiciler normalde istisnai hizmeti takdir edip talep ettiğinden, bu hizmeti sunmak, geri dönme ve satıcıyla daha fazla iş yapma eğilimlerini muhtemelen artıracak-

tır. Beklediklerini alamamanın bir sonucu olarak, kötü hizmet alan müşterilerin diğer sağlayıcılara geçme olasılığı daha yüksektir (Heskett vd., 1994; Reichheld ve Sasser, 1990; Reichheld ve Schefter, 2000; Watson vd., 1998). Araştırmaya göre, birçok geleneksel işletmede müşteri sadakati, özelleştirilmiş SERVQUAL ölçekleri tarafından değerlendirildiği üzere, algılanan hizmet kalitesini doğrudan ve büyük ölçüde etkilenmektedir (Zeithaml vd., 1996,40). Çevrimiçi şirketlerde hizmet kalitesi büyük yere sahiptir. (Zeithaml vd., 2000).

Müşterilerin aldıkları hizmetin beklentilerini karşılayıp karşılamadığına ilişkin öznel yargısı, kaliteli hizmet olarak bilinir (Parasuraman vd., 1985,42; Watson vd., 1998,62). Tüketicilerin gerçekte ne aldıklarına karşı bekledikleri hizmet düzeyinin öznel değerlendirmesidir. Yaygın olarak kullanılan SERVQUAL aracı tarafından beş hizmet kalitesi parametresi tanımlanmıştır ve tüm sektörlerde uygulanabilir (Zeithaml vd., 1996,37). Cevaplanabilirlik, güvenilirlik ve güvencenin bir faktör olabileceğini öne süren ampirik verilere rağmen (Llosa vd., 1998,18):

1.Somut şeyler: Fiziksel çevre bu boyutun odak noktasıdır. Kullanıcıların çevre, araçlar ve hizmet sağlayıcıların görünümü hakkında ne hissettikleri ile ilgisi vardır.

2.Güvenilirlik: Müşterinin, hizmet sağlayıcının taahhüt edilen hizmeti sunmadaki güvenilirliğine ve güncelliğine ilişkin görüşü, bu boyutun odak noktasıdır.

3.Cevaplanabilirlik: Müşterilerin, hizmet sağlayıcının kendilerine yardım etme arzusuna ilişkin izlenimleri ve yardım isteklerini göz ardı etmemeleri bu boyutun odak noktasıdır.

4.Güvence: Bu boyut, müşterilerin, hizmet sağlayıcının kendilerine yeterliliklerine ve nezaketlerine güven verecek şekilde davrandığını nasıl hissettikleri ile ilgilidir.

5.Empati: Bu yön, müşterilerin, hizmet sağlayıcının kendilerine özel olarak ilgi gösterdiğine ve onların çıkarlarını göz önünde bulundurduğuna dair inançlarıyla ilgilidir.

5.2. E-sadakati etkileyen faktörler.

E-sadakati etkileyen sekiz e-ticaret faktörü vardır: özelleştirme, iletişim etkileşim, yetiştirme, bakım, topluluk, seçim, kolaylık ve karakter. Kısaca, biz bu faktörleri 8C olarak adlandıra biliriz.

5.2.1 Özelleştirme.

Bir e-kapasite perakendecisinin öğeleri, hizmetleri ve belirli müşteriler için işlem ortamını özelleştirmesi, özelleştirme olarak bilinir (Schrage, 1999: 20). “Web, açık bir şekilde, sunduğu malzeme yelpazesine olduğu

kadar, kişiselleştirmeyi kolaylaştırma yeteneğine de bağlı olduğu bir aşamaya girmiştir”, kişiselleştirme, e-perakendeciler için muazzam olanaklar sunmaktadır. Pek çok çevrimiçi mağaza, operasyonlarını bir dereceye kadar özelleştirmeye başladı bile. Bir e-web sitesi perakendecisinin bir tüketicisi ne ölçüde tanımlayabildiği ve ardından bu müşteri için mevcut malları, hizmetleri ve alışveriş deneyimini özelleştirebilme derecesi, bu çalışmada operasyonel olarak özelleştirme olarak tanımlanmaktadır.

E-sadakatın çeşitli nedenlerle kişiselleştirmeden etkileneyeceği tahmin edilmektedir. Ürünler özelleştirilebildiğinde, müşterilerin satın almak istedikleri bir şeyi bulma olasılığı daha yüksektir. Bir NetSmart Research raporuna göre, Web kullanıcılarının %83 ‘ü web sitelerinde gezinmeyi zor veya kafa karıştırıcı buluyor (Lidsky, 1999: 98). Çevrimiçi bir işletme, web sitelerini özelleştirerek bu sıkıntıyı azaltabilir. Özelleştirme, müşterinin gerçek ihtiyaçlarının hızlı bir şekilde vurgulanmasına izin verdiği için, aynı zamanda daha fazla seçeneğin mevcut olduğu izlenimini verir (Shostak, 1987). Ek olarak, özelleştirme üstün kaliteyi ifade edebilir ve alıcı ile ürün arasında daha doğru bir uyum ile sonuçlanabilir (Ostrom ve Iacabucci, 1995: 18). Son olarak, site kişiselleştirildiğinde, insanlar satın alma işlemlerini daha hızlı tamamlayabilir. Gerçekte, çok geniş bir ürün yelpazesi müşterileri kızdırabilir ve seçeneklerini azaltmak için kesin olmayan karar verme kriterlerini kullanmaya sevk edebilir (Kahn, 1998: 46). İşletme, farklı müşteriler için seçenekleri tam olarak uyarlayabilir veya filtreleyebilirse, müşterilerin ihtiyaç duydukları şeyi geniş bir ürün yelpazesinde aramak için harcadıkları zaman azaltılabilir. Özelleştirmenin bu avantajları nedeniyle, müşterilerin gelecekte web sitesine geri dönme olasılığı daha yüksektir.

5.2.2 İletişim etkileşimi.

İletişim etkileşimi, bir çevrimiçi mağaza ile müşterileri arasında işletmenin web sitesinde gerçekleşen dinamik etkileşimdir. Çok sayıda araştırma, elektronik ticarete tüketici sadakatini artırmak için etkileşimin ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır (Deighton, 1996; Watson, Akselsen ve Pitt, 1998: 36). Web sitelerinin çoğu etkileşim eksikliği ile mücadele ediyor. Genellikle önemli gezinme çabası gerektirirler, çok az ürün ayrıştırması sunarlar ve e-postalara yalnızca bir veya iki gün sonra yanıt verirler. Salvati (1999: 6), “elektronik etkileşime ulaşmak ve bundan yararlanmak için gereken tüm dikkati toplamadıkça”, e-perakendeciler büyük bir pazar payı elde edemeyeceklerdir.

Bir web sitesindeki müşteri destek olanaklarının mevcudiyeti ve etkinliği ile müşterilerle iki yönlü iletişimin kolaylaştırılma kolaylığı, bu çalışmanın amaçları doğrultusunda iletişim etkileşiminin operasyonel tanımlarıdır. Bir dizi nedenden dolayı, iletişim etkileşiminin tüketici sadakati

üzerinde önemli bir etkiye sahip olması beklenmektedir. Alba ve diğerleri (1997) doğrultusunda etkileşim, bir arama prosedürünün, kapsamlı bir müşteri belleğine ihtiyaç duymadan talep edilen bir ürünü veya hizmeti hızlı bir şekilde keşfetmesini mümkün kılar. Bir tüketicinin ticari bir işlemde belirlediği algılanan değer, bir e-perakendeci tarafından belleğe bağlılılık gereksinimini ortadan kaldırarak ve etkileşimli bir arama sürecini ikame ederek artırılabilir. Bir tüketiciye sunulabilecek bilgi miktarı, ikinci bir gerekçe olan etkileşim yoluyla önemli ölçüde artırılır (Deighton, 1996; Watson, Akselsen, ve Pitt, 1998: 37). Örneğin, bir kitapçıdaki bir kitap alıcısı, kitabın ne hakkında olduğunu belirlemek için genellikle yalnızca toz kapağını okuyabilir. Bununla birlikte, bir internet kitapçısının tüketicisi, toz kapağından daha fazlasını okuyabilir; prestijli dergilerde yayınlanmış incelemeleri ve kullanıcı incelemelerini de okuyabilirler. Ek olarak, çevrimiçi müşterilere okuma eğilimlerini ve zevklerini paylaşan başkaları tarafından ek kitap önerileri verilebilir. Alıcı, bu özelleştirilmiş bilgilerin yardımıyla tam olarak istediği şeyleri seçebilir. Etkileşim yoluyla, bir satıcı müşterinin ilgi alanları ve tercihleri hakkında daha derinlemesine bir anlayışa sahip olabilir ve bu tüketicinin geri dönmesi ve bu bilgi tabanına katkıda bulunması için bir teşvik yaratabilir. Sonuç olarak, temas etkileşiminin olumlu bir şekilde e-sadakat ile bağlantı kuracağı tahmin edilmektedir. (Alba vd., 1997). Son olarak, etkileşimin mümkün kıldığı gezinme süreci, kullanıcının deneyimlediği kontrol ve esneklik miktarını önemli ölçüde artırır (Hoffman ve Novak, 1996: 50).

5.2.3. Yetiştirme.

Bir e-perakendeci, satın almalarının kapsamını ve derinliğini zaman içinde artırmak için müşterilerini onlara yardımcı bilgiler ve teşvikler sunarak geliştirmelidir. Berger'in (1998) belirttiği gibi, Etkili veri tabanı kullanımı, müşteri tabanlarını büyütmek isteyen işletmeler için çok önemlidir. Bir kuruluş, bir tüketiciyi, istediği bilgileri proaktif bir şekilde sunarak geri dönmeye teşvik eder. Çevrimiçi bir mağaza, bir tüketiciyi kolayca ve uygun maliyetle belirleyebilir, ayrıca onlarla iletişime geçebilir (örneğin, e-posta reklamı yoluyla) ve onları satın almaya teşvik edebilir.

Bu çalışmada, yetiştirme, operasyonel olarak, bir çevrimiçi satıcının müşterilere istenen bilgileri ve çapraz satış fırsatlarını gönderdiği düzenlilik olarak tanımlanır. Bir şirket, ürünlerini aktif olarak çapraz satarak müşterilerine, aksi takdirde erişilmesi zor olacak hayati bilgiler verebilir. Örneğin, Amazon.com tüketicileri ile önceki satın alımlarıyla ilgili kitap teklifleri ile iletişime geçer. Çevrimiçi erkek giyim şirketi Paul Frederick, giyim ürünlerinde daha önce satın aldıkları ürünlerle karşılaştırılabilir bir indirim indirimini olduğunda, tüketicilerini e-posta ile bilgilendirir. Perakendecinin müşteri hakkındaki bilgisi, bu tür uyaran ve tepki döngülerinin bir sonucu olarak sürekli olarak gelişir ve bu da müşterinin bu tür bir bilgiyi

oluşturmaya sıfırdan başlamak zorunda kalacak başka bir satıcıya geçme motivasyonunu azaltır. Ek olarak, çevrimiçi bir tüccar, bu tür önlemlerle daha fazla tüketici araması yapma şansını aktif olarak azaltabilir.

5.2.4. Bakım.

Hem hızlı işlemleri hem de uzun vadeli müşteri bağlantılarını desteklemek için bir e-perakendeci hem satın alma öncesi hem de sonrası tüketici arayüzü faaliyetlerini dikkatli bir şekilde değerlendirmelidir. E-dikkat perakendecisinin hizmet kesintilerini önleme konusundaki ayrıntılara dikkat etmesi ve meydana gelen kesintilere hızla yanıt verme konusundaki kaygısı, mükemmel müşteri hizmeti sağlama taahhüdünün göstergeleridir. Poleretzky'ye göre (1999: 76), “*Fiziksel dünyada bir müşteriyi mutsuz edersen, bunu beş arkadaşına söylerler; internette ise 5.000 kişiye söylerler.*” Ek olarak, bir internet müşterisi diğer satıcıları hemen bulabilir ve bu da rakip bir satıcıya aktarımı kolaylaştırır. Bu nedenle, çevrimiçi işletmeler müşterilerine iyi baktığından emin olmalıdır.

Bu çalışmada bakım, operasyonel olarak siparişlerin durumu, seçilen öğelerin mevcudiyeti ve hizmet kesintilerini azaltmak için ortaya konan çaba düzeyi hakkında bir müşteriyle iletişim derecesi olarak tanımlanır. Gelecekteki işler, müşteri-şirket ilişkilerini aşırdıkları ve hizmet kalitesi algılarını azalttığı için hizmet başarısızlıklarından olumsuz etkilenir (Bolton ve Drew, 1992: 64). Çeşitli araştırmalar, hizmet kesintilerinin müşterilerin ek satın alma eğilimleri üzerindeki zararlı etkisini göstermiştir. Bu nedenle, daha fazla e-sadakatin, bir firmanın müşteri hizmetleri kesintilerini azaltmak için gösterdiği özenin derecesinden kaynaklanacağı tahmin edilmektedir.

5.2.5. Toplum.

Sanal topluluk, sundukları mal ve hizmetler hakkında bilgi ve görüşlerin paylaşımını teşvik etmek için bir e-perakendeci tarafından oluşturulan ve yönetilen, mevcut ve gelecekteki tüketicilerden oluşan çevrimiçi bir sosyal grup olarak tanımlanabilir. Örneğin, bir topluluk oluşturan çevrimiçi bir kitapçıdaki müşteriler, başka müşteriler tarafından satın alınmadan önce belirli bir kitapla ilgili incelemeleri okuyabilir. Dahası, insanlar kitabı okuduktan sonra bu bakış açısı koleksiyonuna katkıda bulunabilirler.

Balasubramanian ve Mahajan'ın (2001) belirttiği gibi, Bilgisayar çağının en ilgi çekici yeniliklerinden biri sanal topluluktur. Kitapçılar, müzayede evleri, bilgi sağlayıcılar, çiçekçiler ve ev aletleri perakendecileri dahil olmak üzere birçok farklı işletme, bu toplulukların müşteri sadakatini artırma potansiyeline sahip olduğunu bildikleri için sanal tüketici toplulukları oluşturmuştur (Conhaim, 1998; Strum, 1999; Donlon, 1999: 54). Operasyonel olarak, toplum odaklı programların başarısını tüketicilere verilen

şans ve çevrimiçi satıcı tarafından sağlanan sohbet odaları, alışveriş grupları ve yorum bağlantıları aracılığıyla birbirleriyle iletişim kurma fırsatıdır.

Bir topluluğun, bir şirketin müşteri sadakatı üzerinde çeşitli nedenlerle etkisi olabilir. Frank'e (1997) göre, bir müşterinin ürünlerle ilgili bilgileri karşılaştırma ve değiş tokuş etme kapasitesi sadakatlerini artırabilir. Birçok müşteri, sık sık diğer müşterilerden satın almak istedikleri mal ve hizmetler hakkında rehberlik ve bilgi ister (Punj ve Staelin, 1983: 366). Çevrimiçi bir mağaza, topluluk aracılığıyla bu bilgi alışverişini teşvik ederek müşterinin e-sadakatinin daha da geliştirebilir. Diğer topluluk üyelerinin fikirlerine değer veren müşterilerin buralarda kalma olasılığı daha yüksekken, topluluğa bu tür görüşlerle katkıda bulunmayı sevenlerin bunu yapma olasılığı daha yüksektir.

Topluluklar ayrıca müşterilere daha büyük bir şeyin parçası olduklarını hissetme şansı da sağlar. Özdeşleşme Bhattacharya, Rao ve Glynn (1995: 47) tarafından *“bir kişinin o gruba özdeşleşmesi sonucu bir gruba ait olma algısıdır.”* olarak tanımlanmaktadır. Müşteriler, bir topluluk çerçevesinde kendilerini onlarla özdeşleştirerek işletmelerle sağlam ve kalıcı bağlar kurabilirler (Mael ve Ashforth, 1992: 104). Örneğin, Harley Davidson tüketicileri, genellikle topluluklarının diğer üyeleriyle, başka herhangi bir motosiklet markasını satın almanın önünde güçlü engeller oluşturan bağlar oluşturur.

Müşteriler, çevrimiçi grupların aracılık ettiği şans eseri sosyal temaslardan bile yararlanabilir. Örneğin, Feinberg, Sheffler, Meoli ve Rummel'e (1989) göre bir alışveriş merkezindeki tüm temasların %25'i sosyal etkileşimler olarak sınıflandırılabilir. Toplulukların, tipik olarak ortak bir ilgiye dayalı olan tüketici sosyal etkileşimleri ve bu tür etkileşimlerin e-sadakati nasıl etkilediği üzerinde etkisi vardır (Oliva, 1998: 52). Örneğin, bir çevre topluluğu, geri dönüştürülmüş kâğıt ürünleri satan bir mağaza tarafından barındırılabilir. Topluluk üyeleri, sosyal bağlantıları ve perakendecinin kendi idealleriyle uyumlu iş uygulamalarını takdir ettikleri için onlara sadık kalabilirler. Balasubramanian ve Mahajan (2001), çevrimiçi topluluğun sosyal dokusunun daha ileri ekonomik amaçlar için nasıl kullanılabilirliğine dair kapsamlı bir inceleme sunmuştur.

5.2.6. Tercih.

Bir e-perakendeci genellikle geleneksel bir perakendeciden daha fazla ürün kategorisine ve ayrıca her kategoride daha geniş bir ürün yelpazesine erişebilir. Zemin alanının maliyeti ve kullanılabilirliği, bir alışveriş merkezindeki bir işletme için kısıtlamalardır, ancak çevrimiçi muadili için değildir. Müşterilere daha fazla seçenek sağlamak için e-perakendeciler, diğer sanal satıcılarla da ilişkiler geliştirebilir. Örneğin, bir çevrimiçi mağaza belirli bir ürün kategorisinin yalnızca küçük bir bölümünü stokta tutabilir, ancak diğer üreticiler ve tedarikçilerle iş birliği yaparak müşterilerine ken-

di daha büyük envanterlerinden ürün tedarik edebilir. Ancak, e-web sitesini kullanarak, perakendecinin alıcısı, ittifak tarafından sağlanan tüm mal çeşitlerine kolayca erişebilir.

Çoğu müşteri alışveriş yaparken çok sayıda satıcıyla uğraşmak istemez. Bergen, Dutta ve Shugan'a (1996) göre, rekabet eden seçeneklerin miktarı, tüketicilerin tüccarlar arasında ürün aramasının maliyeti üzerinde etkilidir. Öte yandan, tek bir e-perakendeci tarafından sunulan seçeneklerin genişletilmesi, zamanın fırsat maliyetlerinin yanı sıra çevrimiçi mağazadan atlamayla ilgili gerçek rahatsızlık ve arama maliyetlerini önemli ölçüde azaltabilir. E-bağlılık, tek elden satın alma için baskın, akılda kalan konum olarak daha fazla seçenek sunan e-perakendeci tarafından oluşturulabilir.

5.2.7. Kolaylık.

Bir müşterinin bir web sitesini kullanırken yaşadığı kullanım kolaylığı düzeyi, kolaylık olarak adlandırılır. Bilgiye erişilebilirlik ve işlem prosedürlerinde kullanım kolaylığı, işlemin etkili bir şekilde tamamlanması için çok önemli ön koşullardır. Web sitesinin kalitesi, bir e-birincil perakendecinin veya pazarla tek etkileşimi olarak hizmet verdiği için özellikle önemlidir (Palmer ve Griffith, 1998: 44).

Schaffer (2000), bir web sitesinden alışveriş yapmadan ayrılan ziyaretçilerin %30'unun sitede gezinemedikleri için bunu yaptığını tahmin etmektedir. Sinioukov'a (1999) göre, başarılı bir e-perakendecilik firması kurmanın sırrı, müşterilerin bilgi aramasını basitleştirmek ve bilgiyi görünür ve kolay erişilebilir kılmaktır. Cameron'a (1999) göre, bir web sitesi çeşitli nedenlerle kullanıcılar için sakıncalı olabilir. Mantıksız bir şekilde yerleştirilirse veya web sayfasının çok derinlerine gizlenirse, bilgi her zaman hazır olmayabilir. Diğer zamanlarda, veriler açık bir şekilde sağlanmayabilir. Son olarak, istenen veya talep edilen bilgiler hiç mevcut olmayabilir.

Schaffer'a (2000) göre, kullanıcı dostu bir web sitesi hızlı tepki süresine sahiptir, işlemlerin daha hızlı yapılmasını sağlar ve kullanıcıdan en az iş gerektirir. Çevrimiçi müşteriler, kanalın doğası gereği hızlı ve etkili işlem gerçekleştirmeyi öngörmeyi öğrendiler. Müşterilerin bilgi alma veya işlemleri tamamlama girişimleri engellenirse ve sinir bozucuysa geri dönme olasılığı daha düşüktür (Cameron, 1999: 23). Müşterilerin hata yapma olasılığı daha düşüktür ve net ve kullanımı kolay bir web sitesinde daha tatmin edici bir satın alma deneyimi yaşayacaklardır. Bu sonuçlar muhtemelen müşterinin e-sadakatinin artıracaktır.

5.2.8. Karakter.

Bir e-perakendeci, yaratıcı web sitesi tasarımı kullanarak tüketicilerin düşüncelerinde kendisi hakkında olumlu bir algı oluşturabilir. Bu durumda

web sitesi, televizyon veya gazete gibi medyadan çok daha kapsamlı ve güçlü olabilecek bir iletişim kanalı anlamına gelmektedir (Budman, 1998: 30). Karakter, bir çevrimiçi mağazanın metin, stil, grafikler, renkler, logolar ve sloganlar veya temalar dahil olmak üzere web sitesi öğelerinin kullanımı yoluyla müşterilere aktardığı kapsayıcı görüntü veya kişiliktir. Karakter çok önemlidir, çünkü geleneksel tuğla ve harç pazarlarını karakterize eden kişilerarası bağlantı olmadan, web siteleri oldukça kişisel olmayabilir ve kullanımı ilgi çekici olmayabilir. Web siteleri, temel sunum ve görsele ek olarak sitenin tanınmasını ve hatırlanmasını artırmak için ayırt edici karakterler veya kişilikler kullanabilir. Henderson ve Cote (1998) tarafından belirtildiği gibi, grafik semboller (ör. logolar) bir markanın müşteri algılarını iyileştirmek için ortak çağrışımlar veya anlamlar uyandırabilir. Bu tür kodlanmış ipuçları, müşterilerin görüşlerini daha iyi yönde etkileyebilir (Hershenson ve Haber, 1965: 42). Örneğin, ünlü kuyumcu Tiffany, web sitesindeki tüm mücevher fotoğraflarının yüksek kaliteli grafikler kullanılarak sunulmasını garanti etmek için dijital görüntüleme teknolojisine önemli yatırımlar yaptı. Web sitesinin genel etkisi, Tiffany'nin özel, birinci sınıf bir mağaza olarak duruşunu güçlendiriyor (Neil, 1998).

6. SONUÇ.

Bu çalışmada pandemi sürecindeki değişimlerin e-ticarete etkileri ve bu etkilerin hizmet kalitesini nasıl etkilediğini, oluşan değişimler müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakatine etkilerini araştırdık. Pandemi döneminde yaşanan stres ve uygulanan yasaklara çevrimiçi tüketiciler tepki vererek bu sürecin zorluklarına direnmesi onların uyum sağlamasına zemin yaratmıştır. Çevrimiçi perakendeciler bu tür sorunlarla başa çıkmak için promosyon, ürün çeşidi ve dağıtım stratejilerine geliştirerek müşterilere sunmalıdır. Ayrıca pandemi süreci öncesi ve sonrası gibi davranışlar görülmeye başlanmıştır. Tüketicilerin salgın sonrasında e-ticaret eğilimlerinde yaşanan artım, salgından sonra oluşan korkuyla önemli ölçüde bağdaşmaktadır. Salgın sona erdikten sonra da müşteriler salgın sürecindeki davranışları sergileme devam etmektedir.

Hizmet kalitesinde oluşan değişimler müşterilerin karar verme sürecini etkilemektedir. Güzel hizmet sunmak için müşteri beklentileri değerlendirilmeli ve karşılanmalıdır. Hizmet kalitesinden memnun kalan müşteriler işletmelerin ürünlerini akranlarına önerecektir. Müşteriler bir hizmeti alacakları zaman o sektördeki hizmet sağlayıcılarını karşılaştırarak beklentilerini karşılayacak rakipler arasında seçim yapmaktadırlar. Beklentileri karşılanan müşterilerde memnuniyet ve sadakat oluşmaya başlar. Müşteri memnuniyeti yeniden satın almayı tetikleyerek müşterilerde hizmet veya bir ürünü almak için plan oluşturmalarına neden olmaktadır. Bazı araştırmalara göre müşterileri memnun etmek ekstra masraflar oluşturduğu için güvenilir bir yol değil.

E-sadakati etkileyen faktörlerin olduğu görülmekte. Bu faktörlerin her biri işletmelerin dikkat etmesi gereken konulardır. Karmaşık sitelerde müşterilerin istedikleri ürüne ulaşmasını zorlaştıran sorunlar ortadan kaldırılarak, ürünler müşteri istekleri kapsamında özelleştirilmelidir. Müşteri geri dönüşlerine önem vermeyen işletmelerde iletişim eksikliğinin sonucunda şikayetler oluşmaya başlar. Etkileşime önem verildiği zaman müşterilerin ürün hakkında bilgisi artarak satın alma sürecini hızlandıracaktır. Ayrıca oluşturulan sanal topluluklar ürün ve hizmetler hakkında olan bilgiyi paylaşmaya yardım eder. Topluluklara katılan insanlar deneyimleri ürünü satın almak isteyen müşterilerin karar vermesine yardımcı olur. Web sayfalarında oluşturulan düzen basit ve kolay ulaşılan olmalıdır aksi taktirde bilgiye ulaşmaktaki zorluklar müşteri kaybına neden olur. Satın alınacak ürüne ve hizmete ulaşımın kolay olduğu web sayfalarında yaşanacak müşteri deneyimleri e-sadakatini artıracaktır. İlgi çekici ve akılda kalıcı görseller, logolar kullanarak oluşturulmuş karakter sitelerin hatırlanmasını ve tekrar ziyaret edilmesi olasılığını artıracaktır.

Sonuç olarak pandeminin e-ticareti önemli ölçüde etkilemesi sonucunda oluşan korkular hizmet kalitesindeki değişikliklerde kendini göstermiştir. Hizmet kalitesindeki değişimler müşteri memnuniyeti ve sadakatini etkileyerek uygulanan uygulamalarda yeniliklere neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdul Aziz, A., Mohd Rashid, R., & Adnan, W. H. (2021). The usage of instagram and e-commerce platform during covid-19 among mothers. *Journal of Media and Information Warfare (JMIW)*, 14(1), 107-122.
- Alba, J., Lynch, J., Weitz, B., Janiszewski, C., Lutz, R., Sawyer, A., & Wood, S. (1997). Interactive home shopping: consumer, retailer, and manufacturer incentives to participate in electronic marketplaces. *Journal of marketing*, 61(3), 38-53.
- Ali, A., & Bhasin, J. (2019). Understanding customer repurchase intention in e-commerce: Role of perceived price, delivery quality, and perceived value. *Jindal Journal of Business Research*, 8(2), 142-157.
- Anabila, P., Ameyibor, L. E. K., Allan, M. M., & Alomenu, C. (2021). Service Quality and Customer Loyalty in Ghana's Hotel Industry: The Mediation Effects of Satisfaction and Delight. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 1-23.
- Arnold, M. J., Reynolds, K. E., Ponder, N., & Lueg, J. E. (2005). Customer delight in a retail context: investigating delightful and terrible shopping experiences. *Journal of business research*, 58(8), 1132-1145.
- Backman, S. J., & Crompton, J. L. (1991). Differentiating between high, spurious, latent, and low loyalty participants in two leisure activities. *Journal of park and recreation administration*, 9(2), 1-17.
- Barnes, S. J. (2020). Information management research and practice in the post-COVID-19 world. *International Journal of Information Management*, 55, 102175.
- Bergen, M., Dutta, S., & Shugan, S. M. (1996). Branded variants: A retail perspective. *Journal of marketing research*, 33(1), 9-19.
- Berger, Melanie (1998). It's your move: internet and databases, Sales and Marketing Management, 150 (3), 44-49.
- Bhattacharya, C. B., Rao, H., & Glynn, M. A. (1995). Understanding the bond of identification: An investigation of its correlates among art museum members. *Journal of marketing*, 59(4), 46-57.
- Bickman, L., Rog, D. J., & Hedrick, T. E. (2009). Applied research design: A practical approach. *Handbook of applied social research methods*, 2, 3-43.
- Billewar, S. R., Jadhav, K., Sriram, V. P., Arun, A., Abdul, S. M., Gulati, K., & Bhasin, N. K. K. (2021). The rise of 3D E-Commerce: the online shopping gets real with virtual reality and augmented reality during COVID-19. *World Journal of Engineering*, 19, 244-253.
- Bolton, R. N., & Drew, J. H. (1992). Mitigating the effect of service encounters. *Marketing Letters*, 3(1), 57-70.
- Budman, M. (1998). Why are so many websites so bad?. *Across the board*, 35,

29-35.

- Cameron, M. (1999). Content that works on the web. *Target Marketing*, 1(11), 22-58.
- Conhaim, Wallys H. (1998). E-commerce business enterprises on the internet, *Link-Up*, 2 (March), 8–10.
- Çetin, A. C. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Türkiye’de Genel Ekonomik Faaliyetlere ve Hisse Senedi Borsa Endeksine Etkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 4(2), 341-362.
- Day, G. S. (1976). A two-dimensional concept of brand loyalty. In *Mathematical models in marketing* (pp. 89-89). *Springer, Berlin, Heidelberg*.
- Deighton, John (1996). The future of interactive marketing, *Harvard Business Review*, 74 (November-December), 151–160.
- Dhasan, D., & Kowathanakul, S. (2021). The impact of service quality, promotions and customer engagement in determining customer loyalty in the Thai mobile network industry. *ABAC Journal*, 41(1), 209-240.
- Dinesh, S., & MuniRaju, Y. (2021). Scalability of e-commerce in the COVID-19 era. *International Journal of Research-GRANTHAALAYAH*, 9(1), 123-128.
- Donlon, J. P. (1999). The customer-centered enterprise: influence of electronic commerce on business enterprises. *Chief Executive*, 141(January), 54-61.
- Elias-Almeida, A., Miranda, F. J., & Almeida, P. (2016). Customer delight: perception of hotel spa consumers. *EJTHR*, 7(1), 13-20.
- ERDOĞAN, M. G. (2020). Covid-19 döneminde e-ticaret ve dijital reklam yatırımları. *Selçuk İletişim*, 13(3), 1296-1318.
- Feinberg, R. A., Sheffler, B., Meoli, J., & Rummel, A. (1989). There’s something social happening at the mall. *Journal of Business and Psychology*, 4(1), 49-63.
- Finn, A. (2005). Reassessing the foundations of customer delight. *Journal of Service Research*, 8(2), 103-116.
- Frank, M. (1997). The realities of web-based electronic commerce. *Strategy & Leadership*.
- Gounaris, S. P., Stathakopoulos, V., & Athanassopoulos, A. D. (2003). Antecedents to perceived service quality: an exploratory study in the banking industry. *International journal of bank marketing*, 21(4), 168-190
- Hadiwijaya, O. T., Kusmaningtyas, A., & Halik, A. (2021). Relationship between service quality and customer delight and customer loyalty at the fitness center business in East Java. *Journal of Asian Multicultural Research for Economy and Management Study*, 2(3), 117-124.
- Henderson, P. W., & Cote, J. A. (1998). Guidelines for selecting or modifying logos. *Journal of marketing*, 62(2), 14-30.

- Hershenson, M., & Haber, R. N. (1965). Role of meaning in the perception of briefly exposed words. *Canadian Journal of Psychology/Revue canadienne de psychologie*, 19(1), 42.
- Heskett, J. L., Jones, T. O., Loveman, G. W., Sasser, W. E., & Schlesinger, L. A. (1994). Putting the service-profit chain to work. *Harvard business review*, 72(2), 164-174.
- Hoffman, D. L., & Novak, T. P. (1996). Marketing in hypermedia computer-mediated environments: Conceptual foundations. *Journal of marketing*, 60(3), 50-68.
- Hunter, V. L. (1998). Measure customer loyalty for complete picture of ROI. *Business Marketing*, 83(3), 18.
- Jacoby, J., & Kyner, D. B. (1973). Brand loyalty vs. repeat purchasing behavior. *Journal of Marketing research*, 10(1), 1-9.
- Ji, C., & Prentice, C. (2021). Linking transaction-specific satisfaction and customer loyalty—the case of casino resorts. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 58, 102319.
- Kahn, B. E. (1998). Dynamic relationships with customers: High-variety strategies. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 26(1), 45-53.
- Kandampully, J. (1998). Service quality to service loyalty: A relationship which goes beyond customer services. *Total quality management*, 9(6), 431-443.
- Kaushik, K., Mishra, R., Rana, N. P., & Dwivedi, Y. K. (2018). Exploring reviews and review sequences on e-commerce platform: A study of helpful reviews on Amazon. in. *Journal of retailing and Consumer Services*, 45, 21-32.
- Kim, R. Y. (2020). The impact of COVID-19 on consumers: Preparing for digital sales. *IEEE Engineering Management Review*, 48(3), 212-218.
- Lewis, R. C., & Booms, B. H. (1983). The marketing of service quality in emerging perspectives on service marketing. Chicago, *AMA*, 99-107.
- Lidsky, D. (1999). Getting better all the time: electronic commerce sites. *PC Magazine*, 17(October 5), 98.
- Liu, T. C., & Wu, L. W. (2007). Customer retention and cross-buying in the banking industry: An integration of service attributes, satisfaction and trust. *Journal of financial services marketing*, 12(2), 132-145.
- Llosa, S., Chandon, J. L., & Orsingher, C. (1998). An empirical study of SERVQUAL's dimensionality. *Service Industries Journal*, 18(2), 16-44.
- Mael, F., & Ashforth, B. E. (1992). Alumni and their alma mater: A partial test of the reformulated model of organizational identification. *Journal of organizational Behavior*, 13(2), 103-123.
- Masyhuri, M. (2022). Key Drivers of Customer Satisfaction on the E-Commerce Business. *East Asian Journal of Multidisciplinary Research*, 1(4), 657-670.
- Mattila, A. S., & Enz, C. A. (2002). The role of emotions in service encounters.

- Journal of Service research*, 4(4), 268-277.
- Mou, J., Zhu, W., & Benyoucef, M. (2020). Impact of product description and involvement on purchase intention in cross-border e-commerce. *Industrial Management & Data Systems*, 120(3), 567-586.
- Nallainathan, S. (2021). Analysis onto the Evolving Cyber-Attack Trends during COVID-19 Pandemic. *International Journal of Science and Research (IJSR)*, 10(4),139-144.
- Neil, Stephanie (1998). Web site images a cut above: tiffany taps ibm technology to make diamond designs shine, *PC Week*, 15 (November 23), 25.
- O’Leary, D. E. (2020). Evolving information systems and technology research issues for COVID-19 and other pandemics. *Journal of Organizational Computing and Electronic Commerce*, 30(1), 1-8.
- Oliva, R. A. (1998). Playing the’Web Wild Cards’. *Marketing Management*, 7(1), 51.
- Oliver, R. L. (1997). Satisfaction: A Behavioral Perspective on the Consumer, International ed. New York: McGraw-Hill.
- Ostrom, A., & Lacobucci, D. (1995). Consumer trade-offs and the evaluation of services. *Journal of marketing*, 59(1), 17-28.
- Palmer, J. W., & Griffith, D. A. (1998). An emerging model of Web site design for marketing. *Communications of the ACM*, 41(3), 44-51.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of marketing*, 49(4), 41-50.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Malhotra, A. (2005). ES-QUAL: A multiple-item scale for assessing electronic service quality. *Journal of service research*, 7(3), 213-233.
- Patterson, K. (1997). Delighted clients are loyal clients. *Rough Notes*, 140(3), 221-234.
- Pejić-Bach, M. (2021). Electronic commerce in the time of covid-19-perspectives and challenges. *Journal of theoretical and applied electronic commerce research*, 16(1), i-i.
- Pokhylko, S. V., Dvorianova, T., & Voloshyna E, E. (2021). Drop shipping development under COVID-19 circumstances as the most common method of e-commerce. *Sumy State Univ. Bull. Econ. Ser.*,2,108-117
- Poleretzky, Z. (1999). The call center, e-commerce convergence. *Call Center Solutions*, 17, 76-77.
- Ponce, D., Contreras, I., & Laporte, G. (2020). E-commerce shipping through a third-party supply chain. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 140, 101970.
- Pratondo, K., & Zaid, Z. (2021). Customer Loyalty During Pandemic: Unders-

tanding Loyalty Through the Lens of Online Ride Hailing Service Quality. *International Journal of Social Science and Business*, 5(1), 69-75.

Pritchard, M. P., & Howard, D. R. (1997). The loyal traveler: Examining a typology of service patronage. *Journal of travel research*, 35(4), 2-10.

Pritchard, M. P., Howard, D. R., & Havitz, M. E. (1992). Loyalty measurement: A critical examination and theoretical extension. *Leisure Sciences*, 14(2), 155-164.

Punj, G. N., & Staelin, R. (1983). A model of consumer information search behavior for new automobiles. *Journal of consumer research*, 9(4), 366-380.

Reichheld, F. F., & Sasser, W. E. (1990). Zero defections: Quality comes to services. *Harvard business review*, 68(5), 105-111.

Reichheld, F. F., & Scheffer, P. (2000). E-loyalty: your secret weapon on the web. *Harvard business review*, 78(4), 105-113.

Rita, P., Oliveira, T., & Farisa, A. (2019). The impact of e-service quality and customer satisfaction on customer behavior in online shopping. *Heliyon*, 5(10), e02690.

Rust, R. T., & Oliver, R. L. (2000). Should we delight the customer?. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28(1), 86-94.

Salvati, T. (1999). The Interactive Imperative-Careful planning is required in developing the responsive technological and support capabilities needed to compete in e-commerce. *Banking Strategies*, 6-15.

Schaffer, E. (2000). A better way for web design. *Information Week*, 784(1), 194.

Schneider, B., & Bowen, D. E. (1999). Understanding customer delight and outrage. *Sloan management review*, 41(1), 35-45.

Schrage, M. (1999). The next step in customization. *Mc Technology Marketing Intelligence*, 8, 20-21.

Shen, C., & Yahya, Y. (2021). The impact of service quality and price on passengers' loyalty towards low-cost airlines: The Southeast Asia perspective. *Journal of Air Transport Management*, 91, 101966.

Sheth, J. (2020). Impact of Covid-19 on consumer behavior: Will the old habits return or die?. *Journal of business research*, 117, 280-283.

Shostack, G. L. (1977). Breaking free from product marketing. *Journal of marketing*, 41(2), 73-80.

Sinioukov, T. (1999). Mastering the web by the book. *BookTech the Magazine*, 2(March), 50-54.

Sridhar Balasubramanian, V. M. (2001). The economic leverage of the virtual community. *International journal of electronic commerce*, 5(3), 103-138.

Stefko, R., Fedorko, R., Bacik, R., Rigelsky, M., & Olearova, M. (2020). Effect of service quality assessment on perception of TOP hotels in terms of sen-

- timent polarity in the Visegrad group countries. *Oeconomia Copernicana*, 11(4), 721-742.
- Strum, J. (1999). Community precedes commerce. *Response*, 8(January), 51.
- Tepeci, M. (1999). Increasing brand loyalty in the hospitality industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 11(5), 223-229.
- Toh, R. S., Hu, M. Y., & Withiam, G. (1993). Service: the key to frequent-guest programs. *Cornell Hotel & Restaurant Administration Quarterly*, 34(3), 66-72.
- Tran, L. T. T. (2021). Managing the effectiveness of e-commerce platforms in a pandemic. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 58, 102287.
- Turaga, Nagendra K., Salaka Girish, Jeeban K. Patibandla, and Turaga Mohana. (2021). Complaint Handling, Customisation & Service Quality-Impact on Customer loyalty in Mobile services, India. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)* 12(11), 4932–37.
- Uhm, J. P., Kim, S., Do, C., & Lee, H. W. (2022). How augmented reality (AR) experience affects purchase intention in sport E-commerce: Roles of perceived diagnosticity, psychological distance, and perceived risks. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 67, 103027.
- Verma, S., & Gustafsson, A. (2020). Investigating the emerging COVID-19 research trends in the field of business and management: A bibliometric analysis approach. *Journal of Business Research*, 118, 253-261.
- Watson, R. T., Akselsen, S., & Pitt, L. F. (1998). Attractors: building mountains in the flat landscape of the World Wide Web. *California management review*, 40(2), 36-56.
- Watson, R. T., Pitt, L. F., & Kavan, C. B. (1998). Measuring information systems service quality: lessons from two longitudinal case studies. *MIS Quarterly*, 22(1), 61-79.
- Westbrook, R. A., & Oliver, R. L. (1991). The dimensionality of consumption emotion patterns and consumer satisfaction. *Journal of consumer research*, 18(1), 84-91.
- Wong, A., Dean, A. M., & White, C. J. (1999). Customer behavioural intentions in the hospitality industry. *Australian Journal of Hospitality Management*, 6(1), 53-53.
- World Health Organization. (2020), Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/need-extra-precautions/people-at-higher-risk.html>
- Zeithaml, V. A., Berry, L. L., & Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of marketing*, 60(2), 31-46.
- Zeithaml, V. A., Parasuraman, A., & Malhotra, A. (2000). A conceptual framework for understanding e-service quality: implications for future research and managerial practice (Vol. 115). Cambridge, MA: Marketing Science Ins-

titute.

Zeithaml, V. A., Parasuraman, A., & Malhotra, A. (2002). Service quality delivery through web sites: a critical review of extant knowledge. *Journal of the academy of marketing science*, 30(4), 362-375.

Zeithaml, Valerie, and Mary J. Bitner. 1996. *Services Marketing*. New York: McGraw-Hill.

“

Bölüm 3

METaverse’de İslamî Finans’a Genel Bakış

Hamide ARSLAN¹

”

¹ Dr. Öğretim Görevlisi, Haliç Üniversitesi ORCID: 0000-0002-3256-4295
Mail: hamidearslan@halic.edu.tr

1. GİRİŞ

Facebook'un adını resmi olarak Meta olarak değiştirmesiyle son yıllarda "metaverse" kelimesine her yerde rastlanmaktadır (Park & Kim, 2022). Non-fungible token'lar (NFT), bu token'ların sanal evrenin önemli bir parçasını oluşturduğu yılın en önemli kelimelerinden biri haline geldi. Bu aynı zamanda oyuncuların ve geliştiricilerin bu alana girmesine yol açarak burayı geleneksel tüketiciler için giderek daha çekici hale getirdi. Sanal evren etrafında önemli bir ilgi olmasına rağmen, sanal evrenin arkasındaki ortamı ve yarattığı değeri anlamak kritik öneme sahiptir. Republic Real Estate'in yatırımcıların sanal arazi satın almaları için bir fon başlatmasıyla dijital arazi ile ilgili arazi fiyatları yükselişe geçti (Narin, 2021). Fon, çeşitli çevrimiçi metaverse'lerde sanal arazi satın alacak ve bunları otellere, mağazalara ve diğer kullanımlara dönüştürecek. Bu da tüketiciler nezdinde bu özelliklerin değerinde bir artışa yol açacaktır.

Sanal arazi, fiziksel arazi ile çağrışımından dolayı büyük ilgi görürken, NFT'lere bağlı sanat sektörü daha da önemli bir yükseliş yaşadı ve bunun üzerine inşa edilen bir dijital varlık platformunda hisse senedi ve tahvillerin barındırılacağı beklentisi var. Meta veri deposunun bir diğer kritik alanı, bireylerin tamamen sanal varlıklar satın aldığı anlamına gelen, kademeli olarak yalnızca çevrimiçi alışveriş ve deneyimdir. Birkaç mağaza, yalnızca meta veri deposunda bulunan giyim ve aksesuarları tamamen çevrimiçi olarak satar. Ayrıca, sadece sanal dünya için sanal moda ayakkabılar var ve bu da önemli yatırım miktarları çekti. Büyüyen uzaktan çalışma operasyonel modeli, yapay zeka ve sanal teknolojilerin kullanımına ek olarak, müşterilere sanal dünyada farklı deneyimler sunan yeni iş modellerinin kapılarını aralamıştır. Diğer bir kritik değişiklik, meta veri deposunun verimliliği ve etkileşimi en üst düzeye çıkarmak için uzaktan çalışmayı daha kalıcı ve sürükleyici hale getirebildiği uzaktan çalışmaya geçiştir. Bu, çalışanların daha güçlü etkileşimini ve katılımını sağlayacaktır (Wilson, Karg ve Ghaderi, 2021).

Metaverse'nin artan önemi göz önüne alındığında, finans sektörü metaverse alanında nasıl değer yaratılacağını ve fintech çözümlerinin bu yeni ortamda finansal hizmetleri nasıl sunabileceğini araştırıyor. Ayrıca, metaverse teknolojisi, kripto teknolojisinin alternatif bir finansal sistem olarak kullanımını güçlendirebilecek yeni iş modeli fırsatları yaratır.

Metaverse'nin arkasındaki teknolojiler, sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) gibi teknolojileri birleştirir. Bu, etkileşimli, sürükleyici ve işbirlikçi bir sanal 3B evrene yol açar. Buradaki fikir, bu bireysel evrenlerin entegre olabileceği ve çeşitli ortamlarda dünyanın dört bir yanında bağlantı kurmasına izin verilebileceğidir. Bu, oyunlar şeklinde olabileceği gibi gayrimenkul, ticari işlemler ve diğer ilgili ortamlar şeklinde

de olabilir (Wohlgenannt, Simons ve Stieglitz, 2020).

Facebook'un Meta'ya dönüşmesiyle özetlendiği gibi, finansal veriler ve işlem yönetimi, bireylerin ve şirketlerin bu evrenlerde işlem yapmasına ve faaliyet göstermesine olanak tanıyan meta evreninin önemli parçaları haline gelecek. Örneğin, World of Warcraft ve Habbo Hotel gibi satın alınabilecek dijital varlıklar vardır ve bu varlıklar bir evrenden diğerine bile taşınabilir (Park & Kim, 2022).

Mevcut meta veri deposu, bu bireyleri birbirine bağlamak için kullanıcı tabanları ve platformları üzerine inşa edilen çeşitli sosyal medya ve video oyunu işletmelerinin yeteneklerinin bir bileşimidir. Bu ilk bakış, metaverse'nin yalnızca oyunla ilgili olduğu izlenimini verse de bireylerin tamamen kendilerini kaptırdıkları ve hayatlarının çoğunu metaverse içinde geçirdikleri başka bir sanal dünya haline geldi. Bu, flört etmekten metaverse içinde sosyal etkileşimlerine sahip olmaya kadar değişebilir, ancak aynı zamanda metaverse üzerinde iş yapmaya kadar. Bu, metaverse içinde gerçek bir işletmeye veya dijital bir işletmeye liderlik etme şeklinde olabilir. Genel olarak, bu, birinin meta evrene tamamen dalmasına ve günlük hayatlarını bu evrende yaşamasına yol açacaktır.

Bu muazzam fırsatlar göz önüne alındığında, metaverse içinde ne tür finansal hizmetlerin sağlanabileceği konusunda sorular ortaya çıkıyor. Finans ve işlemlerin yönetimini sağlamak, tüketicilerin ihtiyaç duyduğu etkileşim düzeyini ve hizmetleri sağlamak için kritik öneme sahiptir. Metaverse, kişinin çalışabileceği, maaş kazanabileceği, mobilya, giyecek, araba gibi varlıklara harcayabileceği ve ayrıca arazi satın alabileceği ve kiralayabileceği gündelik hayatın sanal bir versiyonu olacağından, bu ille de finansal altyapıyı değil, aynı zamanda finansal düzenleme ortamı da sağlayacaktır. Ayrıca, çeşitli finansal hizmetlerin ve teknolojilerin entegrasyonu, bir tersinin yaratılmasına yol açabilir.

Böyle bir ortamda finansal hizmetlerin nasıl sağlanacağı ve bu hizmetlerin geleneksel olarak sunulan finansal hizmetlerden nasıl farklılaştığı konusunda önemli sorular ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, yapay zeka ve blockchain'in tersini güçlendirmede ve onu Şariat hukuku ile uyumlu hale getirmede nasıl kritik bir rol oynadığına dair sorular ortaya çıkıyor.

2. METAVERSE

Temmuz 2021'de Mark Zuckerberg, Facebook'un geleceğini meta evrene koydu. Şirketin adını "Meta" olarak değiştirdikten sonra, Metaverse platformunu oluşturmak için milyarlarca dolar yatırım sözü verdi. Nike gibi diğer şirketler de Metaverse için planları üzerinde çalışıyor. Metaverse'yi tanımlamak zordur. Genellikle insanların kimliklerinin dijital temsilleri olan avatarlar biçiminde sosyalleştiği, çalıştığı ve oynadığı kalıcı bir

çevrimiçi 3B evren olarak tanımlanır. Bu, birden çok sanal alanın doğrudan bağlı olması nedeniyle mümkündür. Zoom sohbetinden farklı olarak, bu odalar işiniz bittiğinde kaybolmaz. Hala oradalar ve başka biri tarafından kullanılabilirler. Meta ve diğer şirketler, Metaverse’i İnternet’in gelecekteki yinelemesi olarak adlandırıyor. Gerçek dünyadaki yaşamlarımıza paralel bir sanal dünya. Ancak, onlarca yıldır tartışıldığı için bu tamamen yeni bir fikir değil. Avustralya’daki ANU Siberetik Okulu’nun yöneticisi Dr. Genevieve Bell, meta evreni düşünmenin bir başka yolunun da onun dünyanın farklı yerlerinde her zaman var olmuş olduğunu söylüyor. Farklı çevrimiçi topluluk türlerine bakarsak, metaverse zevklerinin zaten var olduğunu söyleyebiliriz. Sadece farklı şekillerde çağrıldılar.

Metaverse henüz tam olarak mevcut olmasa bile, bazı platformlar metaverse yönelimli öğeler içerir.

Roblox ve Minecraft, yıllardır avatarların etkileşime girebileceği sanal dünyalar inşa eden iyi bilinen iki platformdur. Başka bir örnek, kullanıcılara sürükleyici bir oyun deneyimi sağlamak için sanal, artırılmış veya karma gerçekliğin özelliklerini birleştiren Fortnite’dır. Burada bir ayırım yapmak gerekiyor. Sanal gerçeklik, VR kulaklık ve hareket kontrollü kontrolörler gibi donanımlar aracılığıyla erişilen, nesnelerin gerçek olmasalar bile gerçek görünebildiği tamamen dijital alanları ifade eder. Artırılmış gerçeklik (AR) ise birbiriyle ilişkili ancak farklı bir teknolojidir. Bazen kullanılsa da çoğu zaman kulaklığa ihtiyaç duymadan dijital nesneleri gerçek dünyaya taşır. Bazı uzmanlar, artırılmış gerçekliği meta evrenin daha geniş bir şekilde benimsenmesi için bir geçit olarak görüyor. Yazılımdaki ilerlemeler, kullanıcılara daha gerçekçi deneyimler sağladı, çünkü dijital olarak yeniden üretilen gerçeklik, gerçekliğe daha yüksek bir sadakat derecesine sahip. Ancak eleştirmenler, metaverse için gereken gerçekçiliği elde etmek için teknolojinin daha fazla geliştirilmesi gerektiğini söylüyor. Meta veri deposu kavramı genellikle birlikte kalitesinin iyileştirilmesi, çeşitli işlemlerin desteklenmesi ve kullanıcı deneyimlerinin geliştirilmesi için temel teşkil edebilecek birçok başka kavramı da beraberinde getirir. Metaverse’nin yapı taşları olarak tanımlanabilecek en önemli kavramlardan bazıları kripto para birimleri, blockchain ve NFT’lerdir.

3. METAVERSE VE ŞERİAT

Metaverse, yeni bir sanal yaşam ortamını temsil eden yeni dijital ekonominin önemli bir bileşeni olmuştur. Metaverse’nin sanal doğası göz önüne alındığında, geleneksel İslami finansa uygulanabilen çeşitli finansman yapılarının metaverse’ye nasıl uygulanabileceği analiz edilmelidir. İslami finansmanın ilk biçimi, geleneksel bir kiralamanın Şeriata uygun bir versiyonu olan bir finansal kiralama olan İjara’nın kullanılmasıdır. İcara hükmü, varlığın bakım sorumluluklarının varlığın büyük ve küçük bakı-

mı olarak ayrıldığını belirtir. Varlığın önemli bakımı kiraya verene, küçük bakımı ise kiracıya aittir. Ayrıca, uygulamada zorlayıcı olabilen varlığın sigortalanmasından da kiraya veren sorumludur. Ek olarak, özel amaçlı araç (SPV), ayrı servis acentesi düzenlemeleri gerektiren sınırlı operasyonel işlevselliğe sahiptir. Ayrıca, varlığın kaybolması veya yok olması durumunda kiracının geri ödeme yükümlülüğü yoktur. Bu SPV'nin sorumluluğundadır ve kiracı vade bitiminden sonra varlığa sahip olmak isterse ayrı bir satın alma sözleşmesi gerekir.

Metaverse durumunda, İjara bir dijital varlık içerecektir. Bu, sanal giysiler veya ulaşım araçları gibi çeşitli dijital varlıklar şeklinde olabilir. Asıl soru, bu dijital varlıkların Gharar'ın bileşenlerini içerip içermediği ve bu da onları yatırım için izin verilmeyecek hale getiriyor. İslami finans- ta Gharar, varlıklarla ilişkilendirilebilecek belirsizlik, aldatma ve risk ile ilgilidir. Başka bir bağlamda, mevcut veya belirlenebilir olmayan bir varlık veya hizmetin durumuna benzer olarak değerlendirilebilir. Geleneksel anlamda bu, hasat edilmemiş mahsuller veya henüz ağlanmamış balıklar- la ilgilidir. Garar kavramı, riskli bir yatırımın meşruiyetinin bir ölçüsünü sağladığı için İslami finasta kritik öneme sahiptir. Bu özellikle açığa satış, kumar ve kalitesi belirsiz mal ve varlıkların satışı ile ilgilidir. Ayrıca, açık bir şekilde yapılmayan herhangi bir sözleşme garar olarak kabul edilebilir.

Zorunlu olarak, terim oldukça geniştir ve yoruma tabidir. Bu nedenle, taraflar arasındaki yanlış anlama derecesine ve malın teslimi ve ödemeler açısından var olan belirsizliğin derecesine bağlı olarak satış veya finansal işlemler gharar olarak kabul edilir. Temel amaç, taraflardan birinin haksız- lığa uğramasına veya aldatmasına neden olan ve genellikle bir tür aldatma olarak kabul edilen durumlardan kaçınmaktır.

Gharar'ın ana kaynağı, Hz. Muhammed'in gökte kuş, suda balık ve anne karnında doğmamış buzağı satmaktan kaçınılması gerektiğini belirt- tiği hadislerde bulunabilir (Brown, 2017). Peygamber özellikle "Yanında olmayanı satma" (Sünen İbn Mace, Hadis 2187) vurgulamıştır. Spesifik olarak, gharar, mülkiyet iddiası belirsiz veya şüpheli olduğunda ortaya çı- kar. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de "Mallarınızı aranızda batıl için yemeyin." yağmacı iş uygulamalarının yasaklanmasını ana hatlarıyla belirtir.

Belirli bir varlık sınıfının garar olarak sınıflandırılıp sınıflandırılmadı- ğını belirlerken, bir varlık veya işlemin garar olarak kabul edilip edilmeye- ceğini analiz etmek için karşılaştırmalı bir yaklaşım uygulamak önemlidir. Vadeli işlemler, vadeli işlemler ve opsiyonlar gibi türev işlemler, dayanak varlığın gelecekteki teslimiyle ilgili önemli belirsizlik içerdiklerinden ço- ğunlukla yasaktır.

Kritik bir ayrım, küçük ve önemli gharar arasındadır. Döviz kurları üzerine bahis oynamak gibi spekülatif vadeli işlemler önemli ölçüde ga-

rardır ve yasaktır. Öte yandan, ticari sigortaya İslami esaslara bağlı olması koşuluyla genel olarak izin verilir ve buğday ve diğer emtialar gibi misli kalemlerin daha sonra teslim edilmek üzere açığa satışına da izin verilir.

Konvansiyonel karşılaştırmalar, izin verilebilirliği yoğun bir şekilde tartışılan kripto para birimleri ile yapılır. Genel olarak konuşursak, kripto para birimleri kumar ve belirsizlikle yoğun bir şekilde ilişkilendirilmiştir ve bu da onları kabul edilemez kılmaktadır. Bununla birlikte, altın ve geleneksel para birimlerine benzer bir değişim aracı olmanın doğal bir doğası vardır ve temel teknolojileri olarak yalnızca blockchain teknolojisini kullanırlar. İslam hukukundaki en önemli destekleyici beyanlardan biri, Şeriat danışmanı Müftü Muhammed Abu-Bakar'ın (Alam, Gupta ve Zamani, 2019) Bitcoin'e izin verilebilirlik beyanıydı. Buradaki mantık, kripto para birimlerinin kendi başlarına bir spekülasyon unsuru içermesiydi, ancak bu, herhangi bir para biriminde ortak bir özelliktir ve onu otomatik olarak haram yapmaz. Bir başka destekleyici argüman da, blok zinciri ve kripto para birimlerinin tasarımları gereği herhangi bir ilgi ile ilişkili olmadığıdır (Abu-Bakar, 2017). Bu kripto para birimleri için staking seçenekleri olsa da, bu bir riba biçimi değil, kişinin kripto para birimlerini işlemler ve ağ içinde değer yaratma için kullanmasıdır. Diğer bir önemli husus, blok zincirinin merkezi olmayan doğasının potansiyel manipülasyonu azaltmaya ve daha fazla şeffaflığa izin vermesidir. İslami sözleşme kuralları, sözleşmede bir Mal biçimi olması gerektiğini belirttiğinden, diğer bir anahtar parametre sözleşmedir. Bu, sözleşmenin altında yatan varlığın mülkiyeti veya etkili bir şekilde depolanması anlamına gelir (Bouheraoua, Mohamad, Kasri, & Abdullah, 2015). Kripto para birimleri sahip olunabilir, saklanabilir ve ticari bir değere (Mütekavvem) sahip olabilir. Kripto para birimlerinin temel özelliği, gerçek ve uygulanabilir dijital varlıklar olmalarıdır. Değer, açık bir piyasada belirlenir ve ticari olarak alınıp satılır (Asif, 2018).

Kripto para birimlerinin değerlendirilmesindeki bir diğer önemli odak noktası, bu ürünlere yapılan yatırımdan elde edilen gelirin Şeriat yasalarını karşılayıp karşılamadığıdır. Kripto yatırımları, genel olarak finansal işlemi aşan sosyal adalet, hesap verebilirlik ve etik ile uyumludur. Bu nedenle, kripto para biriminin kendisi değil, altta yatan işlem uygunluğu belirler. Bu, kripto para birimlerinin yasa dışı faaliyetler için kullanılabilmesinin, geleneksel para birimleri için geçerli olduğu gibi, onları kendi başlarına yasa dışı yapmadığı anlamına gelir. Kripto, e-CNY gibi hükümetler tarafından çıkarılanlar dışında herhangi bir merkezi hükümet tarafından desteklenmese de, bu onları yasa dışı bir takas aracı yapmaz (Yao, 2018). Ayrıca, kripto para birimlerine bir takas aracı ve bir para biçimi olarak sahip olunması, saklanması zekata tabi kılabilir.

Ayrıca, bir mübadele aracı olarak ve yaygın olarak bulunmasının, ihtiyacı olan insanlar için daha erişilebilir olmasını sağlayabileceği konusunda

genel bir görüş vardır. Özellikle yoksul insanlar söz konusu olduğunda, geleneksel bankacılık sistemine erişimleri genellikle sınırlıdır, bu da blok zinciri kullanan bir çözümü onları güçlendirmek ve desteklemek için çekici bir alternatif haline getirir (Howson & de Vries, 2022). Sözleşmeler söz konusu olduğunda, bu sözleşmeler hem güvenli hem de otomatik olan blockchain teknolojisini kullanan akıllı sözleşmelere dayanmaktadır. Bu, hem idari karmaşıklıkları hem de kafa karışıklığını ve hataları azalttıkları anlamına gelir. Halihazırda Dubai ve Malezya’da birkaç kripto para birimi kurumunun faaliyet gösterdiği göz önüne alındığında, kripto para birimleri çoğu durumda Şeriat hukukunda izin verilebilir olarak kabul edilebilir (Wilson C., 2019; McDevitt, 2021).

Kripto para birimlerinin genel olarak izin verilebilirliği göz önüne alındığında, meta veri deposundaki kripto para birimleri, işlemlerin yürütülmesine yardımcı olan ve ekosistemi destekleyen izin verilebilir bir değişim aracı olarak kabul edilebilir.

Bir sonraki zorluk, meta veri deposundaki varlıkların Şeriat uyumluluğu açısından nasıl değerlendirilmiştir. Sanal arazi, fiziksel arazinin değerlendirmesini taklit ederek metaverse içindeki bir varlık olarak fiziksel araziye benzer olarak kabul edilebilir (Sait & Lim, 2006). Karşılaştırıldığında, bu eşitlik, şu anki haliyle tartışmaya konu olabilir çünkü algı, sanal arazinin maddi bir varlıktan ziyade yazılıma veya maddi olmayan bir varlığa daha yakın olduğu yönündedir.

Metaverse çerçevesi için, metaverse’nin ihtiyaçlarına uyacak şekilde uyarlanmış çeşitli İslami finansman seçeneklerinin ana hatlarını çizeceğiz.

3.1. METAVERSE - MURABAHA

İslami finansmanın ana biçimlerinden biri murabahaya dayanmaktadır. Murabaha finansmanı, finansörün varlığı satın aldığı ve varlık fiyatına ek olarak kar marjından oluşan bir meblağ karşılığında bir işletmeye sattığı bir finansman şeklidir. Bundan böyle, Meta-Murabaha olarak gösterilecektir. İlk ana taraflar, meta finansör ve meta varlıktır. Meta varlık, meta finansör ile işlem yapan bir avatar veya dijital şirket olabilir. Meta finansör, bireyler veya borç veren bir şirket gibi bir dijital finansal hizmet sağlayıcısı veya metaverse içindeki bir dijital banka olabilir. Meta finansör ve meta varlık daha sonra dijital varlık için meta finansörün dijital varlığı spot olarak satın almasını gerektiren bir satış ve satın alma sözleşmesi yapar. Dijital varlık, dijital giysiler, ekipman, avatarlar ve diğerleri gibi çeşitli biçimlerde olabilir. Meta finansör, varlığı 3. bir taraftan satın alır ve ardından meta finansör, meta finansöre tek bir ödeme veya bir dizi aşamalı ödeme ile ödeme yapar. Tüm bu ödemeler, metaverse’nin kripto para birimleri ile gerçekleştirilir. Genel anlaşma, meta veri deposunun sözleşme blok zinciri tarafından desteklenen akıllı bir sözleşmedir. Bu, genel olarak

varlığın mülkiyetini ve ayrıca varlığın sözleşme şartlarını güvence altına alır. Ayrıca, blockchain çerçevesinin değişmezliği, sözleşme şartlarının siber güvenliğini güçlü kılar.

Meta-murabaha finansmanının kullanımı, uzun vadeli finansman için uygun olmadığından çeşitli zorluklarla karşı karşıyadır. Bunun nedeni, fiyatın, fon maliyetindeki değişiklikleri hesaba katmayan satın alma sırasında önceden belirlenmiş olmasıdır. Metaverse için, metaverse içindeki hizmetlere önemli bir talep varsa, fonların maliyeti kısa bir süre içinde önemli ölçüde artabilir. Bu nedenle meta-Murabaha, nispeten sınırlı bir süre içinde ödenen spot dijital varlık alımları için en uygundur.

Sanal emtialar çeşitli şekillerde olabilir, ancak misli olmayan tokenler (NFT'ler) metaverse'deki en değerli emtialar arasında yer almıştır. Ayrıca, metaverse'lerdeki arazi önemli bir metadır ve önemli değer artışları yaşamıştır. Emtia meta-murabaha finansman çerçevesi, metaverse'deki emtialar için Şer'i uyumlu bir finansman seçeneği sunar. Bu örnekte, meta finansör, daha sonra ana meta-Murabaha anlaşmasının (MMAA) temelini oluşturan NFT veya sanal gibi sanal emtiayı satın alır. Bu, sanal varlığı ve bununla ilişkili riskleri edinme gerekliliği olmadan uzun vadeli meta-finance sağlar. Meta varlık, meta finansöre meta finansöre sanal bir emtia satacağına dair sözleşmede bir e-bildirim sunacaktır. Meta finansör, meta veri deposundaki bir 3. şahıstan yerinde mal satın alacaktır. Sanal emtialar daha sonra hemen Murabaha sözleşmesinde meta varlığa satılır ve meta varlık onun unvanını alır. Bununla birlikte, kripto değerlendirmesi belirli bir süre için ertelenir. Bu, genel olarak üç ay olabilir, ancak taraflarca kararlaştırılabilir. Kripto bedeli, e-sözleşmede kararlaştırılan kar miktarına ek olarak emtia maliyetinden oluşur. Meta varlık, onu piyasa değerine göre meta veri deposundaki bir 3. tarafa hemen satacaktır. Ortaya çıkan kripto fonları, meta varlık tarafından bir varlığın satın alınması gibi başka amaçlar için kullanılabilir. Meta-murabaha döneminin sonunda, sanal emtiaların yerinde alınıp satıldığı yeni bir anlaşma kurulur. Sanal emtia satın alımının bu yinelenen doğası, meta finansöre meta-Murabaha anlaşmasına dahil olması ve metaverse'de tutarlı finansman sağlaması için bir miktar güvenlik sağlar.

Paralel emtia meta-Murabaha yapısı, özel amaçlı bir araç (SPV) yapısı ile birlikte bir kripto faiz getiren tesis anlaşmasının olduğu başka bir finansman formatıdır. Meta varlık, sanal metayı meta varlığa satmak için ana meta-Murabaha sözleşmesi kapsamında SPV'ye bir e-bildirim sağlar. Dijital SPV, tesis sözleşmesi kapsamında krediyi alır ve ardından SPV, emtiaları 3. bir taraftan satın alır. SPV daha sonra dijital metayı meta-Murabaha anlaşması temelinde satar. Meta varlık daha sonra alınan fonlarla başka bir satın alma işlemi gerçekleştirmek için sanal emtia satar. Sonunda, meta varlık, SPV'ye kripto kredisinin geri ödemesini karşılayacak bir kar marjına ek olarak maliyeti geri ödeyecektir.

Diğer bir finansman formatı, metaverse'deki hisse senedi Meta-Murabaha'dır. Bu meta-murabaha biçimi, varlığın güvenliği ile ilgili endişelerin üstesinden gelir. Öz sermaye Meta- Murabaha birbirine bitişik iki paralel yapıya sahiptir. Yapılardan biri kripto faiz getiren bir tesise dayanıyor, diğeri ise Şeriat uyumlu. Paralel meta-murabaha anlaşmasından temel farkı, gelirin kripto-tesis anlaşması kapsamındaki faize hizmet etmek için kullanılmasıdır.

Metaverse'de kiralama seçenekleri sağlamak için, meta-Ijara kiralama sözleşmesi taraflara sunulan İslami finans biçimlerinden biridir. Meta finansör ve meta varlık, bir varlığın kullanım hakkının belirli bir süre için verildiği bir anlaşmaya girer. Kiralık kripto ödemeleri önceden belirlenir ve bu, örneğin metaverse içinde sanal arazi kiralamaya izin verdiği için dijital varlık finansmanı için iyi çalışabilir. Aynı şekilde, metaverse'deki avatarlar için özel günler için sanal elbiseler kiralanabilir. Kiralama süreci, elde etmek istediği varlığı belirten meta varlık tarafından başlatılır ve meta finansör dijital varlığı satın alır. Meta varlık daha sonra meta finansör ile bir meta-Ijara kira sözleşmesi yapar ve burada meta varlık meta finansörden dijital varlığı kiralar. Periyodik kripto kiralama ödemeleri, bir biçimlendirme ödemesine ek olarak varlığın maliyetini temsil eder. Son olarak, meta varlık, dijital varlığın bakımından ve sigortasından sorumludur.

Diğer bir sözleşme şekli de Meta-İstisna-İcara olup, bir malın imal veya inşa edileceğini belirten bir sözleşmedir ve yüklenicinin malın tamamlanmasının ardından teslim etmesi gerekir. Meta veri deposu ve varlıklar bir örnek içinde oluşturulmuş gibi görünse de, birkaç projenin inşası için daha uzun süreler gerekir. Spesifik olarak, konu metaverse içinde yeni ortamların veya özelliklerin oluşturulmasına geldiğinde, bu projeler önemli kaynaklar gerektirir ve daha uzun zaman ufuklarında inşa edilir. Meta-İstisna – İjara sözleşmesi, metaverse içinde İslami ilkelere uygun bir proje finansmanı çerçevesi sağlar. Meta finansör ve meta varlık, meta varlığın belirli bir zaman çerçevesi içinde meta finansöre bir proje teslim edeceği bir meta listeleme anlaşmasına girer. Meta finansör, projelerdeki geleneksel ödeme avanslarını yansıtabilen meta varlığa planlanmış kripto ödemeleri yapar. Meta finansör, tamamlandıktan sonra dijital projenin unvanını üstlenecek ve ardından meta varlığın projeyi meta finansörden geri kiralayacağı ve işleteceği meta-Ijara kiralaması başlayacaktır. Ayrıca meta varlık, dijital projeyi Meta-İstisna/İjara anlaşmasında belirtilen kripto miktarı için satın alabilir.

3.2. METAVERSE – SUKUK

Metaverse Sukuk piyasası henüz gelişme aşamasındadır, ancak metaverse'nin büyümesiyle birlikte önümüzdeki yıllarda önemli bir büyüme yaşayacaktır. Meta-Sukuk Al İjara'daki ilk adım, meta veri deposunda

e-Sukuk ihraç edecek bir meta SPV ihraççısının kurulmasıdır. Meta SPV ihraççısı, belirli dijital varlıklarda bölünmemiş bir mülkiyet payını veya varlıkların intifa hakkını temsil eden güven sertifikaları şeklinde bir e-Sukuk ihraç edecektir. e-Sukuk sahipleri ayrıca meta SPV'nin varlıklardan elde ettiği gelire hak kazanırlar. E-Sukuk sahipleri daha sonra meta-Sukuk'a abone olurlar ve gelirleri meta-SPV ihraççısına öderler. Daha sonra meta SPV ihraççısı, e-Sukuk sahibi için elde ettiği gelirlere ve dijital varlığa güvendiğini beyan eder. Meta SPV ihraççısı daha sonra dijital varlıkları meta varlığından veya 3. bir taraftan Sukuk ihracından elde edilen gelirle satın alır. Meta SPV veren kuruluş daha sonra dijital varlıkları meta-Ijara kiralaması kapsamında meta varlığa kiralar. Bu meta-ijara kiralamasının süresi, Sukuk'un süresine benzer olabilir. Meta varlığın, meta-SPV veren kuruluşa sabit veya değişken bir oranda yapılabilecek periyodik kira ödemeleri yapması gerekir. Meta-SPV ihraççısı periyodik ödemeleri alır ve e-Sukuk sahiplerine periyodik dağıtım ödemeleri yapar. Vade sonunda veya bir temerrüt durumunda, meta SPV ihraççısının satacağı ve meta varlığın dijital varlığı öngörülen bir fiyattan satın alacağı garantiler olacaktır. Tutar, meta varlığın meta SPV düzenleyicisine borçlu olduğu tutara eşit olacaktır. Fonlar daha sonra e-Sukuk sahiplerine dağıtılır. Bakım ve sigorta gerekiyorsa, meta varlık, dijital varlığa hizmet vermek için meta SPV veren kuruluşla bir anlaşma yapacaktır.

Meta veri havuzu için nihai meta sukuk seçeneği, meta sukuk al mua-baha'dır. Meta varlık, Sukuk ihraç etmek için bir meta SPV ihraççısı kuracaktır. Sukuk ihracına ve fonların geri alınmasına ilişkin süreç, meta-Sukuk al Ijara'ya benzer. Temel fark, Meta SPV ihraççısının meta-emptia'yı spot olarak satın alması ve meta varlığın meta-emptia'yı satın alması ve ertelenmiş bir kripto ödemesi yapmasıdır. Meta-varlık daha sonra meta-metayı hemen satar ve onu diğer dijital varlıkların satın alınması için kullanabilir. Belirli bir süre sonra, meta varlık ertelenmiş bir kripto ödemesi yapacak ve yeni bir Meta-Murabaha sözleşmesi oluşturulacaktır. Meta varlık, daha sonra e-Sukuk sahiplerine dağıtılacak olan kar marjını yalnızca meta SPV ihraççısına ödeyecektir.

4. METAVERSE'DEKİ İSLAMİ FİNANS SİBER SUÇLARI

Metaverse, mevcut sosyal medya ve platformların karşılaştığı bazı zorlukları kapsayacak olan önemli bir cazibe özelliği haline geldi. Spesifik olarak, bireylerin, bireyleri tehlikeye atmak ve onlardan finansal kazanç elde etmek için sosyal medyayı kullandığı çeşitli finansal suistimaller olmuştur. Metaverse oluşturulurken, yeni bir sanal dünyanın yaratılmasından doğabilecek tüm zorlukları kapsar. Bu sanal dünyanın, bireylerin etkileşimde bulunduğu ve angaje olduğu gündelik hayata tamamlayıcı bir boyut sağlayacağı göz önüne alındığında, bu, mali suçun zorluklarını daha da belirgin hale getirmektedir (Ayub,2007).

İslami finans, daha adil finansal ilişkiler ve bunun gerçek değer yaratmayla bağlantısı için bir kolaylaştırıcı olarak ön plana çıktıkça, İslami finans da metaverse’de kritik bir rol oynayacaktır. Metaverse, metaverse’de İslami finansman sağlamak ve finansman fırsatlarını metaverse operasyonlarına bağlamak için önemli bir fırsatı temsil eder. Metaverse’nin dünyanın sanal bir gerçekliği olduğu göz önüne alındığında, İslami finans için siber suçlarla ilgili mevcut zorluklar metaverse’de büyütülecektir. Önemli bir özellik, metaverse’nin sanal bir dünya olacağı, ancak fiziksel dünyayla kapsamlı bir şekilde bağlantılı olacağı ve fiziksel dünyada mümkün olmayan şeyleri yapmasına izin verilecek olmasıdır. Örneğin, kapsamlı fiziksel seyahate veya belirli düzenlemelere tabi olmaya gerek kalmadan, metaverse’de anlık olarak seyahat edebilir ve öğeler satın alabilir. Metaverse, 3B sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik, açık kaynak geliştirme ve yapay zeka entegrasyonu ile ünlüdür. Eşler arası ödemeler ve değiştirilemez belirteçler, meta veri deposunda bulunacak diğer temel özelliklerdir (Mohamed ve Ali, 2018).

Bu, bu araçların kullanılmasına yol açabilecek çeşitli zorlukları açıkça özetlemektedir. Metaverse’deki finansal siber suçlar çeşitli biçimleri kapsar. İlk olarak, metaverse içindeki rekabetçi oyun, oyunun bir taraf lehine uzlaşmasına yol açarak diğer oyuncular için önemli kayıplara yol açabilir. Siber suçlular, oyunları manipüle etmek için oyunların güvenlik zayıflıklarından yararlanır. Oyunlar meşru olarak algılanmakla birlikte taraflıdır ve bireyler üzerinde olumsuz etkilere yol açmaktadır.

Metaverse ve potansiyel siber suçlarda İslami finasta bir diğer önemli faktör, kripto para birimlerinin varlığıdır. Kripto para birimleri, CRO veya ETH gibi değişken ve sabitlenmemiş olanlar ve bir finansal varlığa sabitlenmiş stablecoinler şeklinde çeşitli biçimler aldı. Bunların tümü, çoğunlukla düzenlemeye tabi olmadıkları ve mudi koruması kapsamında olmadıkları için zorluklarla karşılaşmaktadır.

Kripto para birimleri, fiziksel malların ticareti için bir takas aracı oldukları için İslami finasta genellikle izin verilir. Oynaklık ve ortaya çıkan spekülasyon doğa bir meydan okuma olsa da, kripto para birimlerini kabul edilemez kılmazlar. Ayrıca, kripto para birimlerinin yasa dışı faaliyetler ve siber suçlar için kullanılması, bu kripto para birimlerini caiz veya yasak kılmaz. Asıl zorluk, bu kripto para birimlerinin düzenleyici gözetimden kaçabilmesi ve izin verilmeyen faaliyetler için kullanılabilmesidir. Örneğin, İslami finasta yasak olan metaverse’de kumar ve ilgili faaliyetler için kripto para birimleri kullanılabilir. Bireyler bu yasa dışı faaliyetler için finansman talep edebilir veya mevcut finansman şekillerini kullanarak faaliyetleri gizlemeye çalışabilirler. Şariat hukuku ile ilgili bu tür siber suçlar ve uyum sorunları dikkate alınmalı ve uyumlu olmalıdır (Paldi, 2014).

Değiştirilemez tokenlerin geliştirilmesi ve yatırımcıların metaverse’ e artan ilgisi, bu tür varlıkların muazzam değerlemelerine yol açtı. Bu, misli olmayan belirteçlerin bir varlığın sahipliğini temsil ettiği metaverse’ de de gözlemlenmiştir. Birçok durumda NFT fiziksel varlıklara bağlı olsa da, durum böyle olmayabilir ve NFT, herhangi bir gerçek değere sahip olmakla karşılaştırıldığında daha yakından sahte olarak kabul edilebilecek bir sanal varlığa atıfta bulunabilir. İslami ilkeler, belirsizliği ve her türlü hileli davranışı yasaklar; bu da siber suçluların bu tür durumları kendi çıkarları için kullanmaları için önemli bir caydırıcı görevi görür. Fiziksel bir varlığa veya sınırlı spekülasyon odaya sahip sanal bir varlığa bağlantı olması gerektiği göz önüne alındığında, bu dolandırıcılık olasılığını zorunlu olarak azaltır.

SONUÇ

Metaverse, bireylerin ve şirketlerin etkileşime girebileceği sanal bir evren olarak son birkaç yılda büyük önem kazandı. Metaverse’ ler henüz gelişme aşamasındayken, bu evrenlere artan bir ilgi ve sermaye akışı var. Şeriatı uygun odaklı finansal yatırımcılar ve katılımcılar için bu, metaevrene yönelik İslami finansman çerçevelerinin mevcut eksikliği göz önüne alındığında önemli bir zorluk teşkil ediyor. Metaverse’ de Şeriat’ a uygun finansman biçimleri oluşturmak için dikkate alınması gereken zorlukları ve yönleri ana hatlarıyla belirterek, metaverse’ de Şeriat’ a uygun finansman sağlamak için yeni çerçeveler belirlenmesi gerekmektedir.

Metaverse’ deki mali siber suç, yetkililer, şirketler ve bireyler için giderek daha önemli hale geldi ve bu suçları önlemek için yeni düzenleyici ve uyumluluk çerçevelerinin yanı sıra yeni siber güvenlik mekanizmaları gerektiriyor. Metaverse’ deki finansal siber suçlar, son yıllarda borsalardan büyük miktarda kripto para çalınması veya sahte veya şüpheli NFT ve kısa süre içinde önemli değer kaybetmiş diğer finansal ürünlerin satışı ile önemli ölçüde arttı. Metaverse’ teki siber suçlar önemli ölçeklerde gerçekleşti ve düzenlemelerin emekleme döneminde olduğu kadar bu faaliyetlerin sanal doğası göz önüne alındığında, yalnızca birkaç suç kovuşturma altına alındı. İslami finans, finansal hizmetleri ve araçları spekülasyondan arınmış gerçek ve sanal varlıklara bağlayarak meta evren için önemli bir fırsat sunabilir.

KAYNAKÇA

- Abu-Bakar, M. M. (2017). *Shariah Analysis of Bitcoin, Cryptocurrency and Blockchain*. Karachi: Blossom. Alam, N., Gupta, L., & Zameni, A. (2019). *Fintech and Islamic Finance: Digitalization, Development and Disruption*. Kuala Lumpur: Palgrave MacMillan.
- Asif, S. (2018). The halal and haram aspect of cryptocurrencies in Islam. *Journal of Islamic Banking and Finance*, 91-101.
- Bouheraoua, S., Mohamad, S., Kasri, N. S., & Abdullah, S. (2015). Shariah Issues in Intangible Assets. *Jurnal Syariah*, 287-324.
- Brown, J. (2017). *Hadith: Muhammad's legacy in the medieval and modern world*. . New York: Simon and Schuster.
- C. Paldi, "Understanding riba and gharar in Islamic finance.," *Journal of Islamic Banking and Finance*, vol. 2, no. 1, pp. 249-259, 2014.
- H. Mohamed and H. Ali (2018), *Blockchain, Fintech, and Islamic finance: Building the future in the new Islamic digital economy.*, Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG,
- Howson, P., & de Vries, A. (2022). Preying on the poor? Opportunities and challenges for tackling the social and environmental threats of cryptocurrencies for vulnerable and low-income communities. . *Energy Research & Social Science*, 102394.
- M. Ayub(2007), *Understanding Islamic Finance*, Chichester: John Wiley & Sons.
- McDevitt, C. (2021, October 27). *The Future of Crypto Assets Regulation in the UAE* . Retrieved from Hadeef & Partners: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=88c0f35c-7ea5-439b-90d7-df3fe4f70586>
- Narin, N. G. (2021). A Content Analysis of the Metaverse Articles. *Journal of Metaverse* , 17-24. Park, S.-M., & Kim, Y.-G. (2022). A Metaverse: taxonomy, components, applications, and open challenges. *IEEE Access*.
- Sait, S., & Lim, H. (2006). *Land, Law and Islam*. New York: Zed Books.
- Wilson, C. (2019). Cryptocurrencies: The Future of Finance? *Contemporary Issues in International Political Economy*, 359-394.
- Wilson, K. B., Karg, A., & Ghaderi, H. (2021). . Prospecting non-fungible tokens in the digital economy: Stakeholders and ecosystem, risk and opportunity. *Business Horizons*. Wohlgenannt, I., Simons, A., &

Stieglitz, S. (2020). Virtual reality. *Business & Information Systems Engineering*, 455-461.

Yao, Q. (2018). A systematic framework to understand central bank digital currency. *Science China Information Sciences*, 1-8.

Bölüm 4

**BİBLİYOMETRİK BAKIŞ AÇISIYLA
YİYECEK VE İÇECEK SEKTÖRÜ İLE
İLİŞKİLİ DUYUSAL PAZARLAMA
ARAŞTIRMALARININ İNCELENMESİ**

Hüseyin ŞENEROL¹

1 Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Yazar ORCID Bilgisi: <https://orcid.org/0000-0002-9776-7747>, huseyinsenerol@selcuk.edu.tr.

1.GİRİŞ

Pazarlama iletişimi öncelikle tüketicilerin görme ve işitme duyularına hitap edecek şekilde tasarlanmıştır. Fakat tüketiciler karar verme sürecinde diğer duysal bilgilerden de etkilenmektedirler. Pazarlamacılar, işitsel ve görsel etkilerin tek başına tüketicileri ikna etmede yetersiz kalabileceğini düşündüklerinden dokunma, tat ve koku duyularını hedef alarak onları ikna etme yoluna gitmektedirler (Rimkute vd., 2016: 24). Tüketici tarafından bu duygusal deneyim, bireyin bir hizmet sürecindeki mal veya hizmetleri veya diğer temel unsurları insan zihnine ve duyularına meydan okuyan bir görüntü algılaması olarak tanımlanmaktadır (Randhir vd., 2016: 278).

Beş duyunun bir kısmına ya da tümüne hitap eden bu pazarlama stratejisi, duysal veya deneyimsel pazarlama olarak adlandırılmaktadır (Rimkute vd., 2016: 24). Duyusal pazarlama ile ilgili daha geniş bir tanım yapmak gerekirse, tüketicilerin duyularını meşgul eden ve algılarını, yargılarını ve davranışlarını etkileyen pazarlama olarak tanımlanmaktadır. (Krishna, 2012: 332). Bu pazarlama türü ürün ya da hizmet arasındaki ilişkiyi daha derin bir düzeyde güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle görme, ses, koku, tat ve dokunma duyuları ön plana çıkmaktadır (Suhonen ve Tengtall, 2009: 3).

Literatür taraması yapıldığında duysal pazarlama ile ilişkili bibliyometrik araştırmaların ya genel pazarlama ya da turizm alanında yapıldığı görülmektedir (Wörfel vd., 2022; Bhatia, vd., 2021; Sarıbaş ve Demir, 2020). Sadece yiyecek ve içecek işletmelerine odaklanan bir bibliyometrik çalışma ile karşılaşılmamıştır. Oysa beş duyunun tümü, yiyecek ve içecek pazarında etkili bir pazarlama stratejisi tasarlamak için kullanılmaktadır. Ayrıca duysal pazarlama, yiyecek ve içecek ürünleri etrafında olumlu bir deneyim oluşturmayı ve müşterileri ürünü satın almaya ikna etmeyi amaçlamaktadır. (Hussain vd., 2019: 168). Duyusal bilim, sadece yiyecek ve içeceklerin organoleptik özelliklerinin kalitesini garanti etmekle kalmayıp, aynı zamanda yeni ürünlerin başarı olasılığını artırmakta kullanılmaktadır (Vázquez-Araújo, 2022: 37).

Bu çalışma ile yiyecek ve içecek sektöründe duysal stratejiler ve tüketici davranışları üzerindeki etkilerinin daha iyi anlaşılması hedeflenmektedir. Ayrıca literatürdeki oluşan boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır. Belirlenen amaca ulaşmak için aşağıdaki araştırma soruları oluşturulmuştur ve bu sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır:

1.Yiyecek ve içecek işletmeleri ile ilişkili literatürde duysal pazarlama konusundaki mevcut yayın eğilimi nedir? Bu alanda en etkili yazarlar, makaleler, kurumlar, ülkeler kimlerdir?

2.Alandaki mevcut araştırmaların entelektüel yapısı nedir?

2.2.DUYUSAL PAZARLAMA

Collins İngilizce Sözlüğüne göre “duyu” kelimesinin anlamı “İnsanların ve hayvanların vücudun dışından veya içinden kaynaklanan uyarıların algılamasını sağlayan görme, duyma, koku alma, tatma veya dokunma gibi herhangi bir yeti” olarak tanımlanmaktadır (collinsdictionary.com). Duyuların çoğu, çoklu geri bildirim sistemlerini içerir ve nihayetinde daha önce deneyimlenmiş kalıpları kontrol eden beyne entegre edilmiştir. Görme, hareket, renk ve parlaklık algısını içerirken dokunma ise basınç, sıcaklık, ağrı, titreşim ve hareketi algılar. Kulaklarımız, hayatın ritmini hissetmenin yanı sıra denge hissini de korumamıza yardımcı olur (Gains, 2013: 29).

Tüketim gerçekleşmeden önce değerlendirilmesi genellikle zordur. Bu nedenle yüksek deneyimsel ve güvenilir özelliklere sahip mallar sunmak, hizmet sektöründe önemli bir kavram haline gelmiştir. Bu doğrultuda hizmet işletmeleri, fiziksel çevrelerini veya atmosferini iyileştirmeye yönelik yatırımlar yapmaktadırlar (Rimkute, vd., 2016: 24). Atmosferin tüketici davranışı üzerinde kritik bir etki olarak hizmet ettiği fikri, pazarlama literatüründe yaygın olarak kabul edilmektedir. Aydınlatma, koku, sıcaklık, ses veya müzik gibi arka plan faktörleri duyuusal bilgi sağlamakta ve beş duyuyu uyatabilmektedir (Huang, vd., 2018: 144). Ürün değerlendirirken farklı duyuların önemi ve rolü Schifferstein (2006) tarafından incelenmiştir. Çalışmada 45 farklı ürün kullanılmıştır. Araştırmacı tüketicilerin bir ürünü değerlendirirken en önemli duyu olarak görme duyusunu kullandıklarını tespit etmiştir. Ardından dokunma, koklama, işitme ve tat alma duyuları yer almaktadır.

Tüketiciler yiyecek ve içecek ürünlerini tüketirken her ne kadar tat alma deneyimleri ön plana çıksa da, diğer duyu organlarını da tüketim yaparken kullanmaktadırlar. Genel olarak, insanlar çeşitli karmaşık bilgileri kabul ederek yiyecek veya içeceğin tadını yargırlarlar. Diğer bir deyişle, bir nesne, iki veya daha fazla duyu organının deneyimi ile anlaşılmakta ve bu duyular arasındaki karşılıklı etkilerin bir kombinasyonu ile karşılık gelen bir bilişsel ilişki oluşmaktadır. Örneğin, insanlar bilinçaltında belirli görsel şekilleri veya kalıpları tatla, ses tonunu bir nesnenin sertliğiyle, rengi tatla, renkleri ise desen şekillerini ilişkilendirmektedir. Bu sebeple dokunma, tatma, görme, işitme ve koku alma duyuları birbiriyle iç içedir (Liu ve Oh, 2002: 1450).

Birçok ürün, bir veya birden fazla duyuya hitap eden tanınabilir özelliklere sahiptir (Krishna, 2013: 6). Söz konusu bu duyular ile ilişkili pazarlama yöntemleri görsel pazarlama, dokunsal pazarlama, kokusal pazarlama, tatsal pazarlama ve işitsel pazarlama başlıkları altında değerlendirilmiştir.

2.1.Görsel Pazarlama

Görme duyusu, etrafımızdaki görsel ortamı anlamayı sağlayan bir duydur. Bu duyu büyük ikna etme gücüne sahiptir. Pazarlama açısından görme değerlendirildiğinde, en baskın duydur. Görünür ve somut ipuçları yardımıyla müşterilerin dikkatlerini hızla çekilebilmektedir (Hussain, 2019).

Görmede, renkler ve şekiller tanımlamanın ve farklılaşmanın ilk başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki, insanların hatırladığı bilgilerin %80'i renklerle ilgilidir. Belirli bir ürün için satın alma kararında doğru renk seçiminin etkisi oldukça önemlidir (Randhir vd., 2016: 279; Hunjet ve Vuk, 2017: 45-46). Marka logoları üzerine yapılan bir araştırmada rengin önemi doğrulanmıştır. Soğuk renkler (örneğin mavi veya yeşil) elektrikli aletler ve araba lastikleri gibi faydacı ürünler için uygun olarak algılanmış, sıcak renkler ise (örneğin kırmızı veya portakal) çikolata, gece kulübü ve parfüm gibi genellikle hedonik deneyimlere yol açan ürün veya hizmetler için daha uygun olduğu tespit edilmiştir (Bottomley ve Doyle, 2006).

Renkler yiyecek ve içecek sektöründe önemli ipuçları vermektedir. Bu ipuçları ise yemeye elverişlilik, lezzet kimliği ve lezzet yoğunluğu konusunda bilgi sağlar ve yiyecek ve içeceklerin tadı hakkında kritik bilgiler aktarılmasına yardımcı olmaktadır (Shankar vd., 2010: 380). Renk ipuçları, bir içeceğin hedonik özellikleri söz konusu olduğunda beklentileri belirlemekte ve sonraki tatma deneyimini sabitlediği kabul edilmektedir. Bu fikir birliği, çeşitli çalışmalarda elde edilen deneysel kanıtlara kanıtlanmıştır (örneğin, Garber vd., 2000; Hyman, 1983; Shankar vd., 2010). Bu sonuçlar, insanların iyi bilinen dört veya beş temel tat (acı, tatlı, ekşi, tuzlu ve umami) özelliklerini belirli renklerle ilişkilendirme eğiliminde olduklarını göstermektedir (Reinoso-Carvalho vd., 2019: 22).

Renklerin bir diğer etkisi restoran atmosferini etkilemeleridir. Yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre sıcak renkler soğuk renklerden daha fazla tercih edilmektedir. Ayrıca renk, bireylerin fiyat yargılarını da etkileyebilmektedir (Söker, 2009: 55-56). Restoranda yapılan bir diğer araştırmada ise tabağın renginin tüketicilerin algısını etkilediği tespit edilmiştir (Piqueras-Fiszman vd., 2013: 9).

Renkler ürün hakkında bilgi vermenin yanında tatları hakkında fikirler vermektedir. Duyu ve kavrama arasındaki korelasyon ilişkisini inceleyenler, bazı renklerin ve şekillerin tat ile belirli bir ilişkisi bulunduğunu doğrulanmışlardır. Renk ve tat arasındaki ilişkinin evrensel olarak kabul edilen temeli, insanlar doğada meyve toplarken meyvelerin olgunluğunun meyvelerin rengine göre değerlendirilmesiyle ilgilidir. Ancak yemek, tüketim kültürü ve tüketim davranışı her coğrafyada farklı olduğu için yukarıda

bahsedilen renk ve tat ilişkisinde farklılıklar olabilmektedir. Desen şekli ve tat arasındaki ilişki üzerine yapılan araştırmalara ise, tatlılık genellikle yuvarlaklıkla, ekşi veya acılık ise köşeli şekiller veya desenlerle ilişkilendirilmektedir (Liu ve Oh, 2021: 1450).

2.2.Dokunsal Pazarlama

Deri, vücudumuzun en büyük organıdır ve tüm vücudumuzu kapsar. Üstelik dokunma, dış dünyayla doğrudan temas kurmamızı sağlayan tek duyudur. Dokunma, birçok yönden diğer duylardan farklıdır. Gözler, kulaklar, dil ve burun belirli işlevleri olan organlardır, ancak dokunma tüm vücudumuzu kapsar (Gains, 2013: 41-42). Dokunma, nesnelerin birçok özelliğini algılamamızı sağlar. Bu nitelikler sertlik, doku, sıcaklık ve ağırlık gibi özelliklerdir. Markette elmanın ne kadar olgun olduğuna karar vermek için dokunarak, şeker çubuğunun ağırlığını belirlemek için elimiz ile kaldırarak, zımpara kâğıdına dokusunu değerlendirmek için ovalayarak belirleriz. Kısaca hayatımız dokunsal etkileşimlerle doludur (Krishna, 2013).

Tüketici davranışında, birçok farklı nedenden dolayı ürünlere dokunulur. Tüketici davranışında dört farklı dokunma türü belirgindir. Bunlar; (1) satın almak için dokunma, (2) dokunma duyusu ile ilgili olmayan ürün bilgilerini almak için dokunulması ve (3) dokunma duyusu ile ilgili ürün bilgilerini almak için dokunulması ve (4) hedonik dokunmadır. İlk üç dokunma türü, bir tüketicinin hedefe yönelik, problem çözme, satın alma öncesi davranışla meşgul olduğunu varsayılmaktadır. Tüketicinin bu dokunma eylemleri, ürünü değerlendirmeye ve satın alma kararı vermeye yöneliktir. Buna karşılık dördüncü tip, dokunma duyusal deneyimine odaklanan dokunmanın kendi içinde bir son olduğu hedonik dokunmadır. Hedonik dokunuş, nihai olarak ürün satın alımıyla sonuçlanabilir ya da sonuçlanmayabilir (Peck, 2011:21).

Krishna ve Morrin (2008) tarafından yapılan bir araştırmada, içeceğin servis edilen bardağın sertliği, tüketicilerin içecek hakkındaki yargılarını etkileyebileceği tespit edilmiştir. İnsanlar şarabı plastik bir bardak yerine cam bardaktan içtiklerinde daha lezzetli olduğuna karar vermişlerdir. Kısacası bir bardağın dayanıksızlığı veya sağlamlığı gibi bir özellik bile tüketicide fark yaratabilmektedir.

Başkası tarafından dokunmanın tüketici davranışı üzerindeki etkisinin olduğu yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir. ABD’de halka açık meyhanelerin müdavimlerinin, kendilerine bir içki isteyip istemediklerini sorduğunda garson tarafından kısaca dokunulan müşterilerin, kendisine dokunulmayan müşterilere göre daha fazla alkol tükettiklerini bulunmuştur (Kaufman ve Mahoney, 1999).

2.3. Kokusal Pazarlama

Koku, insan duyularının en eskisidir. Koku doğrudan beynimizin duygularının merkezine (limbik sisteme) bağlı olduğundan, duygularımıza düz bir çizgi ile giden tek duyudur. Diğer birçok hayvanla karşılaştırıldığında çok zayıf koku dedektörleri sahip olmamıza rağmen, sistem 10 ila 20.000 farklı kokuyu (tahmini 12 milyon koku alıcı hücre kullanarak) algılayacak kadar gelişmiştir. Koku duyusu görme kadar etkili bir duyu olmasa da, çevredeki bir şeye yaklaşmamız veya kaçınmamız gerektiği konusunda bize bilgi verir (Gains, 2013: 30).

Koku alma iştah ve yemek başlangıcında önemli rol oynayabilmektedir (Morquecho-Campos vd., 2020). Bu nedenle bu deneyim yemeğin tadını etkileyebilmektedir. İlkel insanlar bir şeyin yenilebilir olup olmadığını anlamak için onun kokusuyla karar vermişlerdir (www.finedininglovers.com).

Yapılan çalışmalar göstermektedir ki, insanların gıda ipuçlarına maruz kaldıklarında benzer özelliklere sahip gıdalara karşı iştahlarının arttırdığı ve duysal spesifik iştah olarak bilinen farklı özelliklere sahip gıdalar için ise iştahların azalttığı tespit edilmiştir (Morquecho-Campos vd., 2020). Restoranlarda yemek aromaları müşterilerin dikkatini ile ilgisini çekmek ve tüketimi artırmak amacıyla kullanılmaktadır. Birçok çikolata dükkânı, fırın ve kafe, müşterileri çekmek için doğal ürün aromalarından yararlanır. Örneğin, bir Amerikan fırın zinciri olan Cinnabon, müşterileri çekmek için fırınlarını mağaza girişine yerleştirerek çevredeki alana baştan çıkarıcı tarçınlı rulo kokusu yaymaktadır. Buna ek olarak, bazı fast food restoranları, müşterilerin yemek yedikleri bölümlere hoş aromalı kokulu bir yer haline getirmeleri müşterileri daha fazla satın almasına teşvik etmektedir (Ouyang vd., 2018:405). Fransa'da küçük bir pizzacıda yapılan bir çalışmada benzer sonuç elde edilmiştir. Buna göre lavanta aroması pizzacıda geçirilen sürenin uzunluğunu ve harcanan para miktarını olumlu yönde etkilemektedir (Guéguen ve Petr, 2006).

Satın alınan gıdaların çoğu doğrudan ambalajıyla tüketilmektedir. Bunun nedeni tüketicilerin ürünle ilgili deneyimlerini etkilemektir. Bu doğrultuda işletmeler paketlemede de koku verme özellikleri kullanılmaktadır. Örneğin, gıda aromaları artık bir dizi spor içeceği şişesinin kapaklarına, kahve fincanlarının kapaklarına ve diğer birçok yiyecek ve içecek ürününün ambalajına entegre edilmektedir (Spence, 2015: 2).

2.4. Tatsal Pazarlama

Görme ve koku alma, yakın çevredeki yenilebilir gıdaları tanımlamak için kullanılmaktadır. Tat ise yutulan gıdanın beslenme kalitesini belirlemek için kullanılmaktadır. Ayrıca bu duyu dildeki tat uyaranlarıyla doğrudan yakın temas halinde olması gerekmektedir. Bireyler tarafından temel

tatlar (tatlı, tuzlu, acı, ekşi ve umami) değerlendirirken, tatlı tatlar karbonhidratlarla ilişkilendirilmekte, (özellikle monosakkaritleri ve disakkaritleri), tuzlu tatlar elektrolitlerle ilişkilendirilmekte, proteinler besin açısından zengin gıda ile ilişkilendirilmekte, ekşi ve acı tat ise olgunlaşmamış meyve veya yutulduğunda zararlı olabilecek yiyeceklerle ilişkilendirilmektedir (McCrickerd ve Forde, 2016: 21).

Algılanan şekliyle tat, çoklu duyuşal özellikleri barındırmaktadır. Genel tat deneyimi sadece küçük bir girdiyi oluşturmaktadır. Örnek vermek gerekirse, sadece tat duyusunu kullanan bireyler benzer dokulara sahip olan gıdaları ayırmakta zorlanmaktadırlar. Koku ve görme kısıtlandığında, patatesin tadı elmaya, kırmızı şarabın tadı ise kahveye benzetilmektedir. Bu nedenle tat çoklu duyuşal girdiler yardımıyla oluşmaktadır (Krishna ve Elder, 2020: 122).

Bireyler tarafından daha tatlı olarak derecelendirilen tatlar yuvarlak şekillerle ilişkilendirilmektedir. Daha acı veya ekşi olarak bireyler tarafından derecelendirilen tatlar ise daha köşeli şekillerle ilişkilendirilme eğilimindedir (Velasco, vd., 2016: 18). Kabın dış dokusu ile içecek tadını ilişkilendiren araştırmalar bu savı desteklemektedir. Köşeli bir yüzey desenine sahip kaptaki kahvenin algılanan acılığı ve tat yoğunluğu bireyler tarafından yüksek olarak algılanmıştır. Yuvarlak bir yüzey desenine sahip kaptaki sıcak çikolata ise bireyler tarafından daha tatlı ve daha az yoğun olarak değerlendirilmiştir (Van Rompay, vd., 2017). Bir ambalajdaki yazı tipi eğriliği, logonun sembolik anlamı insanların içindeki ürünün olası tadıyla ilgili oluşturduğu beklentileri etkilemektedir. Yuvarlak olarak tasarlanmış ambalajlar köşeli benzerlerine göre daha tatlı olarak değerlendirilmektedir (Velasco, vd., 2016).

Tuz veya sodyum üzerine yapılan araştırmalar literatürde iyi tanımlanmıştır: Yiyeceklere tuz eklenmesinin sadece tadı daha tuzlu hale getirmekle kalmayıp, aynı zamanda ürün kalınlığı ve lezzet yoğunluğu algısını geliştirmekte, tatlılığı arttırmaktadır. Ayrıca daha tuzlu bir tat, tat memnuniyetini artırmaktadır (Effertz vd., 2019: 179).

Olaylarda tat algılarımızı ve tercihlerimizi etkileyebilmektedir. Yemeğin kirli koşullarda hazırlandığı veya son kullanma tarihinin geçtiği gibi olumsuz bir alınan bilgi tat alma algısını olumsuz etkileyebilmektedir. Benzer durum tersi için geçerlidir. Olumlu karşılanan bir reklam, bir gıda ürününün daha lezzetli olduğuna inanmamıza neden olabilmektedir. (Krishna, 2013: 116).

2.5.İşitsel Pazarlama

Tüm bireyler, sesi fiziksel işitme süreci olarak algılar ve deneyimler. Çevremizdeki ses dalgaları kulak zarına etki ederek onun titreşmesine neden olur. Her türlü ses desibel (dB) cinsinden ölçülür ve güçlerinin basınç

değişiminin boyutundan kaynaklandığı söylenmektedir. İşitsel algı, bireylerin çevredeki ve dış dünyadaki mevcut işitsel ipuçlarını ve uyaranları nasıl alıp yorumladıkları anlamına gelmektedir. Bu uyaranlar havada iletir ve ses dalgaları aracılığıyla kulağa ulaşır. Birçok durumda işitsel algı esastır; örneğin araba kullanırken başka bir arabanın korna sesi dikkatinizi çeker ve yanlış bir karar vermenizi engeller (Hultén, 2020: 83).

İşitsel pazarlamayı en çok etkileyenlerin başında müzik gelmektedir. Müzik, bir taraftan bir işletmenin atmosferi yaratılmasına ve ayarlanmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca müzik dikkati dağıtabilecek diğer arka plan çalışma seslerini gizlemekte veya maskeleymektedir. Hizmet ortamlarında kullanılan müzikler iki kategoriye ayrılabilir. Biri, tüketicileri eğlendirmek veya çekmek gibi belirli bir amaç için kullanılan ön plan müziğidir. İnsanların dikkatini çekmek için nispeten yüksek sesle çalınır. Diğeri, ortam hissi yaratmak için nispeten düşük ses seviyesinde çalınan ve aynı zamanda özel konuşmalarını korumak için insanlar arasındaki boş havayı dolduran fon müziğidir (Jeon vd., 2016: 57).

Yiyecek içecek sektöründe müzik ile ilgili oldukça çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu araştırmalar aşağıda yer verilmiştir: Arka plan müziği, şarap satışlarının miktarını ve hacmini etkileyebilmektedir. Bir şarap dükkânında yapılan çalışmada fon müziği (Klasik ve Top-Forty) iki aylık süre boyunca değiştirildi. İki tür müziğin satılan toplam şarap şişesi sayısında bir fark oluşturulmadığı tespit edildi. Fakat klasik müzik ile alışveriş yapanlar daha pahalı şarapları alma konusunda etkilendikleri tespit edilmiştir. Kısaca müzik türü yapılan alışverişin tutarını etkileyebilmektedir (Areni ve Kim, 1993).

Bir başka çalışmada restoranda çalınan müziğin temposu manipüle edildi. Araştırmaya göre hızlı müzik ile yemek yiyenler daha hızlı yemek yerken, yavaş müzik ile yiyenler ise daha yavaş yemek yemektedirler. Ayrıca yavaş müzik restoranda daha fazla zaman geçirilmesine neden olmaktadır. Bu da müşterilerin bardan daha fazla içki satın alınmasını sağlamaktadır (Srivastava, 2015: 518).

Fransa'da farklı barlarda yürütülen bir deneyde ise, barlarda normalden daha yüksek bir ses seviyesine maruz kalan müşterilerin daha fazla içki tükettikleri tespit edilmiştir (Guéguen vd.,2004). Ayrıca müziğin milleti de bir bireyin algısını ve harcamasını etkileyebilmektedir. Yapılan bir araştırmada, müşterilerin Fransız veya Alman şarapları seçiminde Fransız ve Alman fon müziğinden büyük ölçüde etkilendiğini tespit edilmiştir. Fransız müziği, Alman şaraplarına kıyasla Fransız şaraplarının satışını artırırken, Alman müziği ters etki yaratmıştır. Her iki durumda da, Fransız ve Alman şaraplarının satışları arasında dikkate değer farkların olduğu bulunmuştur (North vd., 1999).

İnsan algılarını müzik dışında sembolizmde etkilemektedir. Yapılan araştırmalar göstermektedir ki, ses sembolizmi (sözcükteki ses ve anlam arasındaki uyum), sesler ve tatlar/lezzetler arasındaki ilişkide önemli bir etkindir. Yorkston ve Menon (2004) tarafından yürütülen pazarlama araştırmalarında insanların, bir dondurmanın “Frosch” ya da “Frisch” olarak adlandırılması durumunda, “Frosch” sözcüğünün diğer sözcüğe göre daha kremesi bir tat olarak algılandıkları tespit edilmiştir.

Sesin etkisini reklamlarda görmek mümkündür. Bazı ürün reklamları, tat ve ses arasındaki bağlantıya hitap etmeye çalışmaktadır. Bazı yiyecekler onlarla ilişkilendirilen işitsel imzalar taşımaktadırlar. Pizzada peynirin erimesi, kerevizin veya havucun çıtırtısı, etin tavada çıkardığı cızırtı bunlardan sadece birkaçıdır. Bu işitsel bileşenler, kendileriyle ilişkili olan yiyeceklerin tatma deneyimine güçlü bir şekilde katkıda bulunmaktadır (Krishna, 2013: 114).

3. YÖNTEM

Bu araştırmanın yöntemi olarak bibliyometrik yöntem kullanılarak oluşturulmuştur. Bibliyometri, yayınlanmış olan akademik çalışmaların (kitaplar, dergi makaleleri) ve ilgili meta verilerin (özetler, anahtar kelimeler, alıntılar) yayınlanmış çalışmalar arasındaki ilişkileri tanımlamak veya göstermek için istatistik yardımıyla oluşturulmuş analiz yöntemidir. (Broadus, 1987: 376). Bibliyometrik çalışmalarda sıklıkla yazar, yıl, dergi, atıf, kurum, ülke ve anahtar kelimelere ilişkin istatistikler paylaşılmaktadır (Koç ve Şimşek, 2021: 397).

Bilimsel araştırmaların hacmi son yıllarda önemli ölçüde artmıştır. Buda araştırmacıların kendi alanlarındaki ilgili yayınlara takip etmeleri zorlaştırmaktadır. Bu durum oluşan bu veri zenginliğini işleyebilecek, etkilerini tahmin ederek önemli eserleri filtreleyebilecek ve bir alanın altında yatan yapıyı keşfedebilecek olan bibliyometrik yöntemlerin kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Bibliyometrik analiz, bilimsel üretimin yanı sıra meta-analiz ve sistematik literatür taraması için bir alternatiftir (Quezado vd., 2022: 2).

Bu araştırmanın yöntem bölümü iki temel bölümden oluşmaktadır. İlki veri setinin belirlenmesi, diğeri ise veri setinin bibliyometrik analizidir. Bibliyometrik çalışmalarda ilk olarak, başlangıç arama süreci adı verilen ilgili alanı doğrudan yansıtan arama terimleri aracılığıyla veriler belirli bir veri tabanından toplanılmaktadır. Ardından ilk arama sonuçları araştırma sorusuna göre filtrelenir ve veri seti makale taraması olarak adlandırılan analize hazır hale getirilir.

3.1. Veri Tabanı Seçimi

Araştırmacılar literatür taraması yaparken çok sayıdaki akademik veri tabanı ile veri elde ederler. En çok bilinen veri tabanları ise Scopus, Web of

Science, SSRN, Proquest, EBSCO ve Google Scholar'dır. Bu araştırmada, literatür taraması için Scopus veri tabanından faydalanılmıştır. Scopus veri tabanı diğer birçok veri tabanına kıyasla, en kapsamlı arama motorudur ve arama sorgusunun atıf sayısına ve özet kaynağa göre sıralanabildiği tek kaynaktır (Anand ve Dumazert, 2022: 271).

Veri tabanı seçiminin ardından veri tabanında aranacak olan terimler belirlenmiştir. Literatür ile ilişkili yayınlar gözden geçirilmiştir. Ardından duyuşal pazarlama ile ilişkili şu terimler belirlenmiş ve OR ve AND bağlaçlarıyla ilişkileri kurulmuştur. Bunlar: “sensory” OR “sound” OR “voice” OR “music” OR “audito” OR “jingle” OR “smell” OR “vision” OR “colour” OR “eye” OR “sight” OR “logo” OR “desing” OR “lighting” OR “packing” OR “arhieture” OR “visual” OR “haptics” OR “touch” OR “tactile” OR “taste” OR “tasting” AND “restaurant” OR “fast food” OR “beverage” OR “wine” OR “gastrono*” OR “cuisine” OR “wine” AND “consum*” OR “market*” den oluşturmaktadır. Bu terimler Scopus veri tabanının anahtar kelime pozisyonunda aranmıştır. Arama sonucunda ise toplam 759 kaynağa ulaşılmıştır. Uygun içeriğe sahip olmayan ve makale özelliği taşımayan kaynaklar araştırma verisinden çıkarılmıştır. Kaynaklardan sadece 138'inin araştırma için uygun olduğuna karar verilmiştir.

3.2. Elde Edilen Verilerin Analizi

Yazılım, bilimsel araştırma için hayati önem taşımaktadır. Bilim insanlarına araştırma sorularını belirlemede, verileri analiz etmede, sonuçları görselleştirmede ve bilgiyi yaymada yardımcı olmaktadır. Bibliyometrik analiz için kullanılabilecek birkaç araç bulunmaktadır. Bunlar: VOSviewer, CiteSpace, SciMAT, CitNetExplorer, BibExcel, Biblioshiny ve Sci2Tool'dur (Quezado, 2022: 5).

Scopus veri tabanından elde edilen veriler R paketinde yer alan Biblioshiny yardımıyla analiz edilmiştir. Biblioshiny, kod yazılmaya ihtiyaç gerektirmeyen web tabanlı bir uygulamadır. Ayrıca bu yazılım açık kaynaklı olan bir yazılımdır.

4.BULGULAR

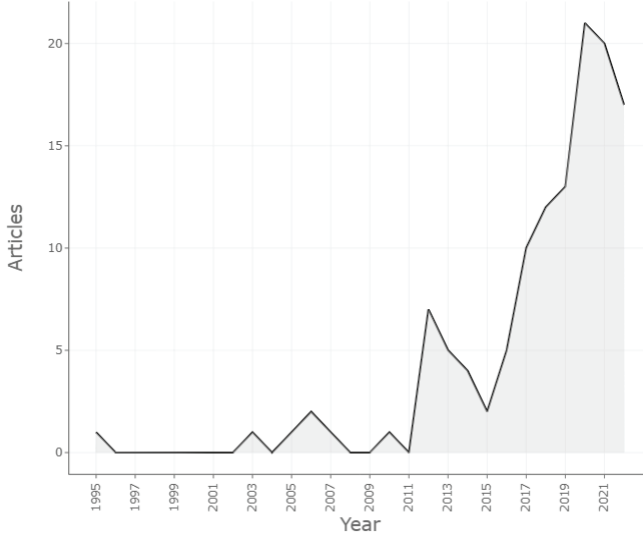
Çalışmada bazı analizler gerçekleştirilmiştir. Bunlar; yıllara göre yayınların analizi (dergilerin üretkenliği ve dergi başına yayın hacmi), kelime analizi; coğrafi analiz (ülke bazında ortak yazarlı yayın sayısına dayalı); kuruluşlara göre yayınların analizi ve atıf analizidir.

4.1. Yıllara Göre Yayınların Analizi

Yiyecek ve içecek sektörü ile duyuşal pazarlama temasıyla ilgili bilinen ilk makale 1995 tarihlidir. Bu yayın Journal of Food Sience'de “Con-

sumer age affects response to sensory characteristics of a cherry flavored beverage” başlığı altında yayınlanmıştır. Bu makale, genç ile yaşlıların duyuşal tepkileri yapay olarak tatlandırılmış vişneli bir içecek yardımıyla karşılaştırılmıştır. Böylece yaş gruplarının duyuşal farklılıkları literatürde dile getirilmiştir.

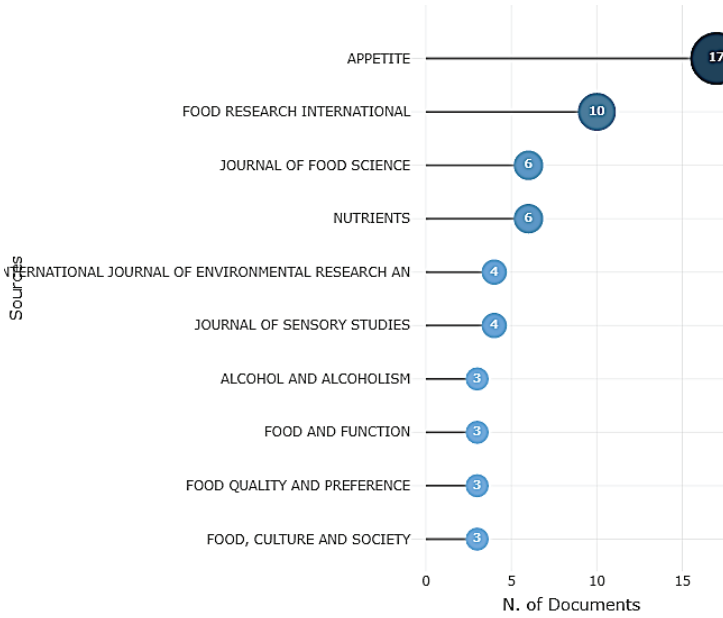
Şekil 1. Yıllara Göre Yayın Miktarı

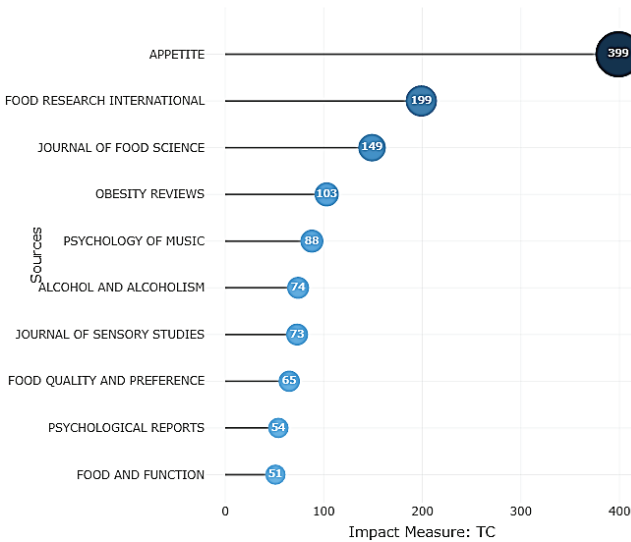
Şekil 1’de alanda bilinen ilk makaleden (1995) bu araştırma için verilerin toplandığı Aralık 2022’ye kadar yıl bazında yayınların miktarı gösterilmiştir. 1995 ile 2011 ve 2013 ile 2015 yılları arasında konuya olan ilginin zayıf olduğu görülmektedir. 2012 yılında araştırmacıların konuyla ilgili yedi makale yayınlanmaları dikkat çekmektedir. 2016’dan sonra ise araştırmacıların konuya olan ilgileri artmıştır.

4.2.Dergi Analizi

138 makale toplam 81 farklı dergide yayınlanmıştır. Şekil 2’de görüleceği üzere konuyla ilgili en çok yayın yapan dergi 17 makale ile Appetite adlı dergidir. Ardından 10 makale yayınlayan Food Research International adlı dergi yer almaktadır. Söz konusu iki derginin yayınladığı toplam makale sayısı konu ile ilgili yayınlarının %18,84’ünü oluşturmaktadır.

Şekil 2. *Konuyla ilgili En Çok Yayın Yapan İlk On Derginin Yayın Hacmi*

Konu ile ilgili en fazla atıf alan ilk on dergi Şekil 3’de verilmiştir. Söz konusu şekil incelendiğinde, konuyla ilgili en fazla yayın yapan Appetite dergisinin 349 atıf ile en fazla atıf aldığı görülmektedir. Ardından yer alan dergi ise 199 atıf ile Food Research International’dır.

Şekil 3. *Konuyla ilgili En Çok Atıf Alan İlk On Derginin Atıf Miktarı*

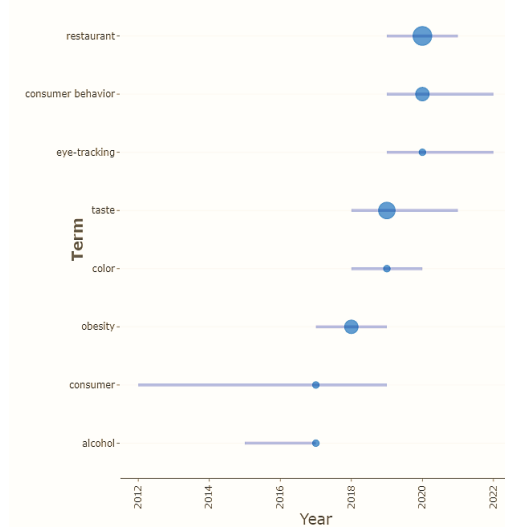
4.3. Anahtar Kelime Analizi

Anahtar kelime analizi, konu ile ilgili araştırmalarda en çok tekrarlanan konu başlıklarını belirlemek amacıyla kullanılmıştır. Şekil 4’de konu ile ilgili yayınlarının başlıklarında en sık kullanılan 50 başlık kelimesi görsel olarak sunulmuştur. En sık kullanılan kelime yemektir (food) (n=37). Ardından tüketici ya da tüketiciler (consumer/consumers) kelimesi yer almaktadır (n=35). Üçüncü sırayı duyuşsal (sensory) kelimesi yer almaktadır. Ardından tat (taste; n=16), restoran (restaurant; n=15) ve içecekler (beverages; n=14) kelimeleri yer almaktadır.

Şekil 4. Konu ile İlgili Makale Başlıklarıyla İlişkili Kelime Bulutu

Şekil 5’de konu ile ilişkili olan çalışmaların son on yıl içinde trend olan anahtar kelimelere yer verilmiştir. Söz konusu şekil incelendiğinde son 4 yılda en trend olan anahtar kelimelerinin restoran, tüketici davranışı ve göz izleme olduğu görülmektedir. Duyusal organ olarak anahtar kelimelerde göz ve tattın ön plana çıktığı görülmektedir

Şekil 5.*Konu ile İlgili Trend Olan Anahtar Kelimeler*

4.4. Coğrafi Analiz

Tablo 1’de konu ile ilgili yayın yapan yazarların ülkelerine göre dağılımı yer verilmiştir. İlk üçte yer alan ülkeler sırasıyla ABD (n=25), Avusturalya (n=13) ve Birleşik Krallığın (n=10) olduğu görülmektedir. Çoklu ülke işbirliğine içinde en önde olan ülkeler ise Birleşik Krallık ve Kore’dir.

Tablo 1.*Konu İle İlgili Yayın Yapan Yazarların Ülkelerine Göre Dağılımı (İlk On)*

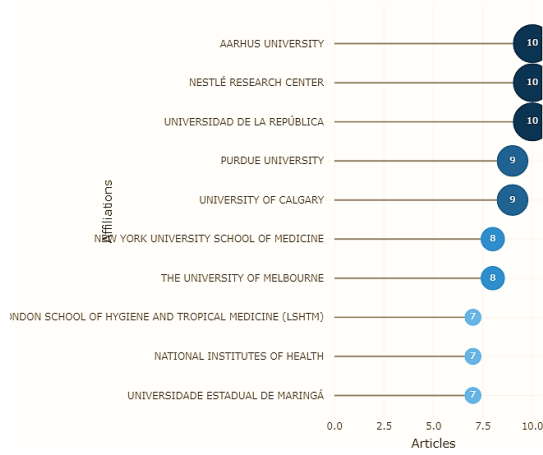
Ülke Adı	Makale Sayısı	Sıklık	TÜİ	ÇÜİ	ÇÜİ Oranı
Amerika Birleşik Devletleri	25	22	3	0,181	0,12
Avusturalya	13	12	1	0,094	0,077
Birleşik Krallık	10	6	4	0,072	0,4
Kore	8	4	4	0,058	0,5
Kanada	7	6	1	0,051	0,143
Çin	6	5	1	0,043	0,167
Japonya	6	5	1	0,043	0,167
İspanya	6	6	0	0,043	0
İtalya	5	3	2	0,036	0,4
Brezilya	4	2	2	0,029	0,500

ÇÜİ= Çoklu Ülke İşbirliği; TÜİ=Tek Ülke İşbirliği

4.5. Yayınların Kurumlara Göre Analizi

Şekil 6’da bu çalışma alanında en çok yayın yapan ilk 10 kurum gösterilmiştir. İlk sırayı 10 yayınlı üç kurum paylaşmaktadırlar. Bunlar Aarhus ile De La República Üniversiteleri ve Nestlé Araştırma Merkezidir. İlk birde bir araştırma kurumunun yer alması dikkat çekicidir. ABD üniversiteleri 3 adet ile kurum ile listede öne çıkmaktadırlar. En fazla yayın yapan ülke ABD olmasına rağmen ilk üçte yer almamasının sebebi ise alanda yapılan araştırma ve yayınlarının farklı üniversitelerde yapılmasından kaynaklanmaktadır. Bu da her bir kuruluşun bireysel etkisini azaltmıştır. Amerika kıtasında yer alan kurumlarının ilk onda kendilerine yer bulmaları ilgi çekicidir.

Şekil 6. Yayın Yapan Yazarların Bağlı Olduğu Kurumlar (İlk On)

4.6. Atıf Analizi

Makalelerin etkisi belirlemek amacıyla en çok atıf alan ilk 10 makale Tablo 2’de verilmiştir. Jenkin vd. (2014) “A systematic review of persuasive marketing techniques to promote food to children on television” başlıklı makale, yayınlandığı tarihten günümüze 103 atıf ile alanında en yüksek atıf alan makaledir. Ardından gelen çalışma ise Aschemann-Witzel vd’in 2013 yılında Appetite dergisinde yayınlanan (n=94) “Effects of nutrition label format and product assortment on the healthfulness of food choice ” adlı makaledir. Üçüncü en çok atıf alan çalışma ise, Wilson tarafından 2003 yılında Psychology of Music Research adlı dergide yayınlanan (n=88) “The effect of music on perceived atmosphere and purchase intentions in a restaurant” adlı çalışmadır. Konuyla ilgili lider konumunda olan “Appetite” dergisi, üç makaleyle listede yer almaktadır. Türkiye’den iki yazar (Coşkun ve Özbük) listede 9. olarak yer bulmuşlardır.

Tablo 2. *Konu İle İlgili En Çok Atıf Alan Makaleler (İlk On)*

Makale Adı	Yazar Adı	Yayınlanma Yılı	Dergi Adı	Toplam Atıf Miktarı
A systematic review of persuasive marketing techniques to promote food to children on television	Jenkin, G., Madhvani, N., Signal, L., ve Bowers, S.	2014	Obesity Reviews	103
Effects of nutrition label format and product assortment on the healthfulness of food choice	Aschemann-Witzel, J., Grunert, K. G., van Trijp, H. C., Bialkova, S., Raats, M. M., Hodgkins, C., ve Koenigstorfer, J.	2013	Appetite	94
The effect of music on perceived atmosphere and purchase intentions in a restaurant.	Wilson, S.	2003	Psychology of Music	88
When good deeds leave a bad taste. Negative inferences from ethical food claims	Schuldt, J. P., ve Hannahan, M.	2013	Appetite	83
Television and music video exposure and adolescent alcohol use while going out.,	Van den Bulck, J., ve Beullens, K.	2005	Alcohol and Alcoholism	66
Comparing the liking for Korean style salad dressings and beverages between US and Korean consumers: Effects of sensory and non-sensory factors	Chung, L., Chung, S. J., Kim, J. Y., Kim, K. O., O'Mahony, M., Vickers, Z. ve Kim, H. R.	2012	Food Quality and Preference	58
Consumer age affects response to sensory characteristics of a cherry flavored beverage	Philipsen, D. H., Clydesdale, F. M., Griffin, R. W., & Stern, P.	1995	Journal of Food Science	55
Fast food restaurant lighting and music can reduce calorie intake and increase satisfaction	Wansink, B. ve Van Ittersum, K.	2012	Psychological Reports	54
What influences consumer food waste behavior in restaurants? An application of the extended theory of planned behavior	Coşkun, A. Ve Özbük, R. M. Y.	2020	Waste Management,	51
The effect of packaging, branding and labeling on the experience of unhealthy food and drink: A review	Skaczkowski, G., Durkin, S., Kashima, Y. ve Wakefield, M.	2016	Appetite	50

5.SONUÇ

Yiyeceklerin ve içeceklerin bireyler tarafından algılanan duyuşal özellikleri tüketim olayı öncesi, sırasında ve sonrasında etkili olduğu görülmektedir. Bu ipuçlar yardımıyla bireyler besin kaynaklarını belirlemede, porsiyon boyutunu seçmekte ve tüketim sonrası tatmin olmaktadır.

Yiyecek ve içecek sektörü ile ilişkili duyuşal pazarlama araştırmalarının bibliyometrik analizinin yapıldığı bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır.

- Konu ile ilgili ilk araştırma 1995 yılında yapılmıştır. 1995 yılından 2016 yılına kadar konu başlığının araştırmacıların ilgisini çekmediği görülmektedir. 2016 yılından sonra konuyla ilgili yayınlarda artış vardır.
- Alanda lider konumunda olan dergi *Appetite*'dir.
- Yayın başlıklarında en sık kullanılan kelime yemektir (n=37). Ardından tüketici ya da tüketiciler (consumer/consumers) kelimesi yer almaktadır (n=35). Üçüncü sırayı duyuşal (sensory) kelimesi yer almaktadır.
- Yayınlarındaki trend olan anahtar kelimeler incelendiği göz ve tat duyularının araştırmalarda ön plana çıktığı görülmektedir.
- Ülkelerin alandaki yayın hacimleri incelendiğinde ABD (n=25), Avusturalya (n=13) ve Birleşik Krallığın (n=10) önde olduğu görülmektedir.
- En çok yayın Aarhus ile De La República Üniversiteleri ve Nestlé Araştırma Merkezi tarafından yapıldığı tespit edilmiştir.
- En çok atıf alan yazarlar sırasıyla Jenkin vd. (2014), Aschemann-Witzel vd. (2013) ve Wilson (2003)'dir.
- Gelecekte araştırma yapılacak olanlar kültür farklılıklarını ortaya çıkarmayı hedefleyebilir. Ayrıca araştırmacılar tek bir duyu üzerine çalışmak yerine iki ya da fazla duyunun etkisi belirlemeye yönelik çalışmalar yapabilirler.

6.KAYNAKÇA

- Anand, A. ve Dumazert, J. P. (2022). Knowledge sharing in organization: Re-viewing the foundations of the field and current themes using bibliometrics. *Knowledge and Process Management*, 29(3), 270-283.
- Areni, C. S. ve Kim, D. (1993). The influence of background music on shopping behavior: classical versus top-forty music in a wine store. *ACR North American Advances*, (20),336-340.
- Bhatia, R., Garg, R. Chhikara, R. Kataria, A. ve Talwar, V. (2021). Sensory Marketing -A Reiew and Research Agenda. *Academy of Marketing Studies Journal*, 25(4), 1-30.
- Bottomley, P. A. ve Doyle, J. R. (2006). The interactive effects of colors and products on perceptions of brand logo appropriateness. *Marketing Theory*, 6(1), 63-83.
- Broadus, R. N. (1987). Toward a definition of “bibliometrics”. *Scientometrics*, 12(5), 373-379.
- Edwards, J. S. ve Gustafsson, I. B. (2008). The room and atmosphere as aspects of the meal: a review. *Journal of Foodservice*, 19(1), 22-34.
- Effertz, T., Teichert, T., ve Tsoy, M. (2019). Fast food, ads, and taste in a Russian child’s mind. *Psychology & Marketing*, 36(3), 175-187.
- Gains, N. (2013). *Brand esSense: Using sense, symbol and story to design brand identity*. London: Kogan Page Publishers.
- Guéguen, N. ve Petr, C. (2006). Odors and consumer behavior in a restaurant . *International Journal of Hospitality Management*, 25(2), 335-339.
- Guéguen, N. Hélène, L. G., ve Jacob, C. (2004). Sound level of background music and alcohol consumption: An empirical evaluation. *Perceptual and motor skills*, 99(1), 34-38.
- Huang, X. I., Dong, P., ve Labroo, A. A. (2018). Feeling disconnected from others: The effects of ambient darkness on hedonic choice. *International Journal of Research in Marketing*, 35(1), 144-153.
- Hultén, B. (2020). *Sensory marketing: an introduction*. London: Sage.
- Hunjet, A. ve Vuk, S. (2017). The psychological impact of colors in marketing. *International Journal Vallis Aurea*, 3(2), 42-54.
- Hussain, S. (2019). Sensory Marketing Strategies and Consumer Behavior: Sensible Selling Using All Five Senses . *IUP Journal of Business Strategy*, 16(3).
- Hussain, S. ve Azeem, A. M. (2019). Sensory Triggers to Drive Sales-Creating Competitive Advantage Through Multisensory Consumption Experience in Restaurants. . *Restaurant Business* , 118, 167-178.
- Jeon, S., Park, C. ve Yi, Y. (2016). Co-creation of background music: A key to innovating coffee shop management. *International Journal of Hospitality Management*, 58, 56-65.
- Kaufman, D. ve Mahoney, J. M. (1999). The effect of waitresses' touch on alcohol consumption in dyads. *The Journal of social psychology*, 139(3), 261-267.

- Koç, E. ve Şimşek, A. İ. (2021). A Bibliometric Analysis of Green Productivity Concept. *İşletme Bilimi Dergisi*, 9(3), 393-418.
- Krishna, A. (2012). An integrative review of sensory marketing: Engaging the senses to affect perception, judgment and behavior. *Journal of consumer psychology*, 22(3), 332-351.
- Krishna, A. (2013). *Customer sense: How the 5 senses influence buying behavior*. Hong Kong: Palgrave and Macmillan.
- Krishna, A. ve Elder, R. S. (2021). A review of the cognitive and sensory cues impacting taste perceptions and consumption. *Consumer Psychology Review*, 4(1), 121-134.
- Krishna, A. ve Morrin, M. (2008). Does touch affect taste? The perceptual transfer of product container haptic cues. *Journal of Consumer Research*, 34(6), 807-818.
- Liu, Y. ve Oh, Y. (2021). Research on the Influence of Packaging Visual Elements on the Consumers' Taste Image Judgment-Take the colors and patterns of canned beer as an Example. . *Journal of Korea Multimedia Society*, , 24(10), 1449-1460.
- McCrickerd, K. ve Forde, C. G. (2016). Sensory influences on food intake control: moving beyond palatability. *Obesity Reviews*, 17(1), 18-29.
- Morquecho-Campos, P., de Graaf, K. ve Boesveldt, S. (2020). Smelling our appetite? The influence of food odors on congruent appetite, food preferences and intake. *Food Quality and Preference*, 85, 103959.
- North, A. C., Hargreaves, D. J. ve McKendrick, J. (1999). The influence of in-store music on wine selections. *Journal of Applied psychology*, 84(2), 271-276.
- Ouyang, Y., Behnke, C., Almanza, B. ve Ghiselli, R. (2018). The influence of food aromas on restaurant consumer emotions, perceptions, and purchases. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 27(4), 405-423.
- Peck, J. (2011). Does touch matter? Insights from haptic research in marketing. K. Aradhna içinde, *In Sensory marketing* (s. 17-31). New York: Routledge.
- Piqueras-Fiszman, B., Giboreau, A. ve Spence, C. (2013). Assessing the influence of the color of the plate on the perception of a complex food in a restaurant setting. *Flavour*, 2(1), 1-11.
- Quezado, T. C., Cavalcante, W. Q., Fortes, N. ve Ramos, R. F. (2022). Corporate Social Responsibility and Marketing: A Bibliometric and Visualization Analysis of the Literature between the Years 1994 and 2020. *Sustainability*, 14(3), 1694.
- Randhir, R., Latasha, K., Tooraiven, P. ve Monishan, B. (2016). Analyzing the impact of sensory marketing on consumers: A case study of KFC. *Journal of US-China Public Administration*, 13(4), 278-292.
- Reinoso-Carvalho, F., Dakduk, S., Wagemans, J. ve Spence, C. (2019). Dark vs. light drinks: The influence of visual appearance on the consumer's experience of beer. *Food quality and preference*, 74, 21-29.
- Rimkute, J., Moraes, C. ve Ferreira, C. (2016). The effects of scent on consumer behaviour. *International journal of consumer studies*, 40(1), 24-34.

- Sarıbaş, Ö. ve Demir, C. (2020). Sensory studies as a multidisciplinary research field and its use in tourism research: a bibliometric analysis on tourism literature. *Turizm Akademik Dergisi*, 7(1), 269-283.
- Schifferstein, H. N. (2006). The perceived importance of sensory modalities in product usage: A study of self-reports. *Acta psychologica*, 121(1), 41-64.
- Shankar, M. U., Levitan, C. A. ve Spence, C. (2010). Grape expectations: The role of cognitive influences in color-flavor interactions. *Consciousness and cognition*, 19(1), 380-390.
- Söker, M. B. (2009). *The role of color on the assessment of retail space: Restaurant atmospherics*. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi.
- Spence, C. (2015). Leading the consumer by the nose: on the commercialization of olfactory design for the food and beverage sector. *Flavour*, 4(1), 1-15.
- Srivastava, R. K. (2015). Musical environment and its effect on restaurant patrons' behaviour in emerging market. *International Journal of Indian Culture and Business Management*, 11(4), 517-537.
- Suhonen, T. ve Tengvall, J. (2009). *Branding in the air: A study about the impact of sensory marketing*. Jönköping: Jönköping International Business School, Bachelor Thesis within Business Administration.
- Van Rompay, T. J., Jinger, F., Saakes, D. ve Fenko, A. (2017). "See me, feel me": Effects of 3D-printed surface patterns on beverage evaluation. *Food quality and preference*, 62, 332-339.
- Vázquez-Araújo, L. (2022). Feature Papers in Sensory Analysis of Beverages. *Beverages*, 8(3), 37.
- Velasco, C., Woods, A. T., Petit, O., Cheok, A. D. ve Spence, C. (2016). Cross-modal correspondences between taste and shape, and their implications for product packaging: A review. *Food Quality and Preference*, 52, 17-26.
- Wörfel, P., Frentz, F. ve Tautu, C. (2022). Marketing comes to its senses: a bibliometric review and integrated framework of sensory experience in marketing. *European Journal of Marketing*, 56(3), 704-737.
- Yorkston, E. ve Menon, G. (2004). A sound idea: Phonetic effects of brand names on consumer judgments. *Journal of consumer research*, 31(1), 43-51.
- İnternet Kaynakları
- www.collinsdictionary.com. (2022, Nov 15). *sense*. www.collinsdictionary.com: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/sense> adresinden alınmıştır.
- www.finedininglovers.com. (2022, 11 20). *Food Smells & Aromas: The Science of Smells*. www.finedininglovers.com: <https://www.finedininglovers.com/article/food-smells-aromas-science-smells> adresinden alınmıştır.

“

Bölüm 5

“MODERN TÜKENMİŞLİK”: ZOOM YORGUNLUĞU

Emine DURAN¹, Abdulsamet DURAN²

”

1 Yozgat Bozok Üniversitesi, Öğretim Görevlisi, ORCID: 0000-0002-2912-175X, pdremineduran@gmail.com

2 Yozgat Bozok Üniversitesi, Öğretim Görevlisi, ORCID: 0000-0001-8032-4977, abdussamedduran@gmail.com

Giriş

Zoom yorgunluğu kavramı, özellikle covid-19 pandemisi sırasında ve sonrasında çok daha fazla öne çıkan bir kavram olmuştur. Uzaktan çalışmanın vazgeçilmez bir parçası olan video konferans toplantıları, literatürde “teleworking”, “remote work” vb. kavramlarla anılan uzaktan çalışma biçiminin yaygınlaşmasına paralel olarak artmaktadır. Dünyanın en nitelikli yayınlarının dizinlendiği yüksek prestije sahip veri tabanlarından olan Web of Science (WoS) veri tabanında bu iki kavramı ayrı ayrı taradığımızda özellikle 2020 yılı ve sonrası yayınlarda söz konusu kavramların artarak ele alınmaya devam ettiği görülmektedir.

Ancak uzaktan çalışmayla pandemide tanışmış birçok profesyonel olsa da daha öncesinde de işverenler ve çalışanlar tarafından deneyimlenen ve yaygınlaşmakta olan bir iş yapış biçimi olduğu-nu vurgulamak gerekir. Esnek çalışma biçimlerinden biri olarak anılan uzaktan çalışma (Öztürkoğlu, 2013), US Census, Endeavor Türkiye, Talentmelon, World Trade Organization (WTO), International Labour Organization (ILO) gibi kuruluşların birçok istatistiksel araştırma raporuna göre çalışma yaşamında artarak kullanılmaya devam edecek bir çalışma düzenidir (World Economic Forum, 2020; International Labour Organization, 2020; Morgan, 2017; Strategic Human Resources Management, 2019; Gwa, 2021; Owl Lab, 2021; HBR Türkiye, 2021).

Benzer şekilde video konferans yöntemiyle toplantıların da covid-19 pandemisiyle başladığı söylenemez. Çünkü iş yapış biçimlerinde uzaktan çalışma var olduğundan beri, beraberinde de video konferans yöntemiyle toplantıların yapılması kaçınılmazdır (Başol ve Çölekçi, 2021). Ne var ki, uzaktan çalışmanın hem yeterince yaygınlaşmamış olması hem de bilgi teknolojilerinin pandemi öncesi bulunduğu olgunluk düzeyi, çalışanların video konferansları yeterince çok deneyimlemesine izin vermemiştir. Bu durum da akademik dünyanın pandemiden önce zoom yorgunluğu kavramına çok ilgi göstermemesine neden olmuştur.

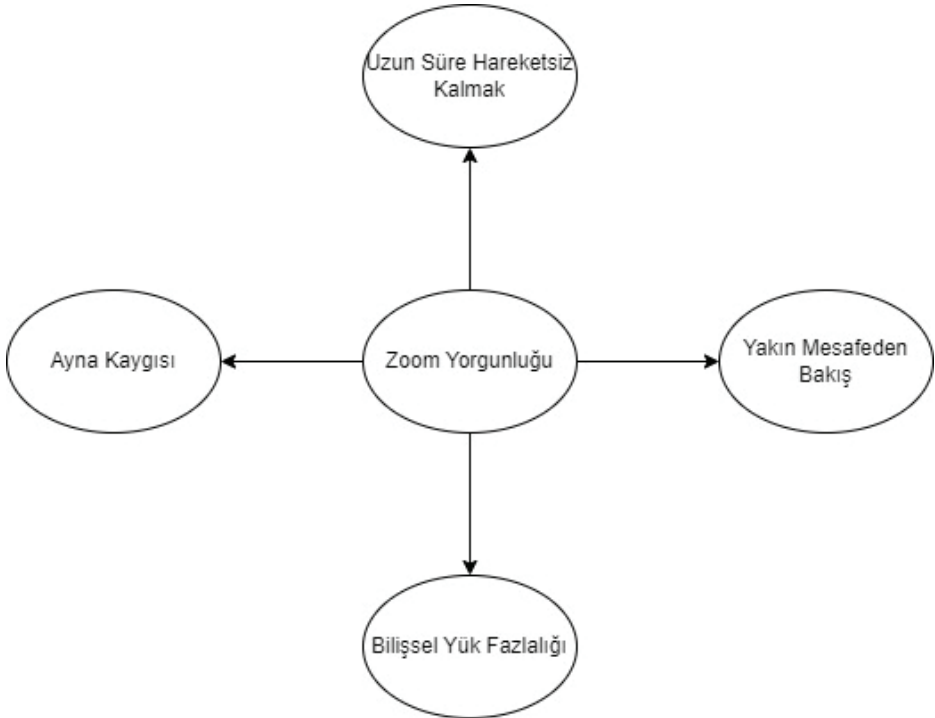
Ancak pandemiyle birlikte yaygınlaşan ve gelecekte de çok yaygın bir iş yapış biçimi olarak karşımıza çıkması beklenen uzaktan çalışma şeklinin artmasıyla birlikte video konferans şeklinde yapılan toplantıların ve eğitim-öğretim yöntemlerinin artmasına yol açmıştır. Bu da özellikle uzaktan çalışmanın yaygın olarak kullanıldığı bilgi teknolojileri (BT), bankacılık, eğitim vb. sektörlerde faaliyet gösteren çalışanların literatürde zoom yorgunluğu olarak nitelendirilen bir nevi “modern tükenmişlik” yaşamalarına neden olmaktadır. Hatta zoom yorgunluğu çalışanlar arasında öylesine yaygınlaşmıştır ki çalışanlardaki video konferans toplantılarının yol açtığı tükenmişlik düzeyini ölçmek adına ölçek geliştirme ve uyarlama çalışmaları da literatürde yer almaktadır (Fauville vd., 2021; Akduman, 2021; Deniz vd., 2022).

Zoom Yorgunluğu Kavramının Tanımı ve Gelişimi

Zoom yorgunluğu kavramı, ilk olarak Wiederhold (2020) tarafından kullanılmaya başlanmış, çevrim içi platformların bireyler tarafından yoğun kullanılmasından dolayı ortaya çıkan yorgunluk olarak ifade edilmiştir. Uzun süreli ve yoğun sanal etkileşim sebebiyle bireyin kaygı, öfke, gerginlik, yorgunluk ve halsizlik gibi belirtileri yaşadığı olumsuz duygu durum, zoom yorgunluğu olarak tanımlanmaktadır (Akduman, 2021). Aynı zamanda video konferans görüşmesinden sonra bireyin kendisini yorgun hissetmesi olarak da ifade edilmekte ve bu yorgunluğun özgül olduğu belirtilmektedir (Bacık-Yaman ve Hoccoğlu, 2022). Bennett ve arkadaşları (2021), video konferans görüşmelerinden sonra hissedilen yorgunluğun, normal bir gün içindeki yorgunluklara kıyasla daha fazla olduğunu belirtmiştir.

Zoom Yorgunluğunun Sebepleri

Zoom yorgunluğuna sebep olabilecek faktörler; ayna kaygısı, uzun süre hareketsiz kalmak, yakın mesafeden bakış ve bilişsel yük fazlalığı şeklinde ifade edilmiştir (Bailenson, 2021).

Şekil 1. Zoom Yorgunluğunun Sebepleri (Bailenson, 2021).

Ayna Kaygısı

Bu dört faktörden ilki, ayna kaygısıdır. Ayna kaygısı, video konferans görüşmelerinde kendi kendine bakıştan kaynaklanmaktadır. Bu durum kişinin, kendi yüzüne çok fazla ve uzun süre odaklanmasından kaynaklı yüz memnuniyetsizliğinin artmasında risk teşkil edebilmektedir. Kadınların erkeklere kıyasla daha fazla zoom yorgunluğu yaşadığı tespit edilmiştir (Shockley vd., 2021). Kadınların erkeklere göre yüz memnuniyetsizliği yaşama olasılığı daha yüksektir ve bu nedenle zoom yorgunluğunu daha fazla yaşama olasılıkları bulunmaktadır (Ratan vd., 2022). Buna benzer bir araştırmada ise, asyalıların yüz özelliklerinden dolayı beyazlara kıyasla daha yüksek düzeyde yüz memnuniyetsizliği ifade ettikleri tespit edilmiştir (Frederick vd., 2016; Rongmuang vd., 2011). Bu durum, yüz memnuniyetsizliği fazla olan kişilerin zoom yorgunluğunun da fazlaşmasına neden olmaktadır (Ratan vd., 2022).

Uzun Süre Hareketsiz Kalmak

İkinci faktör, görüşme esnasında kameranın görüş alanında kalma gerekliliğinin oluşturduğu sıkışmışlık hissidir (Bacık-Yaman ve Hocaoglu, 2022). Kamera karşısında uzun süre oturmak, yerinden ayrılamamak ve pozisyonunu değiştirememek bireylerin hareketini önemli ölçüde kısıtlamaktadır (Bailenson, 2021). Zoom görüşmeleri esnasında uzun süreli hareketsiz kalınması ile birlikte azalan fiziksel aktivite düzeyi, bazı sağlık problemlerinin ortaya çıkmasında risk teşkil etmektedir. Fiziksel aktivite düzenli olarak yapıldığında, bireylerin ruhsal ve bedensel sağlığını olumlu yönde desteklemektedir. Fiziksel aktivite, kalpdamar hastalıkları, safra kesesi rahatsızlıkları, meme ve kolon kanseri, hipertansiyon, obezite, diyabet gibi birçok hastalıkta koruyucu faktör olarak ifade edilmektedir (Baumgartner ve Jackson, 1998). Bedensel sağlık üzerinde bu denli öneme sahip olan fiziksel aktivitenin ruh sağlığı üzerindeki olumlu etkileri de önemli boyuttadır. Lök ve Bademli (2017), fiziksel aktivite düzeyi arttıkça depresif belirtilerin azaldığını saptamıştır.

Yakın Mesafeden Bakış

Üçüncü faktör, video konferans görüşmesi esnasında devamlı olarak katılımcıların bakışlarının, kişinin görüş alanında olmasının oluşturduğu kaygıdır (Bacık-Yaman ve Hocaoglu, 2022). Çok yakın mesafeden insanların yüzlerini görüyor olmak ve uzun süreli bu duruma maruz kalmanın birey tarafından rahatsız edici olduğu söylenebilir. Günlük hayatta birey, yakın çevresi ile yakın mesafeden yüz yüze iletişime geçerken, video konferans görüşmeleri ile yalnızca yakın çevre değil iş arkadaşları, başka tanımadığı kişiler ile de yakın mesafede iletişime geçmiş olmaktadır.

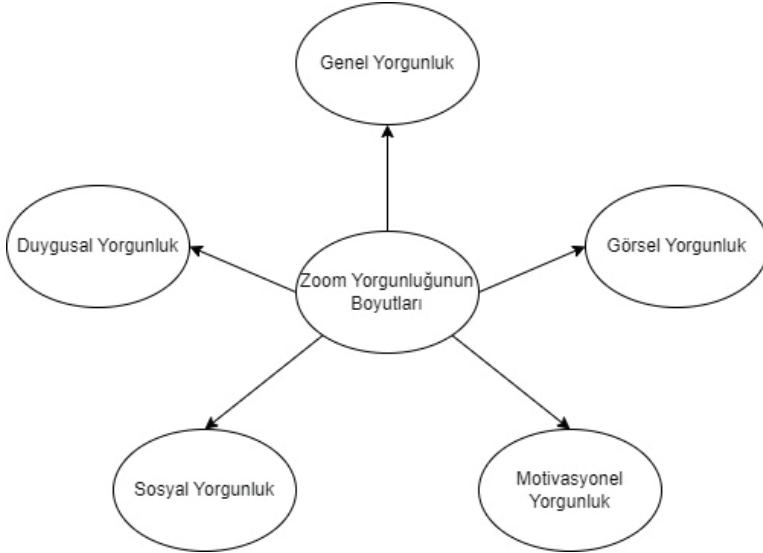
Bilişsel Yük Fazlalığı

Dördüncü faktör ise, sanal ortamda iletişimde sözel olmayan eylemle-

ri kontrol etmenin zorluğudur (Bacık-Yaman ve Hocaoglu, 2022). İletişim esnasında söylenen sözler kadar beden dilinin de çok önemli olduğu hatta iletişimde beden dilinin etkililiğinin daha fazla olduğu ifade edilmektedir. İletişimde kullanılan sözcükler %7-15, ses tonu %30 ve beden dili %55'lik bir etkiye sahiptir (Selçuk, 2000). Video konferans görüşmelerinde beden dili ile ifade edilen sözsüz iletişimin karşıdaki bireylere aktarılması çok fazla çaba ve enerji gerektirmektedir (Bailenson, 2021), sözsüz iletişimin aktarımında harcanan enerji ve çabanın fazla olması bireylerin yorgunluğunu artırmaktadır. Bu nedenle yüz yüze iletişimle kıyaslandığında video konferans görüşmelerinin daha yorucu olduğu söylenebilir.

Zoom Yorgunluğunun Beş Boyutu

Zoom yorgunluğu; genel, sosyal , görsel, motivasyonel ve duygusal olmak üzere beş boyutta toplanmıştır (Fauville vd., 2021). Uzun süreli ve yoğun zoom görüşmeleri sonrasında yaşanan yorgunluk; zihinsel tükenmişlik, bedensel yorgunluk, sosyal izolasyona bağlı olarak sosyal hayatın azalması, yalnızlık, gözlerde ağrı ve yorgunluk, motivasyonun azalması, bir şey yapma isteğinin olmaması, bir şey yapamayacak kadar yorgun hissedilmesi, duygusal tükenmişlik, öfke ve karamsarlık halinin olması durumlarını kapsamaktadır.

Şekil 2. Zoom Yorgunluğunun Boyutları (Fauville vd., 2021)

Genel Yorgunluk

Yorgunluk, bireyin psikolojik ve fiziksel olarak yeterli enerjiyi bulamaması olarak tanımlanabilir. Yorgunluk, klinik bulgularla birlikte kişinin bireysel, mesleki, sosyal, psikolojik ve akademik işlevlerini sınırlandıran bir

durumdur (Çevik vd., 2003). Genellikle iş yaşamında görülen zoom yorgunluğu, iş hayatı dışındaki görüşmelerde de yaşanabilmektedir. Görüntülü görüşme sırasında uzun süreli hareketsiz kalmak ve pozisyon değiştirememek beden yorgunluğunun ortaya çıkmasında önemli bir faktördür.

Beden yorgunluğunun ötesinde bireylerin yaşadığı tükenmişlik hissi de zoom yorgunluğunun sebep olduğu durumlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Oluşan bu tükenmişlik hissi bireyin çalışma hayatını da olumsuz etkileyebilmektedir. Tükenmişlik sonucunda; kalbin hızlı atması, uyku problemleri, yorgunluk hissi, bağışıklığın düşmesi, hafıza zayıflaması, kronikleşmiş hastalıklar, yüksek tansiyon, kas ve baş ağrıları gibi fiziksel belirtiler de ortaya çıkmaktadır (Ören ve Türkoğlu, 2006). Oluşan bu farklı düzeylerdeki fiziksel yorgunluklar, bireyi ruhsal açıdan da olumsuz etkileyebilmektedir.

Sosyal Yorgunluk

Video konferans görüşmeleri için belirli bir zaman diliminin planlanmaması, gün içinde çevrim içi olunmayan zamanın varlığını en aza indirebilir. Zoom görüşmesi yapılmayan vakitlerin azlığı ve düzensizliği sebebiyle birey, tüm gün boyunca görüntülü görüşme yapıyormuş gibi bir algıya kapılabilmektedir. Bu durum aynı zamanda zoom görüşmeleri haricinde ailesi ya da yakın çevresi ile geçireceği kaliteli zamanların azalmasında risk etmeni oluşturabilmektedir. Sürekli bu durumun devam etmesiyle birlikte birey, sosyal hayattan izole bir şekilde yaşamını sürdürmeye başlayabilir.

İzole hayat bireyin sosyal hayatının azalmasına ve yalnızlık yaşamasına sebep olabilmektedir. Bireyin sosyal faaliyetlerden haz duymadığı, psikolojik ve fiziksel olarak kendisini yorgun hissettiği nokta, genellikle kişinin yalnız kalmasına ve sosyal iletişimini kesmesine sebep olabilmektedir (Worgan ve Images, 2021). Yalnız ve sosyal hayatın olmadığı bir yaşam tarzı bireyi olumsuz etkilemektedir.

Görsel Yorgunluk

Video konferans görüşmesi esnasında uzun süreli ekran başında kalmak, ekrana yakın mesafeden bakmak; gözlerin yorulmasına, gözlerde yanma, kızarıklık ya da net görememe gibi göz problemlerine neden olabilmektedir. Bilgisayar kullanımı esnasında veya kullanım sırasında ortaya çıkan görme sorunları “Dijital Göz Yorgunluğu” ya da “Bilgisayara Bağlı Görüş Sendromu” olarak tanımlanmaktadır (Griffiths vd., 2007). Dijital göz yorgunluğu sendromuna sahip bireylerin sıklıkla bildirdiği belirtiler; gözlerde sulanma, kaşıntı, yanma, batma, kırmızılık, yorgunluk, net görememe, renk algısında bozulmalar, baş ağrısı ve yavaş odaklanma sorunları şeklindedir (Salibello ve Nilsen, 1995).

Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nde 70 milyon çalışan üzerinde yapılan araştırmada elde edilen sonuçlara göre; ekran karşısında üç saatten fazla vakit geçiren bireyin %90'lık bir kısmının dijital göz yorgunluğu sendromu türlerinden herhangi birini yaşadığı görülmüştür (Bali vd., 2007). Dijital göz yorgunluğu sendromu belirtilerini azaltmak için ekran başında aralıksız geçirilen sürenin çok uzun olmamasına dikkat edilebilir. Bireylerin yaşam kalitesini olumsuz etkileyen bu sendrom iş yaşamındaki üretkenliği olumsuz yönde etkilemektedir. Charpe ve Kaushik (2009), dijital göz yorgunluğu sendromunun, bireyin iş yaşamındaki verimini %40'a varana kadar azaltabileceğini tespit etmiştir.

Motivasyonel Yorgunluk

Video konferans görüşmesi sonrasında bireylerin, kendilerini hiçbir şey yapamayacak kadar yorgun hissetmesi ya da bir şey yapma isteğinin olmaması yani motivasyon eksikliği yaşadığı görülmektedir. Motivasyonun azalmasının sebep olduğu yorgunluk, motivasyonel yorgunluk olarak tanımlanmaktadır (Müller ve Apps, 2019). Bunun yanında motivasyon eksikliği, yaşam doyumunun azalmasına ve kişinin geleceğe yönelik kaygı yaşamasına da sebep olabilmektedir (Akduman, 2021). Hayatında fiziksel aktiviteye az yer veren, uyku problemi yaşayan ve depresyona meyilli kişilerde daha fazla motivasyonel yorgunluk görülmektedir (Müller ve Apps, 2019).

Video konferans görüşmelerinin sıklıkla yapılması ve uzun süreli hareketsiz kalınması, uzun süre ekrana maruz kalınmasından dolayı uyku problemleri yaşama olasılığının varlığı ve görüşme esnasında yaşanan kaygı, motivasyonun eksilmesinde rol oynayabilmektedir. Motivasyon eksikliği aynı zamanda bireylerin iş doyumunu da etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Grant ve Sumanth (2009), işlerinde daha fazla çaba harcayan bireylerin prososyal motivasyonunun diğerlerine göre yüksek olduğunu ifade etmiştir.

Duygusal Yorgunluk

Duygusal yorgunluk; herhangi bir fiziksel zorlanma ya da bedensel bir rahatsızlık olmadığı halde bireyin kendisini yorgun hissetmesi, uykusundan verim alamaması, beden dinlenmiş olsa dahi kendisini yorgun hissetmeye devam etmesi gibi semptomları içinde barındırmaktadır (Ateş ve Kanık, 2022). Birey uzun bir zaman uyumuş olsa bile yorgunluğu geçmemektedir. Bu durumda bireyin bedenini dinlendirmesi bir işe yaramamaktadır, beden yerine zihninin dinlenmeye ihtiyacı vardır (Edwards ve Wilkerson, 2020).

Duygusal yorgunluk yaşayan bir bireyin halsizlik yakınmalarına ek olarak dikkatin sürdürülmesi ve toplanmasında yaşanan güçlükler, hafıza problemleri, aşırı duyarlılık ve düşük tolerans düzeyi gibi yakınmalar

da eşlik etmektedir (Ateş ve Kanık, 2022). Yaşanan bu yorgunluk, bireyin yaşam kalitesinin düşmesinde, çevresiyle ilişkisinin bozulmasında ve karamsarlık yaşamasında risk teşkil edebilir.

Zoom Yorgunluğu ile Başaçıkma Yöntemleri

Zoom yorgunluğu sonrası ortaya çıkan birçok belirtinin var olması ve bu belirtilerin bireylerin yaşamını olumsuz etkilemesi üzerine belirtilerin ortaya çıkışını azaltmanın daha iyi bir yol olabileceği düşünülmektedir. Bothra (2020), zoom yorgunluğunun önüne geçebilmek için yapılması gerekenleri; video görüşme öncesi, video görüşme sırası ve video görüşme sonrası şeklinde sınıflandırmıştır. Başaçıkma yöntemleri uygulandığı takdirde, zoom yorgunluğu belirtilerinin de azalacağı öngörülmektedir.

Zoom yorgunluğu ile başaçıkma kullanılacak yöntemlerden aşağıda detaylı bir şekilde bahsedilmiştir.

Video Görüşme Öncesi

- Video konferans görüşmeleri için evde özel bir alanın belirlenmesi ve tüm görüşmelerin belirlenen alanda yapılması; bireyleri zihinsel olarak hazır olmasını ve görüşme esnasında daha verimli olmasını sağlayabilir.
- Evde video konferans görüşmesi yaparken, görüşmenin bölünmesine sebep olacak kişilerle konuşarak görüşmeyi bölmemelerinin istenmesi ve bu konuda sınırların belirlenmesi; görüşme esnasında odaklanmanın daha kolay olmasını ve sürecin daha az stresli geçmesini sağlayabilir.
- Video konferans görüşmeleri için özel bir saat belirlenmesi ve belirlenen saat diliminde görüşme yapılması, gün içinde görüntülü arama yapılmayan zaman dilimlerini de belirgin hale getirebilir. Aynı zamanda görüşmelerin saatinin belli olması zihinsel olarak hazırlanmaya da yardımcı olabilir.
- Video konferans görüşmelerinde taşınabilir cihazların kullanımı ile hareket kısıtından kurtulabilir ve vücuttaki fiziksel yükü azaltması sağlanabilir.
- Video konferans görüşmelerin gerekliliğinin kontrol edilmesi ve görüntülü görüşmede konuşulması planlanan gündemlerin gözden geçirilerek eğer e-mail ya da kısa mesajla kolayca taşınabilecek bir konu ise görüntülü konuşma yapılmaması sağlanabilir (Bothra, 2020).

Video Görüşme Sırası

- Görüntülü görüşmeye herkesi selamlayarak başlanması, ilk birkaç dakika gündem dışı konuşulması ile görüşmeye katılanların gerginliğinin azalması ve rahatlaması sağlanabilir.
- Dikkati dağıtacak başka şeylerle ilgilenmekten uzak durulması,

görüntülü görüşme esnasında e-mail cevaplamak, oyun oynamak ya da başkaları ile konuşmak gibi çoklu görev yapmaktan kaçınılması bilişsel yükün hafiflemesini sağlayabilir.

- Video konferans görüşmesi sırasında, dâhili mikrofon yerine kulaklık kullanılması, arka plan seslerinin görüntülü görüşmeyi kesintiye uğratma olasılığını önleyebilir.
- Görüntülü görüşme sırasında kalem ve kâğıt kullanarak elle not edilmesi, görüşmede konuşulanlara odaklanmayı kolaylaştıracaktır. Aynı zamanda elle alınan notlar, konuşulanların unutulma olasılığını da azaltacaktır.
- Video konferans görüşmesi sırasında kamera önünde rahatsızlık hissediliyorsa, aramada kamera kapatılabilir. Fakat bu karar verildiğinde riski öngörebilmek ve gerektiğinde harekete geçebilmek için kamerayı gerekli bir durumda açabilecek kadar esnek olunması gereklidir (Bothra, 2020).

Video Görüşme Sonrası

- Video konferans görüşmesinden sonra bir mola verilmesi ve bu molalarda internetten uzak durulması uzun süreli dijital uyarımdan kurtulmayı sağlayabilir.
- Video konferans görüşmesi bittiğinde el-yüz yıkanması, uzun süre ekrana maruz kalan gözlerin rahatlamasını sağlayabilir. Aynı zamanda görüntülü görüşmeden sonra hafif esneme hareketlerinin yapılması da görüşme esnasında hareketin azalmasından kaynaklı fiziksel zorlanmayla mücadele etme konusunda yardımcı olabilir.
- Görüntülü görüşme bittikten sonra mümkünse farklı bir alana geçilmesi eğer mümkün değilse bulunulan alanın aydınlatmasının değiştirilmesi ve farklı bir pozisyona geçilmesi rahatlamayı sağlayabilir.
- Video konferans görüşmesinden sonra mümkünse yüz yüze iletişime geçebileceğiniz ortamlarda bulunulması, aile üyeleriyle zaman geçirilmesi, kitap okunması ya da doğada zaman geçirilmesi rahatlamayı sağlayabilir (Bothra, 2020).

Zoom Yorgunluğu Sonrasında Ortaya Çıkan Olumsuz Durumlar

Zoom uygulamasının bilinçsiz ve kontrolsüz bir şekilde kullanıldığı zaman, bireyleri olumsuz etkileyen bazı durumların ortaya çıkmasına sebep olduğu görülmektedir (Chawla, 2020). Pandemi ile birlikte artan video konferans görüşmelerini sıklıkla yapan bireylerin yaşadığı bazı problemler literatürde karşımıza çıkmaktadır. Bireyleri olumsuz etkileyen bu durumların; zihinsel, fiziksel ve psikolojik açıdan yaşanan problemler olduğu belirtilmektedir (Murphy, 2020). Zoom görüşmesi sırasında ekran

başında hareketsiz geçirilen sürenin uzun olması (Morris, 2020), görüşme yapılan teknolojik araca fazla odaklanma sonucu oluşan göz yorgunluğu, kas ağrıları ve uykusuz kalınması gibi problemlerin ortaya çıkması, video konferans görüşmeleri sonrasında yaşanan olumsuz durumlar olarak ifade edilmektedir (Erten ve Özdemir, 2020).

Görüntülü görüşmelerin sonrasında yaşanan olumsuzluklar yalnızca göz sağlığı ve fiziksel sorunlarla sınırlı kalmamaktadır. Zaman geçtikçe bu olumsuzluklar bireyin yaşamına; ilgi azalması, motivasyon eksikliği, fiziksel ve bilişsel problemler, çevreye karşı duyarsızlık olarak yansımaya başlayacaktır (Erten ve Özdemir, 2020). Literatürde olumsuz etkilerin varlığını destekleyen çalışmalar bulunmaktadır. Nesher-Shoshan ve Wehrt (2022) çalışmalarında video konferansların diğer medya aracılığıyla yapılan toplantılardan daha yorucu olduğunu tespit etmiştir. Aynı çalışma sonuçlarında, toplantının süresinin, süpervizyonun olmasının ve toplantının boyutunun zoom yorgunluğunun hafiflemesinde bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Peper ve arkadaşları (2021) ise, 350 üniversite öğrencisinin yaklaşık %80'i, çevrimiçi dersteysen, dikkatini odaklamanın ve dikkati sürdürmenin daha zor olduğunu ifade ettiğini tespit etmiştir.

Kantas-Yılmaz ve Çapar (2022), çevrim içi toplantıların süresinin artması ile sosyal, genel, motivasyonel, duygusal yorgunluğun ve zoom yorgunluğunun arttığını tespit etmiştir. Esnek çalışma modeliyle evden çalışan bireyler, gün içinde birden fazla ve uzun süreli video konferans görüşmesi yaptığı için zoom yorgunluğu ile karşı karşıya kalabilmektedir (Akduman, 2021). Konu ile ilgili olarak 350 Microsoft çalışanı ile yürütülen bir çalışmada; uzaktan çalışma sistemine geçtikten sonra ortalama çalışma haftalarının dört saat daha fazlaştığını ve çalışanların bu vaktinin çoğunluğunun toplantılarla geçtiği saptanmıştır (Singer-Velush vd., 2020). Bu durumun iş performansı ve iş doyumunu etkilediği söylenebilir. Zoom yorgunluğunun boyutlarından biri olan motivasyonel yorgunluğun iş performansı üzerinde etkisi bulunmaktadır. Prososyal motivasyonu yüksek düzeyde olan bireylerin işlerinde daha fazla çaba gösterdiği belirtilmiştir (Grant ve Sumanth, 2009).

Sonuç ve Öneriler

Video konferans görüşmeleri yaşamın her alanında kullanılması gereken bir platform haline gelmiştir. Zoom uygulaması; eğitim, iş ve özel yaşam içerisinde bireylerin kullanmakta olduğu ve kullanmak zorunda kaldığı bir uygulamadır. Bireyler genellikle iş yaşamlarında video konferans görüşmelerini kullanmak zorunda kalmaktadır. Kullanma zorunluluğunun olması “Bu konu hakkında neler yapılabilir?” sorusunu akıllara getirmektedir. Çünkü bireyler açısından olumsuzluk içeren bu durum, kaçışı olmayan ve zorunlu kullanım gerektiren bir uygulamadır. Zoom yorgunluğu ile

mücadele etme ve en az etkilenme konusuna odaklanmanın daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Zoom yorgunluğuna sebep olan faktörlerin değerlendirilmesi ile başlanılmalı ve sonrasında bu yorgunluğun boyutlarının ne olduğu konusu üzerinde durulmalıdır. Bunun nedeni ise ilk önce nedenlerin ortaya konulması ve buna yönelik uygulanacak stratejilerin değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Zoom yorgunluğuna sebep olan faktörler üzerinde düşünüldükten sonra bu yorgunluk ile nasıl başa çıkılması gerektiğine değinilmelidir. Bu durumda zoom yorgunluğunun önüne geçebilmek ya da görüntülü görüşme sonrasında oluşabilecek olumsuz durumları en aza indirebilmek adına yapılabilecek stratejiler üzerine odaklanmak daha doğru olacaktır. Daha çok başa çıkma yöntemleri üzerinde durulması ile görüntülü görüşme öncesinde, görüşme sırasında ve görüşme sonrasında yapılması gerekenlerin netleştirilmesini sağlayacaktır. Bu başa çıkma yöntemleri uygulandığı takdirde bireylerin zoom yorgunluğu belirtilerinin de azalacağı öngörülmektedir. Bu durumun öncesinde önlemler almak ve uygulamak, sonrasında ortaya çıkacak problemlerinde önüne geçmeyi sağlayabilir. İşverenler açısından bakıldığında çalışanların iş veriminde ve performansında düşüş yaşanmaması adına video konferans toplantıların daha planlı ve düzenli yapılarak gereğinden fazla toplantı planlamalarının önüne geçmeleri gerektiği söylenebilir (Lestari ve Fayasari, 2022).

Zoom yorgunluğu ile ilgili akademik çalışmaların sınırlı sayıda olduğu görülmüştür. Konu ile ilgili tarama ve deneysel çalışmaların yapılmasının alana ve alan araştırmacılarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bireylerin çalışma hayatı üzerindeki olumsuz etkileri düşünüldüğünde kurumlarda zoom yorgunluğu ile ilgili eğitimlerin ve seminerlerin verilmesinin faydalı olacağı ön görülmektedir. Bu amaç doğrultusunda, zoom yorgunluğu ile ilgili bilinçlendirme çalışmaları ve farkındalık eğitimleri düzenlenebilir ve zoom yorgunluğunun önlenmesi amacıyla çeşitli saha çalışmaları gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Akduman, G. (2021). Zoom Yorgunluğu Ölçeğinin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *İş'te Davranış Dergisi*, 6(1), 16-28.
- Ateş, V. ve Kanık, L. (2022). Öğrenciler için Zoom Tükenmişlik ve Yorgunluk Ölçeğinin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 62(1), 786-814.
- Bacık-Yaman, G., ve Hocaoglu, C. (2022). Zoom yorgunluğu: Bir gözden geçirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 14(3), 1-1.
- Bailenson, J. N. (2021). Nonverbal overload: A theoretical argument for the causes of Zoom Fatigue. *Technology, Mind, and Behavior*, 2(1), 1-6. <https://doi.org/10.1037/tmb0000030>
- Bali, J., Navin, N. & Thakur, B. R. (2007). Computer vision synrome: A study of the knowledge, attitudes and practices in Indian Ophthalmologists. *Indian Journal of Ophthalmology*, 55(4), 289-293. . <https://doi.org/10.4103/0301-4738.33042>
- Başol, O. ve Çömlekçi, M. F. (2021). Uzaktan çalışmanın sosyal ve demografik değişkenlerle ilişkisi üzerine bir araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(3), 755-776. <https://doi.org/10.17153/oguiibf.941442>
- Baumgartner, T. A., & Jackson, A. S. (1998). *Measurement for evaluation in physical education and exercise science* (No. Ed. 6). WCB/McGraw-Hill.
- Bennett, A. A., Campion, E. D., Keeler, K. R. & Keener, S. K. (2021). Videoconference fatigue? Exploring changes in fatigue after videoconference meetings during COVID-19. *Journal of Applied Psychology*, 106(3), 330-344. <https://doi.org/10.1037/apl0000906>
- Bothra, S. (2020). How to avoid zoom fatigue while working from home. Erişim Tarihi: 18.12.2022.
- Charpe, N. A., & Kaushik, V. (2009). Computer vision syndrome (CVS): recognition and control in software professionals. *Journal of Human Ecology*, 28(1), 67-69.
- Chawla, A. (2020). Coronavirus (COVID-19) 'Zoom' application boon or bane. *SRRN Electronic Journal*, 1-10. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3606716>
- Çevik, R., Gür, A., Nas, K., Acar, S., ve Saraç, A. J. (2003). Kronik yorgunluk sendromlu hastaların klinik özellikleri. *Romatizma Dergisi*, 18(1), 18-22.
- Deniz, M. E., Satıcı, S. A., Doenyas, C. Ve Griffiths, M. D., (2022). Zoom fatigue, psychological distress, life satisfaction, and academic well-being. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 25(5), 270-277. <https://doi.org/10.1089/cyber.2021.0249>
- Edwards, D. L. & Wilkerson, N. D. (2020). Emotional exhaustion and its relationship with suicide risk in emergency responders. *Psychiatry Research*, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113379>
- Erten, P. & Özdemir, O. (2020). The digital burnout scale development study. *İnönü University Journal of the Faculty of Education*, 21(2), 668-683. <https://doi.org/10.17679/inuefd.597890>

- Fauville, G., Luo, M., Queiroz, A. C. M., Bailenson, J. N. & Hancock, J. (2021). Zoom Exhaustion & Fatigue Scale. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3786329> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3786329>
- Frederick, D. A., Kelly, M. C., Latner, J. D., Sandhu, G., & Tsong, Y. (2016). Body image and face image in Asian American and white women: Examining associations with surveillance, construal of self, perfectionism, and sociocultural pressures. *Body image*, 16, 113-125. <https://doi.org/10.1016/j.bodyim.2015.12.002>
- Griffiths, K. L., Mackey, M. G., & Adamson, B. J. (2007). The impact of a computerized work environment on professional occupational groups and behavioural and physiological risk factors for musculoskeletal symptoms: a literature review. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 17(4), 743-765. <https://doi.org/10.1007/s10926-007-9108-x>
- Gonzales, A. L., & Hancock, J. T. (2011). Mirror, mirror on my Facebook wall: Effects of exposure to Facebook on self-esteem. *Cyberpsychology, behavior, and social networking*, 14(1-2), 79-83. <https://doi.org/10.1089/cyber.2009.0411>
- Harvard Business Türkiye, (2021). Yeni İş Modelleri Kurgulanırken Çalışan Talepleri Değişiyor 2021. <https://hbrturkiye.com/dergi/yeni-is-modelleri-kurgulanirken-calisan-talepleri-degisiyor>. Erişim Tarihi: 18.12.2022.
- International Labour Organization, (2020). World Employment and Social Outlook – Trends 2020. <https://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2020/lang--en/index.htm>. Erişim Tarihi: 15.12.2022.
- Kantas-Yılmaz, F. ve Çapar, H. (2022). Akademisyen ve öğrencilerin zoom yorgunluğunun incelenmesi: İstanbul örneği. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 123-140. <https://doi.org/10.53092/duibfd.1031608>
- Lestari, P.W. & Fayasari, A. (2022). Zoom Fatigue during the COVID-19 Pandemic: Is it Real?. *National Public Health Journal*, 17,(2), 151-156. <https://dx.doi.org/10.21109/kesmas.v17i2.5705>
- Lök, N. ve Bademli, K. (2017). Yetişkin bireylerde fiziksel aktivite ve depresyon arasındaki ilişkisinin belirlenmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(40), 101-110.
- Morgan, J. (2017). Research on Employee Experience. <https://thefutureorganization.com/employee-experience-research/>. Erişim Tarihi: 16.12.2022.
- Morris, B. (2020). Why does zoom exhaust you? Science has an answer. <https://www.wsj.com/articles/whydoes-zoom-exhaust-you-science-has-an-answer11590600269> Erişim Tarihi: 18.12.2022.
- Murphy, K. (2020). Why Zoom is terrible. <https://hsc.unm.edu/school-of-medicine/education/assets/doc/wellness/murphy-why-zoom-is-terrible-nyt.pdf> Erişim Tarihi: 18.12.2022.
- Müller, T. & Apps, M. A. J. (2019). Motivational fatigue: A neurocognitive framework for the impact of effortful. *Neuropsychologia*, 123, 141-151. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2018.04.030>

- Nesher Shoshan, H., & Wehrt, W. (2022). Understanding “Zoom fatigue”: A mixed-method approach. *Applied Psychology*, 71(3), 827-852.
- Owl Lab., (2021). Rate of Remote Work 2021. <https://owllabs.com/state-of-remote-work/2021>.
- Ören, N. ve Türkoğlu, H. (2006). Öğretmen Adaylarında Tükenmişlik. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (16). Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/musbed/issue/23524/250644>
- Öztürkoğlu, Y. (2013). Tüm yönleriyle esnek çalışma modelleri. *Beykoz Akademi Dergisi*, 1(1), 109-129. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beykozad/issue/52169/682354>
- Peper, E., Wilson, V., Martin, M., Rosegard, E., & Harvey, R. (2021). Avoid Zoom fatigue, be present and learn. *NeuroRegulation*, 8(1), 47-47.
- Ratan, R., Miller, D. B., & Bailenson, J. N. (2022). Facial appearance dissatisfaction explains differences in zoom fatigue. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 25(2), 124-129.
- Rongmuang, D., Corte, C., McCreary, L. L., Park, C. G., Miller, A., & Gallo, A. (2011). Salience of physical appearance characteristics among young women in Thailand. *Body image*, 8(4), 396-403.
- Salibello, C., & Nilsen, E. (1995). Is there a typical VDT patient? A demographic analysis. *Journal of the American Optometric Association*, 66(8), 479-483.
- Selçuk, Z. (2000). *Okul Deneyimi ve Uygulama*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Shockley, K. M., Gabriel, A. S., Robertson, D., Rosen, C. C., Chawla, N., Gansner, M. L., & Ezerins, M. E. (2021). The fatiguing effects of camera use in virtual meetings: A within-person field experiment. *Journal of Applied Psychology*, 106(8), 1137.
- Singer-Velush, N., Sherman, K. & Anderson, E. (2020). Microsoft Analyzed Data on its Newly Remote Workforce. <https://insights.office.com/workplace-analytics/microsoft-analyzed-data-on-its-newly-remote-workforce/> Erişim Tarihi: 18.12.2022
- Strategic Human Resources Management, (2019). State Of Workplace Forecast 2019. https://www.shrm.org/aboutshrm/Documents/SHRM%20State%20of%20Workplace_Bridging%20the%20Talent%20Gap.pdf.
- Wiederhold, B. K. (2020). Connecting through technology during the coronavirus disease 2019 pandemic: Avoiding “Zoom Fatigue”. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 23(7), 437-438.
- World Economic Forum, (2020). The Future of Jobs Report 2020. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Future_of_Jobs_2020.pdf?_gl=1*717b54*_up*MQ_.&gclid=EAIaIQobChMi5Oo1dCv-gIV2ZBoCR1mpwZBEAAYAAEgJM1vD_BwE
- Worgan & Images. (2021). How to Deal with Social Exhaustion When You’re an Introvert. Erişim tarihi: 18.12.2022, <https://psychcentral.com/blog/social-exhaustion-avoiding-introvert-burnout>

“

Bölüm 6

TÜRKİYE SOSYAL GÜVENLİK SİSTEMİ PRİMLİ REJİMİNDE ENGELLİLERİN SOSYAL GÜVENLİĞİ

Aykut AYDIN¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Kırklareli Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, ORCID: 0000-0003-2834-1416

GİRİŞ

Sosyal güvenlikte primli rejime dahil olabilmenin anahtarlarından birisi istihdam içerisinde bulunmak olduğundan, hemen hemen tüm toplumlarda dezavantajlı gruplardan oldukları kabul gören engelli bireylerin bu rejime dahil olabilmeleri de güçtür. Ancak ülkeler, engellilerin istihdamı konusunda özellikle de mevzuatta gerekli değişiklikler getirerek, engelli bireylerin istihdam edilmesini, istihdamda korunmasını, sosyal güvenliklerinin sosyal sigortalar kanalıyla sağlanmasını desteklemektedirler.

Engelli bireylerin sosyal güvenliklerinin primli ayağını oluşturan sosyal sigortaların, engelliler için neler içerdiği, hangi şartları taşıdığı, katkıların neler olduğu ve toplumun diğer kesimlerine göre ne gibi farklılıklara sahip olduğu sorularına alınacak cevaplar, primli rejimde engellilerin sosyal güvenlik şemsiyesinin sınırlarını anlamak açısından yararlı olacaktır.

1. Kavramsal Arka Plan

Birleşmiş Milletler'in 1975 tarihli Engelli Hakları Bildirgesi (Declaration on the Rights of Disabled Persons)'nin 1. md'sinde engelli kişi, 'doğuşta ya da değil, fiziksel ya da zihinsel bir yetersizlik nedeniyle, standart bireysel ve/veya sosyal yaşamın gerekliliklerini kısmen ya da tamamen gerçekleştiremeyen kişi'dir (UN, 1975).

5378 Sayılı Kanun'un 3. md'sinde engelli kişi, "fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duysal kapasitelerindeki kayıpları nedeniyle normal insanlar ile birlikte topluma eşit şartlarda katılımını kısıtlayan tutum ve çevre şartlarından etkilenen kişi'dir (Engelliler Hakkında Kanun, 2005).

Engelli, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu'nun 3. Maddesinde engelli kişi, "doğuşta ya da sonrasında bir hastalık ya da kaza nedeniyle fiziksel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal kapasitelerinde çeşitli seviyelerde kayıp sebebiyle normal hayatın gerekliliklerine uyamayan; korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve desteğe ihtiyaç duyan kişi "dir (Sosyal Hizmetler Kanunu, 1983).

2014 tarihli Engelli Kamu Personel Seçme Sınavı ve Engellilerin Devlet Memurluğuna Alınmaları Hakkında Yönetmelikte, engelli kişi, "doğuşta ya da sonrasında; bedensel, zihinsel, ruhsal, duysal ve sosyal kapasitelerine göre engel oranı % 40 ya da üzerinde olan; mevzuattaki hükümler çerçevesinde çalışabilir durumda olduğunu sağlık kurulu raporu ile belgeleyen kişi'dir (2014/5780 sayılı Yönetmelik).

Özürlülük Ölçütü, Sınıflandırması ve Özürlülere Verilecek Sağlık Kurulu Raporları Hakkında Yönetmelikte (2013 tarihli, 28603 sayılı Yönetmelik, 4. Madde) engelli kişi, "doğuşta ya da sonrasında; fiziksel, zihinsel, ruhsal, duysal ve sosyal kapasitelerinde bazı kayıplar sebebiyle toplumsal

hayata uyum ve günlük ihtiyaçların karşılanması noktasında güçlük yaşayan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi”dir. Ağır engelli kişi ise, “% 50 ve üzerinde bir engel oranına sahip, yardım olmadan günlük yaşam faaliyetlerini yerine getiremeyen ve bu durumda bulunduğu özürlü sağlık kurulu tarafından onaylanan kişi”dir.

Engellilik gerek ekonomik ve gerekse ekonomi dışında birçok maliyeti beraberinde getirmektedir. Ekonomik maliyetler, engelli çocukların eğitimi için yeterli yatırım yapılamaması, engelli bireylerin istihdam piyasasında tutunamamaları, gibi maliyetlerdir. Ekonomi dışındaki maliyetler ise, sosyal dışlanma, stres gibi nicel olarak ifade edilmesi güç olan maliyetlerdir. Engelli bireyin bakım ihtiyacını gidermek adına aile bireylerinin işten ayrılmaları ya da çalışma sürelerini azaltmaları da emek arzını azalttığı ölçüde kayıpları artırmaktadır (ASPB, 2011: 47).

Engelliler için hemen hemen her ülkede çeşitli kamusal programların varlığı bilinmektedir. Bunlar, sağlık-rehabilitasyon hizmetleri, istihdam programları, mesleki eğitim-öğretim, engelliler için sosyal sigorta destekleri (katkı paylı), sosyal yardım engellilik destekleri (katkısız), yardımcı cihaz temin edilmesi, ulaşım ya da belediye hizmetlerinin sübvansiyonu, kişisel yardımcı ve işaret dili çevirmenleri gibi çeşitli destek hizmetleri ile engelli bireyler için genel idari hizmetler bulunmaktadır. Daha ziyade orta sayılabilecek ve yüksek gelirli ülkeler, genellikle nakdi yardım programları ve bazı sosyal refah hizmetlerinin bir bileşimini sunmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde, sosyal güvenlik kaynaklarının büyük bir kısmı, yoksul hane halklarına yönelik nakdi yardım programlarına, engellilere ve ailelerine yönelik sosyal refah hizmetlerine ayrılmaktadır (ASPB, 2011: 158).

Engelli ve Yaşlı Hizmetleri GM ile TÜİK’in hazırladığı “Türkiye Engelliler Araştırması”nda engellilerin toplam nüfusa oranı % 26,9 olarak gerçekleşmiştir (Memur-Sen Engelliler Komisyonu, 2021: 10). Engelli bireylerin çalışma hayatının bir parçası olmaları oldukça önemlidir. Aytaç ve Aydın (2019: 76-84)’ın çalışmasının bulgularından birisi; engelli çalışanları işlerinde motive eden temel faktörün “iş ve sosyal güvenliklerinin sağlanması”dır. Bu bulgu, engelli çalışanların bir işe sahip olmaya ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Özürlüler İdaresi’nin bir araştırması, ülke genelinde sosyal güvenliği olmayan engelli sayısının oldukça yüksek olduğunu belirtmektedir. İstihdamı sınırlı olan engelli kimselerin sigortalarının da tam ödenmediği, aynı araştırmanın diğer bulgularıdır. Aynı araştırma bulgularına göre; Türkiye’de zihinsel, görme, işitme, ortopedik, dil ve konuşma engelliliği olanların yaklaşık % 48’i, devamlı rahatsızlığı olanların ise yaklaşık % 64’ü sosyal güvenliğe sahip değildir. Büyük çoğunluğu yoksulluk halindeki en-

gellilerin, bilhassa tedavi ve rehabilitasyon ihtiyaçlarını gidermek adına gereken hizmetleri alabilmeleri için sosyal güvenliğe sahip olmalarını, engelli kimseler için durumu daha da zorlaştırmaktadır (Öztürk, 2011: 27).

2. Hukuksal Arka Plan

2006 tarihli Birleşmiş Milletler Engelli Kişilerin Haklarına İlişkin Sözleşme, devletleri; yaşam hakkı, erişilebilirlik, bağımsız hayat, adalet, toplumsal içerme, düşünce özgürlüğü, istihdam, eğitim, bilgiye erişim, sağlık, bakım, rehabilitasyon, politik katılım gibi tüm hakların engelliler nezdinde gerçekleştirilmesi amacıyla gerekli tedbirlerin alınması hususunda sorumlu tutmaktadır (Memur-Sen Engelliler Komisyonu, 2021: 16). Sözleşme ayrıca, insan hak ve özgürlüklerinin engellilere tam ve diğer bireylerle eşit sunulmasını desteklemek ve sağlamayı amaçlamaktadır. Sözleşmede engellilik ile ilgili toplumsal tarafların bilgilendirilmesi, farkındalık çalışmalarının gerçekleştirilmesi, politikalarda engelli haklarının yer alması, desteklenmesi, engelli haklarını ihlal eden uygulamalara son verilmesi, engelli ayrımcılığı ile mücadelede önlem alınması kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda taraf olan devletlere politika ve program, yasal ve idari önlemler ihdas etme, mevzuat sistemini yenileme ve uygulamaları takip etme sorumluluğu yüklenmiştir. Sözleşme, Birleşmiş Milletler tarafından 2006 tarihinde kabul edilmiş; ülkemiz, sözleşmeyi, 2007 tarihinde imzalamış ve 2009 tarihinde de onaylamıştır (ASPB, 2021: 67-68).

Türkiye’de Anayasa’nın 61. Md’si, devleti, engellilerin korunmaları ve toplum hayatına uyumlarının sağlanması konusunda tedbir almakla yükümlü kılmıştır. Bu madde, engelli kimselerin dezavantajlılığının kabulü ve onlar için pozitif ayrımcılığın kapısını açması bakımından önemlidir.

Engelliler için sadece Anayasa’da değil; Türk sosyal güvenlik sisteminin müstakil kanunu olan 5510 sayılı SSGSSK’da ve diğer pek çok Kanun’da (4857 sayılı İK, 6331 sayılı İSGK gibi) engelli bireylere yönelik özel düzenlemeler söz konusudur.

3. Primli Rejimde Engellilerin Sosyal Güvenliği

Türk sosyal güvenlik sisteminde primli rejim olarak ifade edilen sosyal sigortalar bünyesinde engelliler için hususi birtakım düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemelere temel oluşturan faktörün, engelli bireyler için çalışma şartlarının özel olarak dikkate alınma zorunluluğu olduğu söylenebilir. Engellilerin istihdama dahil olmaları önündeki zorluklardan başka istihdamda tutunmalarındaki engeller de hesaba katıldığında, bu düzenlemelerin getirilmesi kaçınılmaz olmuştur.

3.1. Erken Emeklilik

Engelli çalışanlar, birtakım şartlar yerine getirildiğinde erken emekli-

liğe hak kazanabilmektedir.

Çalışma yaşamında engelli çalışanlar gözetilmeye çalışılmış ve daha erken sürelerde emekli olabilmelerine fırsat verilmiştir (Kurt, 2022).

3.1.1. İlk Kez 5510 Sayılı SSGSSK Kapsamında Sigortalı Olan Engellilerin Emeklilik Koşulları

Engelliler için aranan emeklilik şartlarına değinmeden önce birbirleri yerine sıkça kullanılabilen ve kanun bakımından ayrılan iki kavramı ele almakta fayda bulunmaktadır. Bu kavramlar, malul ve engelli kavramlarıdır.

Sigortalı şekilde istihdama dahil olduktan sonra bir sebeple çalışma gücünde veya iş kazası ya da meslek hastalığı nedeniyle meslekte kazanma gücünde % 60 ve üzeri bir oranda kayıp yaşayan kişiler “malul” olarak nitelendirilirken; malul olarak nitelendirilenler hariç olmak üzere henüz çalışma yaşamı dışındayken malul olanlar (yani % 60 ve üzeri oranında engelli olanlar) ya da çalışma yaşamı içinde birtakım nedenlerden % 40 - % 60 oranındaki (% 60 hariç olmak üzere) engelliler, “engelli” şeklinde nitelendirilmektedir (Cerit, 2014: 184).

5510 sayılı kanunun 28. Maddesi içerisinde belirtildiği üzere, sigortalı şekilde ilk kez çalışmaya başladığı tarihten önce malul olarak nitelendirilecek seviyede (yani % 60 üzeri) hastalığı ya da engelliliği olan ve bu yüzden malûllük aylığına hak kazanamayan sigortalılara, asgari 15 yıl sigortalı olma ve yine asgari 3960 gün uzun vadeli sigorta kolları primi (malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortaları) bildirilmesi şartıyla yaşlılık aylığı bağlanmaktadır (Cerit, 2014: 184). Çalışma gücündeki kayıp seviyesi % 50 - % 59 ile % 40 - % 49 arasında olan engelli kimselerin sigortalılık süreleri ve ödemeleri gereken asgari prim gün sayıları ise aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 1: Engelli Çalışanların Emekliliği: Gerekli Olan Sigortalılık Süresi ve Prim Ödeme Gün Sayısı

Sigortalılık Süresinin Başlangıç Tarihleri	Çalışma Gücü Kaybı Oranı			
	% 50 ila % 59		% 40 ila % 49	
	Asgari Sigortalılık Süresi	Asgari Prim Ödeme Gün Sayısı	Asgari Sigortalılık Süresi	Asgari Prim Ödeme Gün Sayısı
Ekim 2008 - 31 Aralık 2008	16 yıl	3700 gün	18 yıl	4100 gün
1 Ocak 2009 - 31 Aralık 2009	16 yıl	3800 gün	18 yıl	4200 gün
1 Ocak 2010 - 31 Aralık 2010	16 yıl	3900 gün	18 yıl	4300 gün
1 Ocak 2011 - 31 Aralık 2011	16 yıl	4000 gün	18 yıl	4400 gün
1 Ocak 2012 - 31 Aralık 2012	16 yıl	4100 gün	18 yıl	4500 gün
1 Ocak 2013 - 31 Aralık 2013	16 yıl	4200 gün	18 yıl	4600 gün
1 Ocak 2014 - 31 Aralık 2014	16 yıl	4300 gün	18 yıl	4680 gün
1 Ocak 2015'den sonra	16 yıl	4320 gün	18 yıl	4680 gün

Kaynak: Kuruca ve Özdamar, 2013: 95.

5510 sayılı kanun öncesinde engelli çalışanların emekliliği için 3600 gün prim ödenmesi ve 15 yıl sigortalı olunması şartı söz konusuysa, bu kanunla birlikte çalışma gücü kayıp oranına göre emeklilik için prim gün sayısı ve sigortalılık süresi kademeli şekilde artırılmıştır (Becerikli, 2022).

3.1.2. 2008 Yılı Ekim Ayı Başından Önce Sigortalı Olan Engelliler İçin Emeklilik Koşulları

5510 sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği tarihi olan 01 Ekim 2008'den önce sigortalılıkları bulunan engelliler, vergi indirim belgesi almak suretiyle kolay emeklilik koşullarından faydalanabilmektedir. 193 sayılı Gelir Vergisi Kanununun 31. Md.sine göre, birinci derece engelli, çalışma gücünün, en az % 80'ini kaybetmiş işçi ya da memuru, ikinci derece engelli, çalışma gücünü % 60 oranında kaybetmiş olan işçi ya da memuru, üçüncü derece engelli ise çalışma gücünün % 40'ını kaybetmiş olan işçi ya da memuru ifade etmekte ve gelir vergisi genel tebliği'nde belirlenmiş aylık rakamlar, kişinin ücretinden indirilmektedir. 193 sayılı Kanunda ifade edildiği üzere hizmet erbabı kavramı içerisinde 4/1-b'lilerin olmadığını, dolayısıyla vergi indirim belgesi alamadıklarını, vergi indirim belgesinden yalnızca ücretli çalışanların (4/1-a'lı ve 4/1-c'liler) faydalanabildiği ifade edilmelidir (Cerit, 2014: 185-186).

Engellilikleri nedeniyle vergi indiriminden yararlanma şartlarını taşıyan sigortalılardan: 06.08.2003 tarihine göre (Cerit, 2014: 186-187);

- I. derecede engelliliği olanlar, yaşa bakılmaksızın asgari 15 yıl sigortalılık süresi bulunmak ve yine asgari 3600 gün MYÖ sigortalı için prim ödemiş olmak,
- II. derecede engelliliği olanlar, yaşa bakılmaksızın asgari 18 yıl sigortalılık süresi bulunmak ve yine asgari 4000 gün MYÖ sigortalı için prim ödemiş olmak,
- III. derecede engelliliği olanlar, yaşa bakılmaksızın asgari 20 yıl sigortalılık süresi bulunmak ve yine asgari 4400 gün MYÖ sigortalı için prim ödemiş olmak koşuluyla yaşlılık aylığından faydalanabilmektedir.

Dolayısıyla 5510 sayılı Kanunun yürürlük tarihi olan 2008 yılı Ekim ayı başından önce de Kanunun yürürlüğe girmesinden sonra da çalışma yaşamında dezavantajlı konumdaki engellilere yönelik pozitif ayrımcılık yapılmış ve yaşlılık aylığı şartları esnetilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede, 2008 yılı Ekim ayından önce sigortalı olan bağımlı çalışanlar (4/1-a ve 4/1-c'liler) vergi indirim belgesine sahip olarak yaşa bakılmaksızın belirli şartları yerine getirmeleri durumunda emekli olabilmektedirler. 5510 sayılı Kanun yürürlüğe girdikten sonra, engelliler için kapsam daha da genişletilmiş, 4/1-a ve 4/1-c'lilerin yanında 4/1-b'lilerin de kolaylaştırılmış emeklilikten faydalanması sağlanmıştır (Cerit, 2014: 188).

3.1.3. Bir Kimsenin Devamlı Bakımına İhtiyacı Olan Ağır Engelli Çocuğa Sahip Kadın Sigortalıların Erken Emekliliği

5510 sayılı SSGSSK'nın 28. md.'si içerisinde kadın sigortalılar için yaşlılık sigortası kapsamında prim ödeme gün sayısını artıran ve emeklilik yaşı indirimi sunan bir düzenleme bulunmaktadır. Buna göre; "Yaşlılık aylığı bağlanmasını talep eden kadın sigortalılardan bir başkasının devamlı bakımına ihtiyacı olan ağır engelli çocuğu olanların, SSGSSK'nın yürürlüğe girdiği tarihten sonra prim ödeme gün sayılarının ¼'ü, prim ödeme gün sayıları toplamına eklenmekte ve eklenen bu süreler emeklilik yaş hadlelerinden indirilmektedir" (md. 28/8). Hükümdeki belirtilen "Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten sonra geçen prim ödeme gün sayılarının ..." ibaresi, 01.10.2008 tarihinden sonraki çalışmaları kapsamaktadır (Yetik, 2015). 5510 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesiyle beraber erken emekli olma hakkı, bir başkasının devamlı bakımına ihtiyacı olan ağır engelli çocuğu bulunan kadın sigortalıları da içerecek biçimde genişletilmiştir (Göktaş, 2015: 212).

Bahsi geçen şartları taşıyan ağır engelli çocuğun annesi olan kadın sigortalının, bu sürelerde ödediği prim ödeme gün sayılarının ¼ 'ü, fiilen ödenen prim, gün sayılarının toplamına eklendiği gibi eklenen süreler,

emeklilik yaşından indirilmekte, bu şartları taşıyan kadın sigortalılar, erken emekli olabilmektedir. Kadın sigortalının bu haktan faydalanabilmesi için: sigortalının 1 Ekim 2008'den sonra zorunlu sigortalı olarak hizmetinin olması veya isteğe bağlı sigortalı olması, sigorta primi ödediği sürelerde bakıma muhtaç malul çocuğunun bakımını üstlenmesi, bakım ihtiyacı olan ağır engelli çocuğunun bakım sorumluluğunu üstlenmesi, çocuğun bu sürelerde yaşaması, çocuğun evlenmemesi, boşanma halinde evlenmemesi çocuğun velayetinin sigortalı anneye verilmiş olması gibi şartların gerçekleşmesi gerekmektedir (Göktaş, 2015: 214-215). Evlat edinmek suretiyle ağır engelli çocuğa sahip annelerin de erken emeklilik hakkı bulunmaktadır (Memur-Sen Engelliler Komisyonu, 2021: 42).

Aşağıdaki sigortalılar yukarıda bahsedilen düzenlemenin kapsamı içerisinde (Yetik, 2015);

- İlk Kez 1 Ekim 2008 Tarihinden Sonra (yani 5510 Sayılı Kanun kapsamında) Çalışmaya Başlayanlar: 2008 yılı Ekim ayı başından itibaren 4/1-a'lı (işçiler) , 4/1-b'li (bağımsız çalışanlar) ve 4/1-c'li (kamu görevlileri) kadın sigortalılar,

- 1 Ekim 2008 Tarihinden Önce Çalışmaya Başlayıp (yani eski sosyal güvenlik kanunları kapsamında) Çalışmaları Devam Edenler (yani 5510 Sayılı SSGSSK kapsamında): 1 Ekim 2008 tarihinden önce 506, 1479, 2925, 2926 ve 5434 sayılı Kanunlar kapsamında çalışırken, 1 Ekim 2008 tarihinden sonra da 5510 sayılı SSGSSK'ya tabi şekilde 4/1-a, 4/1-b ve 4/1-c'li sigortalı olmak suretiyle halen çalışmakta olan kadın sigortalılar,

- İlk Kez 1 Ekim 2008 Tarihinden Sonra (yani 5510 Sayılı SSGSSK kapsamında) İsteğe Bağlı Sigortalılar: 1 Ekim 2008 tarihinden itibaren 5510 sayılı SSGSSK'ya tabi olmak üzere isteğe bağlı sigortalı olan kadın sigortalılar,

- 1 Ekim 2008 Tarihinden Önce (yani eski sosyal güvenlik kanunları kapsamında) İsteğe Bağlı Sigortalı Olup İsteğe Bağlı Sigortalılığı Devam Edenler (yani 5510 Sayılı SSGSSK kapsamında): 1 Ekim 2008 tarihinden önce 506, 1479 ve 2926 sayılı kanunlara göre isteğe bağlı sigortalı olup, 1 Ekim 2008 tarihinden sonra da 5510 sayılı SSGSSK'ya göre isteğe bağlı sigortalılıkları devam eden kadın sigortalılar.

Kadın sigortalıların 5510 sayılı SSGSSK'nın 28. Md.'si gereği olarak emeklilik yaşından indirim yapılması ve prim gün sayısına eklenmesi hakkından faydalanabilmesi için bakım ihtiyacı olan ağır engelli çocuğun SGK'ya tescil işlemleri yapılmalıdır (Göktaş, 2015: 213). Erken emeklilikten faydalanabilmek için başkasının bakımına ihtiyacı olan ağır engelli çocuğun bu durumunun Sağlık Kurulu Raporuyla tespit edilmesine ihtiyaç

bulunmaktadır (Memur-Sen Engelliler Komisyonu, 2021: 42). Çocuklarının, bir başkasının devamlı bakımına muhtaç derecede ağır engelli olduğunun tespiti için 4/1-a ve 4/1-b kapsamındaki kadın sigortalıların, son çalışmalarının gerçekleştiği sosyal güvenlik il müdürlüklerine ya da merkez müdürlüklerine başvurmaları gerekmektedir. 4/1-c'li kadın sigortalıların ise son görev yaptıkları illerdeki sosyal güvenlik il müdürlüklerine veya merkez müdürlüklerine başvuru yapmaları gerekmektedir (Yetik, 2015). Başvurulan ilgili birim, ağır engelli çocuğu, sağlık raporu düzenleme yetkisi olan kamu sağlık kuruluşlarına sevk edecek, sağlık kuruluşu tarafından rapor düzenlenecek ve söz konusu raporun SGK Bölge Sağlık Kurulu tarafından onaylanmasından sonra tescil işlemi sona erecektir (Göktaş, 2015: 214).

3.2. Özel Sektörde Engelli İstihdam Eden İşverenler İçin Sosyal Güvenlik Destekleri

Özel sektörde engelli istihdam eden işverenlere sosyal sigorta primleri ile ilgili destekler verilmektedir. Buna göre 1964 tarihli 506 sayılı SSK'ya tabi engelli sigortalılar ile 2005 tarihli 5378 sayılı Kanun'da ifade edilen korumalı işyerlerinde istihdam edilen engelli sigortalıların, aynı Kanunun 72 ve 73. maddelerinde belirtilen ve 78. maddesiyle belirlenen prime esas kazanç alt sınırı üzerinden hesaplanan sigorta primine ilişkin işveren hisselerinin tümünü, kontenjanın üzerinde engelli istihdam eden, yükümlü olmadıkları halde engelli istihdam eden işverenlerin çalıştırdıkları her bir engelli için prime esas kazanç alt sınırı üzerinden hesaplanan sigorta primine ait işveren hisselerinin ise tamamını Hazine karşılamaktadır (Öztürk, 2014: 135). Dolayısıyla özel sektör işverenlerinin istihdam ettikleri engellilerin her biri için asgari ücret seviyesindeki sosyal güvenlik primi işveren hisselerinin tamamını Hazine sübvansede etmektedir. Öte yandan engelli işçi çalıştırmakla sorumlu olup, çalıştırmadığı için işverenlerden kesilen idari para cezaları, engellilerin bağımsız çalışmaları, engellilerin iş bulmalarına yönelik destek teknolojileri, engellinin istihdam edilmesi, iş ve işyeri uyumunun sağlanması gibi plan ve projelerde kullanılmaktadır (İŞKUR, 2022).

3.3. Engelli Çocuk İçin Yetim Maaşı Bağlanması

Engel oranı % 60 ve üzerindeki engelli çocuğun çalışan anne veya babasının vefat etmesi durumunda çocuğa yetim maaşı bağlanmaktadır. %60'ın altında engel oranına sahip engelli çocuk, SGK tarafından malul olarak nitelendirilmediğinden yetim maaşı bağlanmamaktadır (TOFD, 2022).

3.4. Malulen Emeklilik Hakkı

İşe giriş sonrası engelli durumuna gelen kimselerden % 60'ın altında engel oranına sahip olanların erken emeklilik hakkı bulunmaktayken,

engel oranı % 60 ve üzeri olan engelliler malulen emeklilik hakkında faydalanmaktadır (TOFD, 2022).

Erken emeklilik başlığı içerisinde değinildiği üzere, doğuştan engelli olup 4/1-a'lı, 4/1-b'li, 4/1-c'li olarak çalışmaya başlayan veya işe giriş sonrası engelli olan (% 40 ve üzeri çalışma gücü kaybı olan) tüm engelli çalışanlar, erken emekli olabilirken (Memur-Sen Engelliler Komisyonu, 2021: 42); malulen emeklilik için gerekli ilk ve temel koşul, çalışma gücünde asgari % 60 oranında bir kayıptır (Sağlık Kurulu Raporu ile). Malullük aylığına hak kazanmak için ikinci koşul, malullük için gerekli olan Sağlık Kurulu Raporunu almak amacıyla SGK'ya başvululan tarihte asgari 1800 gün prim ödenmiş olmasıdır. Engelli kimselerin malulen emeklilik işlemleri için SGK'ya başvuruları gerekmektedir (Memur-Sen Engelliler Komisyonu, 2021: 42-43).

3.5. Sağlık Temelli Öncelikli Randevu Hakkı ve Çeşitli Sağlık Malzemelerinin SGK Tarafından Ödenmesi

Engellilere sağlık hizmeti, bazı önceliklerle sunulmaktadır. Sağlık Bakanlığı kayıtlarında “öncelikli” kayda sahip engelli vatandaşlar, kendileri için ayrılmış kontenjandan yararlanmak suretiyle randevu alabilmektedir. 5510 sayılı SSGSSK ve GSS İşlemleri Yönetmeliği hükümleri kapsamında düzenlenen SGK Sağlık Uygulama Tebliğinde ifade edildiği üzere yardımcı araç-gereçler, tıbbi malzeme, sarf malzemeleri, ortez-protez gibi bazı malzemelerin ödemelerini SGK yapmaktadır (ASPB, 2021: 14).

SONUÇ

Engelli kimseler, çalışma yaşamında özel olarak korunmaları gereken dezavantajlı gruplardandır. Bu koruma, günümüz dünya ekonomik sisteminde serbest piyasa düzeni içerisinde işleyen mal ve hizmet piyasalarından çok da farklı işlemeyen istihdam piyasaları özelinde daha da önem taşımaktadır. İşe girmeleri ve işte kalmaları, diğer çalışanlara göre önemli ölçüde zor olan engelliler için, mevzuat temelli bazı avantajların sunulmaması düşünülemezdi. Bu düşünceden hareketle birçok ülke, özellikle sosyal güvenliğin primli rejimine dahil olan sosyal sigortalar kanalıyla engellilere yönelik düzenlemeler getirmişlerdir.

Ülkemizde de başta Anayasa olmak üzere birçok kanun ve yönetmelik, engellileri koruyan yasal düzenlemeler içermektedir. Sosyal güvenlik özelinde de primli rejimde sosyal sigortalar, primsiz rejimde kamu sosyal güvenlik harcamaları yoluyla devlet, hatta üçüncü sektör, engelli kimseleri kapsayan düzenlemeler yapmakta ve uygulamalar yürütmektedir.

Türkiye sosyal sigortalar sisteminde engelli çalışanlar için çeşitli düzenlemeler bulunmaktadır. Erken emeklilik hakkı, engelli çalışanlar için bu düzenlemelerden yalnızca birisidir. 5510 sayılı SSGSSK yürürlüğe gir-

dikten sonra önemli değişikliklerin yapılması zaruri olmuştur. İlk kez bu kanun kapsamında sigortalı olan engelliler ile söz konusu kanun öncesinde sigortalı olan engelliler için şartlar değişiklik göstermektedir. Sürekli bakım ihtiyacı içerisinde olan ve mevzuatın ağır engelli olarak nitelendirdiği bir çocuğa sahip kadın sigortalılar için de erken emeklilik fırsatı sunulmuştur. Bu düzenleme, doğrudan engellilere yönelik olmasa da, engelliliği dolaylı bakımdan, erken emeklilik için bir şart olarak nitelendirmesi itibarıyla çalışmaya dahil edilmiştir. Yine, belirli şartlar dahilinde engelli istihdam eden işverenlerin prim yüküne Hazine tarafından destek olunmaktadır. % 60 ve daha fazla engel oranına sahip olan engelli çocuklar, çalışan anne ya da babalarının vefatı halinde yetim maaşı alabilmektedir. İlk kez çalışmaya başladıktan sonra çalışma gücünde asgari % 60 oranında kayıp meydana gelen engelli çalışanlar için malulen emeklilik hakkı bulunmaktadır. Öte yandan 5510 sayılı SSGSSK çerçevesinde engelli kimselerin randevu hakkı söz konusudur ve ihtiyaç duydukları belirli malzemeler Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından karşılanmaktadır.

Türkiye’de sosyal sigortalar çatısı altında engelliler için yukarıda da özetlemeye çalıştığımız düzenlemelerin getirilmesi, engelli kimselerin iş-gücüne daha fazla katılmasını teşvik etmesi noktasında önem taşımaktadır. Korumalı işyerleri, engelli istihdam eden işverenler için prim destekleri gibi engelli istihdamına yönelik sosyal güvenlik düzenlemelerinin zamanla çeşitlenmeye ihtiyacı olacaktır.

KAYNAKÇA

- ASPB. (2011). Dünya Engellilik Raporu. Ankara.
- ASPB. (2021). Engelliler İçin Bilgilendirme Rehberi. Ankara.
- Aytaç, S. ve Aydın, G. Ç. (2019). “Engelli Bireylerin Gözünden Çalışma Hayatı, Sorunlar ve Beklentiler Üzerine Bir Uygulama Örneği”, **Engellilerin İstihdamı ve Sosyal Koruma**, Ed. Özge Yaşar, Naci Önsal, Doğa Başar Sarıpek, TAEM, Ankara.
- Becerikli, U. (2022). Emekli (5510) Olan Engelliler Ne Durumda?. Günboyu, <https://www.gunboyugazetesi.com.tr/emekli-5510-olan-engelliler-ne-durumda-142648h.htm>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 18.12.2022.
- Cerit, M. (2014). “Engelliler Hangi Koşulları Yerine Getirdiklerinde Emeklilik Hakkından Yararlanabilir?” İSM MMO Mali Çözüm, https://archive.ismmmo.org.tr/docs/malicozum/121malicozum/015_mustafa_cerit.pdf, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 28.11.2022.
- Engelli Kamu Personel Seçme Sınavı ve Engellilerin Devlet Memurluğuna Alınmaları Hakkında Yönetmelik. (2014). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/02/20140207-23.htm>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 08.12.2022.
- Engelliler Hakkında Kanun (2005). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5378.pdf>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 10.12.2022.
- Göktaş, M. (2015). “Başkasının Bakımına Muhtaç Ağır Engelli Çocuğu Bulunan Kadın Sigortalıların Emekliliği”, *İş ve Hayat*, 1 (1): 211-218.
- İŞKUR, “Engelli İstihdamı”, <https://www.iskur.gov.tr/isveren/engelli-istihdami/>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 12.12. 2022.
- Kurt, R. (2022). Sigortalı Çalışmaya Başlamadan Önce Engelli Olanların Emekliliği, <https://www.ekonomim.com/kose-yazisi/sigortalı-calismaya-baslamadan-once-engelli-olanların-emekliliği/668444>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 16.12.2022.
- Kuruca, Mustafa ve Özdamar, Murat (2013) **Tüm Yönleriyle Emeklilik, Güncellenmiş 2. b.**, Ankara: Yaklaşım Yayınları.
- Memur-Sen Engelliler Komisyonu. (2021). Engelli Hakları Rehberi. Ankara.
- Öztürk, K. (2014). “Dezavantajlı Gruplara Yönelik Ayrımcılık: Engellilerin Çalışma Hayatında Karşılaştıkları Ayrımcılık ve Çözüm Önerileri”, Uzmanlık Tezi, Dan. Erdem Cam, ÇSGB, ÇSGB Eğitim ve Araştırma Merkezi, Ankara.
- Öztürk, M. (2011). Türkiye’de Engelli Gerçeği, Müsiad Cep Kitapları, İstanbul.
- Özürlülük Ölçütü, Sınıflandırması ve Özürlülere Verilecek Sağlık Kurulu Raporları Hakkında Yönetmelik. (2013). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/03/20130330-4.htm>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 08.12.2022.

- Sosyal Hizmetler Kanunu (1983). <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2828.pdf>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 06.12.2022.
- TOFD. (2022). Engelli Çalışan Hakları. <https://tofd.org.tr/engelli-calisan-haklari>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 09.12.2022.
- UN, 1975, <http://www.un-documents.net/a30r3447.htm>., (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 09.12.2022.
- Yetik, M. (2015). “Ağır Engelli Çocuğu Olan Kadın Sigortalılar”, <https://www.alomaliye.com/2015/01/05/agir-engelli-cocugu-olan-kadin-sigortalilar/>, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 02.12.2022.

“

Bölüm 7

**KİLİS OYLUM HÖYÜKTE BULUNAN
ÇİVİ YAZILI METİNLER IŞIĞINDA
NUHAŞŞE ÜLKESİ¹**

Abdulhamit KAVAK²

”

1 Bu çalışma, 7-8 Aralık 2021 tarihlerinde Kilis’de gerçekleştirilen Düşman İşgalinden Kurtuluşunun 100. Yılında GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE KİLİS SEMPOZYUMU’nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

2 Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, akavak@kilis.edu.tr , 05467790146, **ORCID ID:** 0000-0003-2096-2760

GİRİŞ

Oylum Höyük Kilis ili sınırları içerisinde yer alan, Oylum mahallesinde bulunmaktadır. Höyük’ün güney ve güneydoğu kesmi, insanoğlu tarafından yerleşim alanı olarak kullanılması ve höyükten toprak alınması nedeniyle oldukça fazla tahribata uğramıştır. Bu sebeple kazı alanı çevresi tel ile çevrilerek insanoğlu tarafından yapılabilecek tahribat en aza indirilmeye çalışılmıştır (Resim 1).

Resim 1: Oylum Höyük’ün Batıdan Görünümü¹

Höyük, Gaziantep Kilis karayolunun 53. km’sinde yer almakta olup Suriye Arap Cumhuriyeti’nin Halep şehrine yaklaşık 55 km uzaklıktadır (Harita 1). Ayrıca Oylum Höyük doğuda Fırat Vadisi’ni batıda Amik Ovası’na, kuzeyde İç Anadolu Yaylaları’nı güneydeki Suriye düzlüklerine bağlayan ulaşım yollarının kavşağında yer alır. 1985’li yıllardan itibaren Höyük ve çevresinde yapılan bilimsel çalışmalar sayesinde, Höyük’ün 460 metre uzunluğunda 370 metre genişliğinde bir alana sahip olduğu ayrıca bir boynula bağlanan 22 metre ve 37 metreden oluşan iki yükseltiyeye sahip olduğu anlaşılmıştır. Günümüzde bahar aylarında karların erimesi ve yağmur suları ile beslenerek akmaya başlayan Akpınar Nehri, Höyük’ün batı eteklerinden geçerek güneyde Halep Suyu ile birleşir ve Asî Nehri’ne dökülür (Harita 1)².

1 Atilla ENGİN, “Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük’ün Hitit Dünyasındaki Yeri”, S. ERKUT ve Ö. SİR GAVAZ (Ed.). *Ahmet Ünal’a Armağan/Studies in Honor of Ahmet Ünal*, (187-203). *Arkeoloji Sanat Yayınları*, İstanbul, 2016, s.199.

2 Trevor BRYCE, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford Press London, Oxford, 2005, s.166; Atilla ENGİN, “Kilis İli Yüzey Araştırması Sonuçları”, Z. ÇİZMELİ ÖĞÜN (Editör), *III.-IV.*

Harita 1: Oylum Höyük'ün Konumu³

BÖLGEDE YAPILAN BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR

Oylum Höyük ve çevresinde arkeolojik araştırmalar, 1960'lı yıllarda İstanbul Üniversitesi'nden Prof. Dr. Uluğ Bahadır ALKİM tarafından yüzey araştırmalarıyla başlamış ve aynı yıl içinde A. Archi, P. E. Pecorella ve M. Salvini'den oluşan İtalyan bir ekip tarafından yüzey araştırmalarıyla devam etmiştir. James Mellaart tarafından 1977-1979 yılları arasında Kuzey Suriye toprakları içerisinde yer alan Qoueiq Nehri ve havzasında yapılan yüzey araştırmalarında, portakal türü seramik türünün Oylum Höyük ve çevresinde bulunduğu belirtilmiştir. Bölgedeki yüzey araştırmalarına 1985 yılında Hacettepe Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Engin ÖZGEN'in, Oylum Höyük ve çevresinde yaptığı çalışmalar ile devam edilmiştir. Prof. Dr. Engin ÖZGEN başkanlığında yerli ve yabancı bilim adamlarının katılımı ile 1987 yılında Höyükte başlayan arkeolojik çalışmalar ise 2011 yılına kadar devam etmiş, Geç Kalkolitik Çağ'dan Ortaçağ'a kadar farklı dönemlere ait yerleşim tabakaları araştırılmıştır. Bu çalışmalara 1996-2004 yılları arasında, Alman Arkeoloji Enstitüsü adına Dr. Barbara Helwing, 2002-

Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu içinde (93-108). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008, s.93; ENGİN, "Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük'ün Hitit Dünyasındaki Yeri, s.188-189.; Engin ÖZGEN, ve Barbara HELWING, "On The Shifting Border Between Mesopotamia and The West: Seven Seasons of Joint Turkish-German Excavations at Oylum Höyük. *Anatolica*, cilt. 29, 2003, s. 61-62.

³ Atilla ENGİN, "Oylum Höyük", A. Engin – K. Gökay (Editör), *This Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi içinde.* Ofset Yapımevi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 63.

2004 yılları arasında ise Liverpool Üniversitesi adına Dr. Alan M. Greaves yabancı bilim adamları olarak katılmıştır. 2012 yılından itibaren ise Oylum Höyük'teki arkeolojik kazı çalışmalarına Gaziantep Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Prof. Dr. Atilla ENGİN başkanlığında devam edilmektedir⁴.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Hitit Çivi Yazılı Tablet, 2012 yılında, Prof. Dr. Atilla ENGİN başkanlığında yürütülen arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Yapılan bilimsel çalışmalar, bulunan bu tabletteki metnin Hitit Büyük Kralı'ndan yerel bir krala veya idareciye gönderilen bir anlaşma metni olduğunu ortaya çıkarmış, ancak metinde geçen yerin okunamayacak şekilde tahrip olması nedeniyle anlatılan idare merkezinin adı ile ilgili net bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte metinde geçen “Nuhaşşe Ülkesi Kralları” ifadesi, Oylum Höyük'ün, Nuhaşşe Ülkesine bağlı küçük bir krallık veya bir idare merkezi olduğuna dair önemli ipuçları içermektedir.

Nuhaşşe Krallığı

MÖ XV. yüzyılda siyasi bir güç olarak ortaya çıkan Nuhaşşe Krallığı'nın yayılım alanının, Halep'in güneyinde ayrıca Asi ve Fırat nehirleri arasında yer alan bölge olduğu kabul edilmektedir (Harita 2). Bölgenin, doğusunda Fırat Nehri, batısında ise Asi Nehri'nin yer alması ayrıca Anadolu topraklarının başlangıç noktasında bulunması bölgeyi stratejik açıdan önemli bir nokta haline getirmiştir. Bu nedenle bölge Mısır, Mitanni ve Hititler gibi bu bölgede varlık gösteren büyük devletlerin mücadele alanı olmuştur⁵.

4 Hatice Kübra ENSERT, *Erken Tunç Çağı Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Oylum Höyük Mezarları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995, s.28.; Atilla ENGİN, “Kilis İli Arkeolojisi”, A. ALDEMİR (Editör), *Kilis Taşınmaz Kültür Varlıkları, Envanteri içinde. GNG Ofset Matbaa ve Ambalaj Sanayi ve Tic. Ltd Şti.*, Gaziantep, 2014, s.17-19; Engin ÖZGEN, “Oylum Höyük 1987”, 10. Kazı Sonuçları Toplantısı içinde, (Cilt 1, 95-102), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s.95.

5 Michael C. ASTOUR, “The partition of the Confederacy of Mukis-Nuhasse-Niiby Suppiliuma: A study in political Geography of the Amarna Age”, *GBPress- Gregorian Biblical Press*, Cilt.38(3), 1969, 381-414, s.386.

leri esnasında önemli bir rol oynamıştır. Döneme ait metinler Nuhaşşe Kralları'na atıfta bulunur, bu da Nuhaşşe Krallığı'nın birkaç prenslikten oluştuğunu ve her birinin kendi hükümdarı olan birinin bir tür primus inter pares (eşitlerin birincisi) olabileceği fikrini verir⁸.

I. Şuppiluliuma Suriye seferine hazırlanırken Nuhaşşe Kralı Şarrupşi ile ittifak kurmayı başarmıştı. Bu ittifaka kızan Mitanni Kralı Tuşratta, Nuhaşşe Krallığı'nın topraklarını işgal ederek karşılık verdi. Bu durum karşısında Nuhaşşe Kralı Şarrupşi, Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'dan Mitannilere karşı yardım talebinde bulundu⁹. Bu yardım talebine olumlu yanıt veren I. Şuppiluliuma'nın desteği bölgeye ulaşmadan Şarrupşi kendi aile fertleri tarafından öldürülmüş, yerine Addu-nirari adlı bir kral geçirilmiş ve Mitanni krallığı ile ittifak yeniden sağlanmıştır. Hitit Kralı I. Şuppiluliuma Mitanni krallığının diğer bölgelerini ele geçirmeye çalışması nedeniyle bu yönetim değişikliğine kısa bir süre müdahale edememiştir. Ancak Fırat'ın batısına doğru dönen I. Şuppiluliuma, Nuhaşşe'yi işgal edip, Ukulzat Krallığı'na Takib-sharriyi atamıştır¹⁰.

Nuhaşşe Krallığı'nın Hitit Devleti'nin kontrolünde sürekli kalmadığı, I. Şuppiluliuma ve sonrasında bölgede çıkan isyanlar ile doğrulanmaktadır. Örneğin II. Murşili döneminde Nuhaşşe Krallığı bölgesinde iki tane isyan çıkmıştır. Bu isyanlardan ilki, II. Murşili'nin 7. icraat yılına denk gelmektedir¹¹. Bu isyan Nuhaşşe Kralı Tette ve aynı bölgede yer alan başka bir krallığın lideri olan En-urta ile birlikte, Hitit kralına karşı gerçekleşmiştir. Ancak isyan Kantuzili ve Kargamış Kralı Sarri-Kusuh tarafından sona erdirilmiştir. İsyan sonlandırıldıktan sonra, Nuhaşşe Kralı Tette'nin akıbeti tam olarak bilinmemektedir. II. Murşili dönemine ait ikinci isyan

8 KLENGEL, *Syria 3000 to 300 B.C.: A Handbook of Political History*, s.94.; Trevor BRYCE, *Letters of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, London and New York, 2003, s.133; Özlem SIR GAVAZ, *I. Şuppiluliuma Dönemi'nde Suriye ve Mezopotamya ile İlişkiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s.68-69.

9 Hatti ülkesi kralı, kahraman Büyük Kral Majestem Suppiluliuma şöyle (söyler): “Mitanni ülkesi kralı, Sarrupsi'yi öldürmeyi arzuladı. Ve M itanni ülkesi kralı, Nuhassi ülkesine yaya ve arabalı savaşçılarıyla birlikte girdi. Ve o, onu sıkıştırdığında(?), âarrupsi, Hatti ülkesi kralına elçisini gönderdi (ve şöyle) söyledi: “Ben, Hatti ülkesi kralının kölesiyim. Beni kurtar!” Ve ben M ajestem onun yardım ına yaya ve arabalı savaşçıları gönderdim. Ve onlar M itanni ülkesi kralına, Nuhassi ülkesinin dışındaki yaya ve arabalı savaşçılarıyla birlikte gitti (Karauğuz, 2002:234).

10 Füzuran KINAL, “Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 11(41), Ankara, 1947, s.3; Michael C. ASTOUR, “Place-names from the Kingdom of Alalah in the North Syria List of Thutmose III: A Study in Historical Topography.” *Journal of Near Eastern Studies*, Cilt. 22(4), 1963, s.238.; ASTOUR, “The partition of the Confederacy of Mukiş-Nuhaşşe-Niiby Şuppiluliuma: A study in political Geography of the Amarna Age” s.395.; Gary M. BECKMAN, *Hittite Diplomatic Texts*, Harry, A. - Hoffner, Jr. (eds.), *Scholars Press*, Atlanta, 1996, s.39.; BRYCE, *Letters of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, s.133; BRYCE, *The Kingdom of the Hittites*, *Oxford Press London*, s.161-166.; Isabelle Klock FONTANILLE, *Hittiter*, (Birinci Baskı). (Çev. N. Yiğitler), *Dost Kitabevi Yayınları*, Ankara, 2005, s.29.

11 Trevor, BRYCE, “Tette and the Rebellions in Nuhassi”, *Anatolian Studies*, Cilt. 38, 1988, s. 21-22.

ise kralın 9. icraat yılında ortaya çıkmıştır. Ayrıca III. Hattuşili'nin isyan eden yeğeni III. Murşili'ye toprak vererek Nuhaşşe ülkesine göndermesi, bölgede Hitit hakimiyetinin inişli çıkışlı bir seyir izlediğinin önemli göstergelerindendir¹²

Amarna Metuplarında Nuhaşşe Krallığı

Amarna mektuplarında¹³ Nuhaşşe Krallığı'na dair önemli bilgilere EA 51, EA 53, EA 55, EA 164, EA 165, EA 166, EA 167, EA 169, nolu mektuplarda rastlanmaktadır. Bu mektuplardan EA 51 nolu mektup, istisna olmak üzere diğerleri bölgede yer alan yer alan Amurru, Qatna, gibi yerel krallıklardan Mısır Ülkesi Kralına / Yöneticisine yazılmıştır. Nuhaşşe Krallığı'na dair ifadelerin bulunduğu ilk mektup 51 nolu mektuptur. Bu mektup Nuhaşşe Kralından Mısır Kralına gönderilmiştir. Mektupta Nuhaşşe Krallığı'nın Mısır ülkesiyle geçmişe dayanan ilişkisi hatırlatılarak, krallığın Mısır Ülkesine bağlılığı teyit edilmiştir.

EA 51 Nolu Mektup:

“Güneşe, efendime, Mısır ülkesinin kralına: Hizmetkârınız Addu-nirari'nin mesajı. Efendimin ayaklarına kapanıyorum. [Atanız Mısır kralı Manahpiya, benim atam [T]a[ku}’yuNuhaşşe’de kral yaptığında,kafasına yağ sürdü. Ve {...}Taku, [benim} atam. Ve şimdi, efendim, ... {...}. Ve Hatti kralı [bir ittifak hakkında bana yazdı}. Efendim, antlaşma yükümlülükleri (teklifini) [reddettim} ve Mısır kralı [efendim} [ben (hala) sizin bir hizmetkârınızım]¹⁴.

Nuhaşşe krallığına dair ifadelerin bulunduğu ikinci örneğimiz, EA 53 nolu mektuptur. Bu mektup Kadeş'in yaklaşık 40 km kuzey doğusunda Asi Nehri'nin doğu kıyısında yer alan Qatna Krallığı'ndan Mısır Ülkesi Kralı Namhuryaya (IV. Amenhotep) gönderilmiştir. İlgili Mektubun 40.-44. satırları arasında Qatna Kralı Akizzi kendisinin yanı sıra Nuhaşşe ülkesinin de Mısır ülkesine bağlı olduğunu ifade etmiştir¹⁵

12 Oliver Robert GURNEY, *Hittiter*, (Birinci Baskı). (Çev. Pınar Arpaçay), *Dost Kitabevi Yayınları*, Ankara, 2001, s.41.; Alfonso ARCHI, ve Fabrizio VENTURI, “Hittites at Tell Afis (Syria)”, *GBPress- Gregorian Biblical Press*, 81(1), 2012, s.54; Billie Jean COLLINS, *Hittites and Their World*, SBL Press, Atlanta, 2007, s.60.; KARAÜĞÜZ, *Bogazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasi Antlaşma Metinleri*, s.232-233.

13 Amarna tabletleri bir diğer ismiyle mektupları, isimlerini Kahire'nin yaklaşık 190 mil güneyinde, Nil'in doğu kıyısındaki bir ova olan el-'Amarna'dan alır. Bu mektupların büyük çoğunluğu Akkadça ve lehçeleriyle, az bir bölümü ise Hititçe ve Hurrice yazılmıştır. Moran,1992:xiii, (Yılmaz ve Kılınç, 2020:879)

14 William L. MORAN, *Amarna Letters*, John Hopkins University Press, London, 1992, s.122.

15 BRYCE, *Letters of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, s.133; Cemal YILMAZ, *Amarna Mektupları Işığında Akdeniz Dünyası'nın Siyasi ve Sosyal Görünümü*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Pamukkale, 2020, s.113.

EA 53 Nolu Mektup:

Qatna'lı Akizziden Mısır ülkesi kralı IV. Amenhotep'e (Nahmurya) gönderilmiştir. İlgili mektubun Nuhaşşe ülkesiyle ilgili kısmında şu ifadeler görülmektedir: “*Lordum, tıpkı kralı sevdiğim gibi, lordum, Nuhaşşe kralı, Nii kralı, Zinzar kralı ve Tunanab kralı da öyle; bu kralların hepsi efendimin hizmetkarlarıdır.*”¹⁶

Üçüncü örneğimiz yukarıda belirtilen Qatnalı Akizziden Mısır ülkesi kralı IV. Amenhotep'e (Nahmurya) gönderilen EA 55 nolu mektuptur. İlgili mektubun 16.-24. satırları arasında tüm ülkenin Mısır arabalı ve yaya birliklerinden korktuğunu ve Nuhaşşe ülkesinin tamamını alabileceğini hatırlatmakta aksi durumda ise Amurrulu Azirunun bölgeyi alacağını söylemektedir.¹⁷

EA 55 Nolu Mektup:

“Lordum, bütün ülke sizin askerlerinizden ve savaş arabalarınızdan korkuyor. Eğer efendim bu ülkeyi kendi ülkesi olarak alacaksa, o zaman efendim bu yıl askerlerini ve savaş arabalarını göndersin de buraya gelsinler ve tüm Nuhaşşeülkesi efendime aittir. Lordum, birlikler [dışarıya] çıkarlarsa, ... [...]’de 6 gün kalırlarsa, o zaman kesinlikle Aziru’yu alırlardı. Eğer efendimin askerleri ve arabaları bu yıl ortaya çıkmaz ve savaşmazlarsa], (ülke) Aziru’dan korkacaktır.”¹⁸

Dördüncü, beşinci, altıncı ve yedinci örneklerimiz Ugarit’in güneyinde, Asi nehrinin doğusunda bulunan Amurru krallığından Mısır ülkesi krallığına gönderilmiştir. Bu mektuplardan ilki EA 160 nolu mektuptur. Mektubun 20.-32. satırları arasında Amurru kralı Aziru Mısır ülkesi kralının kendisine neden Şumuru inşa etmediğini sorduğunu, kendisinin ise Nuhaşşe krallığı ile savaş halinde olması nedeniyle inşa edemediğini dile getirmektedir¹⁹.

EA 160 Nolu Mektup:

“Ve}, ey kral, [efendim, Sumur’la ilgili olarak} diyor ki, “Neden} Şumur’u [yapmadın}?, [...} ... lordum, [... } ve Nuha[şşe} kralları [ben} ile savaş halindeydiler ve bu yüzden Şumur’u ben inşa etmedim, Bu yıl Şumur’uyapacağım lordum, sonsuza kadar senin hizmetkarınım. Ey kralım, beni sana şikayet eden hainleri dinleme, lordum.”²⁰”

Şumur’un inşası ile ilgili diğer mektubumuz EA 161 nolu mektuptur.

16 MORAN, *Amarna Letters*, s.125.

17 MORAN, *Amarna Letters*, s.127.; YILMAZ, *Amarna Mektupları Işığında Akdeniz Dünyası’nın Siyasal Görünümü*, s.113.

18 MORAN, *Amarna Letters*, s.127.

19 MORAN, *Amarna Letters*, s.246.; BRYCE, *Letters of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, s.130;

20 MORAN, *Amarna Letters*, s.246.

Mektubun 35.-40. satırları arasında Nuhaşşe ülkesinin kendisiyle savaş halinde olduğunu ve Hatip adlı birinin direktifleriyle şehirlerini aldığını ifade etmektedir. Bu nedenle inşaat faaliyetleri yapmadığını şimdi aceleyle inşa edeceğini dile getirmektedir²¹.

Altıncı örneğimiz Amurru kralı Azirudan Mısır ülkesi krallığında Tutu adlı bir vezire gönderilen EA 164 nolu mektuptur. İlgili mektubun 18.-26. satırları arasında Mısır ülkesi krallığının veziri Tutu'ya kendisinin Hatip ile birlikte olduğunu ve onunla seyahat edeceğini, Hitit kralının Nuhaşşe ülkesine geldiğini ve kendisinin gitmeyeceğini ve Hitit kralının Nuhaşşeden çıkarılması ve kendisinin seyahate gideceğine dair bilgi vererek devam eder²².

EA 164 Nolu Mektup:

“Efendim hatip benim yanımda olduğu için o ve ben bir seyahate çıkacağız. Efendim Hitit kralı Nuhaşşeye geldi ve ben gidemem. Eğer Efendim, Hitit kralını Nuhaşşeden çıkarırsa, ben Hatiple birlikte seyahate çıkacağım.”²³

Yedinci örneğimiz Amurru krallığından Mısır ülkesi kralına yazılan EA 165 nolu mektuptur. İlgili mektubun 18.-21. satırları arasında Amurru kralı Aziru Hitit kralının Nuhaşşede kaldığını bu nedenle ondan korktuğunu dile getirmekte cümlesinin sonunda ise ülkesinin ve efendisinin ülkesinin tanrının koruması dileğiyle bitirmektedir²⁴.

EA 165 Nolu Mektup:

“Hitit kralı [Nuhaşşe’de] kalıyor ve ben ondan korkuyorum. Amurru’ya ve [kralın, lordumun} ülkesine girmesini Allah korusun.”²⁵

Sekizinci örneğimiz Amurru krallığından Mısır ülkesinde bir Haay adlı bir yöneticiye yazılan EA 166 nolu mektuptur. Mektubun 21.-29. satırları arasında Amurru kralı Aziru Hitit kralının Nuhaşşede kaldığından bu nedenle ondan korktuğunu Mısır ülkesi yöneticisine ifade etmektedir. Ayrıca Hitit kralının kendisinin kaldığı Tunip’e yaklaşık 2 günlük bir mesafede olduğunu bu nedenle Hitit kralının bölgeden ayrılıncaya kadar kendisinin orda kalacağını belirtmektedir.

EA 166 Nolu Mektup:

“Hitit kralı Nuhaşşe’de kalıyor ve ben ondan korkuyorum. Amurru’ya girmesini Tanrı korusun. Tunip’e saldırırsa, kaldığı yere (yalnızca) iki günlük yürüyüş mesafesindedir. Bu yüzden ondan korkuyorum ve bu nedenle

21 MORAN, *Amarna Letters*, s.247.

22 MORAN, *Amarna Letters*, s.251-252.

23 MORAN, *Amarna Letters*, s.252.

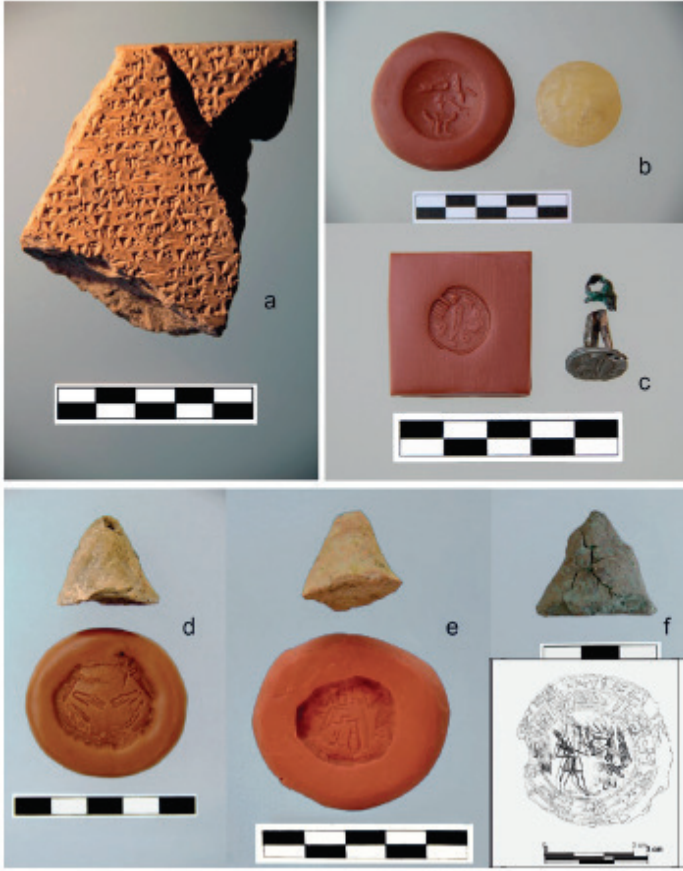
24 MORAN, *Amarna Letters*, s.253.

25 MORAN, *Amarna Letters*, s.253.

o gidene kadar orada kalıyorum.²⁶”

Oylum Höyük'te Bulunan Hitit Çivi Yazılı Tablet

Oylum Höyük'te 1980'li yıllardan itibaren yapılan arkeolojik çalışmalarda Hitit dönemine tarihlendirilen çok sayıda arkeolojik ve epigrafik malzeme gün yüzüne çıkarılmıştır (Resim 2).

Resim 2: Hitit Çivi Yazılı Tablet ve Gliptik Malzemeler²⁷

Bu epigrafik malzemeler arasında yer alan Hitit çivi yazılı tablet, 2012 kazı yılı çalışmaları esnasında karıştırılmış, Geç Tunç Çağı Kültür toprağı içerisinde (L21/ÖZA 12314) bulunmuştur²⁸.

26 MORAN, *Amarna Letters*, s.256.

27 Atilla ENGİN, “Oylum Höyük and Alalakh: Cultural Relations in the Second Millenium”, BC, K. A., Ingman, T. (Ed.). *Alalakh and its Neighbours. Proceedings of the 15 the Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum, 10-12 June 2015* içinde (275-307). Leuven - Paris - Bristol: Peeters, 2020, s.282.

28 Engin ÖZGEN, Atilla ENGİN, Bora UYSAL, Hatice Kübra ENSERT, Filiz AY ŞAFAK, ve Aydoğan BOZKURT, “Oylum Höyük 2012”. Haydar DÖNMEZ (Ed.), 35. *Kazı Sonuçları*

Hitit çivi yazılı tablet, adı bilinmeyen bir Hitit Büyük Kralı ile yerel bir kral arasında yapılan anlaşmanın metnidir. Metin, Büyük Kral'ın yerel kraldan talep ettiği askeri ve güvenlik önlemleri hakkındadır. Ne yazık ki tablette anlatılan yerin adı kırık ve tahrip olması nedeniyle okunamamıştır²⁹. Tablet dikkatlice incelendiğinde Hitit büyük kralının yerel bir kraldan, kendi ülkesi bir saldırıya uğrarsa yardıma gelmelerini istediği, aynı şekilde bu kralın ülkesine saldırı olduğunda da Hititlerin kendilerine yardım edeceği anlaşılmakta, dolayısıyla bu tabletin bir işbirliği anlaşmasını içerdiği görülmektedir.

“1- Ve askerleriyle (ve) savaş arabalarıyla birlikte.....]

2- biri gelir ve şehri kuşatırsa,[....]

3- ama yardım için başka bir krala yazarsam/gönderirsem....]

4- [yapmalısın....] aşağı[.....].

5- Yardımcı birliklerinizi yanınıza getireceksiniz veya krala

6- Eğer yardımına acilen gelmezseniz.

7- Ona İrite şehri

8- Birlikler ve savaş arabaları

9- Siz birlikleri onlara karşı getirmezsensiz antlaşmayı ihlal etmiş sayılırsınız.

10- (Hepiniz) N[uhaşşe ülkesinin kralları ile savaş halinde

11- Biz sizin yanınızda savaşacağız ve ülkenin kralı katılacak. Aynı zamanda onlara³⁰”

Toplantısı içinde (Cilt 1, s. 159-173). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014, s.164.

29 Ahmet ÜNAL, “A Hittite Treaty Tablet from Oylum Höyük in southeastern Turkey and The Location of Haşšu(wa)”, *Anatolian Studies, Cilt. 65*, Ankara, 2015, s.24.

30 ÜNAL, “A Hittite Treaty Tablet from Oylum Höyük in southeastern Turkey and The Location of Haşšu(wa)”, s.24.

SONUÇ

Anadolu topraklarının Suriye'ye açılan kapısı veya Anadolu yüksel-tisinin sona erip Suriye düzlüklerinin başladığı bölgede yer alan Oylum Höyük ve çevresi, uygun iklim şartları, verimli tarım alanları, su kaynak-larına yakınlık, ticaret yollarına hakim noktada yer alması gibi özellikle-rinden dolayı, neolitik dönemden günümüze kadar çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Doğal olarak da Höyük ve çevresi farklı dönem ve kültürlerle ait kalıntılara ev sahipliği yapmaktadır. Bu kalıntılar 1960'lı yıl-lardan itibaren bilim insanlarının dikkatini çekmiş ve bölgede çok sayıda yüzey araştırması ve 1985'li yıllardan itibaren başlayan ve günümüzde de devam eden Oylum Höyük kazıları başlamıştır.

Yukarıda belirtilen bilimsel çalışmalar sayesinde çok sayıda arkeolo-jik ve epigrafik malzeme gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu gün yüzüne çıkarıl-an epigrafik malzemeler arasında Hitit Krallığı ile Nuhaşşe ülkesi Krallığı arasında yapılan antlaşma önemli bir yere sahiptir. MÖ XV yüzyıldan iti-baren görülmeye başlayan Nuhaşşe Ülkesi Krallığı, Asi ve Fırat nehirleri arasında ve Halep'in güneyinde konumlanması nedeniyle, bölgede varlık gösteren MÖ 2. binyılın güçlü devletleri Mısır, Mitanni, Hitit gibi büyük devletlerin kontrol etmek istediği bir yer haline gelmiştir. İlk önceleri Mısır ülkesi krallığı tarafından askeri üs olarak kullanılan bölgenin hakimiyeti, sırasıyla Mitanni ve Hitit krallığına geçmiştir. Ancak döneme ait Amar-na mektupları ve Hitit çivi yazılı metinler, bölgedeki otoritenin değişiklik gösterdiğini, bu nedenle Nuhaşşe Ülkesi Krallığı'nın yukarıda belirtilen güçlü devletlerin kontrolünde uzunca bir süre kalmadığı sonucuna ortaya çıkmaktadır.

Çalışmamızın ana konusunu oluşturan Hitit Krallığı dönemine (MÖ 1650-1200) tarihlendirilen çivi yazılı tablet, 2012 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarında Geç Tunç Çağı tabakasında bulunmuştur. Tablet üzerinde yapılan çalışmalar sayesinde, bu tabletin bir antlaşma met-ni olduğu, Hitit büyük kralından yerel bir krala gönderildiği anlaşılmış-tır. Bu antlaşma metni, Büyük Kral'ın yerel kraldan talep ettiği askeri ve güvenlik önlemleri hakkındadır. Ancak metinde anlatılan yerin adı kırık ve okunaksızdır. Bu nedenle Oylum Höyük'ün Nuhaşşe krallığı tarafından nasıl adlandırıldığını öğrenemiyoruz. Ancak Oylum Höyük'te Hitit çivi yazılı tabletin bulunması, Nuhaşşe ülkesi krallığının kendi içerisinde bir-den fazla krallığa sahip olması ve coğrafi olarak Halep'in güneyi Fırat ve Asi nehirlerinin arasında bir bölgeye konumlandırılması, Oylum Höyüğün Nuhaşşe ülkesinin bir krallığı veya Nuhaşşe ülkesine bağlı bir idare mer-kezi olduğunun önemli kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- ARCHI, Alfonso ve VENTURI, Fabrizio, “Hittites at Tell Afis (Syria)”, *GBPress-Gregorian Biblical Press* , 81(1), 2012, 1-55.
- ASTOUR, Michael C, “Place-names from the Kingdom of Alalah in the North Syria List of Thutmose III: A Study in Historical Topography.” *Journal of Near Eastern Studies*, Cilt. 22(4), 1963, s. 220-241.
- ASTOUR, Michael C, “The partition of the Confederacy of Mukiš-Nuhašše-Niiby Šuppililiuma: A study in political Geography of the Amarna Age”, *GBPress-Gregorian Biblical Press* , Cilt.38(3), 1969, 381-414.
- BECKMAN, Gary M., *Hittite Diplomatic Texts*, Harry, A. - Hoffner, Jr. (eds.), *Scholars Press*, Atlanta, 1996.
- BRYCE, Trevor, “Tette and the Rebellions in Nuhassi”, *Anatolian Studies*, Cilt. 38, 1988, s. 21-28.
- BRYCE, Trevor, *Ancient Syria: A Three Thousand Year History*, *Oxford University Press*, Oxford, 2014.
- BRYCE, Trevor, *Letters of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, London and New York, 2003.
- BRYCE, Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, *Oxford Press London*, Oxford, 2005.
- COLLINS, Billie Jean, *Hittites and Their World*, *SBL Press*, Atlanta, 2007.
- ENGİN, Atilla, “Kilis İli Yüzey Araştırması Sonuçlar”ı, Z. ÇİZMELİ ÖĞÜN (Editör), *III.-IV. Ulusal Arkeolojik Araştırmalar Sempozyumu içinde (93-108)*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2008.
- ENGİN, Atilla, “Kilis İli Arkeolojisi”, A. ALDEMİR (Editör), *Kilis Taşınmaz Kültür Varlıkları, Envanteri içinde. GNG Ofset Matbaa ve Ambalaj Sanayi ve Tic. Ltd Şti.*, Gaziantep, 2014.
- ENGİN, Atilla, “Yeni Bulgular Işığında Kilis/Oylum Höyük’ün Hitit Dünyasındaki Yeri”, S. ERKUT ve Ö. SİR GAVAZ (Ed.). *Ahmet Ünal’a Armağan/ Studies in Honor of Ahmet Ünal*, (187-203). *Arkeoloji Sanat Yayınları*, İstanbul, 2016.
- ENGİN, Atilla, “Oylum Höyük and Alalakh: Cultural Relations in the Second Millenium”, BC, K. A., Ingman, T. (Ed.). *Alalakh and its Neighbours. Proceedings of the 15 the Anniversary Symposium at the New Hatay Archaeology Museum, 10-12 June 2015 içinde (275-307)*. *Leuven - Paris - Bristol: Peeters*, 2020.
- ENGİN, Atilla, “Oylum Höyük”, Atilla Engin - Kutalmış Gökay (Editör), *This*

Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi içinde. Ofset Yapımevi Yayınları, İstanbul, 2022.

ENSERT, Hatice Kübra, *Erken Tunç Çağı Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye Bölgesi Ölü Gömme Gelenekleri Işığında Oylum Höyük Mezarları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1995.

FONTANILLE, Isabelle Klock, *Hititler*, (Birinci Baskı). (Çev. N. Yiğitler), *Dost Kitabevi Yayınları*, Ankara, 2005.

GURNEY, Oliver Robert, *Hititler*, (Birinci Baskı). (Çev. Pınar Arpaçay), *Dost Kitabevi Yayınları*, Ankara, 2001.

KARAUĞUZ, Güngör, *Bogazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devleti'nin Siyasal Antlaşma Metinleri*. Çizgi Kitabevi, Konya, 2002.

KINAL, Füzuran, “Şuppluliuma’nın Suriye Seferleri”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 11(41), Ankara, 1947, s.1-13.

KLENGEL, Horst, *Syria 3000 to 300 B.C.: A Handbook of Political History*, Akademi Verlag, Berlin, 1992.

MORAN, William L., *Amarna Letters*, John Hopkins University Press, London, 1992.

NA’AMAN, Nadav, “The Historical Introduction of the Aleppo Treaty Reconsidered, Journal of Cuneiform Studies”, *The University of Chicago Press on Behalf of The American Schools of Oriental Research*, Cilt. 32(1), 1980, s.34-42.

ÖZGEN, Engin ve HELWING, Barbara, “On The Shifting Border Between Mesopotamia and The West: Seven Seasons of Joint Turkish-German Excavations at Oylum Höyük. *Anatolica*, cilt. 29, 2003, s. 61-85.

ÖZGEN, Engin, “Oylum Höyük 1987”, 10. Kazı Sonuçları Toplantısı içinde, (Cilt 1, 95-102), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.

ÖZGEN, Engin, ENGİN, Atilla, UYSAL, Bora, ENSERT, Hatice, Kübra, ŞAFAK, AY, Filiz ve BOZKURT, Aydoğan, “Oylum Höyük 2012”. Haydar DÖNMEZ (Ed.), 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı* içinde (Cilt 1, s. 159-173). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Muğla, 2014.

SIR GAVAZ, Özlem, *I. Şuppluliuma Dönemi'nde Suriye ve Mezopotamya ile İlişkiler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

ÜNAL, Ahmet, “A Hittite Treaty Tablet from Oylum Höyük in southeastern Turkey and The Location of Ḫaššu(wa)”, *Anatolian Studies*, Cilt. 65, Ankara, 2015, s.19-34.

YILMAZ, Cemal, *Amarna Mektupları Işığında Akdeniz Dünyası'nın Siyasi ve Sosyal Görünümü*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Pamukkale, 2020.

YILMAZ, Cemal ve KILIÇ, Yusuf, “Eski Yakındoğu’nun Diploması Dönemi: Amarna Çağı ve Arşivi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(2), 2020, s.879-912.

“

Bölüm 8

**GENÇLİKTE Mİ? İHTİYARLIKTA Mİ?
ADLI TÜRK MASALINDA ÜST DÜŞÜNCE**

Sibel TURHAN TUNA¹

”

¹ Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı Orcid 0000-0003-3916-5307 sibeltuna@mu.edu.tr

Giriş

“Gençlikde mi, Gocalıkda mı?” (Gençlikte mi? İhtiyarlıkta mı?) adlı masal, bilinen en yaygın Türk masallarından biridir. Bu masalın yurt içi ve yurt dışı olmak üzere, Balıkesir (Kumartaşlıoğlu 2006: 85), Gaziantep (Köksel 1995: 78), İspir ve Pazaryolu (Ayyıldız 2001: 48), Tarsus (Kara 2007: 34), Erdemli (Bozlak 2007:231), Konya (Sakaoğlu 2007: 277), Gümüşhane ve Bayburt (Sakaoğlu 2002: 343–364) ve Kıbrıs’ta (Sakaoğlu 1983: 47) çeşitli anlatımına rastlanmıştır. Çalışma için belirlenen masal, W. Eberhard – P. N. Boratav’ın *Türk Masallarının Tip Kataloğunda*, “F” maddesinde, “Kaderin Hüküm Sürmesi” başlığı altında, “E.B.136” tip numarası ve “Felaket” adıyla yer almaktadır (Eberhard ve Boratav 1953). Saim Sakaoğlu’nun *Masal Araştırmaları* adlı kitabında “Gençlikte mi, Gocalıkda mı?” adı ile derleme metni halinde verilen masal çalışma metni olarak seçilmiştir. Masalın Anti Aarne - Stith Thompson’un hazırlamış olduğu katalogda, uluslar arası masal tip numarası ise “AaTh 398, 398 B” şeklindedir (Thompson 1964). S. Sakaoğlu’nun “Doğu Anadolu Masal Anlatma Geleneği ve Masallarımız” adlı makalesinde, bu masalın yeni kaynak ilaveleri ile 44 kaynağının tespit edilmesi ve dolayısı ile ülke genelinde de yaygın olarak bilinen bir masal olması, masalın kültür dilinde bilgece vermiş olduğu somut evrensel mesajlar ya da felsefi söylem, çalışma konusu olarak seçilmesine neden olmuştur.

Çalışma, nitel araştırma deseninde olup veri toplama amacıyla doküman analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırmada amaçlanan konular hakkında yazılı materyallerin analizini içeren doküman analizi, tek başına da veri toplama aracı olarak kullanılabilen veri toplama yöntemidir (Yıldırım ve Şimşek, 2004: 26, 153). Masal metni içinse, nitel veri analiz yöntemi olan betimsel analiz yaklaşımından yararlanılmıştır. Betimsel analizde, elde edilen veriler daha önceden tespit edilen temalara göre ele alınıp yorumlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2004: 27). Masal metni bu bağlamda ilkin kesitlere ayrılmıştır. Sonrasında metinde felsefi söylem niteliği taşıyan ve çalışmada özgün olarak kavramsallaştırılan **üst düşünce**nin ışığında masal yenilikçi bakış açısıyla yorumlanmıştır.

Dil, Sözlü Kültür Dili ve Masal

Dil, sözcüklerin anlamlı sıralanışıyla oluşmuş bir iletişim aracıdır. Her millet, kendi ihtiyacına, zevkine, kulağına göre dili yaratır, şekillendirir. Bir dilin sesleri, o dilin kelimelerini ve cümlelerini oluşturur. Bundan sonra kültür devreye girerek, kelimelere, cümlelere anlamlar ve mesajlar yükler. Bu yüklenmiş kültür dili, artık iletişimin önemli bir ayağını oluşturur. Dilin başlıca amacı, anlatım değil iletişimdir. Bilim, felsefe, hatta sanatın içindeki anlatım türleri dil ile iletilmezse bir değer taşımaz. Dilin sağladığı soyut düşünme gücü, sınırlarının tespiti oldukça güç olan gerçeklerin tüm

yönünü kavram dizgelerine dönüştürmede, insan ve doğa ile ilişkilerinin meydana gelmesinde önemli bir rol oynar.

Dil olmadan, toplumsal ilişkiler ve deneyim biçimleri gerçekleştirilemez. Örneğin, aşk, acı, kötülük, nefret gibi sözsöz kategoriler, sözlü ve yazılı metinler içinde sunulup paylaşılmazsa bu duyguların deneyim biçimleri halinde toplumda kabul görüp yaygınlaşması beklenemez (Maggee ve Searle: 1979: 280 -294).

Heidegger’e göre “dil, insanın evidir”. *Nesir*’e, Osmanlı Türkçesi döneminde *inşa* da denilmekteydi. Beyit, kelimesinin anlamı da “ev” dir. Her cümle bir yapıyı gösterdiği gibi beyit de ev gibi inşa edilmiştir, evi kullanan ise insanlardır (Heidegger 2008; Kaplan 1985: 181). Ev insanın rahat ettiği mekândır, sığındığı çatıdır, mutluluğunu hüznünü paylaştığı dört duvardır. İşte tüm bu paylaşımlar insanın rahatına, mutluluğuna, hüznüne ifade aracı olan dille gerçekleşir.

Her milletin dili, tarih sayfasındaki bekasına bağlıdır. Bu sırada, iletişime geçilen diğer kültürler de ana dili zenginleştirir. Örneğin Türk dili, çağlar boyunca yaşadığı tarihten günümüze ulaşmıştır. Bu esnada dile geçen yabancı kelimeler Türkçenin ses ve anlam zenginliği ile kaynaşmış artık Türkçeleşmiştir ve dilin kültürel tarafını da zenginleştirmiştir. Türkçe, yazılı ve sözlü edebiyata sahip bir kültür dilidir. Güvenç’e göre kültür, din dâhil her şeyi kapsayan bir bilim alanıdır. Kültür, insanlar tarafından dil ve eğitimle öğrenilir ve iletişime aktarılır (Güvenç 2007: 14). Kısaca kültür, genel bir tanımla, bir milletin tarih sayfasına çıktığı andan itibaren üretmiş olduğu her şeydir.

Kelimeler sestten oluşan, tek başına bile bir durumu anlatmaya yeterli dil unsurlarıdır. Birinci sözlü kültür ortamında, sözlü iletişimdeki toplumu okur- yazar toplumdan ayıran özelliklerden birisi icra ortamının değişmeyen dengesidir. Sözlü zihin, tanımla uğraşmaz. Kelimeler anlamlarını, icra edildikleri yaşam ortamında kazanır. Burada jest ve mimikler, ses tonu gibi sözün söylendiği anı saran bütün insanî varoluşsal ortam devrededir. Kulağın kulağa ve ağızdan ağza dolaşan hazır deyişler niteliği ile kalıplar, söyleme ritim katmanının yanı sıra belleğe de destek olurlar. Düşüncenin çekirdeği bu deyişlerdir. Kalıplaşmış deyişlerden oluşmayan hiçbir düşünce uzayıp gidemez, çünkü deyişler, düşüncenin özüdür (Ong 1995: 46, 50). Sözlü kültürün “icracı ve dinleyici” olmak üzere iki eyleyeni vardır ve bunlar arasında içinde beden dilinin de bulunduğu canlı bir iletişim mevcuttur (Alparslan 2002: 3). Sözlü anlatım türlerinden olan masal da bir takım kalıp sözleri, mahalli deyim ve deyişleri, ritimli tekrarları içinde barındırır. Bu unsurlar anlatıcının ezberini kolaylaştırdığı gibi dinleyene de sözlü kültür dilinin çeşitli özelliklerini bir arada sunar.

Derrida’nın ortaya attığı ses merkezilik, sözü yazıya üstün sayar. As-

lında bu düşünce Platon'dan bu yana bilinen ağızdan çıkan sözün, anlamı dile getirmek bakımından yazıdan çok daha güvenilir olduğu kabul edilen düşüncedir. Çünkü söz, doğrudan doğruya düşüncüyü aktarır. Bu görüşe göre, konuşan bilincindeki düşünceleri söze döker ve dinleyen kişi de onları doğru olarak anlamaya çalışır, anlaşılmazsa konuşan yeniden düşüncesini açıklayabilir (Moran 1991: 184). Çalışma konusu olan masal, sözlü edebiyat türü olup bünyesinde taşıdığı kendine has vasıflar ile halk edebiyatının “sözlü anlatım türleri” içerisinde önemli bir yer tutar. Masal ataları ya da analarından sözlü kültür ortamından derlenen masallar, “deşifre” yoluyla (ağız vb. dil özellikleri korunarak) yazılı kültüre aktarılır. Masal, yalnızca çocukları eğlendiren ve eğiten bir edebi tür değil, kültürü dinlemeye ve görmeye dayanan toplumların romanı ve hikâyesidir. Masallar, ilkel dönemlerden bu yana insanların hayata bakışını ve arzularını, hayallerini, kalıplaşmış bir yapı içinde aktaran sözlü edebi türdür. Gerçek yaşam ve hayaller, masallarda birleşmiştir. Masallarda olağanüstü diye nitelendirilen pek çok şey günümüz dünyasında gerçekleşmiştir (Günay 1992: 330). Sakaoğlu masalı, kahramanlarından bazıları hayvanlar ve tabiatüstü varlıklar olan, maceraları masal ülkesinde oluşan, hayal mahsulü olduğu halde, dinleyicileri inandırabilen, bir sözlü anlatım türü şeklinde tanımlar (Sakaoğlu 2002: 12). Masallar hakkında şimdiye dek yapılmış bilimsel çalışmalarda çeşitli masal tanımlarına yer verilmiştir. Muğla masallarını da dikkate alarak daha genel bir tanım oluşturan Önal'a göre (2011: 2) ise masal, gerçek veya gerçeküstü, kimi zaman doğrudan, kimi zaman sembolik olarak belirli bir üslup ve kalıp ifadeler çerçevesinde anlatılan, genellikle içinden ya dersler çıkarılan ya da eğlendirmek amaçlı, bazen ikisinin de bir arada olduğu, inandırma kaygısı taşımayan, antik çağdan bugüne insanların edebi ihtiyacını karşılayan halk kültürünün yaygın mensur ürünlerinden biridir.

Propp'a göre, masalların yapısında ortak ve değişmez işlevler bulunur. Bunlar belirli sayıdadır, her masalda her biri bulunmayabilir, ancak yerleri değişmez. Her millet, kendi ulusal, kültürel değerlerine göre masalların bu iskelet yapısını işler (Kuzu 2002: 221). Masallar, insanoğlunun belirli tarihi boyunca, herhangi bir toplumca kolaylıkla benimsenebilen kalıplaşmış düşünce, duygu ve olaylar içerdiğinden bünyesinde “gezici temalar”a sahiptir (Boratav 1992: 14). Diğer taraftan masallar, dili ve anlatımı yani üslubu ile ulusaldır. Dünya masallarının yaygın tipleri, Türk masallarında da görülüp, Türkün kendine has özelliğine bürünüp yine Türk toplumunun özel renklerine boyanmış olarak boy gösterir (Boratav 1992: 17). Bu anlamda masallar, bir yönüyle ulusalken diğer yönüyle yani taşıdığı motiflerle, gezici temalarla evrenseldir.

Sözlü kültür eserini estetik hale getiren, anlatıcının kültürel birikimiyle kullandığı dilsel malzemeler ve onları ahenkli bir şekilde bir arada sunumudur. Anlatıcının yaratıcı zekâsının yanında, tüm bu unsurları ustalıkla

kullanabilme gücü, esere bir değer katar. Usta bir anlatıcının dilinde sözcükler, kavramları karşılayan simgelere dönüşür. Masal metni, Konya’da derlenmiş olup yöresel ağız özelliklerini muhafaza etmektedir. Yöresel ağızlar, bir dilin zenginliğine ve köklülüğüne işaret ederler. Ancak, ana dilin standartlaşması bakımından dil, ülke sınırları içinde ortak bir ağızla yazılıp konuşulmalıdır. Ana dilin bugünkü temel problemlerinden biri de bölge ağızları ile yazmak ve konuşmaktır. Bu sorun, Türkçenin standart bir ilim ve kültür dili olmasını engellemektedir. Bunun önüne geçilmek için ağız özellikleri, bilim adamları tarafından incelenerek, eğer orada genel dilde karşılığı olmayan kelimeler varsa, yazı diline bu kelimeler kazandırılabilir olmalıdır (Akar 1998: 36). Diğer taraftan, masal her şeyden önce sözlü kültür, edebiyat ürünüdür. Bu sebeple, çalışmada analiz sırasında ana dilin zenginliğine ve köklülüğüne işaret eden yöresel ağız korunmakla beraber, standart İstanbul Türkçesi karşılıkları da verilmiştir.

Felsefe ve Masallar

Felsefe, gerçekleri “doğru” bir şekilde doğrudan düşündüren, kavramsal, bilgiyi seven bir tür bilgelik ya da disiplindir. Felsefe, kavramsal bir araştırma olup, insan yaşamını anlamaya ve anlamlandırmaya, büyük önem verir. Felsefi etkinlik, sıradan bir anlamanın ortadan kalkmış olduğu, olağanüstü herhangi bir durumun fark edilmesi sonucu ortaya çıkar. Sıradan anlamanın ötesine geçilip zihinsel sorgulamaya başlandığı zaman felsefe yapılmaya da başlanır (Çüçen 2008: 43-44).

Filozofun amacı doğruları söylemektir. Felsefe özünde kavramsal bir çözümlemedir. Öznel nesnelin, nesnel de öznelin bir sonucudur. Bilim ve felsefe bir soyutlamadır. Nesnel öge, öznel yüklerinden arındırarak bilim ve felsefe yapılır. Gerçeklik tüm çıplaklığı ile fikre dönüştürülür. Sanat da kendini bir tür soyutlamayla oluşturur. Bu soyutlama, gerçekliğin özel bir yorumu gibi algılanır ancak burada somut gerçekliğe ulaşılır. Tıpkı gerçek yaşamda olduğu gibi sanat ve duygulanım iç içedir, ancak felsefede bu durum görülmez. Kısaca sanatın bir kolu olan edebiyat, bir tür felsefedir (Timuçin 2002: 15) burada fikir, duygu ile buluşturulmuştur ve her ikisi de insan ürünüdürler.

Felsefi eserin kendine özgü soyut bir üslubu vardır. Masal ise, genelde somut bir üslupta sunulur. Felsefenin ana konularından olan “insan yaşamı, onun varoluşu ve özgürlüğü” gibi konuların daha iyi anlaşılabilmesi için sanata ve onun daha somut olan üslubuna başvurulur. Bu tür eserlerde hem biçim hem de içerik önemlidir (Tuna, Turhan 2014). Kısaca felsefenin soyut kavramları ile ifadesi güç olan insan yaşantıları edebiyatın anlatımı ile somutluk kazanmaktadır. Edebiyat, bir anlatım aracı olarak felsefeye hizmet etmekte, felsefenin soyut ve kuru kavramsal dili ile anlatılamayanlar, edebiyat ile daha anlaşılır kılınabilmektedir (Gündoğan 1999; 198-203).

Aquinalı Thomas, felsefe ile edebiyatın gerçekte aynı konularla uğraştığını, birinin kıyas temeli üzerinde akıl yürüterek hakikate erişmeye çalışırken, diğerrinin metaforik bir dil yardımı ile birtakım ilham verici duygular uyandırarak hakikati aradığını söylemiştir (Kılıç 2007: 55,57). Metafor, mecazlı ifade sanatıdır. Masallar metafor, sembolik dilde mesaj içerir, bazen bu mesaj doğrudan da söylenir. Zira Sartre’a göre felsefe ile edebiyat, kendi aralarında ayrışıp birleşebilirler. O’na göre “Her şey söylenebilmelidir” (Colette 2006: 147).

İyi bir felsefe aynı zamanda iyi bir edebiyattır. İyi edebiyat da aynı zamanda iyi bir felsefedir. Düşünmeyen sanat, yarımıdır ve buna göre “inceleksiz düşünce” de eksiktir. Felsefe yapmak, “anlatmaktır”, sanat yapmak “duyurmaktır” (Timuçin 2002: 10). Edebî ürünlerdeki felsefe, incelikli, sanatsal, içinde estetik unsurları barındıran felsefe olup icracının -örneğin bir masal anlatıcısının- edimine ve ustalığına bağlıdır. Dolayısıyla her ikisi de ürünlerini geliştirmiş, işlenmiş, çağa, kültüre uygun bir dille yapar. Buna ilaveten, her zaman fikirlerden daha derine inen ahlakî bir şey vardır. İyi edebiyat eserlerinin yapısında cinsel sınırlar, iyi ile kötü arasındaki derin ve karanlık savaş yer alır. Bu anlamda sanat iyi ya da kötü olsun felsefeden daha derine iner (Maggee ve Murdoch 1979: 434).

Dünyanın her yerinde, özellikle sanat adamlarının felsefeye ilgileri ve yakınlıkları olmuştur. Örneğin Hayyam gibi Fuzulî de hem şair hem filozoftur. Fuzulî’nin *Leyla ve Mecnun*’unun özellikle başlangıç bölümlerinde insan ve dünya ile ilgili birçok felsefî görüşe rastlanır (Timuçin1998: 5-6). Ayrıca, Taşdelen’in Giambattista Vico’dan aktardığına göre, Mısırlı rahip Manetho’nun Mısır’ın fabl dolu tarihini doğal bir teolojiye dönüştürmesi gibi, Grek filozofları da fabl dolu tarihlerini felsefeye dönüştürmüşlerdir (Taşdelen 2013: 90).

“Edebiyat içindeki felsefe” anlayışında, post yapısalci ve post modern düşünürlerden Foucault, Derrida, Deleuze, Eco ve Barthes gibi isimler, edebiyat ve felsefe ilişkisine yirminci yüzyılın son çeyreğinde yeni anlamlar kazandırmışlardır. Bu düşünürler, “felsefî metinlerin de edebî bir biçimi, içeriği olduğunu, felsefede ve edebiyatta konuların iç içe girdiğini artık metnin felsefî bir metin mi yoksa edebî bir metin mi olduğuna karar vermenin güç olduğunu” belirtirler. Bu düşünürlere göre edebiyat, felsefenin kuramsal, metafizik, yöntemsel sorunlarla ilgilenmeden felsefe yapılabilmesine olanak tanır (Kılıç 2007: 45, 57; Tuna Turhan 2014). Diğer taraftan, edebiyat bir felsefe değildir. Örneğin roman ya da efsane, masal yapısında felsefî söylemler ya da **üst düşünce** içeren edebiyat türleridir. Hal böyle olunca her disiplin kendi sınırları içinde ele alınmalı analiz edilmelidir. Masal gibi *us* ile yoğrulmuş sözlü kültür türlerinde, söze dökülmüş “bilgece” düşünce ya da söyleme dökülmüş, görünür hale gelmiş *logos*, **üst düşünce**ye rastlamak mümkündür.

Logos - Üst Düşünce

Logos’un kelime anlamı Antik Yunan dönemine kadar uzanır. Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğünde *logos*, konuşma, açıklama, hesâb, akıl, tanım, akıl yetisi, oran gibi anlam karşılıklarına sahiptir (Peters 2004: 208). Söylemek, konuşmak anlamlarına gelen *logos*, Antik Yunan çağında, düşünce, kavram, us, anlam, evren, yasası gibi anlamlara da karşılık geliyordu. Herakleitos’tan bu yana ise felsefenin temel kavramlarından biri olmuştur (Akarsu 1998: 124). Gündoğan’a göre yüzlerce yıldır insanlar üzerinde etkisi iyi bilinen “söz”ün pek çok anlamı bulunmaktadır. Bunlardan biri de antik çağlardan günümüze taşınan mitos, epos, *logos* üçlüsünden biri olan *logos*’tur. Sözün bir çeşidi olan *logos* sayesinde bilim ve felsefe yapılarak hakikat perdesi aralanır. *Logos* anlamındaki söz, bir şey hakkındadır ve *logos*, hakkında olduğu şeyi, mantıklı, tutarlı, söylem –söz olarak açığa çıkarmak, üstünü örten perdeleri kaldırmak (*alethia*), onu göz önüne getirip hasadını yapmak ve hasadı yapılmış olanı beyan etmektir. Asıl söz *logos* anlamındaki söz olup insan bu söz sayesinde bilim ve felsefe yapan varlık haline gelir. Böylece, felsefe ile “mitostan *logosa*” geçilir (Gündoğan 2010: 21).

Felsefî söylem ile edebi söylem arasında birbirini destekleyen bir bağ vardır. Bu bağın açık göstergesi, her ikisinin de insanı konu ediniyor olmasıdır. Bu yakınlıktan dolayı, felsefenin ya da düşünme dilinin *logos*’un ortaya çıktığı ortam, mitos ve epos olmuştur. Edebiyatın insana ve dünyaya kattığı değer oldukça büyüktür (İyi 2014: 144-148).

Logos, aynı zamanda insanda mevcut olan (bireysel) akıl anlamına da gelir (Cevizci 1999: 553). Sözlü kültür dilinin ürünü olan masal ile ilgili düşüncelerin kökeni Antik Yunan düşünürü Platon’a kadar uzanır. Platon için masalların güzel ya da kötü olmasının ölçütü insanlara uygunluktur. Güzel ya da olumlu mesajlar içeren masalları gözetip olumsuz mesajlar içeren masalların yasak edilmesini isteyen Platon’un dünyasında başlayan “mitos –*logos*” kavgası ve sonraları “mitin akılla düzeltilmesi” işi Mousa da denilen söylencelerin Herodot tarihinde yok oluşuna kadar devam eder (Kanca 2009: 7).

Sözün bir diğer anlamı olan *logos* da, dil sayesinde açılır. İnsan, “bilim ve felsefeyi” dilin içindeki *logos* anlamına gelen söz ile yapar. Akılsal bir kullanım becerisi ile içinde bir anlam barındıran ve insanda estetik duygu uyandırmak amacıyla da hizmet edecek şekilde kullanılan söz de *logos*’un karşılığıdır. Felsefe, sanatın estetik yaşantı uyandırma işlevinden faydalanarak sözün içinde mevcut olan *logos*’u kullanır. Örneğin varoluşçu düşünür-yazarların insan varlığıyla ilgili derin düşünsel mesajları, sanatın estetik yaşantı uyandıran söz dünyasında yerlerine ulaşmıştır (Gündoğan 2010: 21).

Söz, bir varoluş olup sözün kendine has “dünyasal bir varlık minvali” vardır, buna dil denir. Dilin imkânları arasında dinleme ve susmada vardır (Heidegger 2008; Ökten 2008: 17). Söz, dünya içinde var olmanın bulunuşsal anlaşılabilirliğinin imlemsel bir araya gelişine denir (Heidegger 2008:173). Heidegger’e göre *logos*, hakkında konuşulan varlığı açık hale getiren söylem anlamındadır. Yani *logos*, konuşulan şeyi açıkça beyan eder, “bir şeyin görüldüğü seslenmedir” (Çüçen 2003: 49).

Tüm bu bilgilerin ışığında çalışmada *logos*, masalın bir edebiyat türü olmasından hareketle, “akılsal bir kullanım becerisiyle içinde bir anlam barındıran ve insanda estetik duygu uyandırmak amacına hizmet edecek şekilde kullanılan söz” (Gündoğan 2010: 21) olarak dikkate alınmıştır. Buna ilaveten, çalışmada felsefî söylem analizi için *logos* teriminden hareketle onu da kapsadığı düşünülerek kavramsallaştırılan **üst düşünce** ifadesi kullanılmaktadır.

Masalın Kesitleri

1. Başlangıç Durumu

1.1. Çok eski zamanlarda, memleketin birinde karısı ve iki oğluyla birlikte yaşayan çok zengin bir adam vardır.

2. Kahramanı Harekete Geçiren Unsur

2.1. Bir gün zengin adam, üst üste iki kez rüya görür. Rüya, yaşlı bir adam, kendisine üç kez “gençlikte mi? ihtiyarlıkta mı ?” diye sorar.

2.2. Zengin adamın karısı oldukça akıllı imiş. Adam üçüncü rüyayı görmeden önce karısına akıl danışır. Karısı da rüyadaki yaşlı adamın “ne verecekse gençlikte vermesini yaşlılıkta çekilmeyeceğini” söylemesini istemiş.

2.3. Adam yeniden aynı rüyayı üçüncü kez görür, yaşlı adama karısının söylediklerini iletir.

2.4. Rüyanın ertesi sabah, adam ve eşi tüm malın mülkün ortadan kaybolduğunu görür. Adam, karısı ve çocuklarını yanına alıp hemen o memleketten uzaklaşır.

3. Kahramanın Serüvenleri / Aştığı Engeller

3.1. Adam ve ailesi bir köye gelirler. Burada çobanlık yapmak için bir ağadan başına gelenleri anlatarak yardım ister.

3.2. Ağa onu işe kabul eder, bir tane de barınacak ev verir. Karısı da ağanın kirli giysilerini yıkayacaktır.

3.3. Bir gün köydeki başka zengin ağa adamın karısına göz diker, kadını kaçıır, atla çok uzak memlekete giderler. Oralarda yer yurt tutunup

yerleşirler, kendilerini hiç kimse tanımaz.

3.4. Adam karısından haber alamayınca çocukları ile o köyden de uzaklaşır. Çocuklardan birini yolda kurda kaptırırken birini de nehre düşürür. Adam çok zaman sonra kendine yerleşecek yeni bir yurt bulur.

3.5. Adamın yeni gittiği memlekette padişah seçilmektedir. Padişahı ise her zaman bir kuş seçer. Bu kuş da adamın başına konar ve halk onu padişah seçer. O da iyi bir padişah olur.

3.6. Kurdun kaptığı oğlanı, hiç oğlu olmayan bir köylü kurtarır, bakar, büyütür ve askere yollar.

3.7. Nehre düşen oğlanı ise, bir değirmenci bulur. O da büyütüp askere yollar.

3.8. Bu iki delikanlı daha sonra birbirlerinden habersiz olarak padişahın hizmetine verilirler. İkisi de padişahın sevdiği asker olurlar.

3.9. Kadını kaçıran ağanın bir gün padişahın memleketinde işi düşer ve kimseye güvenemediğinden kadını padişaha ve onun tahsis ettiği iki askere emanet eder. (Padişah sevdiği ve güvendiği iki –kardeş- askeri kadının çadırına nöbete gönderir.)

3.10. İki asker sohbet sırasında kardeş olduklarını öğrenirler. Çadır-daki kadın da onların konuşmalarından kendi oğulları olduklarını öğrenir, çocuklarına her şeyi anlatır ve üçü de sarılıp uyurlar.

3.11. Ağa, geriye dönüp askerlerin olmadığını görünce karısının kaçırıldığını düşünür ve hemen padişaha haber verir. Padişah, hemen vezir gönderir ve ağanın dedikleri doğru çıkar. Ana ve oğullar tutsak edilip saraya getirilir.

4. Sonuç Durumu

4.1. Padişah kadını sorgularken tüm gerçekleri öğrenir. Adamı da sorgulayan padişah sonunda bu yalancı adamı astırır.

4.2. Padişah, tekrar karısı ve oğulları ile mutlu yaşamına kavuşur (Sakaoğlu 2007: 277, 279).

“Gençlikte mi? İhtiyarlıkta mı?” Adlı Masalın Üst Düşünce Bağlamında Analizi

Felsefe bir üst dil, söz, düşünme işidir. Felsefe, varlığı var olanı düşünmeyle (*logos*'la) söze, dile döker, söze dökülebilir olan hakkında düşünür, dile getirmenin olanaklarını araştırır. Varlığa, var olana yönelip onu söze dökmek sadece felsefenin değil aynı zamanda edebiyatın da uğraşısıdır. Edebiyat, varlığı ve ait olduğu dünyayı bir söze dökme biçimidir.

İnsan, varlıkla var olanla dil ile bağ kurar, var olanın kendisi de dil içinde var olur. Edebiyat, *poiesie* olarak edebiyat, insanın, varlığın dolaysız dilidir, varlığın yeryüzünde dile gelişidir, var olanı açar, varlığı varlığa gösterir (İyi 2014: 144-148). Bu bilgiden hareketle, edebiyat metinlerinden biri olan ve çalışma için seçilen örnek masal metninde, insan varlığıyla ilgili söze dökülmüş, açığa çıkmış felsefi söyleme, **üst düşünceye** rastlamak mümkündür. Masal metnindeki **üst düşünce** ve analizine geçmeden önce, daha somut bir anlatımla masal metnini suya, metindeki söyleme dökülmüş **üst düşünceleri** de zeytinyağına benzetirsek zeytinyağı suyun üzerindedir ama aynı zamanda somut olan suyun içindedir, kendini zeytinyağı olarak gerçekleştirir, öylece oradadır, görünen yüzeyde zeytinyağıdır, orada mevcudiyetini gerçekleştirir. Diğer taraftan o artık saf zeytinyağı değildir, söyleme dökülmüş olsa da saf değildir, bir bağlamın içindedir, yani içine su molekülleri almış suyun hafızasını almış başka bir ifadeyle sulanmış zeytinyağıdır. İşte masaldaki felsefe yani sorudan söyleme geçmiş **üst düşünce** de tıpkı suyun içinde üste çıkıp parlayan zeytinyağı gibidir. Bu bağlamda Taşdelen'e göre (2013: 83-85), her edebiyat eserinde, açılmayı, keşfedilmeyi bekleyen bir felsefe, kavramsal ve düşünsel bir yapı vardır. Bu çalışma için seçilen masalda, felsefenin ilgilendiği gerçek, değişmez, evrensel ve deneyimlerle temellendirilmiş üç **üst düşünce** bulunmaktadır. Nitekim sıradan anlamanın ötesine geçilip zihinsel sorgulamaya başlandığı zaman felsefe yapılmaya başlanır (Çüçen 2008: 43-44). Sözlü kültürden yazıya geçirilmiş masal metni zihinsel bir sorgulamaya tutulduğu vakit aşağıda verilen ifadelerin birer **üst düşünce** taşıdığı dikkati çekmektedir. Masal metninin olay akışına göre tespit edilen üç **üst düşünceden** ilki şu şekildedir:

[Yöntem olarak ilkin bağlamın içinde **üst düşünceye** referans olan alıntı metin verilmektedir. Buna ilaveten üst düşüncelerin tümü, masal metninin bütününden hareketle ele alınarak analiz edilmektedir.]

Bir gün zengin adam, üst üste iki kez rüya görür. Rüyada, yaşlı bir adam, kendisine “gençlikte mi? ihtiyarlıkta mı?” diye sorar. Adam, eşine durumu anlatır, eşi de “Di ki ne gelecekse gençlikte gelsin, gocalıkta çekilmez, di” demiş. / Konya Ağzı. Adam üçüncü kez aynı rüya ve aynı soruyla karşılaşınca, eşinin verdiği cevabı yaşlı adama iletir: “Ne gelecekse gençlikte gelsin, ihtiyarlıkta gelecek olan şey hiç çekilmez.” / İstanbul Türkçesi (Sakaoğlu 2007: 277).

Birinci üst düşünce: “Gençlikte mi? İhtiyarlıkta mı?": Başa gelen olumsuzluklar ancak gençlikte çekilir, ihtiyarlıkta insanın katlanma sabrı düşer.

Logos ya da üst düşünme eylemi, konuşulan şeyi açıkça beyan eder, bu da “bir şeyin görüldüğü seslenmedir” (Çüçen 2003: 49). Burada seslenme,

üst düşünce soru biçiminde olup masala adını da veren “Gençlikte mi?” “Gocalıkta (İhtiyarlıkta) mı?” ifadesinde yer bulur. Başa gelecek (olumsuz çağrışımı yüksek olan) bir durum ya da olayın “gençlikte mi? ihtiyarlıkta mı? Sorusuyla hiçbir ipucu verilmeksizin masal kahramanına yöneltilmesi, bu iki kavramdan birinin seçimle cevap olarak belirlenmesi durumu açıkça ortada olup dil ile görünür kılınmış, beyan edilmiştir (Gençlikte gelsin).

İnsanın ruhsal ihtiyaçlarının en başında tüm sorularının cevabını öğrenme isteği ve sonrasında yaşamını anlamlandırma arzusu gelmektedir (Cevizci 1999: 335). Tüm bunlar felsefe ile çözülebilmektedir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran, sorgulayıp muhakeme yaptıran zekâsı ve aklısıdır. Kısaca felsefe, doğru düşünme işidir. Zira ilk felsefe metinlerinin şiir formunda yazıldığı, şiirsel bir duyarlılıkta ortaya çıktığı bilinmektedir. Örneğin, Platon’un diyaloglarında gündelik yaşantılardan, çocukluktan, gençlikten, ihtiyarlıktan, çeşitli varoluş hallerinden sıklıkla söz edilir (Taşdelen 2013: 88). Burada da, kendine yöneltilen soru ve karşılığında bir seçim yapabilme yeteneği varoluş yolunda mücadele eden insana aittir. Masallar, insanlık tarihi boyunca herhangi bir toplumca kolaylıkla benimsenebilen kalıplaşmış düşünce, duygu ve olaylar içerdiğinden bünyesinde “gezici temalar” barındırır (Boratav 1992: 14). Bu anlamda masallar, bir yönüyle ulusal iken diğer yönüyle, yani taşıdığı motiflerle, gezici temalarla evrenselidir. Masal metninde, evrensel temalardan olan ve bütün insanların hayat serüveninde karşılaşabileceği “sıkıntı, darlık, zorluk, musibet” gibi olumsuz bir dizi olayla karşılaşan kahramanın ve ailesinin yani temsili insanın tüm bunları büyük bir sabırla karşılayıp hayat yoluna iyi insan olarak, iyilikle devam ettiği öğretisi yansıtılmaktadır. Diğer taraftan masal, Anadolu’da Müslüman Türkler arasında en yaygın masallar arasındadır. İslam dininin kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’de sıkıntı, zorluk, musibet gibi olumsuz durum ve olaylara sabretmek, iyilik konusu ile ilgili onlarca ayete ve bu ayetleri somutlaştıran kıssalara (Hz. Hızır ve Hz. Musa’nın kıssası gibi) rastlamak mümkündür. Sabır, iyilik kavramıyla ilgili ayetlerden örnekler şu şeklide verilebilir:

“Yavrum! Namazı kıl. İyiliği emret, kötüyü yasakla. Başına gelene sabret! Çünkü bunlar azmedilecek işlerdendir (Lokman 17; Yazır 2006: 554).”

“Çaresiz sizleri biraz korku, biraz açlık, biraz maldan, candan ve hasılattan eksiklik ile imtihan edeceğiz, müjdele o sabırlıları (Bakara 155; Yazır 2006: 73).”

“Sıkıntı, darlık, hastalık ve şiddetlik savaş zamanlarında sabredenlerden olmak... (Bakara 177; Yazır 2006: 77).”

“Sabret, çünkü Allah iyilik yapanların ecrini kaybetmez, verir (Hud 115; Yazır 2006: 338).”

“Selam sizlere. Sabrettiğiniz için, bakın ne güzel dünya yurdunun sonu! (Ra’d 24; Yazır 2006: 362).”

“Ey insanlar! Bazınızı diğerine bir imtihan aracı kılmışsınız ki bakalım sabredebilecek misiniz? Rabbin hakkıyla görür (Furkan 20; Yazır 2006: 493).”

“Sana güzellikten (iyilikten) her ne gelirse bil ki Allah’tandır. Kötülükten de başına her ne gelirse anla ki sendendir. Biz seni, insanlara elçi olarak gönderdik, şâhit olarak da Allah yeter (Nisa 79; Yazır 2006: 159).”

Tüm bu ayetler, masaldaki gibi başa gelen musibetler, zorluklar karşısında sabırlı olmanın, tevekkül etmenin, iyi insan olup iyilik etmenin ve işin sonunun mutlu biteceğinin kutsal lisanda birer delili, söze dökülmüş göstergeleridir. Hal böyle olunca, masaldaki evrensel **üst düşünceyi** alımlamak çok daha kolay olmaktadır. Zira sözlü kültür dilinde, ulusal kültürle işlenip aktarıla gelen masaldaki, içkin olan felsefe, dinleyiciye ya da okuyucuya düşünme alışkanlığı edinmesini sağlamaktadır. Metin diline mantıksal çözümleme ile yaklaşıldığında, sözcüklerin duygu değeri ve metnin kendini dille ifade edebilmesi yani anlatabilmesine olanak tanıyan söz varlığı, **üst düşünce** de tezahür etmektedir. **Birinci üst düşüncede** verilen mesaj, görünen anlamının altında bizi mitolojiye kadar götürür. Mitoloji ile başlayan süreçte, örneğin Sümer Mitolojisinde Gılgamış’ın ölümsüzlüğü araması gibi, insanlar hep genç kalmak isteğiyle ölümsüzlüğün peşinde koşmuştur. Ancak, sadece ölüme değil yaşlanmaya bile bugün henüz bir çare bulunamamıştır. İnsanın başına gelecek olan (olumsuz) durumun, halin ya da bir olayın “gençlik” dönemlerine rastlaması, ihtiyarlıkta olacak olanlara katlanılmasının daha da zorlaşacağı aslında tüm insanlıkça bilinen bir durumdur. Masal metninde kahramanın özgür iradesi ile seçimi üzerine gençken gelen bir dizi felaket, kahramanın sabrı sonucu aslında kendisini ve çok sevdiği ailesini selamete çıkarmış, kahramanı daha olgun, zengin ve güçlü yapmıştır. Üst düşünce içinde “gençlik – ihtiyarlık” ve buradan hareketle alımlanan “sabır- iyilik” çekirdek kavramlarından yola çıkılarak şu kültürel kodlama çıkarılabilir: “Her şerde bir hayır vardır.”

Masal metninde **üst düşünce** tespit edilen diğer iki ifade şu şeklidir:

“Dünyada hep kötüler galmedi ya, iyiler de varmış.” (Dünyada hep kötüler kalmadı ya iyiler de varmış / Sakaoğlu 2007: 277.)

İkinci üst düşünce: Dünyada kötü insan çok fazla, ama iyi insan da yok değil.

“Gendi kötü olan, herkesi de gendi gibi kötü bilir.” (Kendisi kötü olan herkesi de kendi gibi kötü bilir / Sakaoğlu 2007: 279.)

Üçüncü üst düşünce: Kişi karşısındakini kendisi gibi bilir.

Masalda tespit edilen bu ifadeler, aslında sadece toplumsal belleğin dışı vurumu değil aynı zamanda tüm insanlığın ortak dilini yansıtır. Dolayısı ile sözlü kültür dili ile oluşturulan masal, aynı zamanda evrensel olguları da içermektedir. Eliade’ye göre, tıpkı mitler gibi sözlü edebiyatın yine sözlü kültür dili oluşmuş her ürünü, “bir örnek durum” ortaya koyar ve bir gerçekliğin ya da bir davranışın açıklamasını yaparak örnek alınması gereken modeli oluşturur. Burada anlatımın sözlü olması ve dilin kültürel boyutta gerçeklikleri ya da yaşamı sergilemesi dikkat çekicidir (Eliade 2006: 82). Örnek alınabilecek bir edebiyat eserinin temelinde keşfedilmeyi bekleyen düşünce, kavram, evrensel nitelik gösteren duygu vardır. Bu sebeple edebiyat eserlerinin geneli, az da olsa hak ve haksızlık, iyilik ve kötülük, sevgi ve nefret, özgürlük ve tutsaklık gibi felsefi bir değerde ortaya çıkar. Örneğin edebi bir tür olan hikâye, bir kavramın (sevgi, iyilik, acı, güzellik gibi) izahı, açılımı, yorumudur (Taşdelen 2013: 83-85). Nitekim felsefenin uğraş konularından biri de, doğruluk, iyilik, güzellik gibi evrensel değerlerle sosyal davranış normlarına ilişkin sorunlardır. Bu tip konular, etik ve estetik diye bilinen felsefe dallarının inceleme konusunu oluşturur (Yıldırım 2000: 84). Masal metninde, gündelik yaşamda var olan “iyi insan olma, iyilik, kötülüğün, zorluğun karşısında sabır” gibi evrensel kavramlarla, olgularla örülü gerçeklik, anlatı içinde yukarıda verilen yargılarla serimlenmiş, konuşulan şey açıkça beyan edilmiştir. Zira *logos* ya da **üst düşünce**, “söz içinde hakkında konuşurken, varlığı açık hale getiren söylem anlamındadır”. Yani *logos*, konuşulan şeyi açıkça beyan eder” (Çüçen 2003: 49). Metinden hareketle tespit edilen ikinci ve üçüncü **üst düşüncede** insan varlığını açık hale getiren söylemin özü *iyi* insan olma üzerinedir. İyi kavramı sıfat olarak erdemli insanın en temel özelliğidir.

İnam’ın aktardığına göre, “hakikat”ın edebiyatta kendini göstermesi, edebiyatın edebiyatçıya rağmen alıp başını gitmesiyle gerçekleşir. Hakikat, sanat eserinde ya da edebiyatta “sıkboğaz” edilmediğinde, ancak kendini belli eder. Hakikat zaten mevcuttur, edebiyatın içinde bunu gösterme çabası eseri sığlaştırır (İnam 2003: 32). İncelenen masal metni örneğinde, hakikat **üst düşünce** anlamında aranacak olursa, anlatı akışı gereği üç sayfalık yazılı metnin doğal örüntüsü içinde, lüzumlu yerlere serpiştirilmiş olarak “sığ durmayan” üç ifade halinde ortaya çıkacaktır. Anlatıcının ustalığı ise, masal metnine yedirmiş olduğu bu üç hakikatte yatmaktadır. Aynı zamanda bu cümleler, kişiyi sıradan anlamanın ötesine taşıyıp “sorgulama” yaptırmakta, temelleri çok eski medeniyetlere kadar uzanan felsefi mesajlar taşımaktadır. Örneğin, **ikinci üst düşüncede** verilen mesajda, dünyada hep kötü insanlar yoktur, iyiler de mevcuttur. Masal metninin akışı içinde kahraman kötü insanla karşılaşmıştır, ancak bir şekilde kahramanın seçimi sonucu yaşadıkları, onun hayat yolu, engin sabrını ödüllendirmiş, iyi in-

sanları önüne çıkarmış, kötü insanı sonunda cezalandırmıştır. Sözün özü: İlahî adalet tecelli etmiştir.

Üçüncü üst düşünce ise, bir atasözüdür. Atasözleri yol gösterici olup bir takım felsefi, gerçek ya da bilgece düşünce içerirler ve ayrıca derin felsefi düşüncelerden başka güzel buluşlarla, parlak nüktelerle, ince alaylarla, sert taşlamalarla doludurlar (Aksoy 1995: 15,18, 27; Aksoy 1993). Bir milletin, ortak kültürel hafızası atasözlerinde gizlidir. Atasözleri, bir ulusun muhakeme gücünün, kültürel belleğinin yansımalarıdır, her birinin ardında engin tecrübe, bilgece söylem yatmaktadır. “Kişi karşındakini kendisi gibi bilir.” Atasözündeki temellendirilmiş felsefi mesaj ya da söylem, tüm insanlığı kapsamaktadır. Sürekli kötülükle meşgul olan insan bir süre sonra hiç kimseye güven duymaz ve karşındakileri de kendisi gibi kötü bilmeye başlar. Metinde, masal kahramanın karşısında, “zıt” bir tip mevcuttur. Bu zıt tip (kötü insan tipi) olayın kurgusuna yardımcı olduğu gibi verilen mesajı da davranışları ile desteklemektedir.

Masallar okuyucuda ya da dinleyicide, varlığın arkhesinin iyilik, adalet ve güzellik olduğu duygusunu oluştururlar. Bu sebeple, varlıktaki güzellik, iyilik ve adalet esas, çirkinlik, kötülük, zulüm görelidir. İyiliğin, adaletin, güzelliğin ışığı varlıktaki uyumu oluşturur. Kötülük, çirkinlik ise yokluğa aittir. Masallar, kötülük karşısında hemen yılmamayı, sabırlı, dirençli olmayı öğütler (Taşdelen 2013: 157). Bu cümleden hareketle, örnek masal metninin kötülük, zorluk karşısında iyi insan olma, “sabır, iyilik” öğretisi taşıdığı ortadadır. Buna ilaveten aile bağlarının önemi, aile sevgisi de masalda iyi insan olma yanında öne çıkarılan değerler arasındadır.

Akılsal bir kullanım becerisi ile içinde anlam barındıran ve insanda estetik duygu uyandırmak amacına hizmet edecek şekilde kullanılan söz *logos* (Gündoğan 2010: 21) ya da **üst düşünce** anlamına gelmektedir denilmiştir. Masaldaki akılsal kullanımla ortaya çıkan **üst düşünce** örnekleri, estetik bir alana (edebiyat/masala) ait olup bir takım ifade veya kavramlar şeklinde görünür olmaktadır. Masaldaki üç **üst düşünce** aslında dilde açığa vurulan deyişlerde görünmektedir. Zira düşüncenin çekirdeği bu deyişlerdir. Ong’a göre (1995: 46- 50), kalıplaşmış deyişlerden oluşmayan hiçbir düşünce uzayıp gidemez, çünkü deyişler, düşüncenin özüdür. Filozofun kavramlarla, önermelerle anlattığı gerçeği, sezgisel düşün gücüne önem veren bir edebiyatçı tek bir yargı ile ortaya koyabilir (Timuçin 2002: 11). Masalda **üst düşünce**, atasözü şeklinde tek bir yargı ile kendini açığa çıkardığı gibi, **iyi insan olma, gençlik-ihhtiyarlık** kavramları da söz ile tüm üst düşüncelerde açıkça görünür kılınmaktadır. Buna ilaveten **sabır, sevgi, iyilik** gibi erdemli bir insanın değerleri de örtük bir dille sunulan masalda “üstünü örten perdeleri kaldırılıp (*alethia*), göz önüne getirilip hasadı/analizi yapıldığı zaman (Gündoğan 2011: 21)” üst düşünce olarak açığa çıkıp görünür olmaktadır.

SONUÇ

İnsan, kendini dil ile anlatır. Felsefenin sahasına giren üst söz, *logos*, **üst düşünce** yine dilin ürünüdür. Sözlü kültür dilinde aktarılan masal da edebî bir tür olarak hem yaratıcılık hem de estetik güç olarak ana dilin tüm imkânlarından yararlanır. Sözlü kültür ortamında masal anlatıcısı, masalı yeniden kendi gözlüğünden aktarırken ana dilin söz varlığından yararlanarak masalın iletmek istediği mesajı güçlendirir. Bu çalışmada, uluslararası motiflerle ana dilde ifade bulan, zengin kültürel bir birikimle yoğrulan masalda, felsefenin önem verdiği tutarlı, mantıklı, akılsal söz yani **üst düşünce**, iletilmek istenen düşünce çekirdeği olarak tespit edilmiştir. Bunlar “**iyi insan olma, gençlik-ihhtiyarlık ve sabır, sevgi, iyilik**” şeklinde kavramlaştırılabilir. Masallar bu anlamda, analiz ve yorum bekleyen varlığı, insanı anlatan **üst düşünceler** ile örülüdür. Çalışmanın teorik düzeydeki çözümlemesi sonucu, felsefenin kullandığı üç terimden hareketle, incelenen masal bir “obje”ye, masal anlatıcısı “suje”ye, üst düşünce olarak açığa çıkan, görünür hale gelen söylem de “bilgi” ye benzetilebilir.

ÖNERİ

Türklerin en yaygın masalları da felsefî söylem bakımından irdelenmeli, içerisinde gizil duran ya da açıkça varlığını beyan eden, söze dökülen **üst düşünce** ortaya çıkarılmalıdır. Böylece bir milletin en yaygın bilinen masallarında hangi evrensel değerler, temalar, kavramlar sıklıkla aktarılıyor, edebiyatın estetik diliyle işleniyor bunlar ortaya konulmalıdır. Masalardaki içkin olan felsefe, halkın kültürel dokuyla ördüğü söylemin içinde parlayan us, irfan, bilgece üst düşünme ve tüm bunlar, Türk felsefesi adına yapılacak yenilikçi akademik çalışmalar adına da rehber olacaktır.

Varlığın arşesi olan, iyilik, güzellik, hak, adalet gibi kavram ve değerler, aynı zamanda bir toplumun nabzını, vicdanını tutan önemli değerlerdir. Tüm bunlar toplumun epi – genetiğini taşıyan kültürel eserlerde zaten mevcuttur. Bunlardaki felsefî söylemin, **üst düşüncenin** ele alınıp yorumlanmasıyla, bu yenilikçi, orijinal yorumların günümüz trendlerinden olan dijital dünya ortamında başta reklam, film, dizi sektörü olmak üzere kıymetli veriler sunulacağı aşikârdır. Zira hızla küreselleşen günümüz dünyasına karşı, yerleşme, millileşme hamleleri arasında kültürden beslenen kitle iletişim araçları önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKLAR

- Akar, A. (1998). “Cumhuriyetimizin 75. yılında Türk Dili”, *Türk Edebiyatı*, Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Sayı: 302, İstanbul.
- Akarsu, B. (1998). “Logos”, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 8. Basım, İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- Aksoy, Ö. A. (1995). “Giriş”, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul.
- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. “1836- Kişiyi (herkesi) nasıl bilirsin, kendin gibi. s.167” İnkılâp Yayınları. <https://www.vahdetnafizak-su.net/aksy.pdf> (Erişim Tarihi 17. 11. 2022)
- Alparslan, G. G. (2002). *XIX. Yüzyıl Yazılı Anlatımlarda Sözlü Kültür Etkileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ayyıldız, F. (2001). *İspir ve Pazaryolu Yöresi Masalları (Metin ve İncelemeler)*, Yayınlanmamış Yüksek L. Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Boratav, P. N. (1992). *Zaman Zaman İçinde*, Adam Yayınları, İstanbul.
- Bozlak, Ü. G. (2007). *Erdemli Masalları*, Yayınlanmamış Yüksek L. Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Cevizci, A. (1999). “Felsefenin Değeri”, “Logos”, *Felsefe Sözlüğü*, 3. Baskı, Pradigma Yayınları, İstanbul.
- Colette, J. (2006). *Varoluşçuluk*, Dost Yayınları, Ankara.
- Çüçen, A. K. (2003). *Heidegger’de Varlık ve Zaman*, 3. Basım, Asa Yayınları, Bursa.
- Çüçen, A. K. (2008). *Felsefeye Giriş*, 5. Basım, Asa Yayınları, Bursa.
- Eberhard, W. ve Boratav, P. N. (1953). *Typen Türkischer Volksmärchen*, Wiesbaden.
- Eliade, M. (2006). “Sözlü Edebiyat I”, Çeviri: Mehmet Rıfat; “Eleştiri Tarihinden”, *Varlık, Edebiyat ve Kültür Sanat Dergisi*, S. 1181, Şubat.
- Günay, U. (1992). “Masal”, *Türk Dünyası El Kitabı*, 2. Basım, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 3. Cilt, Edebiyat, Ankara.
- Gündoğan, A. O. (1999). “Edebiyat İle Felsefe İlişkisi Üzerine” Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XL, *Prof. Dr. Necati Öner Armağanı*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara.
- Gündoğan, A. O. (2010). “Söz Varlığı Olarak İnsan”, *Türk Yurdu*, Sayı: 273, Ankara.
- Güvenç, B. (2007). *Kültürün abc’si*, 4. Basım, Cogito, YKY Yayınları, İstanbul.
- Heidegger, M. (2008). *Varlık ve Zaman*, Çeviri: Kaan H. Ökten, Agora Kitaplığı, İstanbul.

- İnam, A. (2003). “Edebiyatını Yitirmiş Edebiyat” *Doğu Batı*, Üç Aylık Düşünce Dergisi, 6 (22), Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- İyi, S. (2014). “Edebiyatın İçi, Felsefenin Dışı”, *Felsefe ve Edebiyat*, Editörler: Ali Osman Gündoğan ve Mustafa Günay. Çizgi Yayınevi, Konya. 143-157.
- Kanca, E. (2009). *Masalın Toplumsal İşlevi: Bir Göstergibilimsel Sembolik Analiz*, Doktora Tezi, Danışman: N. Serpil Altuntek, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Kaplan, M. (1985). *Kültür ve Dil*, 3. Basım, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Kara, Öznur. (2007). Tarsus Masalları, Yayınlanmamış Yüksek L. Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Kılıç, S. (2007). “Edebiyat Felsefesi”, *Felsefe Ansiklopedisi* Editör: Ahmet Cevizci, Cilt 5, Ebabil Yayınları, Ankara.
- Köksel, B. (1995). Gaziantep Masalları Üzerine Bir İnceleme, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Kumartaşhoğlu, S. (2006). Balıkesir Masallarında Motif ve Tip Araştırması, Yayınlanmamış Yüksek L. Tezi, Balıkesir Üniversitesi.
- Kuzu, T. (2002). “*Masalın Değişmez Yasaları – İşlevsel Birimler*” Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 3, Cilt 1, Eskişehir.
- Maggee, B. ve Searle J. (1979). *Yeni Düşün Adamları*, “Dil Felsefesi”, (John Searle ile söyleşi), Çeviri: Türker Alkan, Basımı Hazırlayan: Mete Tunçay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 277-306.
- Maggee, B. ve Murdoch, I. (1979). *Yeni Düşün Adamları*, “Felsefe ve Edebiyat”, (Iris Murdoch ile söyleşi), Çeviri: Türker Alkan, Basımı Hazırlayan: Mete Tunçay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 410-446.
- Moran, B. (1991). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, Genişletilmiş 8. Basım, Cem Yayınları, İstanbul.
- Ong, W. J. (1995). *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözüün Teknolojileşmesi*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Ökten, H. K. (2008). “*Varlık ve Zaman*” *Klavuzu*, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Önal, M. N. (2011). *Muğla Masalları*. Muğla Üniversitesi Yayınları.
- Peters, F. E. (2004). “Logos”, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, Çeviren – Hazırlayan: Hakkı Hünler, Pradigma Yayınları, İstanbul.
- Sakaoğlu, S. (1983). *Kıbrıs Türk Masalları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sakaoğlu, S. (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Sakaoğlu, S. (2007). *Masal Araştırmaları*, 3. Basım, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Taşdelen, V. (2013). *Felsefeden Edebiyata*, Hece Yayınları, Ankara.
- Thompson, S. (1964). *The Types of the Fokltale*, Helsinki.

- Timuçin, A. (1998). “Edebiyatta Felsefe Felsefede Edebiyat” *Varlık* Aylık Edebiyat ve Sanat Dergisi, Kasım, Sayı: 1094.
- Timuçin, A. (2002). “Felsefesiz Edebiyat, Edebiyatsız Felsefe”, *felsefelogos*, 5: (17-18), Bulut Yayınları, İstanbul.
- Tuna, Turhan S. (2014). *Türk Masallarının Varoluşçuluk Açısından İncelenmesi*. (Tıpkı basım Dr. Tezi.) Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları.
- Yazır, Elmalılı M. H. (2006). *Hak Dini Kur'an Dili Meâli*, (Sadeleştirenler: Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç) Akçağ Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, C. (2000). “Felsefe”, *Çağdaş Felsefe Sözlüğü / Terimler, Öğretiler, Filozoflar*, Bilgi Yayınları, Ankara.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2004). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 4. Tıpkıbasım, Seçkin Yayınları, Ankara.

“

Bölüm 9

YETENEK REKABETÇİLİĞİ: OECD ÜLKELERİNDE KÜMELEME ANALİZİ İLE BİR İNCELEME

Zafer DURAN¹, Nurdanur TAVLAN SOYDAN²

”

1 Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Gazipaşa Mustafa Rahmi Büyükbali Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, zafer.duran@alanya.edu.tr ORCID: 0000-0002-7227-4196

2 Öğr. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Bozdoğan Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü nurdanur.tavlan@adu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4320-2257

Giriş

Bilginin güç olduğu modern dünyada, ülkeler ve kurumlar rekabetçi kalabilmek için en iyi ve parlak bireyleri çekmeye ve onları elde tutmaya odaklanırken yetenek yönetimi de günümüz küresel ekonomisinde giderek daha önemli hale gelmekte, sadece farklı ülkelerden en iyi yetenekleri çekmeye değil aynı zamanda yerel yeteneklerin de geliştirilmesine yönelik olarak eğitim ve öğretim programlarına da yatırım yapılmaktadır.

Yetenek bir organizasyonda stratejik hedeflere ulaşılmasına en çok katkı sağlayan ve iş için en iyi olan insanları temsil etmektedir (Poorhosseinzadeh ve Subramaniam, 2013: 331). Yetenekli beşerî sermaye daha yaratıcı ve yenilikçi çözümlerin, farklı bakış açıları ve deneyimlerin sunulmasına imkân tanımaktadır. Dolayısıyla yüksek vasıflı çalışanlar yenilik, üretkenlik ve ekonomik büyüme için temel kaynak niteliğindedir. Bu nedenle yetenekli bireyleri çekebilen ve elinde tutabilen ülkelerin küresel pazarda etkin bir şekilde rekabet edebilme olasılığı daha yüksektir (Mincer, 1984; Hanushek, 2013; Pelinescu, 2015; Diebolt ve Hippe, 2022).

Ulusal ve uluslararası pek çok kurum ihtiyaç duydukları yetenek arzını çekme, geliştirme ve elde tutma konusunda zorluk yaşamaktadır. Bununla birlikte yetenek akışı, iki kuşak çalışanın yönetimi (genç ve daha olgun çalışanlar) ve gerekli yetkinliklerin eksikliği gibi zorluklar da kurumların karşı karşıya kaldığı problemler arasındadır. Dolayısıyla kurumların küresel koşullara uyum sağlamaları ve beşerî sermayelerini yönetmeleri konusunda sistematik davranmaları gelecekte rekabet avantajı elde etmeleri ve sürdürmelerinde önemli rol oynamaktadır (Tarique ve Schuler, 2010).

Yetenek rekabetinde gücü elinde bulundurmaya katkı sağlayacak çeşitli faktörler vardır. Kilit faktörlerden biri eğitim ve öğretim programlarının kalitesidir. İş fırsatları ve kariyer gelişimi olasılıklarının mevcudiyeti de üst düzey yetenekleri çekmeye ve elde tutmaya yardımcı olabilmektedir. Ayrıca belirli bir yerdeki refah düzeyi, yaşam kalitesi, bölgedeki yenilikçilik ve girişimcilik düzeyi ile genel ekonomik ve politik istikrar da yetenek rekabetinde önde olabilmek için önemli yer tutmaktadır.

Tüm ülkeler rekabet avantajı sağlamanın bir kaynağı olan yüksek vasıflı bireylere ve inovasyona bağımlıdır. Bilgi ekonomisi de rekabet avantajının ana kaynaklarından biri olarak her işin merkezine yeteneği koymaktadır (Serban ve Andanut, 2014: 507). Bir ülkenin yetenekli bireyleri cezbetme, geliştirme ve elde tutma becerisini ölçmek için Küresel Yetenek Rekabetçiliği İndeksinden [Global Talent Competitiveness Index] yararlanılmaktadır. İndekse ilişkin rapor, ülkelerin ve şehirlerin nasıl büyüdüğünü ve yetenekleri kendine nasıl çekip elinde tuttuğunu ölçen ve ülkeler arası karşılaştırmalar yapan kapsamlı çıktılar sunmaktadır. Rapor, karar vericilerin küresel yetenek rekabetini anlamaları ve ekonomilerini canlandırmak

amacıyla stratejiler geliştirmeleri açısından önemli bir kaynaktır (INSEAD, 2022).

Yetenek rekabetçiliğini ölçmek güçlü ve zayıf yönlerin belirlenmesinde etkili bir yoldur. Ülke nüfusunun yeteneklerinin ölçülmesi ile politika yapıcılar ve karar vericiler kaynakların tahsis edilmesi ve nüfusun belirli yeteneklerde eksik olduğu alanları ele alan politikaları ve programları geliştirmek için kullanılabilir. Bu nedenle bu çalışmada OECD ülkelerinin yetenek rekabetçiliğine ilişkin mevcut performansları kümeleme analizi aracılığı ile incelenerek mevcut durumları ortaya konulmaya ve benzer performans değerlerine sahip OECD ülkeleri gruplandırılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çalışma kapsamında ilk olarak yetenek rekabetçiliği ele alınarak teorik çerçeve çizilmiş, ardından literatür taraması yapılarak araştırmacılar tarafından odaklanılan noktalar ve literatürün eksik yönleri ortaya konulmuş, daha sonra çalışmada benimsenen yöntem genel hatlarıyla açıklanarak OECD ülkelerinin yetenek rekabetçiliği kümeleme analizi ile irdelenmiştir.

1. Yetenek Rekabetçiliği

McKinsey araştırma şirketi tarafından 1998 yılında 77 şirketin dahil edildiği ve büyük şirketlerin karşılaştığı yetenek sorunlarını araştırmak amacıyla yapılan çalışma ile ilk kez yetenek savaşı (Chambers, vd., 46) kavramının kullanılmasıyla dünya çapında yetenek yönetiminin önemi fark edilmiş oldu (Beechler, Woodward, 2009: 274). Şirketler yetenek savaşında üst düzey yetenekleri kendi bünyesine çekmek için onlara rekabetçi teklifler sunmaktadır. Çünkü yetenekli iş gücüne sahip olmak ve onları tutabilmek şirketlerin karşılaştıkları zorluklar sıralamasında önemli bir yer tutmaktadır.

Günümüzün belirsizlik ve karmaşıklık içeren iş ortamı, kuruluşların ve ülkelerin rekabet üstünlüğü elde edebilmesini ve bunu sürdürebilmesini oldukça zorlaştırmaktadır. Bu nedenle gerek kuruluşlar gerekse ülkeler, stratejik rekabet üstünlüğü sağlama potansiyeli olan her unsuru en ince ayrıntısına kadar dikkate almak durumundadır. Bu bağlamda yetenekli iş gücü kaynağı, değişen ve dijitalleşen iş koşullarında başarılı olabilmek için yararlanılabilecek stratejik bir araç niteliğindedir.

Yetenek değerli, nadir ve taklit edilmesi zor bir şey olarak algılanır (Govaerts vd., 2011: 36) Bununla birlikte tanımlanması oldukça zor bir kavramdır. Bazı araştırmacılar yeteneği doğuştan gelen bir özellik olarak ele alırken bazıları da eğitim ve öğretim faaliyetleri ile kazandırılabilen bir özellik olarak görmektedir. Bu çalışma kapsamında ise her iki yaklaşım kabul edilmekle birlikte yetenek hem doğuştan gelen hem de sonradan geliştirilebilen bir özellik olarak bireyin özel beceri ve eğitim gerektiren bir alanda olağanüstü yüksek performans göstermesini sağlayan kapasitesi (Simonton, 1999: 436) olarak ele alınmıştır.

Yetenekli bireyler organizasyonun mevcut ve gelecekteki performansında doğuştan gelen potansiyelleri temsil ederek organizasyonda en büyük farkı yaratma yeteneğine sahip kişilerdir (Chartered Institute of Personnel and Development, 2022). Bu nedenle nadir bulunan kaynaklar arasında yer almaktadır. Yetenekli bireyler, her geçen gün rekabet avantajı sağlamanın bir anahtarı konumuna gelmektedir. Zira yetenek, taklit edilmesi zor ve diğer kaynaklar tarafından kolayca ikame edilemeyen bir unsurdur. Bu nedenle geleceğin dünyasında rekabet üstünlüğü yararlanmak isteyen her kuruluş en tepeden başlayarak tüm organizasyona bir yetenek zihniyeti aşılamalıdır (Chambers, vd., 1998: 48).

Teknolojideki gelişmeler işletmelerin örgütlenme ve çalışma biçimlerinde devrim yaratmıştır. Bu yeni ortamda başarılı bir performans elde etmenin yolu ise doğru bilgi ve becerilere sahip olan bireyleri gerektirir. Küreselleşmenin önemli bir olgusu işletmelerin çoğunun çok kültürlü, çok kuşaklı bir ortamda faaliyet göstermesini gerektirmektedir. Çünkü yetenek farklı etnik kökenden, farklı kültür, kuşak ve ırkların organizasyon içinde birlikte uyum içinde çalışması şeklindedir. Dolayısıyla yetenekleri çekmek ve elde tutmak isteyen kuruluşlar bu grupların taleplerini de iyi yönetmelidir (Poorhosseinzadeh ve Subramaniam, 2013: 332-333).

Kuruluşlar rekabet avantajı olarak görülen kaynaklar üzerinde kontrol gücüne sahip olmak isterler. Ancak yetenekli bireylerin hem keşfedilip kuruluş bünyesine dahil edilmesi hem de kuruluşun bünyesinde tutulması, yoğun çaba gerektirmektedir. Küresel rekabetin giderek yoğunlaştığı günümüz koşullarında bunu gerçekleştirebilmek ülkeler için çok daha zor ve karmaşık çabaları gerekli kılmaktadır. Yetenekli iş gücünü ülkeye çekebilmek ve ülkede yetişen yetenekli bireyleri tutabilmek için sistematik politika ve programların uygulanması gerekmektedir. Bu politika ve programların sonuçları ise uzun vadelerde alınabilmektedir.

Dünya çapında ekonomik ve demografik eğilimler, bireylerin hareketliliği, iş yapısında gerçekleşen önemli değişimler ve artan iş gücü çeşitliliği yetenek savaşlarına katkıda bulunan önemli faktörlerdir (Beechler ve Woodwar, 2009). Doğum oranlarındaki azalış, yaşam süresinin uzaması, baby boomer kuşağının yerini alabilecek iş gücünün yetersiz olması yetenek arzını olumsuz etkileyen demografik etkenlerdir. Küreselleşmenin iş gücü hareketliliğini artırması yetenekli bilgi işçilerinin gelişmiş ülkelere göç etmesine neden olmaktadır. Beyin göçü olarak adlandırılan bu hareketlilik, gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerine uzun vadede onarılamaz zararlar verebilme potansiyeli taşımaktadır. Bu nedenle yetenekli bireylerin ülkeye çekilmesi ve ülkede tutulması, gelişmekte olan ülkeler için önemli konulardan biri olarak görülmektedir.

Dünya genelinde son yıllarda gerçekleşen göçler incelendiğinde yük-

sek öğrenime sahip yetenekli bireylerin %35'lik bir payla oldukça öne çıktıkları görülmektedir (Oliinyk, 2021: 8). Yetenekli bireylerin daha iyi imkanlara kavuşma arzuları ve göç ettikleri topluma daha kolay entegre olabiliyor olmaları, göçe yönelmelerini en çok etkileyen unsurlar olarak düşünülebilir. Bununla birlikte Covid-19 salgını sonrası dünya genelinde yaşanan ekonomik sıkıntıların ve gerilimlerin, nitelikli iş gücü göçünü artıracığı öngörülmektedir. Bu bağlamda ülkelerin gelecek yıllarda ekonomik kalkınmalarını sürdürebilmeleri için yetenekli bireyleri ülkelerine çekmeleri ve tutmaları daha da zorlaşacaktır. Dolayısıyla yetenek rekabetçiliği yakın zamanda çok çetin bir çekişmeye dönüşeceğinden geleceğini sağlam temeller üzerine inşa etmek isteyen ülkelerin yetenek rekabetçiliğine ilişkin performanslarını analiz etmeleri ve mevcut performanslarını yükseltmeye yönelik adımlar atmaları büyük önem arz etmektedir.

2. Literatür Taraması

Yetenek rekabetçiliği oldukça yeni bir araştırma alanıdır. Bu nedenle literatürü henüz gelişim aşamasında olan bir konumdur. Bununla birlikte son yıllarda küresel konjonktürde meydana gelen değişim, araştırmacıların ve uygulayıcıların bu alana ilgi duymasına neden olmaktadır. Bu bağlamda yetenek rekabetçiliğini konu edinen bilimsel çalışmalar incelenmiş ve aşağıda özetlenmiştir.

Buracas ve Navickas (2015a) çok kriterli karar verme yöntemleriyle Baltık Devletleri ile Sırbistan karşılaştırmalarını yaparak küresel yetenek rekabetçiliği indeksinin güvenilirliğini tartışmıştır. Çalışmanın bulgularına göre indeksin, AB yapısal fonlarını kullanırken, iş gücü ve mesleki becerilerin daha rasyonel gelişimi için sınırlı kaynakların sektörel dağılımında ve yenilik ve yetenek gelişimi belirleyicilerini değerlendirmek için yararlı bir araç olduğu ifade edilmiştir.

Buracas ve Navickas (2015b) KYRİ'nin güvenilirliği üzerine inceleme yapmak amacıyla, çok kriterli karar verme yöntemlerinden faydalanarak Litvanya ve Türkiye karşılaştırmaları yapmıştır. Çalışmada yetenek gelişimi belirleyicilerini ve bunların genel olarak ekonomik rekabet üzerindeki etkisini değerlendirmek için KYRİ kriterlerinin güvenilirliği doğrulanmıştır.

Sipa (2019), yetenek yönetimi bağlamında Polonya ekonomisinin potansiyelindeki değişiklikleri belirlemek ve AB ortalamasına göre en büyük farklılıkların görüldüğü alanları belirlemek amacıyla yaptığı çalışmada çıktı alt endekslerine odaklanarak orta ve yüksek düzeyde sonuçlara ulaşmıştır.

Savulescu ve Antonovici (2020), dijital dönüşüm çağında AB ülkeleri işletmelerinin dijitalleşmesi, dijital yetenekleri çekmesi, dijital uçurum, siber güvenlik hazırlıklarının eksikliği, dijital dönüşüme güven ve yatırım

eksikliklerinden yola çıkarak dijital yeteneklerin ülkelerin kalkınmasını nasıl destekleyeceğini ve dünya çapındaki zorlukları nasıl eleyeceklerini incelemiştir. Çalışmada dijital yeterlilik ve yetenek rekabet gücü arasındaki istatistiksel ilişki araştırılmıştır.

Leikuma-Rimicane, vd. (2021) çalışmalarında, ülkelerin ekonomik kalkınmasında yeteneğin rolünü tespit etmeye çalışmıştır. Çalışmada yeteneğin ekonomik kalkınmanın bir belirleyicisi olduğu fakat sürdürülebilirlik için sadece dışarıdan yetenekli bireylerin çekilmesi değil aynı zamanda yeteneklerin yetiştirilmesi ve onların verimli çalışabilmeleri için uygun koşulların oluşturulabilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Xu, vd., (2021), çalışmalarında, entropy tabanlı TOPSIS metodunu kullanarak Chongqing'in akıllı endüstrisinin yetenek rekabet gücünü değerlendirmiştir. Chongqing, insan kaynakları, yetenek katkısı, yetenek yatırımı, geliştirme desteği ve çevre düzeyi bakımından Pekin, Tianjin, Şangay, Jiangsu, Zhejiang, Guangdong, Sichuan ve Shaanxi şehirleri ile karşılaştırılmıştır. Çalışmanın bulgularına göre akıllı endüstrinin yetenek rekabet gücünün diğer sekiz şehirle karşılaştırıldığında Chongqing'in sekizinci sırada yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada yüksek öğretime yatırım, endüstriyel ekolojik sistem ve yetenek geliştirme ortamı açılarından politika uygulamalarının güçlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Altıntaş (2022), G20 ülkelerinin yetenek rekabet gücü performanslarını ölçmek amacıyla CRITIC tabanlı COCOSO yöntemini kullanarak değerlendirme yapmıştır. Araştırmanın bulgularına göre yetenek rekabetçiliğinde ilk üçte yer alan ülkeler ABD, Avustralya ve Almanya olarak belirlenmiştir. Ayrıca kullanılan analiz yöntemine göre ABD, Avustralya, Almanya, Fransa, Güney Kore ve Çin'in ortalama yetenek rekabetçiliği performans değerlerinin yukarısında olduğu tespit edilmiştir.

Leikuma-Rimicane, vd.'nin (2022) küresel yetenek rekabetçiliği ve yeteneğin geliştirilmesinde yüksek öğretimin rolünü araştırdıkları çalışmanın bulgularına göre, mezunların becerileri, bilimsel yayınlar, internet kullanıcıları, uluslararası ortak buluş sayısı ve ortalama eğitim süresinin küresel yetenek rekabetçiliği ile ilişkili olduğu görülmüştür. Çalışmada yüksek öğretim kurumlarının mezunların becerilerinin geliştirilmesi, mesleki gelişim, internet ve dijital becerilere yönelik öğrencilerin uluslararası düzeyde çalışabilecek şekilde yönlendirilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca bu kurumların yetenekleri geliştirme ve küresel yetişkin nüfus içinden yetenekli bireyleri çekmek için gerekli koşulları oluşturmakta sorumluluğu olduğu da ifade edilmektedir.

Literatürde yer alan çalışmalardan da anlaşılabacağı üzere yetenek rekabetçiliği halen tartışılmakta olan bir konudur. Bununla birlikte araştırmacılar çeşitli bakış açıları ile yetenek rekabetçiliğini değerlendirmeye çalış-

maktadır. Bu çalışmada, literatürdeki çalışmalardan farklı olarak OECD ülkeleri yetenek rekabetçiliği performansları bakımından kendi içerisinde gruplandırılarak karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuçların OECD ülkelerine diğer OECD ülkeleri içerisinde görece konumlarını görebilme imkânı sunmakla birlikte yeni hedeflerinin neler olabileceği konusunda da ipuçları vereceği düşünülmektedir. Araştırmada kullanılan verilere ve yararlanılan kümeleme yöntemine, aşağıda yer verilmiştir.

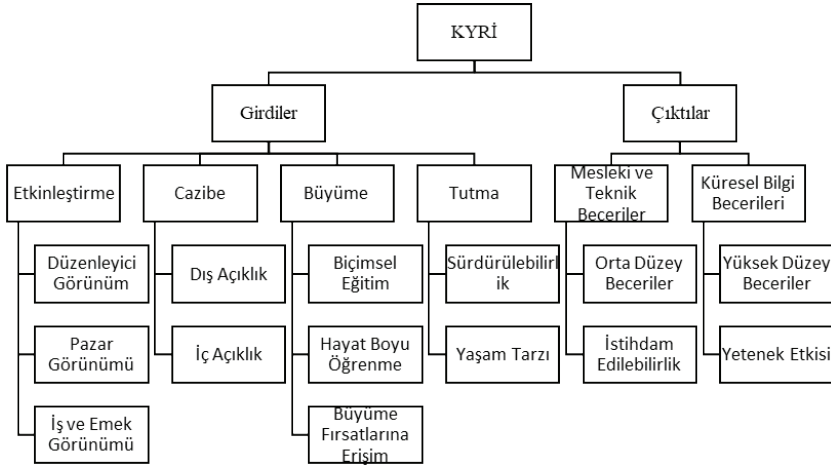
3. Metodoloji

Bu bölümde çalışmaya konu olan OECD ülkelerinin yetenek rekabetçiliği performanslarına ilişkin verilere ve araştırmada yararlanılan kümeleme analizi tekniğine yer verilmiştir.

3.1. Veri Seti

Bu çalışmada INSEAD (Institute Europeen d'administration des Affaires) tarafından ülkelerin yetenek rekabetçiliğine yönelik performansını ölçmek amacıyla geliştirilen Küresel Yetenek Rekabetçiliği İndeksi (KYRİ) [Global Talent Competitiveness Index] verileri kullanılmıştır. KYRİ, 2013 yılından bu yana ülkelerin yetenek rekabetçiliğine yönelik performanslarını gösteren veriler ve bu verilerden elde edilen analizleri içeren bir rapor olarak INSEAD web sayfasından her yıl düzenli olarak yayınlanmaktadır.

KYRİ, girdiler ve çıktılar olmak üzere iki alt indeks, bu indeksleri oluşturan bileşenler ile bileşenlerin göstergelerinden oluşmaktadır. İndeksin bu yapısı, Şekil 1'de şematik olarak yer almaktadır.

Şekil 1 KYRİ Bileşenleri

Kaynak: INSEAD, 2022: 15

KYRİ ülkelerin beşerî sermaye geliştirme performanslarına katkı sağlayabilmek adına yetenek rekabet düzeylerini ölçerek ülkelerin diğer ülkelere göre konumlarını görebilmelerine imkân tanımaktadır. Böylece ülkelere yetenek rekabetçiliği konusunda farkındalık kazandırmaya çalışmaktadır (Naqvi, 2016: 230). Bu bağlamda KYRİ, beşerî sermaye ve yetenek rekabet edebilirliğinde ülkeye özgü güçlü yönler ve darboğazlar belirleyerek kanıta dayalı politikalar oluşturmak için bir girdi görevi görebilmektedir (INSEAD, 2022: 50)

KYRİ girdi indeksi, bir ülkenin yetenek rekabetçiliğini geliştirmek için yararlanabileceği politikaları, kaynakları ve çabaları tanımlayan dört alt bileşenden oluşmaktadır. Girdi indeksi rekabet, yönetim uygulamaları ve iş gücü piyasalarının işleyişi ile ilgili hususları içeren etkinleştirme bileşeninin yanı sıra ülkelerin yetenek çekmek, yetiştirmek ve elde tutmak için neler yaptıklarına odaklanan rekabet bileşenlerini kapsamaktadır. Çıktı indeksi ise ülkelerin mesleki ve teknik becerilerinin yanı sıra küresel bilgi ve beceri bakımından mevcut durumunu açıklayarak ülkedeki yetenek kalitesini ölçmeye çalışan bir alt indeks olarak girdi indeksinden farklılaşmaktadır. KYRİ’de her iki alt indeks, kendini oluşturan bileşenlerin aritmetik ortalaması ile, her bileşen de yine kendi alt bileşenlerinin aritmetik ortalaması ile hesaplanmaktadır.

Bu çalışma kapsamında OECD ülkelerinin yetenek rekabetçiliği KYRİ alt indekslerinin bileşenleri bir arada ele alınarak incelenmiştir. Bu bağlamda söz konusu bileşenler araştırma kapsamında Tablo 1’de belirtilen şekilde kodlarla tanımlanmışlardır.

Tablo 1 KYRİ Bileşenleri ve Kodları

Bileşenler	KOD
Etkinleştirme	G ₁
Cazibe	G ₂
Büyüme	G ₃
Tutma	G ₄
Mesleki ve Teknik Beceriler	C ₁
Küresel Bilgi Becerileri	C ₂

KYRİ bileşenleri kendi alt bileşenlerinin yapılarına özgü değerlendirilmekte ve maksimum 100 puan üzerinden hesaplanmaktadır. Her bileşen kendini oluşturan alt bileşenlere dair puanların aritmetik ortalaması niteliğindedir. Araştırmaya konu olan OECD ülkelerinin KYRİ raporu üzerinden derlenen bileşen puanları Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2 OECD Ülkelerinin KYRİ Bileşenlerine İlişkin Puanları

OECD Ülkeleri	KYRİ Bileşenleri					
	G ₁	G ₂	G ₃	G ₄	C ₁	C ₂
ABD	83,61	71,54	78,89	75,70	74,41	59,47
Almanya	73,93	72,96	62,71	86,64	70,94	41,69
Avusturalya	73,37	82,03	70,34	84,64	59,72	61,48
Avusturya	74,41	74,10	59,88	87,46	69,46	40,05
Belçika	72,41	73,42	64,04	83,40	65,78	46,99
Çekya	61,86	63,86	51,36	77,87	70,51	40,31
Danimarka	84,60	78,83	67,86	90,60	71,25	59,53
Estonya	65,28	68,42	49,12	73,47	64,14	54,38
Finlandiya	82,62	78,36	62,81	90,92	71,07	53,87
Fransa	66,90	67,72	66,46	77,67	63,00	45,75
Hollanda	81,18	77,75	74,33	87,27	68,44	54,39
İngiltere	74,38	76,52	71,89	83,41	59,40	63,90
İrlanda	67,70	81,39	62,87	80,22	65,50	52,47
İspanya	61,22	65,41	57,59	78,97	50,04	34,92
İsrail	64,54	56,76	46,07	75,28	63,74	52,60
İsveç	81,62	77,59	64,70	89,06	68,46	62,17
İsviçre	86,94	82,95	72,79	91,13	74,29	61,13
İtalya	57,84	58,09	49,60	71,18	61,40	28,59
İzlanda	69,82	75,07	53,89	83,68	68,78	62,53
Japonya	78,19	56,49	54,49	78,61	57,53	33,31
Kanada	74,33	76,74	66,26	78,20	61,30	51,85
Kolombiya	41,65	47,90	42,17	47,92	46,56	23,12
Kore	65,15	53,35	46,53	75,58	62,11	51,88
Kosta Rika	53,60	63,24	45,08	67,26	45,82	18,83
Letonya	56,72	61,40	47,46	68,31	61,53	37,64
Litvanya	57,63	62,68	43,48	70,12	55,71	37,43
Lüksemburg	74,74	91,96	56,98	86,41	63,10	56,28
Macaristan	50,82	55,46	42,68	61,61	62,41	33,17
Meksika	38,82	41,77	42,41	54,30	42,93	19,38
Norveç	79,81	75,44	65,80	88,66	71,34	62,22
Polonya	53,02	49,22	40,84	60,97	65,29	32,36
Portekiz	59,18	73,08	51,60	76,66	55,61	39,85
Slovakya	51,57	54,13	42,02	69,16	60,46	30,70
Slovenya	57,60	62,28	49,95	75,64	65,69	38,44
Şili	53,95	61,39	45,35	67,03	58,11	29,53
Türkiye	38,42	39,37	39,68	48,22	39,56	20,78
Yeni Zelanda	74,91	78,74	62,01	83,09	44,55	57,96
Yunanistan	47,82	56,92	42,42	70,12	48,04	30,74

Çalışma kapsamında OECD ülkelerinin yetenek rekabet edebilirlik performansları, kümeleme analizi ile irdelenmiştir. Bu bağlamda çalışmada yararlanılan kümeleme analizi tekniğine aşağıda yer verilmiştir.

3.2. Kümeleme Analizi

Kümeleme analizi, araştırmada ele alınan birimleri aralarındaki benzerliklere göre tasnif eden bir yöntemdir. Bu bağlamda veri yığınlarını sınıflandırarak daha kolay bir şekilde yorumlanabilmesine olanak sağlamaktadır (Everitt vd., 2011:3). Diğer yöntemlerde üzerinde çokça durulan normallik, doğrusallık ve eşvaryanslılık varsayımlarına kümeleme analizinde fazla dikkat edilmemektedir (Öz vd., 2009: 13).

Kümeleme analizi, hiyerarşik ve hiyerarşik olmayan kümeleme analizi olmak üzere iki temel şekilde gerçekleştirilebilir. Hiyerarşik kümeleme analizi, birim ya da gözlemlerin benzerliklerini dikkate alarak kümeler oluşturmaya çalışırken hiyerarşik olmayan kümeleme analizi birimleri araştırmacının sahip olduğu ön bilgi dolayısıyla önceden belirlediği kümelere birimleri dağıtan bir yaklaşıma sahiptir (Soğur, 2016: 206-208).

Hiyerarşik kümeleme analizi, toplayıcı ve bölücü olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleştirilebilir. Toplayıcı hiyerarşik yöntemde her birim başlangıçta tek bir küme olarak kabul edilerek er adımda birbirine en yakın kümeler birleştirilerek yeni kümeler elde edilirken bölücü yöntemde bu işlemin tam tersi uygulanır (Çelik, 2013: 181). Ağaç grafikleri, bu işlem adımlarını göstermekte yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Hiyerarşik olmayan kümeleme analizi, önceden belirlenmiş küme sayısına dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Araştırmacı, ya oluşturulacak küme sayısı hakkında bir ön bilgiye sahiptir ya da anlamlı olacak şekilde küme sayısını kendisi belirlemektedir (Çelik, 2013:182). Hiyerarşik kümelemede kümeye ilişkin bir birim seçildikten sonra diğer birimler seçilen birime olan yakınlıklarıyla ilgili kümelerde gruplandırılır. Bu işlemler sırasında iterasyon sayısının minimum 10 olması ve yakınsama kriterinin mümkün olduğu kadar 0'a yakın olması önemlidir (Kangallı vd., 2014: 104). Küçük örneklemelerde küme sayısının belirlenmesinde en yaygın kullanılan yaklaşım $k = (n/2)^{1/2}$ formülünün kullanımıdır (Çelik, 2013: 183).

Bu çalışmada OECD ülkelerinin yetenek rekabetçiliği hiyerarşik olmayan kümeleme analizi ile incelenmiştir. Kümeleme işleminde K- Ortalama Tekniği kullanılmış olup küme sayısı yukarıdaki formül doğrultusunda 4 olarak belirlenmiştir.

4. Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde OECD ülkelerinin yetenek rekabetçiliği performanslarına ilişkin kümeleme analizi bulgularına yer verilmiştir. Analizde yukarıda da bahsedildiği üzere K-Ortalama tekniğinden yararlanılmıştır. Analiz, iterasyon sayısı 10 ve yakınsama kriteri 0 belirlenerek gerçekleştirilmiştir. Oluşan kümeler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3 Küme Üyeliği

Kümeler	Ülkeler
1. Küme	ABD, Danimarka, Finlandiya, Hollanda, İsveç, İsviçre, Norveç
2. Küme	Almanya, Avusturya, Avustralya, Belçika, Fransa, İngiltere, İrlanda, İzlanda, Kanada, Lüksemburg, Yeni Zelanda
3. Küme	Kolombiya, Kosta Rika, Meksika, Türkiye
4. Küme	Çekya, Estonya, İspanya, İsrail, İtalya, Japonya, Güney Kore, Letonya, Macaristan, Polonya, Portekiz, Slovakya, Slovenya, Şili, Yunanistan

Tablo 3'ten de anlaşılacağı üzere analiz sonucunda 1. küme yedi üyeden, 2. küme on bir üyeden, 3. küme dört üyeden ve 4. küme de on altı üyeden oluşmuştur. Türkiye Kolombiya, Kosta Rika ve Meksika'nın bulunduğu 3. kümede yer almıştır. Daha önce bahsedildiği üzere kümeleme analizinde kümeler analiz birimlerinin değerlendirme kriterlerine ilişkin puanları dikkate alınarak gerçekleştirilmektedir. Bu bağlamda ilk küme merkezlerini oluşturan OECD ülkelerinin KYRİ bileşenlerine ilişkin puanları Tablo 4'te yer almaktadır.

Tablo 4 İlk Küme Merkezleri

Bileşenler	1. Küme	2. Küme	3. Küme	4. Küme
G ₁	83,61	74,91	38,42	65,15
G ₂	71,54	78,74	39,37	53,35
G ₃	78,89	62,01	39,68	46,53
G ₄	75,7	83,09	48,22	75,58
C ₁	74,41	44,55	39,56	62,11
C ₂	59,47	57,96	20,78	51,88

Tablo 4 incelendiğinde 1. küme merkezi ABD'nin, 2. küme merkezi Yeni Zelanda'nın, 3. küme merkezi Türkiye'nin ve 4. küme merkezi de Güney Kore'nin KYRİ puanları doğrultusunda oluşmuştur. OECD ülkelerinin analiz sonucunda oluşan küme merkezlerine olan uzaklıkları ise Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5 OECD Ülkelerinin Küme Merkezlerine Uzaklıkları

Ülkeler	Küme	Uzaklık	Ülkeler	Küme	Uzaklık
ABD	1	16,558	Japonya	4	22,468
Almanya	2	14,926	Kanada	2	6,337
Avusturalya	2	12,584	Kolombiya	3	7,703
Avusturya	2	15,858	Kore	4	17,238
Belçika	2	7,628	Kosta Rika	3	22,792
Çekya	4	13,701	Letonya	4	4,674
Danimarka	1	4,105	Litvanya	4	6,976
Estonya	4	20,158	Lüksemburg	2	16,822
Finlandiya	1	9,157	Macaristan	4	15,561
Fransa	2	14,583	Meksika	3	7,756
Hollanda	1	7,407	Norveç	1	6,318
İngiltere	2	14,546	Polonya	4	19,253
İrlanda	2	7,416	Portekiz	4	15,378
İspanya	4	17,236	Slovakya	4	13,298
İsrail	4	16,894	Slovenya	4	7,616
İsveç	1	6,795	Şili	4	11,351
İsviçre	1	9,055	Türkiye	3	12,677
İtalya	4	9,845	Yeni Zelanda	2	19,286
İzlanda	2	15,231	Yunanistan	4	18,934

K-Ortalamalar Tekniği ile yapılan kümeleme analizinde oluşan kümeler sonrasında kümelerin merkezleri yeniden şekillenmektedir ve bu merkezler son küme merkezleri olarak ifade edilmektedir. Analiz işlemlerinde oluşan son küme merkezleri Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6 Son Küme Merkezleri

Bileşenler	1. Küme	2. Küme	3. Küme	4. Küme
G ₁	82,91	72,45	43,12	58,90
G ₂	77,49	77,33	48,07	59,93
G ₃	69,60	63,39	42,34	47,54
G ₄	87,62	83,17	54,43	71,91
C ₁	71,32	62,87	43,72	60,15
C ₂	58,97	52,81	20,53	37,87

Tablo 6 incelendiğinde 1. kümede yer alan ülkelerin tüm KYRİ bileşenleri bakımından diğer kümeleri oluşturan ülkelere daha yüksek ortalamalara sahip oldukları anlaşılmaktadır. 1. Kümeyi ortalamalar bakımından 2.küme ve 4. küme izlemektedir. Türkiye'nin yer aldığı 3. küme tüm KYRİ bileşenlerinde sahip oldukları en düşük ortalamalar ile son sırada yer almaktadır. Oluşan kümelerin son merkezler dikkate alındığında birbirlerine olan uzaklıkları ise Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7 Kümelerin Birbirlerine Olan Uzaklıkları

Kümeler	1. Küme	2. Küme	3. Küme	4. Küme
1. Küme		16,652	80,832	46,784
2. Küme	16,652		66,292	33,094
3. Küme	80,832	66,292		35,957
4. Küme	46,784	33,094	35,957	

Tablo 7’den de anlaşılacağı üzere en yakın mesafe 1. Küme ile 2. Küme arasındadır. Bununla birlikte aralarında en uzak mesafe bulunan kümeler 1. Küme ve 3. Kümedir. Ayrıca 3. Küme 2. Kümeye de oldukça uzak mesafede konumlanmıştır. Bu durum, Türkiye’nin de üyesi olduğu 3. Kümede yer alan ülkelerin OECD ülkeleri arasında yetenek rekabetçiliği bakımında üst sıralara çıkabilmek için oldukça efor sarfetmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Anova testi oluşan kümelerde küme üyeliğinin tesadüfi olup olmadığının bir göstergesi olarak kullanılabilir. Bu bağlamda oluşan kümelere ilişkin Anova test sonuçlarına Tablo 8’de yer verilmiştir.

Tablo 8 Küme Üyeliklerine İlişkin Anova Test Sonuçları

	Kümeler		Hata		F	Sig.
	Ortalama Kare	df	Ortalama Kare	df		
G1	1784,192	3	31,770	34	56,160	,000
G2	1392,446	3	40,273	34	34,575	,000
G3	1261,356	3	24,958	34	50,539	,000
G4	1212,495	3	29,447	34	41,175	,000
C1	662,687	3	32,067	34	20,666	,000
C2	1742,113	3	53,605	34	32,499	,000

Tablo 8’de yer alan sonuçlardan da anlaşılacağı üzere KYRİ bileşenlerinin kümelerle ilişkin dağılımları anlamlı farklılıklara sahiptir. Bu sonuçlar, oluşan kümelerin tesadüfilik içermediğini göstermektedir.

Sonuç

Günümüzün küreselleşen ve belirsizliği artan iş ortamında ekonomik kalkınmayı sağlayabilmenin ve sürdürebilir hale getirmenin yolu rekabet üstünlüğü sağlayan kaynaklara sahip olmaktan geçmektedir. Bu bağlamda yetenekli işgücüne sahip olmak ülkeler için kritik önem arz etmektedir. Buna karşın sosyoekonomik konjonktürde meydana gelen değişimler nedeniyle yetenekli işgücü olarak tanımlanan bireyler son yıllarda cazip ülkelere göç etme eğilimindedir. Bu durum ülkeler arasında yetenek rekabetinin oluşmasına neden olmaktadır.

Yetenek rekabetçiliği, nitelikli bireyleri ülkeye çekme ve ülkede tutma gücünün bir göstergesidir. INSIAD, her yıl düzenli olarak yayınladığı KYRİ ile ülkelerin beşerî sermaye geliştirme performanslarını ölçmekte ve analiz etmektedir. KYRİ ülkeleri iki alt indeks ve bu indeksleri oluşturan altı bileşen aracılığıyla değerlendirmektedir. KYRİ ülkelere 0-100 puan aralığında puanlar vererek değerlendirme işlemini gerçekleştirmekte ülkelerin sahip olduğu benzersiz özelliklerin etkilerini göz ardı etmektedir. Bu nedenle bu çalışmada OECD ülkeleri KYRİ bileşenlerine ilişkin performansları doğrultusunda kümelendirilerek OECD içerisindeki konumları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda OECD ülkelerinin INSIAD raporunda yer alan veriler, hiyerarşik olmayan kümeleme analizi tekniği olan K- Ortalama Tekniği ile analiz edilmiştir.

Analiz işleminde küme sayısı 4 olarak belirlenmiş olup, 1. küme yedi ülke, 2. kümede on bir ülke, 3. kümede dört ülke ve 4. küme de on altı ülke yer almıştır. Türkiye, Kolombiya, Kosta Rika ve Meksika'nın bulunduğu 3. kümede kendine yer bulmuş ve ilgili kümenin ilk merkezini belirleyen ülke olmuştur. Analizler sonucunda en yüksek performans değerlerine sahip küme 1. Küme olurken bu kümeyi 2. ve 4. kümeler izlemiştir. Bununla birlikte küme merkezleri bakımından birbirine en yakın kümeler 1. ve 2. kümeler olmuştur. Ayrıca kümeleme analizi sonrası gerçekleştirilen Anova testi, oluşan grupların anlamlılığını kanıtlayan bulgular sunmuştur.

Türkiye'nin yer aldığı 3. küme, yetenek rekabetçiliği bakımından en düşük performans değerlerine sahip OECD ülkelerin oluşturduğu küme konumundadır. Bu durum Türkiye'nin yetenek rekabetinde Kolombiya, Kosta Rika ve Meksika ile yakın bir çekişme içerisinde olduğunu; bununla birlikte uzun vadede belirlediği hedeflere ulaşabilmek adına yeni uygulamalara ihtiyacı olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin sahip olduğu potansiyel göz önünde bulundurulduğunda hayata geçirilecek uygulamalarla kısa sürede yetenek rekabetçiliğinde önemli avantajlar yakalayabileceği ve yetenekli bireyleri daha fazla cezbeden bir ülke konumuna gelebileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmada INSEAD tarafından yayımlanan Küresel Yetenek Rekabetçiliği İndeksi verilerinden yararlanılmıştır. Dolayısıyla elde edilen sonuçlar bu indeksin bir yansıması niteliğindedir. Farklı ölçüm araçlarının ve metodların kullanılması sonuçların değişmesine neden olabilecektir.

Kaynaklar

- Altıntaş, F. F. G20 Ülkelerinin Yetenek Rekabetçiliği Performanslarının Analizi: CIRITIC Tabanlı COCOSO Yöntemi ile Bir Uygulama. *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 5(1), 1-23.
- Beechler, S., I.C. Woodward, 2009. The Global War of Talent. *Journal of International Management*, 15: 273-287.
- Buracas, A., Navickas, V. (2015a). Contents of Global Talent Evaluations: Baltics & Serbia. *TEM Journal*, 4(2), 187-196.
- Buracas, A. (2015b). Criteria Of Global Talent Competitiveness: Cases of Turkey & Lithuania. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 10(1), 129-142.
- Chambers, E., M. Foulon, H. Handfield-Jones, S. Hanki and E. Michaels, (1998). The War For Talent. *Mckinsey Quarterly*, 3: 44-57.
- Chartered Institute of Personnel and development, Talent management, (erişim tarihi: 05.09.2022) <https://www.cipd.co.uk/knowledge/strategy/resourcing/talent-factsheet#gref>
- Diebolt, C., & Hippe, R. (2022). The Long-Run Impact of Human Capital On Innovation and Economic Growth in The Regions of Europe. In Human Capital and Regional Development in Europe, 51(5), 85-115.
- Everitt, B. S., Landau, S., Leese, M. ve Stahl, D. (2011). Cluster analysis (Wiley series probability and statistics). United Kingdom: John Wiley and Sons Publication.
- Govaerts, N., Kyndt, E., Dochy, F., & Baert, H. (2011). Influence of Learning and Working Climate on the Retention of Talented Employees. *Journal of workplace learning*.
- Hanushek, E. A. (2013). Economic Growth in Developing Countries: The Role of Human Capital. *Economics of Education Review*, 37, 204-212.
- Indead (2022). Global Talent Competitiveness Index, <https://www.insead.edu/faculty-research/research/gtci>, (erişim tarihi: 03.09.2022).
- Kangallı, S., Umut, U. Y. A. R., & Buyrukoğlu, S. (2014). OECD Ülkelerinde Ekonomik Özgürlük: Bir Kümeleme Analizi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(3).
- Leikuma-Rimicane, L., Komarova, V., Lonska, J., Selivanova-Fyodorova, N., Ostrovska, I. (2021). The Role Of Talent in The Economic Development of Countries in The Modern World. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 9(2), 488-508.
- Leikuma-Rimicane, L., Baloran, E. T., Ceballos, R. F., Medina, M. N. D. (2022). The Role of Higher Education in Shaping Global Talent Competitiveness and Talent Growth. *International Journal of Information and Education Technology*, 12(11), 1214-1224.

- Mincer, J. (1984). Human Capital And Economic Growth. *Economics of Education Review*, 3(3), 195-205.
- Naqvi, S. R. (2016). Comparison of India and China Based on Global Talent Competitiveness Index. 2nd International Conference on Lates Innovations in Science, *Engineering and Management*. Goa, 230- 238.
- Oliinyk, O., Bilan, Y., Mishchuk, H., Akimov, O., & Vasa, L. (2021). The Impact of Migration of Highly Skilled Workers on the Country's Competitiveness and Economic Growth. *Montenegrin Journal of Economics*. 17(3), 7-19.
- Öz, B., Taban, S., Kar, M., Taban, S., & Muhsin, K. A. R. (2009). Kümeleme Analizi ile Türkiye Ve AB Ülkelerinin Beşeri Sermaye Göstergeleri Açısından Karşılaştırılması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 1-29.
- Pelinescu, E. (2015). The Impact of Human Capital On Economic Growth. *Procedia Economics and Finance*, 22, 184-190.
- Săvulescu, C., & Antonovici, C. G. Digital Talent in A Learning European Union. *Strategica*, 495.506.
- Simonton, D.K. (1999), Talent and its Development: An Emergenic and Epigenetic Model, *Psychological Review*, (106) 3, 435-57.
- X, A., & Andanut, M. (2014). Talent Competitiveness and Competitiveness Throug Talent. *Procedia Economics and Finance*, 16, 506-511.
- Sipa, M. (2019). Diversification of capabilities of economies in the field of talent management. Poland against the background of the European union. *European Journal of Sustainable Development*, 8(2), 268-268.
- Songur, C. (2016). Sağlık göstergelerine göre Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü ülkelerinin kümeleme analizi. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 6(1), 197-224.
- Tarique, I., & Schuler, R. S. (2010). Global Talent Management: Literature Review, İntegrative Framework, And Suggestions For Further Research. *Journal of World Business*, 45(2), 122-133.
- Xu, X., Arshad, M. A., & Mahmood, A. (2021). Talent Competitiveness Evaluation of the Chongqing Intelligent Industry Based on Using the Entropy TOPSIS Method. *Information*, 12(8), 288-302.

“

Bölüm 10

SİSTEMATİK DERLEME VE VERİ SENTEZLEME SÜRECİNDE BİR META- ANALİZİ NASIL YAPILMALI?

Mehmet Emin YAŞAR¹, İzzet AYDEMİR²

”

1 Öğr. Gör. Bingöl Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, İş Sağlığı ve Güvenliği Bölümü, Bingöl, Türkiye, meyasar@bingol.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8137-2946

2 Dr. Bingöl Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Bingöl, Türkiye, iaydemir@bingol.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4222-2659

GİRİŞ

Bilimsel çalışmalara ayak uydurmak ya da yeni gelişmeleri takip etmek oldukça zor ve karmaşık hale gelmiştir. Belirli bir alanda (eğitim, tıp, sağlık, yönetim vb.) yayımlanmış sayısız araştırmaları takip etmek, sonuçlarını yorumlamak ve değerlendirmek giderek karmaşıklaşmaktadır. Farklı çalışma alanlarında hızla artan araştırma sayısı ve türü, elde edilen bilginin hacmini ve boyutunu genişletmektedir. Bireysel olarak yayımlanmış çalışmalardan elde edilen bulguların kısa bir zaman içerisinde tek tek yorumlanıp sonuçlanması zordur. Bu durum, bilginin bütüncül biçimde yorumlanması ihtiyacını doğurmuştur. Belirli bir alanda yayımlanmış tekil çalışmalardan yola çıkarak bir sonuca ulaşmak yerine benzer ve ortak yönü olan çalışmaların uygun teknik ve yöntemlerle birleştirilip yorumlanması daha etkili, anlamlı ve güvenilir genellemeler üretir. Çünkü birden fazla çalışmayla elde edilen sinerjik etki, sadece tek bir çalışmaya göre daha hassas ve bilimsel kesinlik sağlar.

İlk kez Glass (1976) tarafından vurgulanan meta-analizi (MA), bir konuda yapılmış tekil çalışmaların bulgularını özel istatistiksel işlemlerle standart bir ölçü birimine çevirerek genel etki büyüklüğü hakkında veriler sağlar. MA ile amaçlanan, örneklem sayısı artırılarak evren parametrelerine ilişkin daha güvenilir ve gerçekçi genellemeler yapmaktır. MA, belirli bir alanda yapılmış çalışma bulgularının tutarsız olması durumunda belirsizlik hakkında karar vermeyi sağlar. Çalışmalar arası farkın şansa bağlı gerçekleşip gerçekleşmediğini test eder. Çalışmaların benzer sonuçlar üretmesi durumunda ise ilgili müdahalelerin ya da yöntemlerin etkisi daha iyi tahmin edilmiş olur (Bakioğlu ve Özcan, 2016). MA başta sağlık olmak üzere ilaç etkinliklerinin araştırılmasında, eğitim alanında, tarım, psikoloji, kriminoloji, yönetim ve çevre bilimi gibi geniş bir spektrumda kanıta dayalı veriler sağlamaktadır (Dinçer, 2013). Bu nedenle süreç içinde kullanımı yaygınlık kazanmıştır.

Bu çalışmada MA hakkında kapsamlı bir çerçeve çizilerek bir meta analitik çalışmada izlenmesi gereken süreçler ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada, meta analitik süreçte kullanılan istatistiksel analizler için faydalanması gereken yazılımlar hakkında da bilgi verilmiştir. Çalışmanın, araştırmacılara MA araştırmaları sırasında yararlanabilecekleri bir kılavuz olması amaçlanmaktadır.

1. Meta-Analiz: Kavramsal Çerçeve

Bir konuda yapılan çalışmalarda bilginin nasıl elde edileceği (derleneceği) ve yorumlanacağı birçok bilim dalında temel sorun olmuştur. Derleme, bilginin elde edilmesinde yararlanılan yöntemlerden biri olsa da ele alınan çalışmaların farklı kriterler taşıması güvenilirlik ve geçerlilikle ilgili sorun alanlarını meydana getirmektedir. Bu durum bilim insanlarını farklı

çalışmalardan elde edilen bilgileri etkili bir şekilde derleyen yöntemi araştırmaya yöneltmiştir (Avcı, 2018). Sistematik derleme çalışmaları bilginin elde edilmesinde önemli araştırma projeleridir. Gerek ulusal ve gerekse uluslararası yayında sistematik derlemelere olan ilgi artmaktadır. Kanıta dayalı ve bilimsel veriler sağlaması bakımından sistematik derlemeler sağlık alanında da önemli konu başlıkları haline gelmiştir. Alan yazında derleme çalışmaları sıklıkla üç farklı yöntemle yapılmaktadır (Karaçam, 2013). Derleme çalışmalarının yapıldığı bu yöntemlerin bilinmesi ve aralarındaki farklılıkları doğru tanımlamak, belirli bir alanda derlenen çalışmalarla elde edilen sonuçlar doğru bir şekilde yorumlanır ve değerlendirilir.

- Geleneksel derleme (narrative review): Belirli bir konuda yapılmış ve en az iki çalışmanın sonuçlarının değerlendirilmesi sürecinden oluşmaktadır. Geleneksel derlemelerde belirli bir yöntem izlenmez, farklı yollarla ve farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler elde edilerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılır. Bu bakımdan sübjektif ve yanlılık açısından sorunsal olabilirler. Seçim kriterleri net olmayabilir ve araştırmaların kalitesiyle ilgili sorunsallığı barındırabilir.

- Sistematik derleme (systematic review): Bir hipotezi test etmek ya da bir soruya yanıt aramak amacıyla, o alanda yapılmış olası tüm çalışmalara erişmeyi hedefleyen ve çalışmalarda elde edilen bulguları sentezlemeye dayanan derleme türüdür. Sistematik derlemelerin objektif ve daha az yanlılığa sahip olmaları, taramalarda belirli bir yöntemi izlemeleri, kabul ve ret kriterlerinin açıkça belirtilmiş olması ve bireysel çalışmalara ilişkin kalite değerlendirmesinin yapılmış olması onlara bilimsel/özgün bir nitelik kazandırmaktadır.

- Meta analiz (meta-analysis): Meta-analizi, sistematik derlemelerin bir sonraki aşaması olup derlemelere dâhil edilen çalışmaların sonuçlarının birleştirilmesine dayanan istatistiksel bir yöntemdir. Bireysel çalışmalardaki yanlılık, heterojenlik, yayın kalitesi gibi analizler ve değerlendirmeler bu derleme türünün ayırıcı bileşenleridir. Dolayısıyla MA, bir derleme türünden çok sistematik derleme sonuçlarının birleştirilerek istatistiksel analiz süreçlerinden oluşmaktadır. Bu bakımdan Dinçer (2013), sistematik derlemelerin daha az objektif özellik taşımaları ve matematiksek ağırlıklandırma belirleyememeleri, verilerin istatistiksel olarak sentezleme ögesi ni içeren meta-analizi yöntemine olan ihtiyacı artırdığını belirtmiştir.

Birincil çalışmaların sayısında yaşanan artış, meta-analizi gibi kapsamlı ve sistematik araştırma sentezlerine ihtiyacı ortaya çıkarmıştır (Üstün ve Eryılmaz, 2014). Bu görüşü, Sánchez-Meca ve Marín-Martínez (2010) meta-analizini “belirli bir konu hakkındaki bir grup birincil çalışmanın sonuçlarını, o konudaki son gelişmelere karar verebilmek için nicel olarak entegre etmeyi amaçlayan bir araştırma yöntemi” olduğunu belirte-

rek desteklemişlerdir. Glass, 1976 yılındaki çalışmasında veri analizlerinin birincil analiz, ikincil analiz ve meta-analiz şeklinde olduğunu belirterek MA'nın bu analizler içindeki önemini vurgulamıştır. Glass'a göre birincil analiz; bir çalışmada verilerin orijinal analizidir. Birincil analizde elde edilen verilerin niteliği doğrultusunda uygun istatistiksel yöntemler kullanılır. İkincil analiz; orijinal araştırma sorusuna daha ileri düzey istatistik tekniklerle yanıt vermek ya da eski verilerle yeni sorulara cevap vermek adına verilerin yeniden analizi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla MA, "analizlerin analizi" olarak Glass tarafında ifade edilmiş ve ikincil analiz uygulamalarını geliştirmeyi ve kestirimi güçlü sonuçları elde etmeyi amaçlamaktadır (Glass, 1976).

Literatür, her ne kadar MA'yı çalışmaların sentezinde yaygın kullanılan bir yöntem olarak kabul etse de tanımına ve niteliğine ilişkin farklı görüşler mevcuttur. Card, MA'yı sistematik derleme olarak tanımlarken farklı olarak bu araştırma türünün yapılmış her bir bireysel çalışmanın bulgularını birleştirerek geniş bir istatistiksel analize tabi tutmaları ve bu çalışmalarda kullanılan temel istatistiklerin belirleyiciliğini öne sürmüştür (Card, 2012). Daha açık bir ifadeyle, sistematik olarak derlenmiş çalışmalarda aynı yapı ve ilişkinin olması ve bu çalışmaların benzer istatistiksel formda gruplandırılması MA'nın temel karakteristiğidir (Bakioğlu ve Özcan, 2016). Shelby ve Vaske (2008) MA'yı araştırma sentezi içinde kullanılan bir teknik olarak tanımlarken, Cooper ve Rosenthal (1980) bir araştırma yöntemi olarak tanımlamışlardır. Glass (1976) MA'yı birincil analizle elde edilen bulguların çeşitli ölçüm ve istatistiksel metotlarla yeniden analizi olarak yorumlamıştır. Glass bu tespitiyle MA'yı büyük ölçüde geniş veri sentezine dayalı bir dizi özel istatistik yöntemlerin kullanıldığı nicel bir çalışma olmanın yanı sıra anlamlı genellemeler üreterek bireysel düzeyde yapılmış tek tek çalışmalardan daha güvenilir veriler sağlaması iddiasında olduğunu ileri sürmüştür.

Genel olarak MA; belirli bir alanda yapılmış çalışmaların bulgularını istatistiksel işlemlerle standart bir ölçü birimine çevrilerek çalışmalar arası karşılaştırma ve etki büyüklükleri (effect size) hakkında kanıtlar sağlar (Bakioğlu ve Özcan: 2016). MA'da kullanılan standart birim etki büyüklüğü (ES)'dir (Balcı ve Baydemir, 2015). ES, bir bakıma bağımsız değişkenin (çalışmaların niteliği, örneklem sayısı, çalışmanın yapıldığı yer ve yılı, yazar bilgileri vb.) bağımlı değişkeni (etki büyüklüğü) olumlu ya da olumsuz ne kadar etkilediğini göstermektedir (Tetik ve ark., 2018). ES istatistiği, deney ve kontrol gruplarının ortalamaları arasındaki farkın büyüklüğünü verir. ES literatürde ayrıca etki istatistiği, etki ölçütü, etki endeksi ya da etki değeri olarak da tanımlanmaktadır (Nakagawa ve Cuthill, 2007).

Meta analitik çalışmalar belirli bir alanda yayımlanmış ve yayımlanmamış olası tüm çalışmaların sonuçlarını birleştirip analiz ederek tek bir

çalışmanın sonucuna kuşkuyla yaklaşmamıza katkı sağlar. Bu yönüyle MA, araştırma girişimine genel bir perspektif çizer. Bireysel çalışmalarda istatistiksel olarak anlamlı bulunan ya da bulunmayan tüm çalışmaları analize sokarak çok az etkisi olan ya da olmayan çalışmaların bile sonuçlarının genel bulgularına katkısını belirler. Çoğunlukla yayınlanmayan ve istatistiksel anlamlılık düzeyine sahip olmayan küçük örneklemeli çalışmaların bile genel etki üzerinde olası sonuçları MA'da değerlidir. Dolayısıyla tekniği ve yöntemi ne olursa olsun belirli bir alanda var olan tüm çalışmaları analize entegre ettiği için MA'da veri kaybı çok düşük seviyededir (Kılıçkap, 2018).

Meta-analitik çalışmalar bireysel olarak yapılmış çalışmaların örneklemeni artırma yoluna giderek istatistiksel anlamlılığı ve etki büyüklüğü tahminini artırır. Çünkü örneklem arttıkça evrene ait daha gerçekçi ve güvenilir genellemeler yapılabilmektedir. Belirli bir alanda yapılmış çalışma bulgularının tutarsız olması durumunda bu belirsizlik hakkında karar vermeyi sağlar. MA, çalışmaların kalitesine ya da örneklem büyüklüğüne bağlı olarak bir ağırlıklandırma (weighting) yapar ve sezgisel çıkarımlar yerine standart sayısal verilere dayalı güvenilir, sabit ve geçerli çıkarımlar sunar (Bakioğlu ve Özcan, 2016). Çalışmalar arası farklılığın şansa bağlı gerçekleşip gerçekleşmediğini test etme ve araştırma alanındaki eğilimleri görmeyi sağlar. Analize dahil edilen her bir çalışma, benzer sonuçlar vermesi durumunda ilgili müdahalenin ya da uygulamanın etkisi daha iyi tahmin edilir (Sacks ve ark., 1987). Birincil çalışmaların test etmek istedikleri hipotez hakkında genel sonuçları ortaya koymadaki yetersizlikleri, MA çalışmalarının daha güçlü ve daha kesin parametre tahminleri yapmalarıyla giderilebilir (Balci ve Baydemir, 2015). Birincil çalışmalarda sıklıkla düşük güç nedeniyle yaşanan problem olasılıkları, yüksek güce sahip olması avantajıyla MA ile giderilebilmektedir (Dinçer, 2013). MA'da analiz kapsamına alınan çalışmalar; yöntem, kullanılan istatistikler ve çalışma hipotezleri bakımından titizlikle incelenip kabul ve ret kriterleri doğrultusunda karar verildiğinden veri kalitesi ve doğruluğu daha az tartışmalıdır, bilimsel kesinlik (scientific precise) daha yüksektir (Rosenthal ve DiMatteo, 2001).

2. Meta-Analizi: Tarihsel Arka Plan

Farklı çalışmaların bulgularının sentezlenmesi ilk kez 1990'ların başına denk gelmektedir. Pearson (1904) ortalama korelasyon katsayıları gibi istatistikleri kullanarak tifo salgınına karşı serum aşılamanın önleyici etkisini araştırmada farklı çalışmaların bulgularını sentezlemiş ve bugünkü MA'nın temellerini atmıştır. Fakat literatür, modern anlamda MA'nın kavramsal ve sistematik çalışmalarda kullanımın Glass'ın (1976) çalışmasıyla başladığını belirtmektedir (Üstün ve Eryılmaz, 2014). Glass'la birlikte MA çalışmalarına atfedilen değer artmış, farklı bilimsel alanlarda kullanı-

mı giderek yaygınlık kazanmıştır. Çünkü farklı sonuçlara ulaşmış bilimsel araştırmalar bilginin güvenilirliği hakkında şüphe yaratmakta ve yeniden gözden geçirme gereksinimini doğurmuştur. Bu durum MA çalışmalarının önemini gündeme taşımıştır.

MA başta sağlık olmak üzere ilaç etkinliklerinin araştırılmasında, eğitim alanında, tarım, psikoloji, kriminoloji, yönetim ve çevre bilimi gibi geniş bir spektrumda kanıta dayalı veriler sağlamaktadır (Dinçer, 2013). Bu nedenle süreç içinde kullanımı yaygınlık kazanmıştır.

Şekil 1. Kanıt Piramidi (Haidich, 2010; Hayran ve Hayran, 2011)'dan uyarlanmıştır

MA, kanıta dayalı uygulamalarda değerli çalışmalar olarak kabul edilmektedir. Kanıt piramidi içinde MA çalışmaları piramidin en üstünde yer almaktadır (Şekil 1). Kanıt piramidinde yukarı doğru çıktıkça veri ve kanıt kalitesi artarken (A sınıf kalite) yayınlanmış çalışmaların sayısında belirgin azalış yaşanır. Bu azalışın temel nedeni olarak zaman problemi, maliyet ve titiz bir araştırmayı yapacak uzmanlık bilgisine sahip olması gereksinimidir. Diğer taraftan MA'nın bireysel bir çalışmaya göre daha güçlü ve daha kesin tahmin yapma imkânı sağladığı varsayımı bu araştırma türünü piramidin en üstünde konumlandırmaktadır. MA çalışmaları tipik olarak Randomize Kontrollü Çalışmalarda (RKÇs) etkin sonuçlar vermektedir. Fakat deneysel, gözlemsel, betimsel, tanı testlerini değerlendiren çalışmalar, maliyet-etkililik çalışmaları ve epidemiyolojik çalışmalar gibi sağlık alanında yaygın olarak kullanılan tüm araştırma türlerinde de kullanımı (Haidich, 2010; Hayran ve Hayran, 2011) zamanla yaygınlık kazanmıştır.

3. Meta-Analizine Yönelik Eleştiriler

Literatürde MA'nın üstünlük ve avantajlarından bahsedilirken eleştiri ve dezavantajları da ihmal edilmemiştir. MA araştırmalarında bireysel çalışmaların örnekleminde yanlılık varsayımları, olası sonuçların ve etkilerin bağımlı olması gibi birtakım genellemeler, meta analitik yönteminin güvenilir sonuçlar vermekten uzak olabileceği belirtilmiştir (Rosenthal ve DiMatteo, 2001). Glass (1982), sentezlenen çalışmalarda kullanılan ölçüm tekniklerinin farklılığı, katılımcı profili ve değişken tanımları, iyi ve kötü tasarlanmış çalışmaların birlikte analize sokulması ve yayınların çoğunun İngiliz dilinde yazılmış olması MA ile ilgili eleştirileri haklı kılabileceğini vurgulamıştır. Fakat aynı çalışmasında Glass, bu eleştirilere yanıt da vermiştir. Glass, sistematik derlemesi yapılacak olan çalışmaların kabul ve ret kriterleri ile birincil çalışmaların tasarım ve analiz özelliklerinin tanımlanmasının iyi belirlenmesi durumunda Ma'ya yönelik eleştirilerin temelsiz olacağını ifade etmiştir. Literatürde MA'ya yöneltilen temel eleştiriler ve bu eleştirilere verilen yanıtlar aşağıda belirtilmiştir.

- *Elma ve Armut Problemi (apples and aranges problem)*: Farklı çalışma türlerini aynı analizde birleştirme yanlılığından kaynaklanan bir eleştiridir. Birincil çalışmalarda farklı ölçüm tekniklerinin kullanılması, değişken ve örneklemelerin farklı tanımlanması sonucu elde edilen bulguların karşılaştırılarak bir genellemeye varılması rasyonel sonuçlar üretmez. Oysaki Glass (1982) “karşılaştırılmasına veya entegre edilmesine ihtiyaç duyulan çalışmalar yalnızca farklı olanlardır” tezini ileri sürerek her yönüyle benzer olan çalışmaların bir ihtiyaç olamayacağını, çünkü bu çalışmaların benzer etkileri doğuracağı ileri sürmüştür. Nitekim çalışmaların her yönüyle benzer olması düşünülemez. Fakat birincil çalışmalarda farklı ölçüm tekniklerinin ya da aynı ölçüm tekniklerinin kullanılmış olsa da MA uygulamasını kolaylaştıran farklı yazılımların bireysel çalışmaların bulgularını tek bir ölçüte çevirerek yeniden yorum imkânını tanıması elma-armut problemini büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır.

- *Çöp Girer Çöp Çıkar (garbage in garbage out)*: Birincil çalışmaların düşük nitelikli olması, uygun istatistiklerin kullanılamaması ya da bu çalışmalarda var olan temel hatalar doğal olarak MA sonucuna da yansıyacaktır. Çünkü bu hataların birincil çalışmalarda tespiti zordur. MA'da kullanılacak olan bu verilerin birincil çalışmalarda doğru olduğu varsayılmaktadır. Fakat iyi ve düşük kaliteli çalışma değişkenlerinin birlikte kullanımı MA çalışmalarında çöp girer çöp çıkar sorununu yaratacaktır (Rosenthal ve DiMatteo, 2001). Dinçer (2013) bu durumun her ne kadar bir eleştiri konusu olabileceğini ifade etse de, yanlılık kavramının sentez ve derleme gibi çalışmalarda olabileceği gibi MA'da da söz konusu olabileceğini belirtmiştir. Rosenthal ve DiMatteo (2001) bu eleştirileri en aza indirgemek adına birincil çalışmalarda çeşitli ölçek ve araçlarla kalite değerlendirmesinin iyi

yapılması gerektiğini vurgulamışlar. Araştırmacılara göre MA'ya girecek olan çalışmalarda bağımlı ve bağımsız değişkenlerin iyi belirlenmesi, çalışma metodolojisinde sınırlamaya gidilmesi (gözlemsel çalışmalar, RKÇs vb.) bu yanlışlık sorununu minimize edebilir. Dolayısıyla iyi bir tasarım ve çalışma kalitelerinin test edilmesi bu sorunu önemli ölçüde giderecektir.

- *Çekmece Kalan Dosyalar Sorunu (file drawer problem)*: Dosya çekmecesini sorunu olarak da adlandırılan bu problem tipik bir yayın yanlışlığı sorununu doğurmaktadır. Rosenthal (1979) basılı literatürde çoğunlukla istatistiksel anlamlılığa ($p < 0.05$) sahip olan çalışmaların varlığına değinerek önemli bulguları olmayan çalışmaların konferans bildirilerinde ya da gri literatürde raporlanacağını belirtmiştir. Bu bakımdan yayımlanmamış çalışmalar dosya çekmecesini sorunu olarak adlandırılmıştır. Basılı yayında anlamlı sonuçlar veren çalışmaların yayımlanma olasılığı daha yüksek olduğundan MA sonucunun yüksek etki büyüklüğüne sahip olunması olasıdır. Doğru (precise) sonuçların elde edilmesinde belirlenmiş olan kriterler dâhilinde olabildiğince tüm çalışmaları dâhil etmek gerekir. Eksik çalışmaların varlığı, istatistiksel anlamlılığa sahip olmayan çalışmaların dâhil edilmemesi ve yayımlanmamış çalışmaların analize konulmaması, olması gerekenden farklı bir ES sonucunu doğurur. Ayrıca dosya çekmecesini sorunu eksik çalışmalar problemini yaratarak ES'nin güven aralığı genişletmekte ve daha az test gücüne neden olmaktadır (Dinçer, 2013).

- *Yanlışlığın Diğer Kaynakları*: Yanlışlığın nedenlerinden sayılan diğer kaynaklar arasında *dil yanlışlığı* gelmektedir. Bilimsel literatürde çalışmalar çoğunlukla İngilizce veri tabanları ve dergilerden oluşmaktadır. Aynı alanda fakat farklı dillerde yapılmış çalışmalar göz ardı edilmektedir. Araştırmacıların kolayca erişebilecekleri çalışmaları dâhil etme kriteri olarak seçmeleri *mevcut olma yanlışlığına* neden olmaktadır. *Maliyet yanlışlığı* diğer bir yanlışlık türü olup araştırmacıların veri tabanı ve dergileri seçerken ücretsiz ya da düşük ücretli veri tabanlarını ve dergileri tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca araştırmacıların sadece bir disiplindeki çalışmaları dâhil kriterleri olarak seçmeleri *benzerlik yanlışlığını* oluşturmurken; istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar üreten çalışmaların konulara bölünerek birden fazla yayımlamaları olasılığı da *tekrar yanlışlığına* neden olabileceğini (Dinçer, 2013) göstermektedir.

4. Meta-Analizinde Sistematik Derleme Süreci

MA, sistematik bir süreçten ve bazı işlem basamaklarından oluşmaktadır. Bu basamaklara göre hareket etmek analiz adımlarını daha nitelikli hale getirecektir. MA'da hedeflenen her bir adımda ve tüm süreçlerde şüpheye yer vermeksizin raporlanması, pratik anlamda kanıt düzeyi yüksek veriler sağlayacaktır. Bir MA uygulamasının genel olarak aşağıdaki işlem süreçlerinden oluştuğu literatür tarafından belirtilmiştir (Bakioğlu ve Özcan, 2016):

- Konunun tanımlanması ve buna ilişkin amaç ve hedefler ile araştırma sorusunun belirlenmesi,
- Araştırmaya dahil kriterlerinin belirlenmesi ve literatür taraması,
- Kodlama süreci ve veri tablosunun oluşturulması,
- Analize dâhil edilen çalışmaların kalite değerlendirilmesi,
- Bireysel çalışmalardaki veri niteliğine göre etki ölçütlerinin belirlenmesi ve etki büyüklüklerinin hesaplanması,
- Heterojenlik/homojenlik testinin yapılması,
- İstatistiksel model seçimi,
- Yanlılık (bias) testinin yapılması,
- Duyarlılık (gerekli ise) analizlerinin yapılması,
- Raporlama süreci.

4.1. Araştırmanın Amacı ve Araştırma Sorusunun Belirlenmesi

Meta-analizin ilk adımı, problemin açık ve net tanımlanmasıdır. Problemin çok genel ya da çok özel seçilmesinden kaçınılmalıdır. Problemin çok geniş seçilmesi gereğinden fazla verilerle, özel seçilmesi daha kısıtlı veri kümesiyle çalışmaya neden olacaktır (Balcı ve Baydemir, 2015). Çalışmada araştırma sorusu belirlenirken hipotez kurmaktan çok araştırma sorusunun belirlenmesi daha doğrudur. Örneğin “ekip çalışması klinik çıktılar üzerinde etkilidir” gibi bir hipotez kurmak yerine; “ekip çalışmasının klinik çıktılara etkisi nedir?” şeklinde araştırma sorusunun planlanması daha anlamlı sonuçlar verecektir (Dinçer, 2013). Konunun daha anlaşılabilir olması adına bir MA çalışması yapmadan önce üzerinde çalışılacak sorunun değişkenlerinin neler olduğu, bu değişkenlerin birbirlerine olan etkisinin nasıl test edileceği açıkça belirlenmelidir (Bakioğlu ve Özcan, 2016).

4.2. Araştırma Kriterlerinin Belirlenmesi ve Literatür Taraması

Belirlenmiş olan kriterlere ve konunun amacına uygun olarak çalışmaların taranması bir MA sürecinde en önemli ve en kritik noktadır. Anahtar kelimeler ve bu kelimelerin kombinasyonu belli kurallara göre yapılmalıdır. Tarama işleminde hangi anahtar kelimelerin ve ne şekilde kullanıldıkları makalede veya eklerinde belirtilmelidir. Birden fazla anahtar kelime ile taranması durumunda kelimeler arasına ve (AND) veya ya da (OR) bağlaçlarının kullanılması gerekmektedir. Bu bağlaçlar daha sınırlı ve amaca uygun taramanın yapılmasına katkı sağlarlar. Buna ek olarak hangi veri tabanlarının tarandığı da araştırmada açık bir şekilde belirtilmelidir (Kılıçkap, 2018). MA’da temel amaç genel bir sonuca varmak olduğundan analiz kapsamına alınacak çalışmaların seçiminde dikkatli olunmalıdır. Çünkü bu

seçim süreci elde edilen bulguların genellenebilirliğini etkilemektedir. Bu süreç analiz sonuçlarının geçerlilik ve güvenilirliği için önem taşımaktadır (Bakioğlu ve Özcan, 2016; Başol ve ark., 2016).

PRESS yönergesi, veri tabanlarında nasıl bir taramanın yapılması gerekliliğinde kullanılan önemli bir raporlama sistemidir. Sistematik derlemelerde veri tabanlarının taranmasında bu yönerge kullanılabilir. PRESS (Peer Review of Electronic Search Strategies) yönergesi; sistematik derlemelerde ve diğer kanıt sentezlerinde kanıta dayalı ilkeler sunarak araştırmaların genel kalite düzeyini etkileyen araçlardandır. PRESS yönergesi; elektronik literatür tarama stratejisi ile ilgili yapılandırılmış bilimsel değerlendirme süreci/akran değerlendirmesi (peer review) olup tarama hatalarının tespitinde, konu başlıkları ve metinsel kavramların seçiminde iyileşmeler sağlayarak doğru, ek ya da hedef çalışmalara erişimi sağlamaktadır (McGowan ve ark., 2016).

Araştırmanın amacına uygun olarak hangi çalışmaların dâhil edileceği ve hangi çalışmaların reddedileceği net olarak belirlenmelidir. Bunun için literatürde sıklıkla PICOS (Population, Intervention, Comparison, Outcome, Study type) ya da SPIDER (Sample, Phenomenon of Interest, Design, Evaluation, Research type) gibi tarama teknikleriyle kabul ve ret kriterleri açık bir şekilde belirlenir. Methley ve ark. (2014) PICOS tekniğinin niceliksel çalışmalar için uygunken, SPIDER tekniğinin ise niteliksel ve karma çalışmalar için daha uygun olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin sağlık bilimlerinde PICOS şu şekilde tanımlanabilir (Goodman, 2014):

- **P:** Popülasyon (hasta, koşullar, hastalık şiddeti, risk faktörleri, demografik özellikler vb.).
- **I:** Müdahale (Teknoloji türü, doz/frekans, yönetsel metot vb.)
- **C:** Karşılaştırma Grubu (alternatif teknoloji, plasebo, standart bakım vb.)
- **O:** Çıktılar (mortalite, morbidite, yaşam kalitesi, hastanede kalış süresi vb.).
- **S:** Araştırma Tasarımı (gözlemsel çalışmalar, KOHORT, RKÇs, vaka kontrol çalışmalar vb.).

Araştırmanın belli kurallar ile yazılması ve raporlama kalitesi MA çalışmalarında önerilmektedir. Dışlanan çalışmaların sayısı ve nedenleri, kabul edilen çalışmaların hangi veri tabanlarına ait oldukları belirtilerek sistematik derleme sürecinde sıklıkla kullanılan akış şemasında belirtilmelidir (Kılıçkap, 2018). MA çalışmalarında tarama sürecinin nasıl yapıldığı, hangi aşamaların izlendiği ve sonuç olarak kaç çalışmanın analiz kapsamına alındığı süreci önemlidir. Meta-analizinde raporlama sürecinde hangi

ilkelere dikkat edilmesi gerekliliği, çalışmalara sistematik bir bütünlük kazandırmaktadır (Bakioğlu ve Özcan, 2016). Bunun için literatürde sürecin doğruluğu ve şeffaflığının takip edilmesinde kullanılan bazı rehberler ya da kontrol listeleri vardır (Johansen ve Thomsen, 2016). Bunlardan Sistematik Yorumlar ve Meta-Analizi için Tercih Edilen Raporlama Ögeleri (PRISMA= Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analysis) kanıta dayalı asgari verileri sağlayan bir kontrol listesi diyagramıdır ve sistematik derlemelerde sıklıkla kullanılmaktadır. PRISMA, araştırmanın yapıldığı alana yönelik ne kadar çalışmanın tarandığı, kaçının hangi gerekçelerle reddedildiği ya da kabul edildiği, hangi veri tabanlarının kullanıldığını gösteren bir akış diyagramıdır (Moher ve ark. 2009).

PRISMA akış diyagramının yanı sıra PRISMA rehberi ya da yönergesi, bir MA çalışmasında başlık, özet, giriş, metot, bulgular, tartışma ve sonuç gibi yedi başlık ve 27 ifadeden oluşmuş ve raporların yazımında bulunması gereken maddeler ayrıntılı bir şekilde belirtilmektedir. Bu bakımdan PRISMA bildirimi/protokolü, MA'da süreç yönetiminde çalışma kalitesi için önem taşıyan bir rehberdir. Bu araştırmada sistematik derleme ve MA çalışmalarının kalitesinin değerlendirilmesinde PRISMA yönergesinden yararlanılmıştır. Sistematik derleme sürecinde sıklıkla kullanılan PRISMA yönergesinin yanı sıra MOOSE (Meta-Analyses of Observation Studies in Epidemiology/ Epidemiyolojide Gözlemsel Çalışmaların Meta-Analizi) yönergesi daha çok KOHORT çalışmaları gibi gözlemsel uygulamalarda kullanılmaktadır. Daha spesifik çalışmalara özgü olarak kullanılan rehber ve yönergeler de vardır. Bunlar; STREGA (Strengthening the Reporting of Genetic Association Studies), CONSORT (Consolidated Standards of Reporting Trials), STARD (Standards for the Reporting of Diagnostic Accuracy Studies), SPIRIT'tir (Standard Protocol Items: Recommendations for Interventional Trials) (Johansen ve Thomsen, 2016). Ayrıca literatürde hem randomize hem de randomize olmayan çalışmalarda kullanılması tercih edilen AMSTAR (A Measurement Tool to Assess systematic Reviews) aracı da kullanılmaktadır (Shea ve ark., 2017).

4.3. Kodlama Süreci ve Veri Tablosunun Oluşturulması

Kodlama yöntemi, bireysel çalışmalardan elde edilen tanımlayıcı bilgileri sayısal verilere çevirmek için kullanılmaktadır. Kodlama protokolünde MA için belirlenen çalışmaların tanımlayıcı özelliklerine yer verilir. Bu özellikler çalışmanın yazarı, kullanılan ölçekler, örneklem, istatistiksel yöntemler ve araştırmanın yapısıyla ilgili verilere yer verilmektedir (Bakioğlu ve Özcan, 2016). Kriterler belirlenirken makale, zaman (5-10 yıl vb.), analiz yöntemi (korelasyon, regresyon, sadece t- testi, F testi vb.), ortalamalar, standart sapmalar, endeksler ve veri tabanları sınırlandırması yapılabilir. Ayrıca çalışma kodlaması temalar, yöntem, elde edilen veriler ve sonuçlar şeklinde de yapılabilir (Dinçer, 2013).

Kodlama süreci ve veri tablosunun oluşturulması tüm sürecin sağlıklı yürütülmesinde önemlidir. Bu süreç diğer tüm süreçlerin analizinde belirleyici olmaktadır. Analize dâhil edilen çalışmaların seçimi, bu seçim sürecinde kabul ve ret kararlarının verilmesi, çalışmaların hem istatistiksel hem de içerik bakımından uygulanabilirliklerine karar verilmesi açık ve net bir şekilde yapılmalıdır. Bu basamak gözden kaçırılırsa ya da önemsizleştirilirse analiz sürecinin diğer basamakları olan heterojenite, yanlılık analizleri ve genel ES değeri sağlıklı ve doğru raporlanmamış olur. Bu durum çalışmanın kalitesini ve güvenilirliğini riske atar. Analize dâhil edilecek olan çalışmaların yukarıda belirtilen işlemlerde araştırmayı yürütenin dışında başka bir değerlendiriciye de ihtiyaç duyulmaktadır. Çalışmaların veri, yöntem ve içerik bakımından analizinin en az iki kişi tarafından yapılması önerilmektedir. Böylece analize dâhil edilecek çalışmaların kalitesine ilişkin şüphe de giderilmiş olur (Miller, 2016; Luchini ve ark., 2017).

4.4 Analize Dâhil Edilen Çalışmaların Kalite Değerlendirilmesi

Meta-analizlerinde kalite değerlendirilmesi, araştırma sonuçlarını etkileyerek çalışmaların kanıt düzeyini, yanlılığı ve güvenilirliğini etkilemektedir. Dolayısıyla MA araştırmalarında analize dâhil edilecek çalışmaların kalite değerlendirilmesinin yapılması istenen bir durumdur. Analize dâhil edilecek çalışmalar ile üretilen sonuçlar doğal olarak hastalar, klinisyenler ve politika yapıcılar için önemli sonuçlar doğuracağından Moher ve ark. (2011) bir sistematik derleme çalışmasının metodolojik kalitesinin önemini ve gerekliliğini vurgulamışlardır. İyi ve düşük kaliteli çalışma değişkenlerinin birlikte kullanımı MA çalışmalarında çöp girer çöp çıkar (garbage in garbage out) sorununu yaratacaktır. Rosenthal ve DiMatteo (2001) bu eleştirileri en aza indirmek adına birincil çalışmalarda çeşitli ölçek ve araçlarla kalite ağırlıklandırılmasının iyi yapılması gerektiğini vurgulamışlardır.

Analize dahil edilen çalışmaların kalitesinin değerlendirilmesinde çeşitli skalalarda geliştirilen kalite ölçekleri de mevcuttur. Ancak bu kalite ölçüm araçları ve sonuçta elde edilen puanlar araştırmacı tarafından istenen maddelere ağırlık atanma eğilimlerini artırabileceğinden uygun yöntemler olmadıkları vurgulanmaktadır. (Juni ve ark., 2001; Higgins ve Green, 2011). Sistematik derleme sürecinde bir araştırmanın kalitesini değerlendiren PRISMA bildirgesi/yönergesi, bir raporlama sürecinde bulunması gereken maddeleri ve literatür sürecinin doğruluğu ve şeffaflığının test edilmesinde yaygın olarak kullanılan genel değerlendirme aracıdır. Araştırmaların metodolojik kalitesinin değerlendirilmesi çeşitli “kalite değerlendirme araçları” kullanılmaktadır. Örneğin Health Evidence™ tarafından geliştirilen ve sistematik derlemelerin kalitesinin değerlendirilmesinde kullanılan kalite değerlendirme aracı tercih edilen bir araçtır. Bu araç, bir sistematik derlemede araştırma sorusunun belirlenmesinden sonuçların yorumlanmasına kadar 10 başlıktan oluşan ayrıntılı değerlendirme parametrelerinden oluşmaktadır.

Her bir ifadeye verilen “Evet” yanıtı 1, “Hayır” yanıtı ise 0 olup nihai sonuca göre araştırmanın kalite sınıflandırması kuvvetli, orta ve düşük kalite olarak sınıflandırılmaktadır (healthevidence.org/).

Tekil çalışmalarda yanlı davranılıp davranılmadığı kalite varsayımıyla ilgili süreçlerdir. Özellikle klinik çalışmalarda araştırmaya dahil edilen çalışmaların yayın yanlılığı riskinin değerlendirmesinde Cochrane Collaboration değerlendirme aracı parametreleri kullanılmaktadır. Bu parametreler, analize dahil edilen bireysel çalışmalarda geçerlik ve güvenilirlikle ilgili yanlılık riskinin tespitinde kullanılmaktadırlar. Cochrane Collaboration değerlendirme aracı parametreleri, Robvis (risk-of-bias visualization) portalı yardımıyla değerlendirilebilir. Robvis, analize dahil edilen çalışmaların sonuç değerlendirmelerini görselleştiren ve değerlendirmede önerilen bir web uygulamasıdır (riskofbias.info/).

4.5. İstatistik Analiz Süreci

Sistemik derleme sürecinde MA'ya dâhil edilmesine karar verilen çalışmalar belirlendikten sonra, tercih edilen bir istatistiksel programla (Comprehensive Meta-Analysis-CMA, Review Manager-RevMan vb.) analiz aşamasına geçilmektedir. Bu süreç her bir çalışmanın ve genel etki büyüklüğünün saptanması, etki ölçütlerine karar verilmesi, yanlılık ve heterojenitenin belirlenmesi ile istatistiksel model seçimi aşamalarından oluşmaktadır.

4.5.1. Etki Ölçütlerinin Seçimi ve Etki Büyüklüğünün Belirlenmesi

Meta analizi, tekil çalışmalarda kullanılan istatistikler ve ölçütler üzerinden analiz etme olanağını sağlar. Dolayısıyla hangi ölçütlerin ya da test istatistiklerinin seçilip bir standart oluşturulduğu önemli olmaktan çok, bir zorunluluktur. Bu başlıkta çalışmalarda kullanılan etki ölçütleri ve test istatistikleri, istatistiksel anlamlılık olan p-değeri ile pratik anlamlılığı ifade eden ES ilişkisi ve farklılıkları tanımlanmıştır (Sullivan ve Feinn, 2012). Ayrıca kategorik, sürekli, dikotom/ikili ve ilişkisel çalışmalarda ES olarak kullanılan ölçütler vurgulanmıştır.

İstatistiksel anlamlılıkta p-değerine yönelik en büyük eleştiri sonuçlara ilişkin “evet” ya da “hayır”, “kabul” ve “ret” gibi basit ve ikili yanıtlar vermesidir. Bir tedavinin istatistiksel anlamlılığının test edilmesinde p-değerinin 0,049 ya da 0,051 olması sadece sonuca ilişkin olasılık ve eğilimleri belirler, tedavi etkililiği hakkında ikna edici yanıtlar sağlamaz. Aslında bu iki değer arasında bir farkın da olduğu pek söylenemez. Burada p-değeri bir etkinin varlığıyla ilgili veriler sağlamaz. İstatistiki anlamlılığın olmayışı etkinin olmadığı kanıtı şeklinde yorumlanamaz. p-değeriyle birlikte ya da p-değerinin yerine kantitatif çalışmaların temel bulgusu olan güven aralığı ve ES'nin kullanılması, sonucun yorumuna ilişkin istatistiksel gücü

arttırır (Sullivan ve Feinn, 2012; Lee, 2016). Dolayısıyla ES'nin kullanılması olası bir tedavinin sadece etkisi değil aynı zamanda bu tedavinin etki derecesi hakkında veriler de sağlar. ES, p-değeri gibi sadece istatistiksel olarak anlamlı bir farklılığın varlığını belirtmekle kalmaz, bu farklılığın boyutu hakkında da bilgi verir. (Balcı ve Baydemir, 2015).

Anlamlılık testleri bir etkinin olup olmadığı sorusuna yanıt ararken ES, bu etkinin derecesi ve şiddeti hakkında yanıt sağlar (Şen ve Akbaş, 2016). Özetle ES ile bazı çalışmalar istatistiksel anlamlıyken bazıları anlamlı olmayabilir dolayısıyla anlamlı olan bu çalışmaların etkisi yeterli midir sorusuna yanıt aranır. Ya da p-değeri anlamlı çıksa bile sonuç üzerinde herhangi bir bağımsız değişken etkilidir denilebilir mi? Etkiliyse ne derece etkilidir. p-değerinin 0,000 olması ile 0,004 olması arasındaki fark nedir. Dış ağrısına X ilacı iyi geliyorsa ($p < 0,005$), bu “iyi öngörüsü” acıyı ne kadar dindiriyor (etkililik)? Bu doğrultuda MA, bireysel çalışmaları birleştirerek genel etkiyi ölçer (Dinçer, 2013) ve kestirimi daha yüksek sonuçlar üretir.

ES'nin tespitinde kullanılan istatistiksel ölçütlerin bilinmesi zorunludur. Bireysel çalışmalarda kullanılan ortalama, standart sapma, p-değeri, t testi, F testi ve korelasyon katsayısı (r) gibi farklı istatistik teknikler ortak bir ölçüye dönüştürülerek anlamlılık düzeyi ve ES saptanmaya çalışılmaktadır. ES'nin hesaplanmasında Hedges-g, Cohen-d, Glass-g, korelasyon katsayısı-r ve risk oranı (RO) gibi ortak ölçüler kullanılmaktadır (Tablo 1). Sürekli verilerin kullanıldığı çalışmalarda ES hesaplanmasında çoğunlukla Cohen-d kullanılmaktadır. Hedges-g ise küçük örneklem için daha doğru tahminde bulunur. Glass-g'si, gruplar arası varyansların homojenliği varsayımını göz önünde bulundurmadığından ES'nin, olmasından daha yüksek çıkma olasılığını doğurmaktadır (Başol ve ark., 2016). İlişkisel çalışmalarda ise korelasyon katsayısı (r) etki büyüklüğü olarak kullanılmaktadır (Avcı, 2018).

Ortalamalar kullanılarak etki büyüklüğünü hesaplama
Standartlaştırılmamış ortalamaların farkı (D)
Bağımsız gruplarla yapılan çalışmalar
Eşleştirilmiş (ön-son test) gruplarla yapılan çalışmalar
Standartlaştırılmış ortalamaların farkı (d ya da g)
Bağımsız gruplarla yapılan çalışmalar
Eşleştirilmiş (ön-son test) gruplarla yapılan çalışmalar
İkili verileri kullanarak etki büyüklüğü hesaplama
Risk oranı (RO)
Bağımsız gruplarla yapılan çalışmalar
Olasılık Oranı (OO)
Bağımsız gruplarla yapılan çalışmalar
Risk farkı (RF)
Bağımsız gruplarla yapılan çalışmalar
Korelasyon/İlişki verilerini kullanarak etki büyüklüğü hesaplama
Korelasyon (r)
Tek gruplu çalışmalar

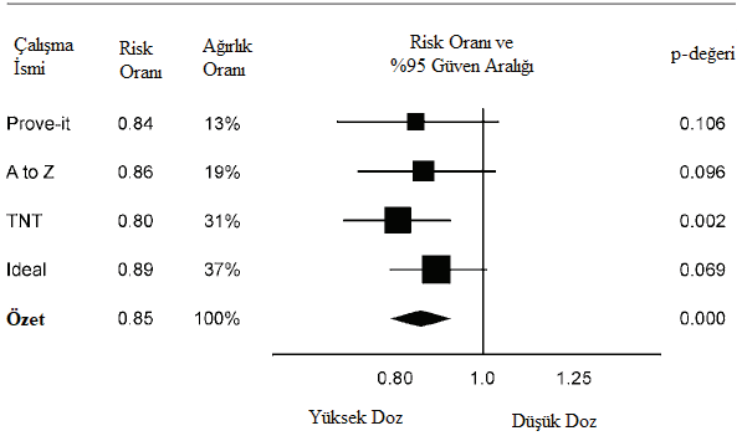
Tablo 1. Çalışma Desenlerine Göre Etki Büyüklüğünü Hesaplama Yöntemleri
(Borenstein ve ark., 2009)

ES'nin önemi ve büyüklüğü hakkında Cohen'in etki endeksi sınıflandırması yapılabilir. Ancak ES'nin Cohen'in etki endeksi sınıflandırmasına göre yapılması sosyal ve tıbbi alanda tartışma ve eleştiri konusu olmuştur. Çünkü uygulama veya klinik öneme karar verme araştırmacının ilgilendiği konuya göre değişmektedir. Örneğin sigara içme ile akciğer kanseri arasındaki 0,1 etki düzeyi bile kliniksel olarak önemli olabilir (Deliktaş ve ark., 2016; Bakioğlu ve Özcan, 2016). ES değerinin Cohen'in etki endeksi sınıflandırması aşağıdaki gibidir:

- ES= 0,50'den küçük ise etki düzeyi düşük,
- ES=0,50-0,80 ise orta düzeyde etki,
- ES=0,80'den büyük ise yüksek düzeyde etki şeklinde yorumlanmaktadır.

İkili verilerin (ameliyat olanların içinde ölenlerin sayısı vb.) kullanıldığı çalışmalarda ES'nin hesaplanmasında RO kullanılmaktadır. Bu veri kümelerinde risk oranı ES olarak kabul edilmektedir. RO'ya ait tahmin değerinin, düşey olarak çizilmiş olan ve bir (1) olarak kabul edilen doğruyu kesmemesi elde edilen etkinin istatistiksel açıdan anlamlı olduğunu gösterir (Şekil 2). Bir (1) olması durumunda gruplar arası farkın olmadığını belirtmektedir. Bazen risk oranı yerine "risk farkı" ve "odds oranı" gibi etki ölçütleri de değerlendirilmeye tabi tutulur. Bu durumda bir ola-

rak kabul edilen doğru sıfır (0) noktasından geçer (Kılıçkap, 2018). İkili veriler kullanılarak ortalama etki büyüklüğünün hesaplandığı çalışmalar iki riskin oranını verdiği için RO endeksi hassas olma avantajına sahiptir ve oranın anlamlılığı nettir (Dinçer, 2013). Konunun anlaşılabilirliğine ilişkin ES'nin RO olarak kabul edildiği çalışmaların ayrıntılı açıklaması Şekil 2 üzerinde değerlendirilmiştir. Benzer yorum ES'nin sürekli verileri temsilen standartlaştırılmış ortalamalar farkında (Cohen-d) ya da korelasyon katsayısının -r olduğu çalışmalar için de geçerlidir. ES değerinin veri desenine göre hesaplanması MA için tasarlanmış programlar otomatik olarak yapmaktadır. Araştırmacının ayrıyeten bir şey yapmasına gerek yoktur (Dinçer, 2013: 148).

Şekil 2. Statinlerin Düşük Dozuna Karşılık Yüksek Dozunun Etkisi (Borenstein ve ark., 2009)

Şekil 2’de belirtildiği gibi ES, risk oranıdır. Bu görsel aynı zamanda bir forest grafiği (forest plot) olarak tanımlanmakta ve hem MA sonuçlarını hem de çalışmalar arası prevalans farklılığını (heterojeniteyi) değerlendirmede kullanılmaktadır. RO’nun 1.0 olması (düşey kesitteki doğruyu kesmesi) her iki uygulamanın (düşük doz, yüksek doz) etkisi aynı olmaktadır. RO’nun 1.0’dan düşük olması durumunda riskin yüksek doz verilen grupta daha düşük olduğu; RO’nun 1.0’dan büyük olması durumunda düşük doz verilen grupta daha düşük bir risk olduğu anlaşılmaktadır. Şekilde belirtilen kareler her bir çalışmadaki ES’leri temsil etmektedir. Karenin yeri, hem etkinin yönünü hem de büyüklüğü hakkında veriler sağlamaktadır. Burada her bir çalışmanın ES’si merkezin soluna düşmüştür. Bu durum yüksek dozlu müdahale için yarar göstermektedir. TNT çalışması merkezden en uzak konumda olduğundan en büyük etkiye sahiptir. Etki, İdeal çalışmasında ise en düşüktür. Şekildeki her bir yatay çizgi güven aralığını belirtmektedir. Güven aralığının dar olması çalışmanın etkisinin daha

kesin sonuçları verdiğini belirtmektedir. Çünkü güven aralıkları, yapılan tahminlerin kesinliğini ve bulguların istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını göstermektedir. Bu durum aynı zamanda daha büyük bir örneklemle çalışıldığını, standart hata ve varyansın daha düşük olduğunu, örneklemin evreni temsil yeteneğinin daha yüksek olduğu sonucuna götürmektedir (Borenstein ve ark., 2009; Şelli ve Doğan, 2011; Dinçer, 2013; Kılıçkap, 2018).

Çalışmaların bağıl ağırlıkları/ağırlık oranı (ağırlıklandırma) çalışmalar arasındaki tutarlılığı göstermektedir. Bu ağırlık ne kadar büyük olursa sonuç diğer çalışmalarla o kadar tutarlı olur. Ağırlıklandırma, örneklem sayısı ile doğru orantılıdır. Örneklemin artması bağıl ağırlığı artırdığı gibi etki büyüklüğünün kesinliğini de yükseltecektir. Dolayısıyla evrene ait genellemelerde daha doğru tespitler elde edilir. p-değerinin 1.0'dan geçen düzey çizgiyi kesmesi istatistiksel anlamlılığın olmadığını ve değerin $p=0.05$ düzeyinde anlamlı olmadığı sonucunu doğurmaktadır. Şekilde sadece TNT çalışması istatistiksel olarak anlamlı ($p<0.05$; $p=0.002$) bulunmuştur. Bu durum sadece TNT çalışmasında güven aralığı geçerli sınırlar içinde kalmıştır. Genel etki (ES), Şekil 2'de özet satırında elmas şeklinde belirtilmiştir. Forest grafiklerinde her bir çalışmanın etki büyüklükleri birleştirilerek toplam ya da genel ağırlıklandırılmış ortalama tahminler, modelin altında elmas şeklindeki sembolle belirtilir. Elmasın tepe noktası ortalama (ES), genişliği ise %95 güven aralığına karşılık gelmektedir. Genel etki (ES), aslında tüm çalışma etkilerinin ağırlıklı ortalamalarına denk düşmektedir. Bu örnekte ES, 0,85 olarak bulunmuştur. ***Bu sonuç (ES), yüksek doz alanlarda kalp krizi riskinin standart doz (düşük doz) alanlardan %15 daha az olduğu*** şeklinde yorumlanmaktadır (Borenstein ve ark., 2009; Şelli ve Doğan, 2011; Dinçer, 2013; Kılıçkap, 2018). Ancak ES, farklı şekillerde de yorumlanabilir. Bunun için geniş okumaların yapılmasında fayda vardır.

4.5.2. Heterojenitenin Belirlenmesi

Heterojenliğin tespitinde Q-istatistiği yaygın olarak kullanılan bir istatistiktir. Heterojenlik analizinde bulunan Q değeri, k-1 serbestlik derecesinden küçük ve p değeri de 0,05 ten büyük ise H_0 hipotezi kabul edilir ve durum heterojenitenin olmadığını, araştırma örnekleminin homojen olduğunu göstermektedir (Hedges ve Olkin, 1985). Şayet Q değeri serbestlik değerinden büyük ise H_0 hipotezi reddedilir. Araştırmanın heterojen olduğuna karar verilir (Bakioğlu ve Özcan, 2016). Q değeri, her bir çalışmanın ortalama ES'den olan uzaklığını belirtmektedir. Analize dâhil edilen tüm çalışmalar gerçekte aynı ES'yi paylaşıyorsa beklenen Q değeri serbestlik derecesine eşit olmaktadır. Homojenlik varsayımı testi için standartlaştırılmış bir ölçüm olması ve çalışma sayıları için hassas olmasının verdiği avantaj nedeniyle Q kullanımı MA'da sıklıkla kullanılmaktadır (Dinçer, 2013). Homojenlik koşullarının var olması gerçek ES'nin çalışmalar ara-

sında farklılaşmadığını göstermektedir. Fakat bu testin gücünün düşük olduğu varsayımı, geleneksel düzey olan 0.05 yerine 0.10 anlamlılık düzeyi önerilmektedir. Ayrıca analize dahil edilen çalışmaların örneklem sayısının düşüklüğü ya da analize dahil edilen çalışmaların yetersiz olması durumunda $p < 0,10$ anlamlılık düzeyi önerilmektedir (Petitti, 2001; Deeks ve ark., 2012).

I^2 (çalışma düzeyi etki ölçüsü) değeri, heterojenitede gözlenen toplam değişkenliğin ne kadarının çalışmalar arası varyansa bağlı olduğunu gösterir. Diğer bir ifadeyle etki büyüklüklerindeki toplam varyansın ne kadarlık kısmının çalışmalar arasındaki varyanstaki kaynaklandığını belirten test istatistiğidir. Geriye kalan diğer oran örneklem hatasından kaynaklanan varyansı tanımlamaktadır. I^2 heterojenliğin yüzdesel değerini verir (Bakioğlu ve Özcan, 2016). I^2 , en güvenilir heterojenlik test istatistiğidir. I^2 ile birlikte $p < 0.05$ olması durumunda heterojenliğin önemli olduğunu göstermektedir (Avcı, 2018). Çalışmalar arası varyansın (I^2) oransal olarak düşük olması varyansın örneklem hatasından ya da şansa bağlı olduğunu düşündürürken, varyansın yüksek olması çalışmalar arası var olan gerçek heterojeniteye bağlı olmasını düşündürmektedir (Kılıçkap, 2018). 0-100 arası bir skalada görülen heterojenlik 100'e yaklaşması durumunda artmaktadır. Bu değer %50 ve üzeri olması heterojenlik boyutunun önemli olduğunu göstermektedir (Mittlböck ve Heinzl, 2006). Fakat literatürde I^2 değerinin yorumlanmasıyla ilgili ayrıntılı detay şöyle ifade edilmektedir (Bakioğlu ve Özcan, 2016):

- $0 < I^2 < 40$: heterojenlik çok düşüktür,
- $30 < I^2 < 60$: orta düzeyde heterojenlik,
- $50 < I^2 < 90$: yeterli düzeyde heterojenlik,
- $75 < I^2 < 100$: yüksek düzey heterojenlik.

Heterojenlik ya da homojenlik varsayımlarında Q değeri, I^2 değeri ve p anlamlılık düzeyi birlikte değerlendirilmelidir. Örneğin Q değeri serbestlik derecesinden büyük olabilir ancak istatistiksel olarak anlamlı olmayabilir. Bu koşullara heterojenlik varsayımları değerlendirilemez. Ve yahut Q değeri serbestlik derecesinden büyük olsa da I^2 değeri %50'nin altında bir değer alabilir. Bu durumda heterojenlik koşulları doğru değerlendirilmelidir.

4.5.3. İstatistiksel Model Seçimi

MA'da farklı çalışmaların sonuçları birleştirilip ortalama etki (pooled estimate) hesaplanırken istatistiksel model seçiminde Sabit Etkiler Modeli (SEM) ve Rastgele Etkiler Modeli (REM) kullanılmaktadır. Literatürde bu modellerden hangisinin kullanılacağı genelde heterojenlik testi sonucunda belirleneceği vurgulanmaktadır. Bu modeller, çalışmaları farklı şekilde

ağırlıklandırarak ortalama etki değeri hakkında tahmin sağlar. (Kılıçkap, 2018). Bu iki yöntem arasında seçim, çalışmaların ortak bir etki büyüklüğünü paylaşıp paylaşmadığı hakkındaki beklentiye dayanmaktadır.

4.8.3.1. Sabit Etkiler Modeli

SEM kapsamında analize dâhil edilen tüm çalışmaların gerçek ES'lerin (evren altındaki etki büyüklüğü) aynı olduğu varsayılmaktadır. Çalışmada elde edilen ES'nin çalışmalar arası farklılık göstermesi, varyansın örneklem hatasından kaynakladığı kabul edilmektedir. SEM'de varyansın en önemli kaynağı çalışmalar-ıçi (örneklem hatası) hatanın tahminidir. Yeteri kadar örneklemin sağlanması varyansın nedeni ortadan kalkar ve ortak etki büyüklüğü doğru şekilde tahmin edilmiş olur. Dolayısıyla bu durumda SEM'in kullanılması doğru olacaktır (Dinçer, 2013). Bu bakımdan homojenlik koşullarının sağlanması ve analize dâhil edilen tüm çalışmaların işlemsel olarak benzer olduğu varsayımı altında SEM'in kullanılması daha doğru sonuçlar verecektir (Şelli ve Doğan, 2011).

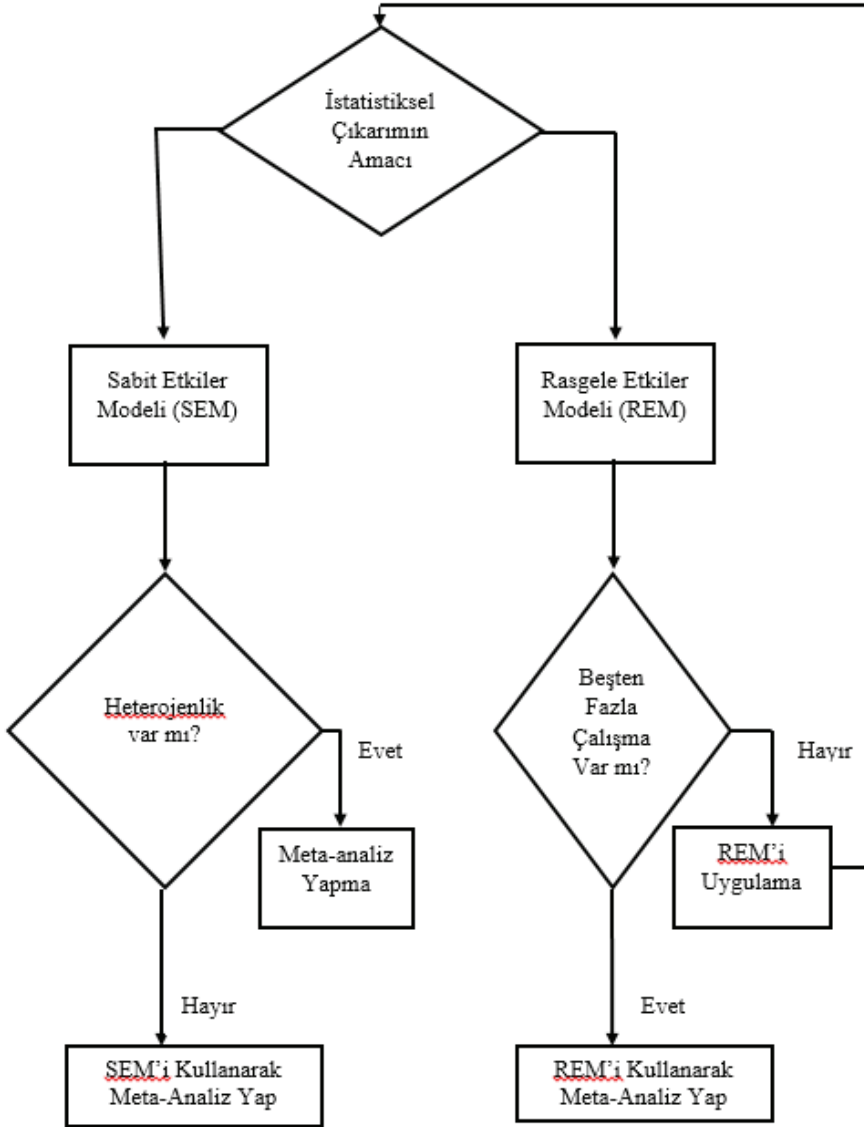
SEM'de analize dâhil edilen çalışmaların ES değerleri ile evrene ait ES'lerin değişmediği, benzer olduğu varsayımına dayanmaktadır. Analize dâhil edilecek çalışma sayılarının az olması durumunda çalışmalar arası uyumsuzluğun Q istatistiği ile yordama gücü düşeceğinden SEM'in kullanılması önerilir (Ural, 2014).. SEM ile analiz edilecekse en az iki çalışmayla MA yürütülebilir. MA'da bu durum teknik olarak mümkündür. Çünkü en az iki çalışmayla elde edilen özet sadece tek bir çalışmaya göre daha hassastır (Bakioğlu ve Göktaş, 2018).

4.8.3.2. Rastgele Etkiler Modeli

REM analizinde ES'de gözlenen değişikliklerin çalışmalar-ıçi (örneklem hatası) ve çalışmalar arası varyanstan kaynaklandığı varsayılır. Dolayısıyla bu model çalışmaların ES'lerin farklı olduğunu ve bu farklılıkları hesaplamaya çalışır. Model daha fazla parametreyi dikkate aldığından daha büyük örneklem gerektirmektedir. Yeteri kadar bir örnekleme ulaşılması REM'de çalışmalar içi varyansın nedenini ortadan kaldırır. Çalışmalar-arası varyansın nedenini ortadan kaldırmanın yolu ise analize dahil edilecek çalışma sayısında artışa gitmekle olur (Bakioğlu ve Özcan, 2016). Bu modelde çalışmadan çalışmaya gerçek etki değişebilmektedir. Katılımcıların yaşı, eğitim düzeyleri ve sağlık statüsü gibi farklılıklar ES'yi etkilemektedir (Dinçer, 2013).

Card (2012), heterojenlik varsayımları sağlanmadığında ya da analize dahil edilen çalışma sayıları yetersiz olduğunda SEM'in kullanılmasının daha gerçekçi sonuçları vereceğini belirtmiştir. Ancak homojenliğin olmaması ve çoklu müdahaleler ya da değişkenlerin test edilmesi durumunda REM'in kullanılmasının daha doğru sonuçları vermesinin olası olduğu

ifade edilmiştir. REM sıklıkla tercih edilen bir modelken, çalışmalar-arası varyansın doğru tahmin edilmesi için yeteri kadar çalışmaya ulaşılmadığında kullanılması önerilmemektedir (Borenstein ve ark. 2009).

Şekil 3. Meta-Analizinde İstatistiksel Model Seçimi Karar Akış Şeması (Tufanaru ve ark., 2015)

MA'ya dâhil edilen çalışmaların analizinde hangi istatistiksel yöntemin kullanılması gerekliliği karmaşık ve tartışmalıdır. Her ne kadar heterojenlik varsayımları oluştuğunda REM kullanımı ilkesel olarak tercih edilse de alan yazında bu konuda tartışmalar mevcuttur. Örneğin Field ve Gillett (2010) sosyal bilimler alanında yapılacak olan bir MA çalışmasında heterojenlik varsayımları oluşmamış olsa da diğer bir ifadeyle homojenlik koşulları oluşmuşsa SEM'in kullanılmaması gerektiğini önermişlerdir. Çünkü sosyal bilimlerde doğası gereği araştırmanın yapısını etkileyen çeşitli faktörler (ara değişkenler) mevcuttur ve homojenliğin sağlanması zor olarak görülmektedir. Oysaki sağlık bilimlerinde ya da klinik çalışmalarda homojenliğe yakın koşullar oluşabilir bu durumda da REM yerine SEM'in kullanımı önerilmektedir (Field ve Gillett, 2010).

Ancak analizde hangi yöntemin kullanılabilirliği ile ilgili kararları yönlendiren bazı kriterler mevcuttur. Şekil 3 dikkate alınarak hangi koşullar altında hangi modelin kullanılmasına yönelik değerlendirmeler mevcuttur. Öncelikle istatistiksel çıkarımın amacına yönelik tespitte bulunmak gerekmektedir. Eğer ki analize dâhil edilen çalışmalar, mevcut çalışmaların ötesinde bir genellemede bulunulacaksa (genel bir çıkarım) başvurulması gereken yöntem REM olmalıdır. Eğer sadece analize dâhil edilen çalışma bulgularının değerlendirilmesi amaçlanacaksa yani alana ilişkin bir genellemede bulunulmayacaksa SEM önerilmektedir. Ancak bir çalışmanın tasarımını ve değişkenlerini etkileyen faktörler yaygın olduğundan araştırmacılar daha çok REM'i kullanmayı tercih etmektedir. Diğer bir kriter çalışmaların sayısı ile ilgilidir. Analize dahil edilen çalışmaların beşten az olması durumunda SEM önerilmektedir. Çünkü çalışma sayılarının az olması, analiz örneklemini evreni temsil etmekten uzak olacaktır. Çalışma sayısı ne kadar çoksa evren hakkında kestirimler de kuvvetli olmaktadır. İstatistiksel heterojenliğin varlığı ya da yokluğu hangi yöntemin kullanılabilirliğinde öne çıkan diğer bir ölçüttür. Analiz sonucunda homojenliğin varlığı SEM'in kullanımını zorunlu kılar. Ortak ES olasılığı analizde hangi yöntemin kullanılabileceğine temel teşkil eden diğer bir kriterdir. SEM'de ortak bir etkinin olduğu varsayılmaktadır. Oysaki REM'de her bir çalışmanın genel ES'den farklı bir ES'nin olduğu kabul edilmektedir. Fakat çalışmalar istatistiksel, kliniksel ya da yöntemsel bakımından heterojenlik koşullarını sağlıyorsa REM'in kullanılması önerilmektedir. Çünkü burada tekil çalışmaların her birinde gerek örneklemeleri bakımından gerekse de çalışmaların örneklemelerine etki eden diğer faktörlerin belirleyiciliği söz konusu olmaktadır (Tufanaru ve ark., 2015).

4.6. Yanlılık (Bias) Tespitinin Yapılması

Meta analize analize dâhil edilecek çalışmalarda yanlılık belirtilerinin olması genel ES'nin yanlış çıkmasına neden olur. Literatür, geniş etkiye sahip olan çalışmaların daha dar bir etkiye sahip olan çalışmalara göre daha

fazla yayımlandığını göstermektedir. Ya da istatistiksel olarak anlamlı olan çalışmalara literatürde yer verildiği görülmektedir. Bu bakımdan yayımlanmış çalışmaların MA'ya dâhil edilmesi daha çok tercih edildiğinden, bu çalışmalardaki muhtemel yanlışlıklar da sonuca yansır. Bu sorun genel olarak “yayın yanlışlığı” diye adlandırılmaktadır. Yanlılık tespitinde bazı istatistiksel analizler ve grafiklerden yararlanılmaktadır. Orman grafiği, huni grafiği, Rosenthal’ın güvenli N sayısı, Orwin’in güvenli N sayısı, Egger’in doğrusal regresyon yöntemi ile Duval ve Tweedie’nin çıkar-ekle yöntemi başlıca yanlışlık tespit yöntemleridir (Bakioğlu ve Özcan, 2018).

Yayın yanlışlığının tespitinde huni grafikleri ve orman grafiği gibi yaygın olarak kullanılan istatistiksel olmayan ve görsel yorumlamaya dayalı yöntemlerin yanında istatistiksel olarak hesaplanabilen yöntemler de vardır. Bu yöntemler aşağıda belirtilmiştir (Bakioğlu ve Özcan, 2016):

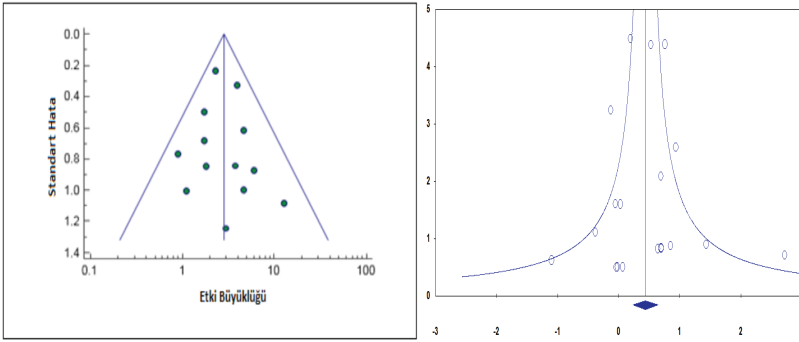
- Begg Sıralama Korelasyon Yöntemi
- Egger Regresyon Yöntemi
- Duval ve Tweedie’nin Kırp ve Doldur Yöntemi
- Rosenthal’ın güvenli N sayısı
- Orwin’s fail safe N sayısı

4.6.1.Huni Grafikleri

Huni grafikleri (funnel plots) MA’da yanlışlık tespitinde kullanılan ve iki değişken arasındaki ilişkiyi gösteren grafiksel bir yöntemdir. Hemen hemen tüm analiz programlarında mevcuttur. MA’da genel olarak ES ile örneklem büyüklüğü arasındaki ilişkiyi gösterir (Bakioğlu ve Özcan, 2016). Bu grafiklerde genellikle “x” ekseninde araştırılan etki (prevalans, Odds ratio, relatif risk gibi), “y” ekseninde ise örneklem büyüklüğü, var-yans ya da bu etkinin standart hatası ters skalada (tepede sıfır, aşağı doğru artan değerler) çizdirilir (Şekil 4). Huni grafikleri hem yayın yanlışlığı hem de heterojenlikle ilgili veriler sağlamaktadır. MA’da sıklıkla kullanılan bu grafiklerin yanı sıra forest plot, saçılma grafikleri, kutu grafiği, risk of bias plot ve histogram gibi grafikler de az da olsa kullanılmaktadır (Dinçer, 2013; Bakioğlu ve Özcan, 2016).

Yanlılığın tespitinde huni grafikleri önemli bir yer tutar. Özellikle önemsiz ve istatistiksel anlamlılığı olmayan çalışmaların yayımlanma düzeyleri düşük olduğundan bu grafikleri simgeleyen piramidin sol ya da sağ alt köşeleri zaman zaman boş ya da seyrek olur. Bu gözlem, prevalansı düşük olan çalışmaların burada yeterince temsil edilmediğini, yayımlanmamış ya da istatistiksel olarak anlamlı bulunmamış çalışmaların yayımlandığını göstermesi bakımından önemlidir. Çalışmaların ES değerlerinin

üstte yığılması, bazı çalışmaların eksikliğinde orta kısımda ve çok sayıda çalışmanın eksikliğinde de altta çok yakın noktada toplanması yanlılık sorununu yaratmaktadır. Ayrıca, küçük örnekleme sahip çalışmalar yayın yanlılığı riskini artırır. Dolayısıyla bu grafikler bir bakıma “çekmecedeki kalan dosyalar” hakkında önemli veriler sağlar. Grafiklerin asimetrik olması yayım yanlılığına işaret eder. Yani p-değeri 0,05’ten büyük olan çalışmaların olmadığına gösterir. Bu durumda alfa değeri değiştirilebilir (örneğin $p=0,10$ gibi) ya da sadece büyük örnekleme çalışmaları analize dahil edilebilir. Dolayısıyla yayım yanlılığı varsayımı, yayımlanmayan çalışmalar (negatif ya da istatistiksel anlamlı olmayan çalışmalar) eğer analize dahil edilirse etki büyüklüğünde değişim meydana getirebileceğini göstermektedir. (Dinçer, 2013; Kılıçkap, 2018).

Şekil 4. Yayın Yanlılığının Olmadığını Gösteren Bir Huni Grafiği

4.6.1. Diğer Yanlılık Tespiti Yöntemleri

Huni diyagramının yorumlanması sübjektif varsayımları içerdiğinden yayın yanlılığını test eden diğer istatistikler kullanılmaktadır. Liner regresyona dayalı Egger Regresyon yöntemi, huni grafiğinin asimetrisini test etmede önerilen bir yöntemdir (Egger ve ark., 1997). Bu yöntemde sonuç olarak bir regresyon doğrusu denklemi hesaplanmaktadır. Regresyon doğrusunun orijinden ya da orijine yakın bir değerden geçmesi huni grafiğinin simetrik dağılım varsayımlarını yerine getirdiği kabul edilmektedir. Egger regresyon yönteminde H_0 hipotezi yayın yanlılığı yoktur şeklinde yapılandırılmaktadır. p-değerinin 0,05’ten küçük olması yayın yanlılığının olduğuna işaret eder. Yöntemde tek kuyruklu ve iki kuyruklu test sonucuna göre iki tane p-değeri rapor edilir. One-tailed p değerine bakılması tavsiye edilmektedir (Thornton ve Lee, 2000). Egger regresyon yöntemi diğer yöntemlerden daha güçlü bir test istatistiğidir (Bakioğlu ve Özcan, 2016).

Yayın yanlılığının tespitinde çok sayıda istatistiksel yöntem geliştirilmiştir. Egger regresyon yönteminin dışında Rosenthal’ın güvenli N sayısı,

Begg Sıralama Korelasyon Yöntemi, Orwin's fail safe N sayısı ve Duval ve Tweedie'nin Kırpma ve Doldur Yöntemi gibi literatürde sıklıkla kullanılan diğer yöntemler de mevcuttur. Yanlılık tespitinde kullanılan bu yöntemler MA için geliştirilmiş olan her programda bulunmamaktadır. Örneğin yanlılık tespitinde kullanılan bu testler Revman'de bulunmazken CMA programında mevcuttur. Rosenthal, yayın yanlılığının etkisini minimize etmek için güvenli N sayısı (failsafe N) yani MA sonuçlarını geçersiz kılacak yayın sayısını hesaplamayı önermiştir. Bu sayının büyük çıkması yapılan MA ile ulaşılan sonuçların geçerliliğini artıracaktır (Borenstein ve ark., 2009). Orwin's fail safe N sayısı, ortalama ES değerini önemsizleştirmek için ya da sıfıra indirgemek için daha kaç çalışmaya ihtiyaç olduğunu gösterir. Bu yöntemde ES değeri, deney ve kontrol grubu ortalamaları arasındaki farkın büyüklüğünü vermektedir. Bu sayı ne kadar büyükse yayım yanlılığı o kadar azdır sonucu çıkarılmaktadır (Rosenberg, 2005). Begg Sıralama Korelasyon Yönteminde kendall's tau değeri hesaplamasına dayanır. Elde edilen değer ES değeri ile örneklem büyüklüğü arasındaki ilişkiyi yansıtır. H_0 hipotezi; yayın yanlılığı yoktur şeklinde ifade edilir. Analiz sonucu anlamlı sonuç ($p < 0,05$) çıkarsa yayın yanlılığına karar verilmektedir. MA'ya dâhil edilen çalışmaların sayıca fazla olması durumunda güçlü sonuçlar üretir. Az çalışmanın olması durumunda tercih edilen bir yöntem olmaktan uzaktır (Thornton ve Lee, 2000; Bakioğlu ve Özcan, 2016). Kırp ve Doldur yönteminde yanlılık tespitinin yanı sıra çözüm de sunulmaktadır. Duval ve Tweedie'nin Kırp ve Doldur (Trim and Fill) yöntemi asimetrik (yanlı) huni grafiğini simetrik duruma getirebilecek noktaları belirleyip bu noktalar için yapay çalışmalar üretir. Bu çalışmaları hesaba katarak elde edilen bir ES rapor eder (Çarkıt ve Bacanlı, 2019).

4.7. Duyarlılık Analizi

Duyarlılık analizleri, "sensitivity analysis" MA çalışmalarında uygulanması önerilmektedir. Araştırmada duyarlılık analizleri yapılarak bazı düzeltmeler yapılabilir. Duyarlılık analizleri, MA'da elde edilen bulguların sağlamlığını belirtmekte kullanılmaktadır (Bakioğlu ve Özcan, 2016). Duyarlılık analizi, belirsizliği azaltmada önemli bir istatistiksel model olmasının yanı sıra heterojenitenin belirlenmesinin başka bir yöntemidir. Analizdeki aykırı değerlerin ya da her bir çalışmanın analiz dışı bırakarak diğer çalışmaların ya da genel ES üzerindeki potansiyel ES'yi gözlemlemek duyarlılık analizinde önemlidir. Bu analizde düşük kaliteli çalışmalar ya da aykırı/uç değer (outlier) çalışmaların analizden çıkarılması durumunda heterojenite istatistiksel olarak halen anlamlı kalabiliyorsa, gözlenen heterojenite MA'ya alınan sadece düşük kaliteli çalışmalara atfedilmediğini göstermektedir (Kılıç, 2016).

4.7. Raporlama

MA çalışmalarında raporlama süreci daha önce de vurgulandığı gibi belirli bir sistematik içerisinde ve raporlama standartlarına uygun rehberlerle yapılmalıdır. Sistematik derleme ve meta-analizi çalışmalarında PRISMA bildirimi/protokolü sıklıkla kullanılmaktadır. Bu bildirim ya da rehber; başlık, özet, giriş, metot, bulgular ve tartışma bölümlerinden oluşmaktadır. Bu başlıkların her biri kendi içerisinde alt başlıkları itibarı ile doğru ve tam olarak yapılması araştırma kalitesinin yanında raporlama kalitesinin de bir gereğidir. Örneğin MA ile ilgili bir çalışmada başlığın içinde meta-analizi kelimesinin geçiyor olması bile önemlidir ve önemle önerilmektedir. Bu durum analizlerin doğru biçimde anlaşılması ve aktarılması gerekliliğinin de bir yansımasıdır. Aynı şekilde analizde kullanılan her bir çalışmanın kaynakçada da belirtilmesi ve diğer kaynaklardan farklı olarak çalışmaların baş tarafına yıldız konularak ilgili araştırmada analiz kapsamında kullanıldığı belirtilmelidir (Willis ve Quigley, 2011; Bakioğlu ve Göktaş, 2018).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Meta analitik çalışmalar tüm disiplinlerde giderek yaygınlık kazanan bir veri sentezleme yöntemidir. Belirli bir alanda yayımlanmış tekil çalışmaların bulguları özel istatistiklerle birleştirilerek evreni temsil yeteneği yüksek geniş örneklem üzerinden tek bir çalışma izlenimi veren MA çalışmaları, bilimsel kesinliği ve güvenilirliği yüksek sonuçlar sağlamaktadır. Bu bakımdan tekil çalışmalara göre güvenilirliği ve hassasiyeti yüksek olan MA çalışmaları, metodolojisine uygun olarak yapılması önem arz etmektedir. Bu metodolojinin nasıl yapılması gerektiği ve hangi işlem süreçlerinin dikkate alınması gerekliliği, çalışmanın kavramsal çerçeve üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışma ışığında aşağıdaki öneriler dikkate alınabilir:

- Belirli bir alanda yazılmış tekil çalışmaların güvenilirliği, MA çalışmaları yapılarak test edilebilir.
- MA çalışmaları her alanda giderek yaygınlaştırılabilir. Bu konuda lisansüstü tezlere ağırlık verilebilir.
- Bir meta analitik çalışmada tüm süreçlere mutlaka riayet edilip araştırmaya dâhil edilen çalışmaların kalitesi çeşitli araçlarla sınanmalıdır.
- MA yöntemi istatistik derslerine eklenerek lisans ve lisansüstü öğrencilere aldırılabilir.
- MA çalışmaları doğrultusunda politika geliştirilebilir. Bu konuda veri tabanları geliştirilebilir.

KAYNAKLAR

- Avcı, E. (2018). Medyan ve aralık olarak raporlanan çalışmaların meta-analizi: Erken evre meme kanserinde cerrahi yöntem tercihinde yaş faktörünün incelenmesi, *GÜFBED*, 8(2): 175-184.
- Bakioğlu, A., & Özcan, Ş. (2016). Meta Analiz, 1. Basım, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.
- Bakioğlu, A., & Özcan, Ş. (2018). Bir eğitim politikası belirleme yöntemi: Meta-analiz, *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 35-54
- Balcı, S., & Baydemir, C. (2015). Sağlık bilimlerinde meta analizi, *Kocaeli Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 1(1): 9-11.
- Başol, G., Doğuyurt, M.F., & Demir, S. (2016). Türkiye örnekleminde meta analiz çalışmalarının içerik analizi ve metodolojik değerlendirilmesi, *International Journal of Human Sciences*, 13(1): 714-745.
- Borenstein, M., Hedges, L.V., Higgins, J.P.T., & Rothstein, H.R. (2009). Introduction to Meta-Analysis, John Wiley & Sons, Ltd., United Kingdom.
- Card, N.A. (2012). Applied Meta-Analysis For Social Science Research, New-York: The Guilford Press.
- Cooper, H.M., & Rosenthal, R. (1980). Statistical versus traditional procedures for summarizing research findings, *Psychological Bulletin*, 87(3): 442-449.
- Çarkıt, E., & Bacanlı, F. (2019). Kariyer olgunluğunda cinsiyet farklılıkları: Meta analiz çalışması, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, doi: 10.9779/pauefd.496372.
- Deliktaş, A., Kabukcuoğlu, K., & Kış, A. (2016). Hemşirelikte meta-analiz uygulama süreci: Metodolojiye yönelik bir rehber, *International Journal of Human Sciences*, 13(1): 1906-1925.
- Deeks, J.J., Higgins, J.P.T., & Altman, D.G., et al. (2012). Cochrane Handbook for Systematic Reviews of Interventions, Analysing Data And Undertaking Meta-Analyses, Editor, Higgins J PT and Green, S., JohnWiley & Sons Ltd, England.
- Dinçer, S. (2013). Meta-Analize Giriş, 1. Baskı, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Egger, M., Smith, G.D., Schneider, M., & Minder, C. (1997). Bias in meta-analysis detected by a simple, graphical test, *British Medical Journal*, 315: 629-634.
- Field, A.P., & Gillett, R. (2010). How to do a meta-analysis, *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 63: 665-694.
- Glass, G.V. (1976). Primary, secondary, and meta-analysis of research, *Educational Researcher*, 5(10): 3-8.
- Glass, G.V. (1982). Meta-analysis: An approach to the synthesis of research re-

- sults, *Journal of Research in Science Teaching*, 19(2): 93-112.
- Goodman, C.S. (2014). HTA 101: Introduction to Health Technology Assessment. Bethesda, MD: National Library of Medicine (US).
- Haidich, A.B. (2010). Meta-analysis in medical research, *Hippokratia*, 14(1): 29-37.
- Hayran, M., Hayran, M. (2011), Sağlık Araştırmaları İçin Temel İstatistik, Omega Araştırma Organizasyon Eğitim Danışmanlık, Ltd. Şti, Ankara.
- Hedges, L.V., & Olkin, I. (1985). Statistical Methods for Meta-Analysis, Academic Press, INC, London.
- Higgins, J.P.T., & Gree S. (2011). Cochrane Handbook for Systematic Reviews of Interventions, The Cochrane Collaboration Version 5.1.0, (<https://handbook-5-1.cochrane.org/>), Erişim Tarihi: 14.10.2020.
- Johansen, M., & Thomsen, S.F. (2016). Guidelines for reporting medical research: A critical appraisal, *International Scholarly Research Notices*, [<http://dx.doi.org/10.1155/2016/1346026>]. Erişim Tarihi: 15/05/2019.
- Juni, P., Altman, D.G., & Egger, M. (2001). Systematic reviews in health care: Assessing the quality of controlled clinical trials, *BMJ*, 323: 42-46.
- Karaçam, Z. (2013). Sistematik derleme metodolojisi: Sistematik derleme hazırlamak için bir rehber, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, 6(1): 26-33.
- Kılıç, S. (2016). Meta analizi anlama ve yorumlama, *Journal of Mood Disorders*, 6(2): 93-98.
- Kılıçkap, M. (2018). Meta-analizleri nasıl yorumlayalım: Türkiye’de kardiyovasküler risk faktörlerine yönelik yapılan meta-analizlerin metodolojik açıdan değerlendirilmesi, *Türk Kardiyol Dern Ars*, 46(7): 624-635.
- Lee, D.K. (2016). Alternatives to P value: confidence interval and effect size, *Korean Journal of Anesthesiology*, 69(6): 555-562.
- Luchini, C., Stubbs, B., Solmi, B., & Veronese, N. (2017). Assessing the quality of studies in meta-analyses: Advantages and limitations of the Newcastle Ottawa Scale, *World Journal of Meta-Analysis*, 5(4): 80-84.
- McGowan, J., Sampson, M., Salzwedel, D.M., Cogo, E., Foerster, V., & Lefebvre, C. (2016). PRESS peer review of electronic search strategies: 2015 guideline statement, *Journal of Clinical Epidemiology*, 75: 40-46.
- Methley, A.M., Campbell, S., Graham, C.C., McNally, R., & Sohi, S.C. (2014). PICO, PICOS and SPIDER: a comparison study of specificity and sensitivity in three search tools for qualitative systematic reviews, *BMC Health Services Research*, 14: 579.
- Miller, T.A. (2016). Health literacy and adherence to medical treatment in chronic and acute illness: A meta-analysis, *Patient Education and Counseling*, 99: 1079-1086.

- Mittlbock, M., Heinzl, H.A. (2006). Simulation study comparing properties of heterogeneity measures in meta analyses, *Statistics in Medicine*, 25(24): 4321- 4333
- Moher, D., Liberati, A., Tedzlafl, J., Altman, D.G., & The Prisma Group. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta-analyses: The prisma statement, *PLoS Medicine*, 6(7): [e1000097. doi:10.1371/journal.pmed.1000097]. Erişim Tarihi: 14/05/2019.
- Nakagawa, S., & Cuthill, I.C. (2007). Effect size, confidence interval and statistical significance: a practical guide for biologist, *Biological Reviews*, 82: 591-605.
- Pearson, K. (1904). Report on certain enteric fever inoculation statistics, *British Medical Journal*, 3: 1243-1246.
- Petitti, D.B. (2001). Approaches to heterogeneity in meta analysis, *Statistics in Medicine*, 20: 3625-3633.
- Rosenberg, M.S. (2005). The file-drawer problem revisited: A general weighted method for calculating fail-safe numbers in meta-analysis, *Evolution*, 59(2): 464-468.
- Rosenthal, R. (1979). The "file drawer problem" and tolerance for null results, *Psychological Bulletin*, 86(3): 638-641.
- Rosenthal, R., & Dimatteo, M.R. (2001). Meta-analysis: Recent developments in quantitative methods for literature reviews, *Annual Review of Psychology*, 52(1): 59-82.
- Sánchez-Meca, J., & Marín-Martínez, F. (2010). Meta-analysis in psychological research, *International Journal of Psychological Research*, 3(1): 150-162.
- Sacks, H.S., Berrier, J., Reitman, D., Ancona-Berk, V.A., Chalmers, T.C. (1987). Meta-analyses of randomized controlled trials, *The New England Journal of Medicine*, 316: 450-455.
- Shea, B.J., Reeves, B.C., Wells, G., Thuku, M., Hamel, C., Moran, J., Moher, D., Turwell, P., Welch, V., Kristijansson, E., & Henry, D.A. (2017). AMSTAR 2: A critical appraisal tool for systematic reviews that include randomised or non-randomised studies of healthcare interventions, or both, *BMJ*, 358: j4008, (<https://www.bmj.com/content/bmj/358/bmj.j4008.full.pdf>), Erişim Tarihi: 02.02.2021.
- Shelby, L.B., & Vaske, J.J. (2008). Understanding meta-analysis: A review of the methodological literature, *Leisure Sciences*, 30(2): 96-110.
- Sullivan, G.M., & Feinn, R. (2012). Using effect size-or why the p value is not enough, *Journal of Graduate Medical Education*, 4(3): 279-282.
- Şelli, M., & Doğan, Z. (2011). Meta analiz ile tarımsal verilerin değerlendirilmesi, *HR.Ü.Z.F. Dergisi*, 15(4): 45-56.
- Şen, S., & Akbaş, N. (2016). Çok düzeyli meta-analiz yöntemleri üzerine bir çalışma, *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi*, 7(1): 1-17.

- Tetik, H.T., Ataç, L.O., & Köse, S. (2018). Psikolojik sermaye ile iş doyumu ve performans ilişkisi: Türkiye’de yapılan araştırmalar üzerinden bir meta analizi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32(2): 289-314.
- Thornton, A., & Lee, P. (2000). Publication bias in meta-analysis: Its causes and consequences, *Journal of Clinical Epidemiology*, 53: 207-216.
- Tufanaru, C., Munn, Z., Stephenson, M., & Aromataris, E. (2015). Fixed or random effects meta-analysis? Common methodological issues in systematic reviews of effectiveness, *International Journal of Evidence-Based Healthcare*, 13: 196-207.
- Ural, G. (2014). İlköğretimde Fen ve Teknoloji Öğretimi Üzerine Türkiye’de yapılan Araştırmaların Meta-Analizi, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, İzmir.
- Üstün, U., & Eryılmaz, A. (2014). Etkili araştırma sentezleri yapabilmek için bir araştırma yöntemi: Meta-analiz, *Eğitim ve Bilim*, 39(174): 1-32.
- Willis, B.H., & Quigley, M. (2011). The assessment of the quality of reporting of meta-analyses in diagnostic research: a systematic review, *BMC Medical Research Methodology*, 11: 163, (<http://www.biomedcentral.com/1471-2288/11/163>), Erişim Tarihi: 13.10.2019.
- (robvis-visualization tool for risk of bias assessments in a systematic review)/ <https://mcguinlu.shinyapps.io/robvis/>), Erişim Tarihi: 08.02.2021.
- (http://www.healthevidence.org/documents/our%20appraisaltools/QA_Tool&Dictionary_10Nov16.pdf), Erişim Tarihi: 02.02.2021.

“

Bölüm 11

**OSMANLI İSPANYOL BARIŞI
SONRASINDA İSPANYA-GARP
OCAKLARI İLİŞKİLERİ (1782- 1791)¹**

Tufan TURAN²

”

1 Bu çalışma Tufan Turan tarafından 2013 yılında tamamlanan ve “Osmanlı Devleti- İspanya İlişkileri (1774-1876)” adlı yayınlanmamış doktora tezinden üretilmiştir. Bkz. Turan, T. 2013. Osmanlı Devleti-İspanya İlişkileri (1774-1876). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Haluk Selvi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, Sakarya.

2 ** Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, tturan@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5222-0844.

Giriş

1782 Osmanlı-İspanya antlaşması gereğince, İspanya Kralı III. Carlos, Malta, Ceneviz ve Roma korsanlarının Osmanlı limanlarına saldırılarının engellenmesi için aracı olacaktı. Bu çerçevede, ilk girişimi Malta nezdinde yaptı ve Malta, Osmanlılarla ateşkesi kabul etti. Ceneviz donanması ise gerileme içerisindeydi ve bu nedenle de korsanlıktan çekilmeye başlamıştır. Roma'nın durumu da Ceneviz gibiydi ve Papalık, Osmanlı Devleti açısından tehdit oluşturabilecek bir donanmaya sahip değildi (Tabakoğlu, 2010: 39-40). III. Carlos, bu üç bağımsız devletle Osmanlı Devleti arasında aracılık yaparak, Akdeniz'deki savaş ve korsanlık faaliyetlerinin sona ermesi konusunda üzerine düşeni yaptı. Buna karşılık, Osmanlı Devleti'nin de İspanya ile Tunus, Cezayir ve Trablusgarp arasında barış ilişkilerini sağlamak için çalışması gerekiyordu.

Osmanlı Devleti'ne tabi olmalarına rağmen, her konuda bağımsız hareket eden Kuzey Afrika eyaletleri, 17. yüzyılın ortalarından itibaren, diplomatik alanda da kendi antlaşmalarını kendileri imzalama yetkisine sahiptiler. Bu durum Avrupa devletlerini zor duruma sokmaktaydı. İspanyolların Osmanlı Devleti ile barış imzalamasındaki en önemli amacı Kuzey Afrika'daki korsanlık faaliyetlerinin durdurulmasında Osmanlı Devleti'nin etkisini kullanmaktı (Bowen, 2010: 90-94). Nitekim 1782 yılında imzalanan Osmanlı-İspanya barış antlaşmasının müzakere sürecinde, İspanya sıklıkla bu konuya değinmiş ve sonuçta antlaşmaya konu ile ilgili bir madde koydurmayı başarmıştır.

1782 antlaşmasının 17. Maddesine göre, İspanya elçisinin talep etmesi durumunda, garp ocaklarına ayrı birer ferman gönderilecek ve bu ocaklar barışa meyletmeleri konusunda cesaretlendirileceklerdi. İspanya elçisi, 17. maddenin gereğinin yapılmasını talep ettiği için, antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, Cezayir, Tunus ve Trablusgarp Beylerbeyilerine, kadılarına ve müftülerine hitaben birer ferman yazıldı. Bu fermanlarda, Osmanlı Devleti ile İspanya arasında imzalanan antlaşma vasıtasıyla iki devlet arasında dostluk ilişkileri kurulduğu belirtilerek, ocakların da bu dostluğa yakışır bir şekilde hareket etmelerinin ve İspanya ile ayrı birer antlaşma imzalamalarının, Osmanlı Devleti'ni mutlu ve memnun edeceği ifade edildi. İspanya'nın Osmanlı Devleti'nin samimi ve gerçek dostu olduğunun vurgulandığı fermanlarda, ocakların İspanya ile antlaşma imzalamaları durumunda, bu antlaşmaların Osmanlı Devleti tarafından geçerli kabul edileceği ve onaylanacağı da bildirildi ve kendilerinden 1782 antlaşmasının şartlarına ve fermanın hükümlerine riayet etmeleri istendi (AGA, A.EX., 54/3339 (EK-1)). Böylece Osmanlı Devleti, İspanya'yı Akdeniz'de zor duruma düşüren Garp Ocaklarını barışa teşvik ederek, yükümlülüğünü yerine getirdi ve İspanya'nın samimi bir dostu olacağını antlaşmanın imzalanmasının hemen ardından gösterdi.

Osmanlı Devleti'nin gönderdiği fermanın ardından, 10 Eylül 1784 tarihinde İspanya-Trablusgarp, 14 Haziran 1786'da İspanya-Cezayir ve 19 Temmuz 1791'de İspanya-Tunus antlaşmaları imzalandı. Üç antlaşmada da ortak maddeler bulunmasına rağmen, taraflar arasındaki farklı sorunlar göz önüne alınarak, farklı maddelere de antlaşmalarda yer verildi. İspanya bu antlaşmalarda Fransa'nın daha önceden ocaklarla imzalamış olduğu antlaşmaları esas aldı. İmzalanan antlaşmalar sayesinde, Akdeniz'de barışın hâkim olması sağlandı. Osmanlı Devleti'nin gönderdiği ferman doğrultusunda İspanya ile barış imzalayan ilk ocak Trablusgarp oldu.

1784 İspanya-Trablusgarp Antlaşması

Osmanlı Devleti, 1782 yılında Trablusgarp'a da bir ferman göndererek, Trablusgarp Beylerbeyi Karamanlı Ali Paşa'yı İspanya ile barış antlaşması imzalamaya teşvik etti. Bu çerçevede, 10 Eylül 1784 tarihinde, İspanya ile Trablusgarp arasında Barış, Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzalandı. İspanya ile Trablusgarp arasında imzalanan Barış ve Dostluk Antlaşması'nın maddeleri, Karamanlı Ali Paşa tarafından önerildi ve İspanya Kralı III. Carlos adına Don Pedro Soler ve Don Juan Soler tarafından kabul edilmesinin ardından, 10 Eylül 1784'te İspanyolca ve Türkçe olarak imzalanarak yürürlüğe girdi (Colección de los Tratados, 1796: 341-353).

İmzalanan antlaşmanın 1, 2, 37, 38 ve 39. maddeleri, iki taraf arasında oluşturulacak olan barış ve dostluk ilişkilerinin niteliği ile ilgilidir. Buna göre, antlaşmanın imzalanmasının ardından, İspanya kralı ile Trablus beylerbeyi ile iki taraf halkları arasında, gerçek ve bozulmaz bir barış sağlanacak ve bu barış daimî olacaktı. İspanya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmış ve gelecekte imzalanacak barış antlaşmaları da, İspanya ve Trablus arasında aynı şekilde geçerli olacaktı. İspanyol milleti, Fransa'nın Trablus'ta sahip olduğu imtiyazlardan faydalanacaktı. Ayrıca antlaşmanın ihlal edilmesi durumunda, hemen düşmanca bir tavır takınılmayacak ve önce sorun çözülmeye çalışılacak, antlaşmanın bozulması durumunda ise konsolos ve diğer tüm İspanyollar, altı ay içerisinde tüm mallarını yanlarına alarak ve rahatsız edilmeksizin ülkeden ayrılacaklardı. Osmanlı Devleti ile İspanya arasında imzalanan antlaşmaların geçerliliğine, Garp Ocakları ile İspanya arasında imzalanan antlaşmalar içerisinde, sadece Trablusgarp antlaşmasında değinilmiştir. Bu durum, Trablusgarp'ın diğer ocaklara nazaran İstanbul'a olan bağlılığının daha fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

Antlaşmanın iki ülke arasındaki tarafsızlık koşullarını düzenleyen 9. maddesine göre, Berberi bile olsa herhangi bir devlet, İspanya ile savaşa tutuşursa, Trablus, düşman devlete yardım etmeyecek ve silah satılmasını engelleyecekti. Ayrıca, İspanya'ya karşı savaşılan olan hiçbir geminin, Trablus limanlarında silahlanmasına izin verilmeyecekti. Bu madde, İspanya ile Cezayir veya Tunus'un savaşa tutuşması durumunda, Trablus-

garp'ın bu devletlere yardım etmesinin önüne geçmek amacıyla antlaşmaya eklenmiştir. Bu maddede karşılıklı olarak düzenlenmemiş ve Trablus'un düşmanlarına İspanya'nın yardım etmesinin önüne geçecek bir madde antlaşmaya dâhil edilmemiştir.

Antlaşmanın iki ülke gemileri arasındaki ve gemilerle limanlar arasındaki selamlaşmaları düzenleyen 35. maddesine göre, bir İspanya savaş gemisi Trablus limanına demir attığı zaman, şehrin kale ve hisarı, bu gemiyi birkaç top atışıyla selamlayacak ve gemi de aynı sayıda top atışı ile karşılık verecekti. Aynı selamlama, İspanyol ve Trablus savaş gemilerinin denizde karşılaşmaları sırasında da yapılacaktı. Bu selamlaşma şekli, Osmanlı Devleti ile İspanya arasında imzalanan 1782 antlaşmasının 11. maddesinde de mevcuttur. Ayrıca aynı selamlaşma yöntemi, Cezayir ve Tunus ile İspanya arasında imzalanan antlaşmalarda da yer alacaktır.

Antlaşmanın konsoloslukları düzenleyen 5, 17 ve 34. maddelerine göre, İspanya, Trablus'a bir konsolos ve Derne ile Bingazi'ye konsolos vekillikleri atayabilecekti. Bu konsolos ve konsolos vekilleri, evlerinde diğer Hristiyanlar gibi dinini öğretebilecek veya onun gereklerini yapabilecekti. İspanyollar arasındaki tüm anlaşmazlıklarda davalara bakacaklar, evlerine ve gemilerine kendi bayraklarını asabilecekler, serbestçe tercüman ve ulak atayabilecekler, limandaki gemilerin güvertelerine çıkabilecekler ve evlerinin ihtiyaçları için tüm vergilerden muaf olacaklardı. Ayrıca, Trablus korsan ve ticaret gemileri, İspanya konsolosunun bir sertifikasını taşımak zorunda olacaklardı.

İki taraf arasında ticarî ilişkiler, antlaşmanın 3, 4, 12, 18, 19, 20, 21, 22, 27. Maddeleri ile düzenlenmiştir. Buna göre, Bütün İspanyol ve Trablus savaş, korsan ve ticaret gemileri iki tarafın limanları tarafından kabul edilecek ve orada kaldıkları sürece, cari fiyat üzerinden ödeme yaparak ihtiyaçlarını karşılayabileceklerdi. Trablus'a gelen bütün İspanyol gemileri, yüklerini boşaltırken, 27 kuruştan fazla ankraj (demirleme), giriş ve çıkış vergisi ödemeyecekti. Trablus'a bağlı limanlara, ihtiyaç nedeniyle girildiğinde, ankraj vergisi ödenmeyecekti. İspanyol ticaret gemileri, bütün Trablus limanlarında, şarap ve sert içki dâhil, her çeşit mallarını ve eşyalarını, boşaltıp satabilecek ve %3'ten fazla vergi ödemeyeceklerdi. İspanyollardan, bu vergiler dışında herhangi bir vergi talep edilmeyecekti. Trablus'ta barut, kurşun, top, tüfek, kükürt, inşaat tahtası, zift, katran vs. kaçak mallar için herhangi bir gümrük vergisi ödenmeyecekti. Trablus'a getirilen malların satılmamaları durumunda, çıkış vergisi ödenmeksizin tekrar gemiye yüklenebilecekti. Kaçak mallar dışındaki tüm hükümler, Trabluslular için İspanya'da geçerli olacaktı.

Ayrıca, Trablus'a ait bir savaş veya korsan gemisi, denizde bir İspanyol ticaret gemisine rastlarsa, onu rahatsız etmeyerek, geçmesine izin verecek ve bu geminin ihtiyaç duyması halinde ona yardım edecekti. Eğer bir

Trablus savaş veya korsan gemisi, denizde rastladığı bir İspanyol tüccar gemisini ziyaret etmek isterse, bir filika ile iki adam gönderecek ve sadece bu iki adam tüccar gemisine çıkacaktı. Aynı maddeler İspanyollar tarafından Trabluslulara uygulanacaktı.

Taraflar arasında sığınma ve koruma koşullarını düzenleyen 6, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 24, 25. maddelere göre, Trablus gemileri, İspanya'ya bağlı kıyılara 48 kilometrelik (10 lig) bir mesafe içerisinde, hiçbir düşman gemisini ele geçirmeyecek ve eğer yaparsa, onlara korsan olarak muamele edilecekti. İspanyol ve Trablus gemileri, İspanya veya Trablus kalelerinin top atışı mesafesinde, saldırıya uğrarsa, bu gemiler savunulacak ve düşman gemiye verdiği zararı karşılamak zorunda bırakılacaktı. İki taraf gemileri, bir düşman gemisiyle aynı anda İspanya veya Trablus limanlarında olduğunda, düşman gemisi en az iki gün veya İspanyol veya Trablus gemisinin limandan ayrılması durumunda 24 saat alıkoyulacaktı. Böylece iki tarafın gemilerine, birbirlerinin koruması altında düşman tarafından zarar verilemeyecekti.

İspanyol gemilerinin, kötü hava koşulları veya düşman tarafından kovalanması nedeniyle, Trablus'a ait bir yerde batması veya karaya oturması durumunda, ona mümkün olduğu kadar yardım edilecekti. Bu gemilerin tamirat masrafları cari fiyat üzerinden ödenecek, yükü kurtarılrken veya karaya çıkarılırken herhangi bir vergiye tabi tutulmayacaktı. İspanyol gemilerinin, Svava, Mesurat veya Trablus kıyısında, istihkâma sahip herhangi bir yerde, demirlemişken ele geçirilmeleri durumunda ise, Trablus Paşası, geminin önceki sahibine iade edilmesinden sorumlu olacaktı.

Bir korsanın Trablus'a sığınması durumunda, güvertesindeki mallarla birlikte gemiye el koyulacak ve bunlar bir yıl bir gün boyunca Trablus'un yetkisinde kalacaktı. Eğer geminin İspanyollara ait olduğu kanıtlanır ve iade edilmesi talep edilirse, gemi İspanya konsolosuna teslim edilecekti. Ayrıca, İspanyol gemilerindeki Trablus'un düşmanı olan bir millettten olan yolcular ile ele geçirilen düşman gemisindeki İspanyollar, düşman gemisi savunulmadığı durumlarda, malları ve eşyaları ile birlikte serbest bırakılacaktı. Trablus gemilerinden yardım istenmesi durumunda, geminin kaptanı yardım etmek istemezse veya kendisine ödeme yapılmazsa, hiçbir şekilde bir İspanyol gemisine yardım etmeyecekti. Trablus'ta İspanyollar, rızaları dışında herhangi bir iş yapmaya zorlanmayacaktı. Trablus korsanları, İspanyol gemilerine zarar verirlerse veya geminin mürettebatını taciz ederlerse, korsanlar sert bir şekilde cezalandırılacak ve gemiye verilen zararlar karşılanacaktı. Aynı hükümler İspanyollar tarafından, Trablus gemileri ve düşman gemilerindeki Trabluslular için de uygulanacaktı.

Antlaşmanın esirlikle ilgili 10 ve 36. maddelerine göre, esir edilerek Trablus limanlarına getirilen bütün İspanyollar, antlaşmadan sonra serbest bırakılacaktı. Trablus topraklarına giden İspanyollar, burada da İspanya'da

oldukları kadar özgür olacaktı. Ayrıca, Trablus Paşası, bir İspanyol gemisi geldiğinde, esirlerin güvenliği için uygun kararları ve önlemleri alabilecekti. Esirlerden birinin kaçması durumunda ise, diğer esirler veya İspanya kralının vatandaşları rahatsız edilmeyecekti.

Antlaşmanın iki taraf arasındaki hukukî ilişkileri düzenleyen 28, 29, 30, 31, 32 ve 33. maddelerine göre, Trablus hancıları ve aracılarının İspanyollara veya İspanyol koruması altındaki denizcilere kredi vermeleri durumunda, geminin kaptanı veya konsolos, kefil olmadıkları sürece, bu borcun ödenmesinden sorumlu tutulmayacak ve bu borç nedeniyle gemi seyahatinden alıkoymayacaktı. Bir İspanyol vatandaşının Trablus'ta ve bir Trabluslunun İspanya'da ölmesi durumunda, tüm mirası, konsolos tarafından varislerine ulaştırılacaktı. Bir İspanyol ile bir Müslüman arasında bir anlaşmazlık olduğunda, davaya konsolosun şahitliğinde, Trablus Paşası'nın konseyi tarafından veya eğer olay Trablus dışında olduysa oranın kumandanı tarafından bakılacaktı. Eğer davalı, dava sırasında kaçarsa, firarından konsolos sorumlu olmayacaktı. Ayrıca bir İspanyol, Türk olmak ister, ancak üç gün içerisinde kararından vazgeçerse veya kararını konsolosunun şahitliğinde belirtmezse, vatandaşlığa kabul edilmeyecekti (Colección de los Tratados, 1796: 341-353).

Garp Ocakları ile İspanya arasında imzalanan antlaşmalar içerisinde, İspanya- Trablusgarp antlaşması, içerik açısından en geniş olanıdır. Gerek iki taraf arasındaki farklı meselelerin antlaşmaya yansımaları ve gerekse Osmanlı-İspanya antlaşmasının da iki taraf arasında geçerli olması, bu antlaşmanın kapsamını oldukça genişletmektedir. İspanya ile Trablus arasında bu antlaşma ile kurulan dostluk ilişkileri, 1813 yılına kadar sorunsuz bir şekilde devam etmiş, ancak bu tarihten itibaren İspanya'nın Trablus konsolosunun çeşitli borçları nedeniyle bu dostluk ilişkileri bozuldu.

1813 İspanya-Trablus Konvansiyonu

1813 yılının Şubat ayında, İspanya ile Trablus arasında, İspanya konsolosu Don Gerardo Jose de Souza'nın mevcut çeşitli borçları nedeniyle, bazı sürtüşmeler ortaya çıktı. Bunun üzerine, İspanya Kralı, bu anlaşmazlıkları ortadan kaldırılmak için, İngiliz elçisi Bay Guillermo A'court'u olağanüstü yetkilerle Trablus'a gönderdi. İki taraf arasındaki müzakereler sonucunda, iki taraf arasındaki bazı ihtilafları ortadan kaldıracak olan, 30 Eylül 1813 tarihli konvansiyon imzalandı (Tratados, Convenios y Declaraciones de Paz y De Comercio, 1843: 725-726).

İmzalanan konvansiyona göre, yaşanan sorun sırasında Trablus tarafından ele geçirilerek yükleri alındıktan sonra salıverilen gemilerin sahiplerine, malları iade edilecek ve mallar satılmışsa ve aynı ürünleri bulunamazsa, kendilerine malların değeri ödenecekti. Malların değerleri, İspanya konsolosunun getireceği asıl fiyat belgeleri üzerinden ödenecekti. Ele

geçirilip salıverilmeyen gemiler ise geri iade edilecek veya bu gemilerin bedeli İspanya konsolosuna ödenecekti. İspanya konsolosu Gerard de Souza'nın, Trabluslulara olan borçlarına karşılık, İspanya hükümeti, kendisine yapılan bütün bildirimleri göz önüne alarak, 40.000 peso ödeyecekti. Bu meblağ, altı ay içerisinde Trablus'a gidecek yeni konsolos tarafından, Trablus Paşasına ödenecekti.

Bu düzenlemeler sonrasında, Trablus Paşası, Trablusluların İspanya ticaretine korsanlık karıştırmayacağına ve yeni İspanya konsolosunu eskisi gibi bütün onurlar ile karşılayarak, kendisine imtiyazlar vereceğini kabul edecekti. Ayrıca yeni konsolosun gelişi sırasında, kendisinden herhangi bir hediye alınmayacaktı. Bu konvansiyon ile İspanya ile Trablus arasındaki eski dostane ilişkilerin yeniden canlandırılması üzerinde anlaşıldı (Tratados, Convenios y Declaraciones de Paz y De Comercio, 1843: 725-726). İspanya ve Osmanlı arşivlerinde, bu antlaşmanın ardından, İspanya ile Trablus arasında herhangi bir anlaşmazlık olduğuna dair bir kayıt bulunamamıştır. Bu çerçevede, İspanya-Trablusgarp dostluğunun 1813'ten itibaren daimî dostluk seviyesine çıktığı söylenebilir.

1786 İspanya-Cezayir Antlaşması

Cezayir dayısı Mehmed Paşa, 24 Aralık 1782 tarihinde, İstanbul'dan kendilerini İspanyollarla barışa teşvik eden fermanı almasına rağmen, İspanyollarla anlaşmaya yanaşmadı. Bunun üzerine, 1 Temmuz 1783'te Antonio Barcelo kumandasındaki İspanyol donanması, Cezayir'i bombaladıysa da bir sonuç alamayınca geri dönmek zorunda kaldı. Temmuz 1784'te İspanya, Malta, Portekiz ve Napoli donanmaları, Cezayir'e müsterek bir saldırı düzenledilerse de yine sonuç değişmedi ve müttefik donanma geri çekilmek zorunda kaldı (Sarıcaoğlu, 2002: 895; Tabakoğlu, 2010: 38-39). Böylece İspanya'nın Cezayir'i barışa zorlama politikaları başarısızlıkla sonuçlandı.

Bunun üzerine, İspanya, Cezayir'le de bir barış imzalamak amacıyla, 1785 yılında Cezayir'e bir elçilik heyeti gönderdi. Cezayir yetkilileri, 1 milyon Peseta, tunç ve demir toplar, humbara, fişek, barut, kalyon ve küreklerden oluşan bir hediye listesini heyete teslim ederek, bu hediyelerin verilmesi durumunda barış imzalanabileceğini belirttiler (Osmanlı Belgelerinde Cezayir, 2010: 78-79). Neticede, taraflar arasında 1785-1786 yılları içerisinde barış müzakereleri yapıldı ve hazırlanan antlaşma metni, Cezayir Dayısı Mehmed Paşa tarafından 14 Haziran 1786'da Cezayir'de ve İspanya Kralı adına Başvekil Joseph Moñino tarafından 27 Ağustos 1786'da San Ildefonso'da imzalanarak yürürlüğe girdi. 25 maddelik antlaşma, İspanyolca ve Türkçe olarak, üç nüsha halinde imzalandı.

Taraflar arasında kurulan barış ve dostluk ilişkileri, antlaşmanın 1, 20, 21, 23 ve 25. maddeleri ile düzenlenmiştir. Bu maddelere göre, antlaşma-

nın imzalandığı günden itibaren, İspanya ile Cezayir arasında, barış daim olacak ve karşılıklı olarak ticaret yapılacaktır. İspanyol bayrağı ve koruması altındaki herkes, Cezayir'e, Cezayir bayrağı ve koruması altındaki herkes de İspanya'ya kabul edecekti. İspanya kralına itibar olunarak, Cezayirlilere Papalık kıyılarında da saygı gösterilecekti. Ayrıca, Cezayir, İspanya tarafından kendisine tavsiye edilen ve Osmanlı Devleti'nin dostu olan devletlerle, kısa süre içerisinde barış müzakerelerine başlayacaktı. Antlaşmanın ihlal edilmesi durumunda, bu olay hemen düşmanlık sayılmayacak, önce adalet sağlanmaya çalışılacaktır. Antlaşmanın feshi durumunda ise, Cezayir'de yaşayan konsolos ve diğer İspanyollar ve İspanya'da yaşayan tüm Cezayirliler, üç aylık zaman içerisinde, rahatsız edilmeksizin mallarıyla birlikte geri dönebileceklerdi.

İki taraf arasındaki mücadelenin odak noktası olan Oran ve Mazarquivir, müzakerelerden önceki gibi Müslümanların yerleştiği bir bölge olarak kalacak, ancak Cezayir Dayısı veya onun izni olmaksızın Maskara Beyi buraya saldırmayacaktı. Ayrıca Cezayir Dayısı, Maskara beyi ile İspanya arasında imzalanacak herhangi bir antlaşmayı onaylayacaktı. Oran'ın geleceği, antlaşmadan sonra da iki taraf arasında sorun olarak devam etti ve bu sorun ancak 1791 yılında İspanyolların şehri Cezayirlilere teslim etmeleri sonucunda ortadan kalktı (Panzac, 2005: 40).

İki tarafın birbirlerinin yapacağı savaşlar sırasındaki tarafsızlık hükümleri de antlaşmanın 8. maddesiyle düzenlenmiştir. Buna göre, Cezayirliler, İspanya ile savaş halinde olan devletlerin armasını taşıyan düşman gemilerine veya bu devletlerin armasını takarak İspanya'ya karşı korsanlık yapan gemilere, Müslüman olsalar bile, yardım ve koruma sağlamayacaktı. Buna karşılık, İspanya da Cezayir'in düşmanlarına herhangi bir yardımda bulunmayacaktı.

Antlaşmanın konsoloslukların yetkilerini düzenleyen, 10, 11, 12, 15 ve 19. maddelerine göre, Cezayir'e yerleşecek İspanya konsoloslu, Fransız konsolosunun tüm imtiyazlarına sahip olacaktı. İspanyollar arasındaki anlaşmazlıklarda, davalara konsolos bakacaktı. Konsoloslar, kendi tercüman ve ulağını seçmekte ve İspanyol gemilerinin güvertelerine çıkmakta özgür olacaklardı. Ayrıca teknesine ve evine İspanyol bayrağı asabilecek olan konsolos ve konsolos vekillerinin evlerinde, Hristiyan dininin talimi serbest olacaktı. İspanya konsoloslu, evinde ihtiyaç duyduğu yiyecek içecek ve diğer şeylerin tedarikinde hiçbir vergi ödemeyecekti. Buna karşılık, Cezayir Dayısı da, İspanya'nın bir limanına geçen saygıdeğer bir kişiyi, aynı imtiyazlara sahip olarak, Cezayir milletinin temsilcisi olarak adlandıracacaktı.

Antlaşmanın iki taraf arasındaki ticarî ilişkileri düzenleyen 2, 3, 7, 18 ve 22. maddelerine göre, İspanyol tacirler, Cezayir'de serbestçe ve

yerlilerden daha fazla ödeme yapmaksızın alışveriş yapabilecek ve aynısı İspanya'nın Alicante, Barselona ve Malaga limanlarında ticaret yapan Cezayirli için de geçerli olacaktı. Tacirlerin mallarını satamamaları durumunda, mallar vergisiz bir şekilde tekrar gemiye yüklenebilecekti. İspanya'daki Cezayirli ve Cezayir'deki İspanyollar, Fransızların iki ülkede ödediği miktarda gümrük vergisi ödeyecekti. Cezayir korsanları, İspanyol ticaret gemilerini rahatsız etmeyecek ve ihtiyaç duydukları zaman onlara yardım edecekti. Bu gemilerin ihtar edilmeleri gerekirse, bir filika ile iki adam gönderilecek ve sadece bu adamlar İspanyol gemisinin güvertesine çıkacaklardı. Buna karşılık olarak, İspanyol savaş gemileri, İspanya pasaportuna sahip Cezayir korsanları ile karşılaştığında aynı hükümleri uygulayacaktı. Cezayir ve İspanyol gemileri, tamirat ihtiyacı, kötü hava koşulları, erzak temini ve düşmandan kaçma gibi zaruri durumlarda, birbirlerinin liman ve koylarına girebilecek ve ankraj vergisi ödemeksizin alışveriş yapabileceklerdi.

Antlaşmanın iki taraf arasındaki sığınma ve koruma hukukunu düzenleyen 4, 6 ve 9. maddelerine göre, İspanyol ticaret gemileri, Cezayir ve bağlı yerlerin koylarındaki bir kalenin topları altında, İspanya'nın düşmanları tarafından saldırıya uğrarsa, Cezayir bu gemilerin savunmak ve korunmak zorunda olacaktı. Ayrıca, geminin kumandanına kaçması için zaman kazandırmak amacıyla, düşman gemilerinin limandan ayrılmasına 24 saat izin verilmeyecekti. İspanyol gemilerinin Cezayir kıyılarında batması durumunda, geminin tamir edilmesi ve yüklerinin toplanması için gerekli yardım yapılacak ve yapılan masraflar, yardım edene ödenecekti. İspanyollar, gönüllü olmamaları halinde, gemilerine yükleme yapılmak veya gitmek istemedikleri yerlere seyahat etmek için zorlanmayacaktı. Aynı maddeler, İspanya tarafından, Cezayir gemileri için de uygulanacaktı.

Antlaşmanın esirlikle ilgili koşulları düzenleyen 5 ve 24. maddelerine göre, İspanyol gemilerinde yolcu olan Cezayir'in düşmanları ve Cezayir'in düşmanlarının gemilerindeki İspanyol yolcular, savaşarak direnseler bile, hiçbir koşul altında esir edilmeyecekti. Aynı durum, Cezayir gemilerinde yolcu olan İspanya'nın düşmanları veya İspanya'nın düşmanı olan gemilerdeki Cezayirli yolcular için de geçerli olacaktı. İspanya limanlarındaki Cezayir korsanları ve Cezayir limanlarındaki İspanyol savaş gemileri, kendilerine sığınanları esir veya misafir olarak güvertelerine almayacaklar ve firar nedeniyle cezalandırılmamak koşulu ile onları teslim edeceklerdi.

İki taraf arasında hukukî ilişkileri düzenleyen 13, 14, 16 ve 17. maddelerine göre, taraflardan birinin korsanı, diğerinin bir gemisine zarar verirse, bu korsan cezalandırılacak ve korsanın tabi olduğu taraf, zararın karşılanmasından sorumlu olacaktı. Bir İspanyol ve bir Türk veya Müslüman arasında herhangi bir anlaşmazlık veya tartışma olduğu zaman, dava Cezayir Dayısı'nın Konsey'inde ve konsolosun şahitliğinde görülecekti.

Anlaşmazlık Cezayir dışındaki limanlarında meydana gelirse, oradaki kumandan, tarafların adalete göre anlaşmalarını sağlayacak ve tarafları uzlaştıracaktı. Eğer bir İspanyol bir Türk'ü yaralarsa veya öldürürse, konsolos onaylamaksızın cezalandırılmayacak ve İspanyol suçlunun kaçması halinde ise konsolos bu firardan sorumlu tutulmayacaktı. Ayrıca, konsolos, yazılı olarak kefil olmadığı sürece, tacirlerin veya diğer İspanyol bireylerin borçlarından sorumlu olmayacak ve Cezayir'de ölen İspanyolların malları, konsolosun tanıklığı altında, sahipleri olan İspanyollara veya diğer şahıslara ulaştırılacak ve aynı madde İspanya'ya yerleşmek isteyen Cezayirli için de geçerli olacaktır ((Colección de los Tratados, 1796: 357-364).

Osmanlı Devleti, İspanya-Cezayir antlaşmasına ayrı bir önem atfetmekteydi. Nitekim Ahmed Vasıf Efendi'nin İspanya sefaretı sırasındaki görevlerinden biri de, bu antlaşma hakkında bilgi toplamaktı. Vasıf Efendi, konuyla ilgili olarak sefaretnamesinde şu bilgileri vermektedir:

- Cezayir elindeki 1250 esiri, bu antlaşmanın imzalanmasının ardından, kişi başı 1000 Riyallik bir meblağa karşılık serbest bırakacaktı. Cezayir, bu madde gereğince, ölmüş olan esirler için bile para tahsil etmiştir.

- İspanyollar, ellerinde bulundurdıkları 100 kadar Cezayirli esiri, Fas hâkimi kendilerinden rica etmiş gibi göstererek, serbest bırakmıştır. Bu esirlere bir miktar para verilerek Cezayir'e gönderilmişlerdir.

- Cezayirli antlaşmadan sonra iki İspanya gemisini ele geçirerek, konuyla ilgili antlaşmada madde olmadığını iddia etmişlerdir. İspanya, gemiler için biçilen 40.000 Riyallik meblağı ödeyerek gemileri geri almıştır. Aynı hadise bir kez daha tekrarlanmış ve bu sefer İspanya çok daha büyük meblağlar ödeyerek gemilerini geri alabilmiştir.

- Vasıf Efendi'nin Cezayirli bir kişi ile antlaşmanın içeriği hakkında yaptığı konuşmada, kendisine neden İspanya ile antlaşma yaptıklarını sormuş ve Cezayirli buna karşılık olarak, antlaşmanın en fazla üç yıl süreceğini ve bu süre için toplanan hediyelerin ve malların zararlarını karşıladığını belirtmiştir (Öksüz, 1998: 82-83).

Vasıf Efendi, tüm bunları göz önünde bulundurarak, antlaşmanın Cezayirli için çok bağlayıcı olmadığı kanaatine varmıştır. Vasıf Efendi'nin anlattıklarının doğru ve kesin olarak kabul edilmesi durumunda, Cezayir'in vurdumduymaz tavırlarının, daha antlaşmanın imzalanmasının hemen ardından, İspanya'yı antlaşmayı bozmaya itmekten ibaret olduğu söylenebilir. Antlaşmayı İspanya bozacak olursa, Cezayir, antlaşma yapmak için İspanya'dan aldığı hediyeler sayesinde karlı çıkacaktı. İspanya ise Cezayir'in bu hareketlerine karşın, çok uzun süredir imzalamaya çalıştığı antlaşmayı bozmaya yanaşmamış ve Cezayir'in sebep olduğu sorunları para vererek çözme yoluna gitmiştir.

Cezayir'in bu hareketlerine rağmen, İspanya ile Cezayir arasındaki dostluk ilişkileri, Ağustos 1820'ye kadar devam etmiştir. Ağustos ayı sonlarında, İstanbul'daki İspanya maslahatgüzarı Francisco Javier Perez, Babiâli'ye bir takrir vererek, Cezayir beylerbeyinin iki taraf arasında mevcut dostluğa aykırı olarak bir donanma hareketi gerçekleştirdiğini belirterek, garp ocaklarının İspanya'ya karşı vazifeleri dışında hareketlerinin engellenmesi ve İspanya bayrağına hürmet etmeleri için kendilerine emirler gönderilmesini talep etmiştir. Osmanlı-İspanya antlaşmasına göre, Babiâli, garp ocaklarına barışı tavsiye etmekle yükümlüydü ve barış imzalama kararı ocaklara aitti. Babiâli, 1782 yılında gerekli barış tavsiyesini yaparak yükümlülüğünü yerine getirmiştir. Ancak Perez'in bu talebi üzerine, 5 Ekim'de Hacı Celil Efendi, eski kethüda Mustafa Efendi, eski darphane nazırı, Hüsnü Bey, kethüda ağa ve Reis Efendi arasında bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda, elçinin istediği fermanın gönderilmesinin antlaşmaya uygun olmaması nedeniyle, bu talebin reddedilmesi veya kararın ertelenmesi düşünülmüşse de, bir hükümdarın talebinin reddedilmesinin uygun olmayacağına karar verilerek, Cezayir dayısına, İspanya ile Cezayir arasında imzalanmış olan antlaşmanın hükümlerine riayet edilmesine ilişkin bir mektup gönderilmiştir. Ayrıca, Cezayir yetkilileri, o sıralarda Osmanlı reayasına da gerektiği gibi davranmadığı için kendileri ikaz edilmiştir (BOA, HAT, 457/22520).

Ancak Cezayir dayısı, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki telkinlerini görmezden gelerek, düşmanca hareketlerine devam etmiştir. İspanya ile Cezayir arasındaki sorun, ancak 19. yüzyıl başlarında, Amerika ve Avrupa donanmalarının ve 1830 yılında da Fransız donanmasının devreye girmesi ile çözülebilmiştir (Bowen, 2010: 90-91).

1791 İspanya-Tunus Antlaşması

Garp Ocakları ile İspanya arasında barışı teşvik etmek amacıyla, Babiâli'nin 1782 yılında göndermiş olduğu ferman, Tunus dayısı tarafından da hemen dikkate alınmamıştır. İspanya ile Tunus arasında, Babiâli'nin tavsiye fermanından 9 yıl sonra, 19 Temmuz 1791 tarihinde, 26 maddelik Barış, Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma, Tunus adına, Başkumandan Hamud, Yeniçeri Ağası Ahmed ve Tunus Dayısı İbrahim tarafından 1791 yılının Ocak ayı başında; İspanya adına ise Başvekil Joseph Moñino ile Kral IV. Carlos tarafından, 19 Temmuz 1791 tarihinde onaylanarak yürürlüğe girmiştir (Tratado de Paz, Amistad y Comercio Ajustado el Rey Nuestro Señor y el Bey y la Regencia de Tunez, 1791: 3-31). Ayrıca İspanya Kralı IV. Carlos ve Tunus Dayısı İbrahim, antlaşmaya riayet edeceklerine ve üzerinde anlaşılan maddeleri koruyacaklarına söz vermiştir.

Antlaşmanın iki taraf arasında barışı tesis eden 1, 20, 22, 24 ve 26. maddelerine göre, imzalanan antlaşma İspanya ve Tunus'ta ilan edilecek ve iki

taraf da düşmanlık ve kötü niyetlerinden vazgeçerek, vatandaşları arasında barış ilişkilerini teşvik edecekti. Antlaşmanın ihlal edilmesi durumunda, zarar gören taraf antlaşmayı iptal etmeden önce, hükümete nedenlerini açıklayacak ve kendisine yapılan adaletsizliği ispat edecektir. Ve eğer antlaşma bozulursa, Tunus'taki İspanya konsolosu ve diğer İspanyollar, üç ay içerisinde, hesaplarını ve işlerini düzenlemek için özgürce istedikleri yere gidebilecek ve daha sonra güvenli bir şekilde Tunus'tan ayrılabilirlerdi.

İki taraf arasında tarafsızlığı düzenleyen 11. maddeye göre, Tunuslular, İspanya'nın düşmanlarına cephane veya silah yardımı yapmayacaktı ve bu milletlerin sadece su ve erzak temini için Tunus limanlarına girmesine izin verilecekti. Bu gemiler, bayraklarını asamayacakları gibi, İspanya üzerine gitmeden önce bu limanlarda silahlanmayacaktı. Eğer Tunus'un düşmanı olan bir millet, herhangi bir İspanyol gemisinde, bir Tunusluyu esir alırsa, İspanya sarayı, bu esirlerin iadesini talep edecek ve onları sahip oldukları mallarla birlikte Naipliğin konsolosu aracılığıyla geri gönderecekti. Eğer bunu başaramazsa, İspanya sarayı, Tunusluya zararını karşılamayı taahhüt edecekti ve aynı koşullar, İspanyollar için de geçerli olacaktı.

Antlaşmanın konsolosluk işlerini düzenleyen 13, 14, 15 ve 18. maddelerine göre, İspanya konsolosu ve diğer İspanyollar, evinde özgür bir şekilde Hristiyan dinini talim edebileceklerdi. Buna karşılık olarak, İspanya'daki Tunuslular İslam dininin gereklerini evlerinde yerine getirebileceklerdi. Tunus'taki İspanya konsolosu, kendi milletinden tercüman ve ulak atayabilecekti. İspanyollar arasında bir anlaşmazlık olursa, davaya konsolos bakacaktı. Konsolos, limanda demir atmış veya yola çıkmak üzere olan herhangi bir İspanyol bayraklı gemiyi ziyaret etmek isterse, hiçbir engelleme olmaksızın geminin güvertesine çıkabilecekti. Ayrıca isterse, evine İspanya bayrağı asabilecekti. İspanya konsolosunun evine gidecek tüm erzak ve diğer şeyler, vergiden muaf olacaktı ve İspanya konsolosu ve İspanyollar, Tunus'a kendi kullanımları için, şarap ve likör getirebileceklerdi. Ayrıca, Roma'dan Tunus'a geçen bütün keşişler, İspanya konsolosunun koruması altında olacak ve herhangi bir engel olmaksızın, dinlerini öğretebileceklerdi.

İki ülke gemilerinin ve limanlarının selamlaşması ile ilgili hükümleri içeren 23. madde Cezayir ve Trablus ile imzalanan antlaşmalardakiyle aynıdır. Buna göre, İki tarafın savaş gemileri, diğerinin limanına girerken, top atışı yaparak, liman kumandanını selamlayacaklardı ve aynı selamlaşma, İspanyol ve Tunus savaş gemileri arasında da karşılıklı bir şekilde yapılacaktı.

İki tarafın ticarî ilişkilerini düzenleyen 2, 8, 9 ve 10. maddelere göre, Tunus limanlarına giden, İspanyol bayraklı gemiler, polonyalılar ve üç direkli yelkenliler, ankraj vergisi olarak sadece 25 peso ve gümrük bekçilerinin ücreti olarak da 5 peso ödeme yapacaklar ve kendilerinden başka

bir ödeme yapılması istenmeyecekti. Tunus limanlarına su tedarik etmek veya erzak almak için giden İspanyol gemilerinden, ankraj vergisi talep edilmeyecek ve bu gemiler rahatsız edilmeyecekti. Tunuslular, İspanya'ya getirdikleri mallar için diğer Müslüman devletlerle ve İspanyalılar da Tunus'a getirdikleri mallar için Fransızlarla aynı oranda gümrük ödeyeceklerdi. İspanyollar, gönüllü olmadıkları halde, gemilerine mal yüklemeye veya istemedikleri yerlere seyahat etmeye zorlanmayacaktı.

İspanyollar Tunus'a veya Tunuslular İspanya'ya getirdikleri mallarını satamamaları durumunda, bir yıl içerisinde, vergisiz bir şekilde bir İspanyol veya Tunus gemisine yükleyebilecekti. İki taraf da diğerinin mevcut ticarî yasaklarına ve yönetmeliklerine uyacaktı. İspanyollar, Tunus'un düşmanı olan bir devletin mallarını Tunus'a getirirse, bu mallar için %10 gümrük vergisi ödeyecekti. İspanya'ya alışveriş için giden bütün Tunuslu tacirler, ilk önce rutin karantina için Mahon'a geçecekti ve İspanya karantina merkezini değiştirirse Tunus tacirleri yeni merkeze geçecekti.

Tunus'un herhangi bir savaş veya ticaret gemisi, su ve erzak temini, tamir veya geçici sığınma ve düşmandan kaçmak için, İspanya'nın bütün limanlarına girebilecek istediği kadar bu limanlarda kalabilecekti. Tunus korsanları, denizde İspanyol ticaret gemileri ile karşılaşılırsa, pasaportlarını kaydedecekler ve herhangi bir hile bulmadıkları sürece, onları rahatsız etmeyecekler ve seyahatlerinden alıkoymayacaklardı. Pasaportların kontrolü gerekirse, korsan gemisi kaptanı, bir filika ile iki adamını gönderecek ve bu adamlar silahsız olarak güverteye çıkacaktı. Aynı koşullar, İspanya savaş gemileri kumandanları tarafından, Tunus ticaret gemilerine yapılacak ziyaretlerde ve pasaport kontrollerinde geçerli olacak ve İspanya konsolosluğunun pasaportunu taşıyan kaptanlar geciktirilmeyecek ve yollarına devam etmelerine izin verilecekti.

Antlaşmanın sığınma ve koruma hukukunu düzenleyen 3, 4, 7 ve 12. maddelerine göre, herhangi bir sebepten ötürü, tarafların savaş veya ticaret gemileri bir diğerinin limanlarına sığınır, dostça karşılanacak ve kendilerine iyi muamele edilecekti. Bu gemilerin kaptanları, herhangi bir engelleme olmaksızın, tedariklerini yapabilecek ve gemileri veya mürettebatları için ihtiyaç duydukları her şeyi cari fiyat üzerinden satın alabileceklerdi. Eğer Tunus'un herhangi bir limanında İspanyol ticaret veya savaş gemilerine herhangi bir düşman gemisi tarafından saldırılırsa, bu gemiler bölgedeki toplar ile savunulacaktı ve limandaki kumandan, düşman gemilerini iki gün alıkoyarak, İspanyol gemilerinin uzaklaşmasına zaman kazandıracaktı. Tunus kıyılarında herhangi bir İspanyol gemisinin batması durumunda, mürettebat kurtarılarak karaya çıkarılacaktı. Tunuslular batan geminin kurtarılmasına da yardım edecek ve kurtarılan mallardan ve eşyalardan ve diğer tarafa yapılan yardımdan ötürü herhangi bir vergi talep etmeyecekti. Eğer kurtarılan mallar Tunus'ta satılırsa, bu mallar vergilendirilecekti. Ay-

rica İspanyollar, yapılan yardımlara karşılık, ödeme yapacaktı. Bu hususlar, İspanya liman, iskele ve kıyılarında, Tunuslular için de geçerli olacaktı.

Antlaşmanın esirlikle ilgili yasal yükümlülükleri belirleyen 5 ve 6. maddelerine göre, Cezayir ve Trablus'un veya diğer bir milletin İspanya ile savaşa tutuşarak, bir İspanyol gemisini ele geçirmesi ve esir ettiği mürettebatını Tunus'a getirerek köle olarak satmaya kalkması durumunda, Tunuslular onları satın almayacak ve Tunus'ta satılmalarına da engel olunacaktı. İspanyol gemilerinde Tunus'un düşmanlarının gemici sınıfından vatandaşlarına rastlandığında, bunlar rahatsız edilmeyecek, ancak bunlar mürettebatın üçüncü sınıfına geçirilmeyecek ve eğer geçerse tutuklanarak esir edilebilecekti. Tunuslular, bir düşman gemisinde herhangi bir İspanyol tacir veya yolcu bulursa, pasaportunun içeriğine ve yük poliçesine itibar edilerek, bu tacirlere veya eşyalarına dokunmayacaktı. İki taraf konsolosu da, bir esirin birbirlerinin savaş gemilerine sığınma taleplerinden sorumlu olmayacaklardı. Bu koşullar, karşılıklı olarak uygulanacaktı.

Antlaşmanın hukukî ilişkileri düzenleyen 16, 17, 19 ve 21. maddelerine göre, bir İspanyol ile bir Türk arasında kavga çıkarsa, davaya Tunus Dayısı tarafından, İspanya konsolosunun şahitliğinde bakılacaktı. Eğer bir İspanyol, bir Türk'e darp etmekten suçlanırsa, davası görülürken İspanya konsolosu hazır bulunmadığı halde, bu kişi mahkûm edilemeyecek veya cezalandırılmayacaktı. Dava görülürken, bu kişi kaçarsa, konsolos bu firardan sorumlu olmayacaktı. İki taraf konsolosu da, birbirlerinin ticaret gemilerine bir firarinin sığınması durumunda sorumlu tutulacaklardı. Deniz üstünde bir tarafın korsanının diğer tarafın gemisini rahatsız etmesi durumunda, zarar veren korsanlar, suçlarının oranına göre cezalandırılacaklardı.

Eğer bir İspanyol'un bir Türk'e bir miktar borcu olursa, İspanya konsolosu, yazılı olarak kefil olmadıkça, bu borçtan sorumlu olmayacaktı. Eğer bir İspanyol vatandaşı Tunus'ta ölürse, İspanya konsolosu onun mallarını mirasçılarının lehine düzenleyecekti. Aynı şekilde bir Tunuslu İspanya'da ölürse, malları, mirasçılarına ulaştırılacaktı (Tratado de Paz, Amistad y Comercio Ajustado el Rey Nuestro Señor y el Bey y la Regencia de Tunez, 1791: 3-31).

Sonuç

İspanya, bu üç antlaşma sayesinde, Garp Ocakları ile yaptığı yaklaşık 300 yıllık mücadeleyi sonlandırdı ve Akdeniz'de güvenliğini sağladı. Antlaşmaların ardından, İspanya, dikkatini Fransa'da başlayan ihtilale ve Akdeniz'deki ticaret hacmini yükseltmeye vermiştir. Ancak, 1840'lara kadar Avrupa meseleleri ile ilgilenmek zorunda kalan İspanya, bu antlaşmalardan istediği gibi faydalanamamıştır. Bu süreç zarfında antlaşmalarda çıkan anlaşmazlıklar, Osmanlı Devleti aracılığıyla çözüme kavuşturulmaya

çalışılmıştır. Bu antlaşmalar sayesinde İspanya, Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu antlaşma sırasındaki temel hedefine ulaşmış ve kendisine ve koruması altındaki tacirlere karşı yürütülen korsanlık faaliyetlerinin sona ermesini sağlamıştır. Bununla birlikte antlaşmalara aykırı olarak bazı korsanlık faaliyetleri gerçekleştirilmiş olsa da antlaşmaların şartları gereğince gerekli tedbirler alınmış ve soruşturmalar yürütülmüştür.

Kaynakça

- Archivo General de la Administracion, A.EX., 54/3339.
- Bowen, Wayne H. 2010. The Spanish and Ottoman Empires in the Meditarrenean, 1714-1914. *The Journal of the Middle East and Africa*, 1(1), 84-96.
- Colección de los Tratados de Paz, Alianza, Comercio etc. Ajustados por la Corona de España con las Potencias Extranjeras desde el Reynado del Señor Don Felipe Quinto Hasta el Presente*. 1796. I, haz. Manuel Godoy y Álvarez de Faria, Kraliyet Basımevi, Madrid, 341-353.
- Osmanlı Belgelerinde Cezayir*. 2010. Proje Yöneticisi: Yusuf Sarınoy, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın no: 115, Ankara, 78-79.
- Öksüz, Melek. 1998. Türk-İspanyol İlişkileri Çerçevesinde Ahmed Vasi Efendi'nin İspanya Elçiliği (1787-1788). *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Panzac, Daniel. 2005. "Barbary Corsairs, The End of a Legend 1800-1820", *The Ottoman Empire and Its Heritage (Politics, Society and Economy)*, ed. Suraiya Faroqi- Halil İnalçık, 29, Leiden- Boston, 40.
- Sarıcaoğlu, Fikret. 2002. 1774-1789 Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Dış Politikası. *Türkler*, 12 (Osmanlı), ed. Hasan Celal Güzel vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HAT, 457/22520.
- Tabakoğlu, H. Serdar. 2010. XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İspanya İlişkileri. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Akdeniz Dünyası Araştırmaları Bilim Dalı, İstanbul.
- Tratado de Paz, Amistad y Comercio Ajustado el Rey Nuestro Señor y el Bey y la Regencia de Tunez: Aceptado y Firmado por su Majestad en 19 de Julio de 1791*. 1791. Kraliyet Basımevi, Madrid, 3-31.
- Tratados, Convenios y Declaraciones de Paz y De Comercio Que Han Hecho con las Potencias Extranjeras los Monarcas Españoles de la Casa de Borbon Desde el Año de 1700 Hasta el Dia*. 1843. haz. Don Alejandro del Cantillo, Alegria ve Charlain Basımevi, Madrid, 725-726.

EK -1. 1782 Antlaşması'nın Ardından Cezayir'e Gönderilen Ferman, (Archivo General de la Administracion, A.EX., 54/3339)

جزایر غرب بکریکسی وقاضیسی رفقیسی و عموماً اوجاقلوسنه
خطاباً فرمان عالیشان
دولت علیه ابدی الاستمرار له بولک اسپانیة دولتی بنشیند بودرعه
توگما ویتنا مصالحه مؤید رابطه پذیر حسن نظام اولوب دولت علیه
ابدیام اسپانیة دولتی ایله رابطه پذیر حسن ختام اولان اشبه مصالحه
شیمه ی جزایر غرب وتونس وطرابلس اوجاقلوسنه اخبار و مزبور اوجاقله
اسپانیة دولتی ایله دوستلق اوزره اولغی تاکیداً تقویض و مذکور اوجاقله
صالحه ایله لوی کذویدلوند اولمقدن ناشی انور دخی ذکر اولنان اسپانیة دولتی
ایله مصالحه ایلدکلوند دولت علیه محفوظ و مصالحه لوی مقبول اوله جی
طریقینی موصولی بیلکلوند مبادله اولنان عهدنامه لوده سدرج
و مسطور اولخله دولت مشارالیه عظیم الشان دوستلق و صقوندن
ثبات قدیمیایان و دولت صاحب حشمت و عنوان اولدوغی درکار و سزه
میوین و مولانا و سائر مومی الیه سربینی الدولتین بالاده بیان اولدوغی
اوزره تیمناً تنظیم اولنان عهود و موالات و موافق و مصانات مقتضای
اوزره سزه ذکر اولنان دولت ایله دوستلق اوزره اولغی تاکیداً تقویض
اولوب آق اوجاقله طوفندن دخی دولت مشارالیه ایله بشقه حیه
معاذریه میل و رغبت اولنور ایسه دولت علیه محفوظ اولوب
مصالحه کن مقبول اوله جی آشکار اولمقدن ناشی اعلاماً و افهاماً
و خصوص مزبوره سوزی ترغیباً و تشویقاً شیو فرمان عالیشانم
اصدار و ارسال اولنشدردی سوزک میوین و مولانا و سائر مومی
الیهم سز خصوص مزبور معلومکن اولدوقه اکار عایت ایتکلر و ایتدیرکن
و دولت مشارالیه ایله دوستلق اوزره اولمکن ایله موادمافی الفؤاد
شاهانه می اجوا ایتش اولورسکن و بو خصوص ایچون تونس
و طرابلس غرب اوجاقلوسنه دخی بشقه بشقه اوامرنیفقه
اصدار اولنشدرد

“

Bölüm 12

TARİHİ ROMAN VE FİMLER ARACILIĞIYLA “TARİH BİLİNCİ”NİN OLUŞTURULMASI

*Ülkü Ayşe OĞUZHAN BÖREKÇİ¹,
Filiz ERDEMİR GÖZE², Gülcan IŞIK³*

”

1 Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, ulkuoguzhanborekci@gmail.com. ORCID:0000-0001-8874-2778.

2 Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, filizerdemir50@gmail.com. ORCID: 0000-0001-7665-1537.

3 Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, gulcankarakaya@gmail.com. ORCID:0000-0002-6296-7802.

GİRİŞ

Kültür antropoloğu Rothacker, “tarih bilinci” ya da “tarih duygusu”-nun, “geçmişin olayları ve kişileri ile bağı koparmamak, hatırlamak ve anlatmak” ile ilgili bir temel itki şeklinde algılandığını ifade etmiştir. Schott, “tarih duygusunu, insanın aynı zamanda kültür yaratma yeteneği ile bağlantılı olan temel özelliklerinden biri” olarak değerlendirmiştir. Schott’ın “tarih duygusu” olarak nitelendirdiğine, sosyolog Shils, “geçmiş duygusu” adını vererek, bu konuda “geçmişin bilgileri, geçmişle bağlantı, ona saygı duyulması, taklit edilmesi ya da reddedilmesi, böyle bir zihinsel organ olmaksızın gerçekleşmezdi” sözlerini sarfetmiştir (akt. Assmann, 2001: 69).

Edebi ürünler tarih bilincinin oluşması ve oluşturulmasında önemli bir yer tutmaktadır. Zira edebiyat, diğer kültürel ürünlerle de etkileşim içinde olarak, sadece önceden var olan söylemleri değil, aynı zamanda bunları etkili bir şekilde üreten bir pozisyondadır. Başka bir ifadeyle edebiyat, bir kültür tarafından bilginin hikâye edilmesini içeren kültürün olduğu kadar tarihin de belleğidir. Öyle ki yazı, hem belleğin eylemi hem de yeni bir yorumlamadır. Bir kültürün hâlâ mevcut olan metinlerle bağlantısı, bu kültürün kapsadığı bellek kavrayışıyla karşılıklı bir ilişki üzerinde ayakta kalmaktadır. Yazarların metinleri, kendilerine veya diğer kültürlerle ait hem şimdiki hem de geçmişteki diğer metinleri resmetmektedir. Dolayısıyla kurgusal bir yapıya sahip edebi türler ve bellek arasında çarpıcı bir ilişki bulunmaktadır. Onlar, imgelerle objelerin hem varlığına hem de yokluğuna tekabül ederler (Lachmann, 2008: 301-304). Edebiyatçı, bu noktada tarihsel bir olguyu tekrar inceleyerek, onu yeni bir kurgu ortamına dahil eder. Ancak her ne kadar kurgu olsa da, genelde edebiyat özelde roman aracılığıyla toplumsal hafıza içerisinde yer alan bazı gerçekler dile getirilir, belki de bu şekilde hatırlatma yoluna gidilir (Soğukömeroğulları, 2010: 162). Diğer taraftan edebiyatçılar için zengin birer kaynak olan tarihi vakalardan beslenen romanlar, okuyucularda milli ve estetik bir duygu oluştururlar (Doğramacıoğlu, 2011: 404). Nitekim tarihte yaşanmış olay ve eylemlerin aktarıldığı edebi eserler, okuyucunun belleğinde bir takım değerlerin yerleşmesinde etkili olur (Kavaz, 2012: 104).

Toplumun ortak belleğini oluşturan, geçmişinden kalanı, süregelen ve ne yaptığını ifade etmenin bir aracı olan edebi anlatılar; konu aldığı dönemin pek çok açıdan çekilmiş fotoğrafıdır. Nitekim edebi eserler, gelecek için tarihsel bir anlam yüklenir ve geçmişle geleceği buluşturma noktasında oynadığı rol bakımından büyük bir önem taşır. Başka bir deyişle birey, kendisi ile ait olduğu millet arasında tarih duygusu aracılığıyla bağ kurarak bir bütünlüğe ulaşabildiğinden, tarih ile roman sanatı arasında yakın bir bağ bulunmaktadır. Bu iki kavram insanın geçmişe ait macerasını, karşılaştığı durum ve olaylara ilişkin serüvenini kaleme alarak işlemesi

bakımından da birbiriyle sıkı ilişkilidir. Zira roman sanatında kişiyi ve mekânı çevreleyen zamandır ve tarih de bu geçmiş zaman kavramının bir bölümünü karşılar (Erol, 2012). İnsanın içinde yer aldığı grup veya toplumun normlarına veya davranış modellerine katılımını sağlayan sosyalleşme sürecinde (Bilgin, 2001: 7) tarihi romanlar, toplumun mevcut norm ve referans sistemlerine bağlanmasına aracılık eder.

Edebi anlatılarda olduğu gibi, sinema da toplumsal hafızanın oluşturulmasında önemli bir kaynak olarak işlev görmüş ve kolektif bir tarih algısının inşa edilmesinde sıklıkla tarihi filmlerden yararlanılmıştır. Yapılan çeşitli araştırmalar, tarih öğretiminde ve öğreniminde sinemanın etkin bir biçimde kullanıldığını göstermektedir. Kracauer (2011: 252, 272), sırf geçmişini konu edinen tarihsel filmlerin çoğunu kendi çaplarında birer göz kamaştırma girişimi olarak nitelendirse de tarihi filmleri görüntülü birer tarih dersi olarak adlandırır. Sinemanın, geçmişi şimdiki zaman gibi gösterme ve yüzeyler ile mekânlar aracılığıyla geçmişte kalan bir çağın ruhunu hissettirme potansiyelinin önemli olduğu düşünen Burke (2003: 173-176), sinemanın tarihsel bir kaynak olarak kabul edilmesinin gerekliliği üzerine odaklanmıştır. O'na göre her şartta sinemacıların olaylara kendilerine göre bir yaklaşımları vardır ama sinemanın tanıklığını da unutmamak gerekir. Bazı araştırmacılar, sinema filmlerinin, tarih çalışmalarının temelini oluşturan yazılı kaynaklardan herhangi bir farkının olmadığını savunmaktadırlar. Buna göre, kurgu da olsa tüm bu görsel yapıtların birer belgesel niteliği taşıdığı dile getirilmektedir (Ellis, 2014: 14-21),

Ulusal kimliğin oluşturulması açısından önemli olan olayların tarihi filmlerde, hem moral kaynağı hem de ortak ahlâk biçimi olarak da sıklıkla kullanılması (Landy, 2001: 5,8), tarihsel filmin siyasi bilinç oluşturmada ayrı bir kapasitesinin (Landsberg, 2013: 11) olması ve ulusun imajında merkezi bir rol oynayarak bu konuda umulandan daha fazla bilgi vermesi (Burgoyne, 1997: 122), sinema-tarih ilişkisine ilgiyi artırmıştır. Sinema ve tarih gibi iki önemli alan, bilimsel araştırmalara ve sistematik incelemelere de konu edilmiştir. 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında Avrupalı ve Amerikalı tarihçilerin çeşitli üniversitelerde katıldığı toplantılarda, özellikle tarihi belgeselin üretilmesi, alımı ve değeri, aktüel filmin tarihsel bir kaynak olarak nasıl değerlendirileceği ve filmlerin sınıflarda eğitim amaçlı kullanımı olmak üzere üç konu üzerinde yoğunlaşmıştır (Rosenstone ve Parvulescu, 2013: 2). Sinema-tarih ilişkisine odaklanılan araştırmalarda, birbirinden çok farklı değerlendirmeler dikkati çekmektedir. Sinemanın neden tarihe başvurduğu, tarihçilerin bu konudaki görüşleri, sinemanın tarih eğitiminde kullanımı ve tarih bilincini oluşturmaktaki rolü, ele alınan konulardan sadece birkaçıdır.

Sinema ve tarih arasındaki kesişim noktaları çoktur ve günümüzde sinema, tarihin anlatımı için yeni bir biçim oluşturmaktadır. Film, tarihi

yazılı arşivlerden bir ölçüde kurtararak gayri resmi bir karşı tarihin oluşturulmasına hizmet etmektedir. Böylece film, resmi tarihin karşısında etkin bir denge rolü oynayarak bir bilinçlenme faaliyetine yardımcı olmaktadır (Ferro, 1998). Tarihsel filmlerin tümünün kurgusal olduğu, bundan dolayı kayıtlara dayansa bile, gösterdikleri şeyin büyük kısmını hayali bir şekilde yeniden inşa ettikleri de öne sürülen görüşlerdendir (Sorlin, 2001: 38). Tarihsel filmleri drama, deneysel ve belgesel olmak üzere 3 kategoriye ayıran Rosenstone (2001: 52-53), en yaygın kullanılan formun drama olduğunu ve tarihsel film denildiğinde de ilk akla gelenin muhtemelen tarihsel drama olacağını ifade eder. O'na göre, tarih filmlerini geçmiş tartışmalarında yok saymak, geçmiş olayları anlamak için önemli bir faktörü devre dışı bırakmaktır.

Tarihsel filmleri değerlendirirken çeşitli açılardan olumlu taraflarını ortaya koyan Landsberg (2013: 12,27), geçmişe karşı yükümlülük veya sorumluluklarını ciddiye alan tarihi filmlerin, betimlenen olayların gerçekliğe sadakatini büyük oranda sürdürdükleri ve bu yüzden kolay kolay propagandaya indirgenemeyeceklerini söyler. Tarihsel filmlerin eğlendirmekten daha çok eğitime potansiyeline sahip olduğunu, böylece seyircisini politize edebildiğini ve gelecekteki siyasi katılımı gerçekleştirebilmek için geçmişin travmalarını harekete geçirebileceğini ifade eder. Bu noktada sinemanın tarihle ilişkisinde siyasetin temel belirleyici unsurlardan biri olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Sinema, tarihe erişebilir olmanın kolay, zahmetsiz ve popüler bir yolu olduğu için, bu yolla tarihe ulaşanlar, sinema üzerinden sadece filmi değil, tarihi de yeniden tartışmaya açarlar. Bu tartışma günün politik, kültürel ve toplumsal eğilimlerini de içerir (Genç, 2010: 72-73). Dolayısıyla bugünün dünyasını geçmişte geçen filmlerde de bulmak mümkündür. Sinemadaki tarihi, geçmişin bir yansıması değil de bir inşası olarak ele aldığımızda, siyaset, ideoloji, ekonomi ve toplumsal gelişmeler bu alana dahil olmaktadır. Bu açıdan tarihsel filmler, diğer sinema türlerinden daha büyük bir hassasiyetle eleştirel yaklaşılan, çokça tartışılan ve günlük siyasetin bir parçasına dönüşebilen filmler olarak da kabul edilmektedir (Duruel Erkilic, 2014: 22). Yanı sıra bu filmler, birtakım tarihi olayların belleklerden silinip gitmesine engel olmakta ve söz konusu yönleriyle de tarih bilincinin oluşturulmasında önemli roller üstlenmektedir.

Bu bilgilerden hareketle araştırmada, aynı tarihi olayı ele alan *Estergon Kalesi* adlı roman (Enver Benhan Şapolyo) ile *Akma Tuna / Estergon'un Fethi* (1972, Kemal Kan)¹ isimli tarihi film analiz edilmiştir. Çalışmada, edebi bir anlatı türü olan tarihi romanlarda ve tür sineması-

1 Akma Tuna / Estergon'un Fethi filmi de 1529 yılındaki Viyana Seferi sırasında fethedilen Estergon Kalesi'ni öyküsünün merkezine yerleştirmiştir. 1972 yapımı filmin yönetmeni Kemal Kan'dır. Eser ve Senaryo: Nilüfer Badur ve Adem Ayral Oyuncular: Serdar Gökhan (Çal Hasan), Feri Cansel (Nadezya) Kazım Kartal (Bölükbaşı Cafer), Tuncer Necmioğlu (Tristian Vitelli), Ekrem Gökçaya (Pal Varday), Şefik Döğen (Aşık), Osman Alyanak (Verben), Nevin Aypar

nın önemli janrlarından biri olan tarihi filmlerde, tarih bilincinin oluşturulmasına dair imgesel yapının hangi anlam örüntülerine sahip olduğu ve okuyucuya/izleyiciye bu minvalde ne yönde mesajlar verildiğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde “Askeri Yapılanma Üzerinden “Tarih Bilinci’nin Oluşturulmasına Yönelik İmgeler”, “Türklerin Hayali: Askerlik, Gazilik ve Şehitlik”, “Türk Kahramanlarının Tipolojisi”, “Estergon Kalesi’nin Fethi başlıklarıyla dört kategori oluşturulmuştur. Bu kategoriler altında inceleme nesnesi olarak seçilen roman ve filmin analizi tematik olarak gerçekleştirilmiştir.

KÜLTÜREL ÜRÜNLERDE TARİH BİLİNCİ: “ESTERGON KALESİ” VE “AKMA TUNA/ ESTERGO’NUN FETHİ”

Askeri Yapılanma Üzerinden “Tarih Bilinci’nin Oluşturulmasına Yönelik İmgeler

Geçmişten gelen değerlerin ve geleneklerin, “şimdiki” zamanda var olanlarla yeniden inşa edilmesi, toplumsal hafızanın oluşumunda önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlamda edebi eserlerde kimi zaman geçmiş bilginin, varolan bilgi düzeyleri üzerindeki olumlayıcı ya da negatif etkisi aracılığıyla devlet ile milletin devamlılığını sağlamaya yönelik temel prensiplerin okuyucuya iletilmesi hedefi güdülmektedir. Örneğin, Jeffrey Olick, ulus-devletlerin oluşumuna belleğin nasıl biçim verdiğini göstermiştir (Fortunati & Lamberti, 2008: 127). Söz konusu hedefin, çalışmada incelenen “*Estergon Kalesi*”nde de olduğu net bir şekilde görülmektedir. Eserin, okuyucunun zihninde özellikle tarih kimlik bilincinin oluşmasını ve pekiştirilmesini amaçladığı düşünülen anlatı yapısında, geçmişten alınan mirasın önemine işaret edilmektedir. Aynı zamanda geçmiş kültürel bir öge şeklinde değerlendirilmiş, bu kaynaktan yararlanılarak gelecekle arasında ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Nitekim geçmişe ait unsurlar gelecek nesillere aktarılmak üzere yeniden ele alınmıştır.

Öncelikle, Osmanlı’nın askeri yapılanmasına ilişkin yapılan betimlemeler dolayısıyla “Türk” kimliğinin ve tarihinin altını çizen sözler dikkati çekmiştir. Örneğin Kastamonu yöresinin “*Oğuz Türklerinin harman olduğu bir yer olduğu*” ifade edilerek, Türklerin tarihine ilişkin coğrafi anlamda bazı tespitler yapılmış (Şapolyo, 1955: 5) ve Osmanlı’nın askeri

(Madam İsabel).

Filmin de yapım yılı olan 1970’li yılların ilk yarısı, Türkiye’nin hem iç hem de dış politikada sorunlar yaşadığı bir dönemi ifade eder. 1970’li yılların başında öğrenci olayları, 12 Mart 1971 yılında verilen muhtıra ve bir ara rejimin yaşanması, uluslararası ilişkilerde başta haşhaş sorunu olmak üzere ABD ile yaşanan krizler ve Kıbrıs meselesi bu dönemin göze çarpan başlıklarıdır. Bu kriz ortamında çekilen film, Çal Hasan isimli bir Türk akıncısının Estergon Kalesi’nin fethedilmesinde gösterdiği kahramanlığı konu edinir. Çal Hasan, padişahın emriyle Estergon Kalesi’ne doğru yola çıkar. Giriştiği bir mücadele esnasında esir düşer. Bu esarettten kurtulur, Türk ordusunun desteği ile Estergon Kalesi işgal edilir. Çal Hasan, aldığı yeni bir emirle Böğürdelen Kalesi’ne doğru yola çıkacaktır.

yapılanması dahilinde Serdengeçti vazifeliliğinin önemine dair vurgularla, okuyucu kitlesinde tarih bilinci oluşturmaya yönelik olduğu düşünülen şu sözler sarf edilmiştir:

“Serdengeçti çok ağır bir vazife olduğu için bu sınıfa devşirmeler gi-remiyor. Ancak orta Anadolu’nun koç yiğitleri yazılabilirdi. Serdengeçti olmak için pehlivan olmak gerekti. Kastamonu’nun çam ormanları içinde doğup büyüyen bu Türk çocukları cihan pehlivanı olmağa namzet delikanlılardı... Kastamonu ve havalisi Türkleri Horasan illerinden gelen Türkmenlerdi. Bu kuvvetli insanlar Kastamonu’dan başlayarak, Ege bölgesinde Yörüklerle, oradan da Rumelinde Deliormana kadar uzayıp gidiyordu” (Şapolyo, 1955: 5). Yine aynı bölümde, dönemin gençlerinin olumlu fiziksel özelliklerine ve güçlerine ilişkin tasvirler yapılmış, Kanuni’nin, bahsedilen özelliklerinden dolayı Osmanlı ordusunda önemli bir yer teşkil eden akıncıları, serdengeçtileri, bu yöreden seçtiği kaydedilmiştir (Şapolyo, 1955: 5). Böylece Osmanlı İmparatorluğu gibi çok milletli bir yapıda Türk unsurunun kökenleri ile değerine işaret edilmiş, geçmişin bilgisiyile, “bugünün” bilincini oluşturmaya yönelik yapılandırmaya gidilmiştir.

*“Estergon Kalesi”*nde Osmanlı ordusunun yapılanması ve askeri eğitim biçimi hakkında da bilgiler verilmiştir. Örneğin askerlerin tokat atma talimleriyle nasıl güçlendirildiği ve terbiye edildiği şöyle aktarılmaktadır:

“Dev Ali ve Gürz İlyası Seymenler Kışlasının bir odasına götürdüler, burada tokat atma talimine başladılar. Türk Sipahileri daima bu şekilde terbiye edilirdi. Bu odanın ortasında mermer bir masa vardı, bu masanın bulunduğu odanın tavanında bir top kandili asılı idi... Dev Ali ve Gürz İlyas bu mermer masanın karşısına geçtiler. Hocalarının gösterdiği şekilde avuçlarını açtılar, sabahdan akşama kadar bu mermer masaya tokat attılar. Bundan maksat elinin iç tarafını kuvvetlendirmek ve bu palayı sıkı kavramaları içindi... Kandil topu talimi ile hücre talimi biter bitmez, bunların eline dört beş kilo ağırlığında birer pala verdiler, elleri bu derecede kuvvetlenen bu askerlere bu ağır pala bir tüy gibi hafif geldi” (Şapolyo, 1955: 14-15).

Yine aynı şekilde serdengeçtilerin kıyafetleri aracılığıyla da gençlerin gücüne ve düşmanlarında uyandıracakları korkuya ilişkin yapılan vurgu dikkati çekmiştir. Eserde, bu unsurlar şu şekilde yer almaktadır:

“Serdengeçtilerin elbiseleri diğer askeri sınıflardan farklı idi. Bunların daima kolları sıvalı ve göğüsleri yaz kış açıktı. Üzerlerinde sırmalı kollusuz birer cepken, bellerinde kırmızı kuşakları bir de mavi şalvarları olurdu. Başlarında burma bir sarık daima yana eğilmiş bir vaziyette dururdu. Bu sarığın içinde de iki kartal kanadı takılı idi. Kış geldiği zaman bunlar palto yerine muhtelif hayvan postlarından yapılmış mantolar giyerlerdi. Ayı postu, canavar postu ve muhtelif av hayvanlarının renkli postlarını

giyerek gayet korkunç olurlardı. Bıyıklarını iri bırakırlar, yatak denilen bir şekilde çeneye doğru aşağı salıverirlerdi. Kollarının ortalarında döğme damgaları bulunurdu. Dev Ali ile Gürz İlyas'ta bu korkunç şekle girmişlerdi. Esasen iri olan bu iki serdengeçti, artık büsbütün korkunç olmuşlar, akıncıların bile dikkat nazarlarını çekiyorlardı” (Şapolyo, 1955: 14).

Askeri eğitim biçimi kapsamında, “Okçular Tekkesi”ne de değinilmiş, buradaki gençlerin hepsinin pehlivan olduğu ifade edilerek, tarihteki okçuluk geleneğinin ve bir kez daha gençlerin gücünün altı çizilmiştir (Şapolyo, 1955: 17). Bu çerçevede “Okçular Tekkesi”nin nasıl bir yapılanmaya sahip olduğu da aktarılmıştır. Üçler, Yediler, Kırklar şeklinde üçe ayrılan bölüğün; ilkinde pehlivanlık, ikincisinde ok atma, üçüncüsünde ise Sipahi ve akıncı harp talimleri verildiği belirtilmiştir (Şapolyo, 1955: 18). Ok atma geleneğinin gelecek nesillere aktarılmasına ilişkin anlatısal yapı eserin muhtelif bölümlerinde konumlandırılmıştır. Örneğin eserin başkahramanı Dev Ali'ye, ok atmasını öğrendikten sonra Fatih Sultan Mehmet döneminde yetişmiş bir ustanın kıymetli okunun hediye edilmesi şu şekilde kaleme alınmıştır:

“.. Bu yay o kadar kuvvetli idi ki, tekkede hiçbir okçu bunu çekemiyordu. Dev Ali oku çektiği zaman pota nişanını delip geçiyordu. Bir günde nişan olarak bir tuğ zilini koydular. Dev Ali'nin oku bunu da deldi, az zamanda büyük bir şöhret kazandı” (Şapolyo: 1955: 29). Eserde savaşlarda kazanılan başarının temel nedenlerine de işaret edilmiştir. Bu çerçevede askeri eğitim sisteminde verilen kuvvetli terbiyeye ve gençlerin aileleri tarafından ferdi bir terbiyeyle yetiştiriliyor olmasının altı çizilmiştir (Şapolyo, 1955: 18). Böylece toplum bünyesinde kalıcı izler bırakan kahramanlık hikayeleri üzerinden, topluma, geçmişte gerçekleştirilen başarılı olayların hatırlatıldığını ve toplum için kurumsal ve ailevi boyutta verilen eğitimin önemine dikkat çekildiğini ifade etmek mümkündür.

Şapolyo'nun eserinde ayrıntılı bir biçimde tasvir ettiği serdengeçtiler, *Akma Tuna/Estergon'un Fethi* filminin de temel karakterlerini oluşturmaktadırlar. Serdengeçti, Osmanlı askeri sisteminde; akıncılar arasında düşman ordusu içine ve kuşatma altındaki kalelere girmek için gönüllü yazılanlar hakkında kullanılan bir tanımdır. Elllerinde kılıçları tehlikeli işlere atıldıkları için “yalnkılıç” ya da “dalkılıç” olarak da anılan bu kişiler, düşman ordusunda kilit noktalara hücum ederek savaştıkları ve dönmelerinden ziyade şehadetleri kesin olduğu için Serdengeçti ismini almışlardır. Filmin kahramanı Çal Hasan da bir Serdengeçtidir ve devleti için seve seve ölümü göze aldığı, filmin açılış sahnesinde dış ses tarafından şu cümlelerle ifade edilmektedir:

“Cihan Padişahı Kanuni Sultan Süleyman Han, Budin'in muhafazasına Hüsrev Bey'i bıraktıktan sonra ordugâhını kaldırıp, süratli bir yürüyüşle 22 Eylül 1529'da Avusturya-Macaristan hududunda bulunan Ovar kasabasına gelir. Devlet yolunda baş alıp baş vermek için kılıç kuşanan

Çal Hasan, şevketli padişahına Estergon kafiri Pal Varday'ın yaptıklarını ulaştırıp, hem iradesini almak hem de Viyana muhasarasında kulluğunu bir kez daha ispat etmek için Ovar kasabasında divana dahil olur”.

Film boyunca Çal Hasan ve diğer akıncıların kahramanlıkları seyirciye aktarılır. Cesur bir savaşçı olan Çal Hasan, Estergon’da Türk sancaklarını dalgalandırmak için yola koyulur ve bu sefer sırasında Estergon Kalesi çevresindeki köylerde öldürülen Türkleri görünce, “*Tanrım beni Türklere karşı insafsızca işlenen cinayetlerin öcünü almadan kurban etme*” diyerek dua eder. Tarihi filmlerde sıklıkla karşılaştığımız sahneler bu filmde de yaşanır. Çal Hasan tek başına çok sayıda düşman askeriyle kılıçla dövüşür ve onları yener.

Ticari bir anlayışla hareket eden, bunun için halkın beğenisinin önemli olduğu, gerçeklik algısının yaratılmaya çalışıldığı popüler sinemada, filmin hikâyesi karakterler üzerinden ilerler ve seyircinin kahramanla özdeşleşerek filmin sonunda da katarsis yaşaması hedeflenir. Popüler bir sinema örneği olan bu film, Çal Hasan’ın bireysel kahramanlık öyküsü üzerine inşa edilse de Osmanlı ordusunun askeri yapılanması ve gücü de seyirciye gösterilmektedir. Nitekim filmde Kanuni Sultan Süleyman, ordularının başında savaş meydanında gösterilmekte ve ordunun, emir-komuta zinciri içerisinde büyük bir disiplinle hareket ettiği çeşitli sahnelerde vurgulanmaktadır. Ayrıca Osmanlı Ordusu’nun ve bireysel olarak da Çal Hasan’ın gücünün aktarılmasında sıklıkla marşlardan yararlanıldığı dikkati çekmektedir. Ordunun genel çekimlerle verilen her görüntüsünde ve Çal Hasan’ın tek başına at üstünde dörtnala koştuğu sahnelerde mutlaka fonda “*Ey Şanlı Ordu*”² ve “*Gafil Ne Bilir (Allah Yoluna Cenk Edelim)*”³ marşları yükselmektedir. Böylece hem görüntüde Estergon’a doğru hareket eden ordunun verilmesiyle hem de fonda yükselen kahramanlık marşlarıyla “Allah yo-

2 Marşın sözleri şu şekildedir:

Ey şanlı ordu, ey şanlı asker /Haydi gazanfer, umman-ı safter /Ey şanlı ordu, ey şanlı asker / Haydi gazanfer, umman-ı safter

Bir elde kalkan, bir elde hançer /Serhadde doğru ey şanlı asker /Bir elde kalkan, bir elde hançer /Serhadde doğru ey şanlı asker

Derya da olsa her şey muzaffer /Dillerde tekbir, Allah’u ekber /Derya da olsa her şey muzaffer / Dillerde tekbir, Allah’u ekber

Allah’u ekber, Allah’u ekber /Ordumuz olsun daim muzaffer /Allah’u ekber, Allah’u ekber / Ordumuz olsun daim muzaffer

3 Marşın sözleri şu şekildedir:

Gafil ne bilir neşe-i pür şevk-i vegay-ı /Meydan-ı celâdetteki enver-i sefayı /Merdan-ı gazâ aşk ile tekbirler alınca/ Titretti yine rûy-i zemin arş u semâyı

Allah yoluna cenk edelim, şan alalım şan /Kur’an’da zafer vâdediyor Hazret-i Yezdân

Emr eyledi hallâk-ı cihan harb u cihâd /Hep cenk ile yükselmede ecdadımın adı /Dünyaları feht eyleyen ecdadımız elhak/

Âdil idi hıfz eyler idi hakkı ibâdî

lunda cenk eden” Türk askerinin “her daim muzaffer olacağı” müjdelendirilmektedir.

Kellner’in ifadesiyle filmler (2013: 16, 27), tarihteki bir dönemin gerçekliklerinin oldukça aydınlatıcı olan toplumsal göstergeleri olarak kabul edilmelidir. Zira film yaratıcıları bir dönemin olaylarını, korkularını, hayallerini, umutlarını ele alarak o dönemin toplumsal gerçeklerini ve deneyimlerini sinemada ifade ederler. Bu yönleriyle sinema filmi de bir dönemin toplumsal ve siyasal tarihinin tercümesine yardımcı olabilir. Ticari sinemanın bir örneği olarak *Akma Tuna/Estergon’un Fethi* filmi de çekildiği dönemin gerilimlerini, korkularını, beklentilerini yansıtmaktadır. Türkiye’nin iç ve dış politikada çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldığı bir dönemde seyirciyle buluşan bu film, yansıttığı kahramanlık temsiliyle kamuoyuna geçmiş üzerinden mesaj vermektedir.

Türklerin Hayali: Askerlik, Gazilik ve Şehitlik

Türk devletlerinin en eski dönemlerden beri askerliğe ve orduya verdiği önemin, “*Estergon Kalesi*”nde, çocukluk hayali şeklinde ele alınarak işlendiği görülmüştür. Nitekim eserin başkahramanı olan Dev Ali’nin ve Gürz İlyas’ın orduya serdengeçti olarak kabul edilmelerinin ardından, yaşadıkları sevinç üzerinde durulmuş ve henüz “*akıncı yamağı*” bile olmayan Dev Ali’nin mutluluğu, “*Allah bu günleri de bize gösterdi. Çocukluğumdan beri en büyük emelim akıncı olmaktı*” sözleriyle dile getirilmiştir (Şapolyo, 1955: 7).

Eserde, gençlerin asker olmaya yönelik hayallerinin, ebeveynler tarafından da paylaşıldığına ve desteklendiğine dair tespitler yapılmıştır. Nitekim orduya kabul edilen Dev Ali’nin babası, bu duruma ilişkin tutumunu “... bir ata sözü vardır evladım. Yetişirse el beğensin, yetişmezse yer beğensin! Benim evladım yetişipte kahraman olursa, onu el, yani memleket beğenecektir, ben o zaman iftihar edeceğim, bir şeye muvaffak olamazsan seni yer beğensin, ölüp git daha iyi...Eğen korkar da harpten kaçarsan hakkımı sana helal etmem. Evime gelirsen seni elimle ben öldürürüm” sözleriyle belli etmiştir (Şapolyo, 1955: 8-9). Zira Kanuni’nin namzet askerlerinden Dev Ali’nin, babası, Yavuz Sultan Selim’in askeridir. Dev Ali’nin annesi de babasına benzer bir yaklaşım sergilemiş, oğlunu bugünler için doğurduğunu ve Allah yoluna kılıç salladığı takdirde sütünü helal edeceğini, “*kâfirden korkarsa*” haram olacağını, söylemiştir (Şapolyo, 1955: 9). Buna göre anaların evlatlarını cenk etmek üzere doğurduklarını ve bu gayenin Türk aile geleneğinde ne denli önemli olduğuna işaret edildiğini ifade etmek mümkündür. Diğer taraftan söz konusu karakter, anne ve babasının kaygılarına, “*bu güne kadar siz korkmadınız ki, oğlunuz korksun... Sizin temiz kanınızı ben de taşıyorum. O cevherden doğdum. Türk hiçbir*

zaman yılmaz” sözleriyle cevap vermiştir (Şapolyo, 1955: 9). “Cesur” ve “azimli” Türk imgesinin öne çıkartıldığı bu cevap kapsamında bir taraftan asker olmanın bir aile geleneği ve övünç meselesi olduğuna ilişkin vurgular, bir taraftan da bu değer yargılarının eserin hedef kitlesini oluşturan okuyucuya benimsetilmesine yönelik üslup dikkati çekmiştir.

Ailelerin ve gençlerin askerliğe yönelik bu tutumları çerçevesinde eserde ele alınan unsurlardan biri de askere gitme sürecinde gerçekleştirilen geleneklerdir. Eserde bunlara yer verilmesinin arkasında yatan nedenlerden birinin, geleneksel değerleri ve ritüelleri⁴ yeni nesillere aktarmak olduğu düşünülmektedir. Örneğin *“hiçbir milletin ananesinde olmayan ve gençlere bir gayret ve kahramanlık aşıl原因 gazilik kınası”*na ilişkin ritüeller şu şekilde aktarılmıştır:

“...Akşam olunca kasabanın ihtiyarları ve akrabaları geldiler. Onlara sofra kuruldu. Yenildi ve içildi, sonra Dev Ali’yi ortaya aldılar. Hoca bir dua okudu herkes amin! Dedi. Bundan sonra Dev Ali’nin sağ elinin üç parmağının ucuna kına sürdüler... Hoca ona: Bak oğlum, bu günden itibaren sana gök’ün kapısı açıldı. Şehit olursan melekler seni alıp Peygamberlerimiz Muhammet Mustafa’nın Otağına misafir edeceklerdir. Gazi olursan dünyada ve ahrette Allahın sevgili kulu olacaksın. Sen bu günden itibaren Allahın sevgili kulusun seni bu aile büyük Yaratıcıya emanet etti. Seni koruyacak Hazreti Allah’tır...” (Şapolyo, 1955: 10).

Eserde, gazilik kadar önemsenen bir diğer konu şehitliktir. Bu bağlamda ailelerin, savaşa katılan evlatlarının geri dönmeyeceğini bilmelerine rağmen, büyük bir sevinçle onları askere göndermeleri olumlu bir yaklaşım biçimi olarak sunulmaktadır. Nitekim gazilik kınasının yanı sıra, şehitlik kınasına ilişkin gerçekleştirilen geleneksel uygulamalara yer verilen kısımda, imparatorluğun büyümesi, korunması için canlarını veren şehit askerlerin analarının çoğu, *“yiğit oğullarını”* bir daha kucaklayıp öpemeyeceklerinin farkında olmalarına karşın, onların askere gitmesini mutlulukla karşılamaktadırlar (Şapolyo, 1955: 12). Bu anlamda eserin alt katmanlarında hem geçmişte hem de gelecekte devletlerin büyümesinde ve güçlenmesinde bu zihniyete sahip bireylerin önemli bir yeri olduğuna dair mesajların verildiğini ifade etmek mümkündür.

Tarihi olaylara yapılan göndermeler aracılığıyla eserde, okuyucuda oluşturulmaya ya da güçlendirilmeye çalışılan bir diğer duygu vatan sevgisidir. Nitekim insanoğlunun en büyük şerefine bir vatana mensup olması olduğu ve vatani olmayanların izzetinefisten yoksun olduğu ifade edilerek, vatani olmayan insanlar, yalnız hayvanlar olarak nitelendirilmiş, vatani

4 Bir grubun kimliğini sürdürmesi için var olan ritüeller, katılımcıların kimliklerine ilişkin bilgi edinmelerini sağlar. “Dünyanın” sürekliliğini sağlayarak grubun kimliğini kurar ve yeniden üretilirler. Her yerde ortaya çıkan düzensizlik ve çürüme eğilimine karşı düzen ritüel yoluyla korunur (Assmann, 2001: 142).

olmayanların devletten, medeniyetten yoksun olduğu, medeniyete sahip olanların yurdunda esir gibi yaşadığı ve şerefli bir tarihlerinin olmadığı dile getirilmiştir (Şapolyo, 1955: 20).

Vatan sevgisi ve vatan için ölümün seve seve göze alınması *Akma Tuna/Estergon'un Fethi* filminin de ana temalarından birini oluşturmaktadır ve filmin olay örgüsü içerisinde önemli bir konu olarak dikkati çekmektedir. Filmin çeşitli sahnelerinde hem Çal Hasan'ın repliklerinde hem de orduda görev yapan diğer askerlerin konuşmalarında vatan için savaşmanın ve vatan uğruna ölmenin ne kadar yüce bir duygu olduğu sıklıkla seyirciye gösterilmektedir. Örneğin Çal Hasan, ağır işkencelere maruz kaldığında dahi “*Türk vatani, namus ve şerefi için seve seve ölür*”, “*Ben Türküm. Türk olarak cenk meydanlarında öleceğim*”, “*Ya düşmanı kahreylerek Türk sancağını Estergon Kalesi burçlarında dalgalandırırım ya da ben kahrolup giderim. Yarabbi bizi muzaffer eyle*”, “*Gaziler, milletimiz uğruna kanımızı akıtmaya gidiyoruz*” şeklinde konuşmakta, Akıncılar da “*Cenk edip muzaffer olacağız. Cenk edip ölmesini bileceğiz*” diye hep bir ağızdan haykırmaktadırlar. Görüldüğü üzere, “gazilik” ve “şehitlik” vatan/millet sevgisinin ifade edilmesinde çok önemli iki kavram olarak filmde sunulmaktadır.

Edebiyatta olduğu gibi sinema açısından tarih, hedef kitlenin yönlendirilmesinde ve güncel birtakım mesajların verilmesinde de önemli bir kaynaktır. Romanlar ve filmler, iyi yorumlandığında ve bir bağlama oturtulduğunda belli başlı tarihsel kişilikler, olaylar ve dönemlerle ilgili önemli içgörüler sağlayabilirler. Bunların yanı sıra söz konusu ürünler, yaşanan dönemle ilgili alegoriler sunabilir. “Alegori, günümüzün tarihi olaylarını anlamak amacıyla yorumlanabilen bir fantezi veya hikaye anlatma biçimidir, mecazi bir temsil tarzıdır” (Kellner, 2013: 31). Bu film de dönemin siyasi söylemlerinin tahvil edildiği ve dönemin alegorisini yansıtan bir anlatı olarak kabul edilebilir. Nitekim daha önce aktarıldığı üzere, filmin çekildiği tarih, sadece iç politikada değil özellikle dış politikada büyük sorunların yaşandığı, Türkiye'nin uluslararası arenada kendisini yalnız hissettiği bir dönemi işaret etmektedir. Bu sancılı dönemdeki gelişmeler gözönüne alındığında, diğer tarihi filmler gibi *Akma Tuna/Estergon'un Fethi* filmi de Türk tarihinin önemli başarılarına ve kahramanlıklarına atıfta bulunarak, toplumun milli duygularına seslenmekte, geçmişte olduğu gibi günümüzde de düşmanların var olduğunu ima etmekte ve sonuçta Türk milletinin bunun da üstesinden geleceğinin alegorisini sunmaktadır.

Türk Kahramanlarının Tipolojisi

“*Estergon Kalesi*”nde kahramanların olumlu fiziksel özelliklerine dair tasvirler, eserin genel yapısı içinde dikkati çekmektedir. Onlara ilişkin, “*soyundukları zaman vücutları heykel kadar güzeldi. İnce bir bel,*

geniş omuz, kuvvetli adaleler, bilhassa bileklerindeki kuvvet demiri bükebilecek bir kudrette idi. Bu güzel Türk neslinin beyaz tenli, pembe yanaklı gençlerini seyir etmek ayrı bir zevkti” ifadeleri, buna bir örnektir (Şapolyo, 1955: 5). Yine aynı şekilde, Macar illerine, akıncılık edecek askerlerin at üzerinde daima ok atıp kılıç sallayacakları için sağlam bir vücuda sahip olması gerektiği, bu niteliklerin de Türkmen delikanlılıkların da olduğu telaffuz edilmiş, Osmanlı devletini kuran Kayı kabilesinin bu yöreden Söğüt’e gelen Türkler olduğu öne çıkartılmıştır (Şapolyo, 1955: 6). Burada bir kez daha Türk gençlerinin fiziksel güçlerinin yanı sıra ahlâki anlamda da aynı olumlu özellikleri sergiliyor olmasına işaret edilmiştir. Böylece kültürel belleğin oluşturulması ve pekiştirilmesine yönelik tasvirlerde, tarihi öğelere yapılan vurgularla, gençlerin fiziki ve ahlâki değerleri olumlu bir şekilde temsil etme noktasında geçmişte gösterdiği başarının ve hassasiyetin devamlılık göstererek, eserin hedef kitlesinde de barındırılması gerektiği yönündeki düşünceler aktarılmıştır.

Roman kahramanlarına verilen isimler de dikkat çekicidir. Zira Osmanlı ordusunda serdengeçti olarak savaşıacak gençlerin Dev Ali, Gürz İlyas, Tozkoparan Cafer, Dağdeviren Mustafa gibi isimlerle metaforik olarak temsil edilmesinin hem gençlerinin fiziksel gücüne hem de Osmanlı ordusunun askeri gücüne ilişkin bir eğretilmeye işaret ettiği düşünülmektedir. Diğer taraftan bu tipler, toplumun kaderini değiştirmede önemli bir yer tutan idealist, kahraman, cesur kişiler şeklinde imgelenecek, zor olanı başarabilen portreleriyle, okuyucunun geçmiş algısına ilişkin bu yönde bir mesaj verilmiştir.

Akma Tuna /Estergon’un Fethi filminde de özellikle Çal Hasan’ın beden ne kadar güçlü bir yapıda olduğu düşmanları tarafından dile getirilmektedir. Ancak bu filmde, Türk karakterlerin fiziksel özelliklerinden ziyade kişilikleri üzerinde durulmakta ve bunlar aktarılırken de öteki olarak konumlandırılan düşman askerleriyle karşıtlık oluşturulmaktadır. Filmdeki bütün Türk karakterler olumlu, karşısındaki düşmanlar olumsuz özellikleriyle ön plana çıkartılmaktadır. Filmin kahramanı Çal Hasan, cesur, kuvvetli, fedakâr, vatani, milleti, arkadaşları için ser verip sır vermeyen gibi özelliklere sahiptir. Filmde yer alan diğer Türk karakterler de ölümden korkmayan ve işkence görseler bile konuşmayan tipler olarak sunulmaktadır. Örneğin bir sahnede Kanuni Sultan Süleyman’ın casusluğunu yapan Genç Osman, işkence altında “*Türk akıncısı Çal Hasan’la neredede buluşacaksınız*” diye soran muhafaza “*Beni kendiniz gibi zor karşısında arkadaşını ele verecek kadar alçak biri mi sanıyorsun? Türk ölür, sırrını hiç kimseye vermez*” şeklinde cevap verir ve sonrasında gözleri dağlanır. Anlatı boyunca yönetmen, Türk kahramanları ve karakterlerin temsilinde, hiç bir sahnede olumsuz çağrışımlara sebebiyet verecek bir unsura yer vermez. Estergon Kalesi’nin fethi uğruna herşeyin göze alındığı bir çok

sahne vurgulanır ve bu durumu daha da mitleştirmek amacıyla Türklerin dayanıklılığı, cesareti, hoşgörüsünün altı sürekli çizilir.

Türk kimliğinin kurgulanmasında etkin bir biçimde kale kumandanı ve muhafızların olumsuz özelliklerinden faydalanılmıştır. Nitekim film süresince bu kişiler, korkak, vahşi, beceriksiz olarak betimlenmiş ve özellikle Türk düşmanı oldukları hemen her sekansta, gerek diyaloglarla gerekse dış ses aracılığıyla gösterilmiştir. Örneğin filmin bir sahnesinde, susuz bırakılan ve su isteyen Çal Hasan’a zindancıbaşı “*Gebersin. Türk’e su vermek mi? Emir verseler hemen onu boğarım*” diyerek Türk düşmanlığını göstermekte, başka bir sahnede Türklere karşı nefret, dış sesin “*Kale komutanının adamları, Estergon arazisinde önlerine gelen her Türk hanesine zorla girerek insanlık dışı bir hareketle masum Türkleri insafsızca öldürürler. Türk çocuklarını kılıçlarının ucuna geçirerek köy köy dolaşırlar*” sözleriyle aktarılmaktadır. Dış sesin bu ifadelerinin vurgulanması amacıyla da Par Varday’ın en iyi silahşörlerle Estergon’da ne kadar yabancı varsa yakalanmasını, Türk hanelerinin hepsinin basılmasını, istenilen bilgileri vermedikleri takdirde Türklerin hepsinin öldürülmesini istediği sahne yer almaktadır. Yine kale komutanı Pal Varday’ın, Estergon Kalesi’nin Türklerin mezarı olacağını söylemesi, Türk elçilerinin kellelerinin kesilmesini emretmesi ve bu sahneyi zevk alarak izlemesi, “*Türk’e Türk eti yedireceğim*” ifadesi bu vahşiliğin göstergeleri olarak kullanılmaktadır.

Görüldüğü üzere, Türkleri diğer milletlerden ayırt eden temel özellikleri ve ahlâki yapıları, düşman imgesi üzerinden verilmektedir. Kahraman, cesur, fedakar şeklindeki Türk imgesinin karşına; korkak, beceriksiz, vahşi düşman imgesi konumlandırılmıştır. Leppert’in ifadesiyle (2002: 14, 22) imgeler, maden cevheri gibi kazılıp çıkarılan şeyler değil, belli bir sosyo-kültürel ortam içerisinde belli bir işlev görmesi için inşa edilen şeylerdir. Dolayısıyla imge, tanımı gereği, geçmişi temsil eder/yeniden sunar, fakat sanat şu ya da bu şekilde geleceğe daırdır. İmge ya halihazırdaki durumu istikrarlı kılacak şekilde ya da farklı alternatifleri sunmak suretiyle var olanı değiştirecek şekilde iş görür. Bu çerçevede filmde gerek görünüşel anlamda gerekse konuşmalarda bütün iyi özelliklerin Türk milletine, kötü özelliklerin karşıdaki düşmana atfedilmesi, yüzyıllar boyunca Batı kaynaklarında üretilen ve barbar, vahşi, yağmacı gibi olumsuz tanımlamalarla oluşturulan Türk imgesine, karşıt bir cevap olarak okunabilir.

Ayrıca filmler, herhangi bir durumu yansıtmaktan çok, o durumun tasarlanan belli bir biçimini oluşturmak üzere seçilmiş ve birleştirilmiş temsili öğeler yoluyla birtakım tezler ileri sürer, bunu yaparken, seyirciye belli bir konumu ya da bakış açısını telkin ederler. Eril kahramanlık serüvenleri gibi tematik kalıplar, gerçekliği toplumsal değer ve kurumlarla bağlantılandırarak bunların değişmez bir dünyanın doğal ve apaçık bir göstergeleri olarak algılanmasını sağlarlar (Ryan ve Kellner, 2016: 17). Böylece

bu filmde de net bir biçimde ortaya konulduğu şekliyle, Çal Hasan'ın ana karakter olduğu bireysel kahramanlık macerasında, bir Türk'ün karşıdaki düşman ordularını rahatlıkla yenebileceği mesajı verilmekte, dönemin güncel siyasetle bağlantılı olarak da en zorlu şartlarda bile bir kahramanın ülkeyi arzu edilen seviyeye getireceği vurgulanmaktadır.

Estergon Kalesi'nin Fethi

Estergon Kalesi'nin fetih sürecinin⁵ ise destansı bir üslupla betimlendiği ve geçmişte elde edilen başarıların okuyucunun zihninde bu üslupla hatırlatılması yoluna gidildiği görülmüştür. Kalenin ele geçirilmesine dair aktarılan olaylar silsilesinde ilkin, “korkusuz” ve “cesur” Osmanlı askeri imgesi dâhilinde bir anlatı yapısı oluşturulmuştur. Örneğin Kanuni'nin, serdengeçtilere “*Düşman şimşek gibi çakacaksınız. Korku sizin yüreğinizden silinecektir*” sözleriyle hitap etmesine karşılık, askerlerin “*Padişahım zaten yok ki atalım*” cevabına yer verilmiştir (Şapolyo, 1955: 34). Devam eden diyalog ise şöyledir:

“Padişah güldü.

-Oğlum kovalayandan kaçmayacak, kaçanı da kovalamayacaksınız. Kalelerin açılmaz kapılarını açacak çelik orduları delip geçecek, düşman ülkelerinde kılıç sallayacak ne bulursanız alıp ordugâha getireceksiniz!” (Şapolyo, 1955: 34).

Padişah ve serdengeçtiler arasından yaşanan bu diyalogun ardından, ordunun fethetmek üzere Estergon Kalesi'ne yönelmesi ve bunun Macar askerleri üzerinde yarattığı korkunun ise yine aynı üslupla şu şekilde yansıtıldığı görülmüştür:

“Bir hamlede serdengeçtiler atlarına atladılar. Kılıçlarını kınlarıyla beraber yere koydular. Sonra serdengeçti yemini ettiler. Bu da yerden toprak alıp başlarına serpmekti. Hepsi toprağı başlarına serptiler. Sonra eğilip palalarını kınlarından çektiler. Bunun da manası kılıç kana boyanmadan kına sokmak namussuzluktur, korkaklıktır demektir. Yalın kılıç olarak tekrar atlarına atladılar; davul zurna harbi, (cengi) denilen bir harp havası çaldı, bu hava pek dehşetli idi, en sakın ruhları bile harekete getirirdi....Atılılar köprüye doğru atlarını sürdüler, ağır, ağır mavi Tunanın suları üzerinden karşıya geçtiler. Karşı yakadaki düşmanlar serdengeçtile-

5 Estergon Budin'in 40 km kuzey batısında, Tuna Nehri'nin güney kıyısında çok sağlam kalesi olan bir şehirdir. Bu şehir, Macaristan'ın önemli bir tahıl pazarıdır ve XIII. yüzyıl ortalarına kadar Arpad Kralları'nın da başkentidir. 1189 yılında kurulan Macaristan'ın en eski başpiskoposluklarından birine merkezlik eden Estergon; Kanuni Sultan Süleyman'ın 1529 Viyana seferi sırasında geçici olarak, 23 Nisan 1543 tarihinde başlayan ve “Estergon Seferi” adı verilen 10. sefer-i hümayunu sırasında, 10 Ağustos 1543 tarihinde ise kesin olarak fethedilmiştir (Bilge, 2000: 45).

ri görünce kalenin içine girmişlerdi. Çünkü bunların hiç şakaları yoktu, bir sel gibi önüne geleni mahvedip geçerlerdi, Avrupa bunların dehşetinden titriyordu. Bunlarla başa çıkacak bir devlet yoktu.” (Şapolyo, 1955: 88).

Türk akıncılarının, Macarlarda yarattığı korku faktörüne özellikle değinildiği, bu yaklaşım biçimiyle de okuyucuda, güçlü devlet algısının güçlendirilmeye çalışıldığı neticesine ulaşılmıştır. Böyle bir algıyı oluşturmak için ise Türk akıncılarını gören Macarların evlerine kaçtıkları, Türk akıncılarının dehşetinin dillere destan olduğu ve bu nedenle Avrupa’da Türk korkusunun çok fazla olduğu, herkesin sustuğu ve ruhlarda bir korkunun var olduğu, sadece kiliselerin çanlarının “*acı Türk geliyor! tehlikesini çaldığı*”, Macarların yakaladıkları Türkleri “*şiş kebabı yapıp pişirdikleri için kabahatli*” oldukları belirtilmiştir. Bu çerçevede Türk akıncılarının hiçbir çocuğa ve kadına ise kılıç sallamadan geçtikleri dile getirilerek, savunmasız insanlara herhangi bir zarar vermediklerine dikkat çekildiği görülmüştür (Şapolyo, 1955: 44).

Savaşın gerçekleştiği anlara dair betimlemelerde askerlerin gücüne, “*On kâfire bir Türk*” sözleriyle, bir kez daha işaret edilmiştir. Nitekim muharebe meydanında bir Türk’ün beş şövalye ile savaştığı, onların bir türlü “*civa gibi serdengeçtiyi*” öldüremediği ve Macarların hiddetlerinden deliye döndüğü ve düşmanla mücadele eden askerin, hepsini öldürdüğü kaydedilmiştir (Şapolyo, 1955: 46).

Kalenin ele geçirilmesine ilişkin aktarımlarda, Macar askerlerinin ve kumandanlarının da cesur ve güçlü olduğuna dair bazı ifadeler bulunmaktadır. Örneğin kale kumandanının “*cesur bir asker olup Estergonu Türklere teslim etmemeye kararlı olduğu*” ve “*Macarların cesaret göstererek kaleden çıkıp Türklere karşı çıktıkları*” telaffuz edilmiştir (Şapolyo, 1955: 51). Macar askerlerine ilişkin böyle bir üslubun tercih edilmesinin altında yatan nedenlerden birinin, tarihte kazanılan askeri başarının önemini bir kez daha vurgulamak olduğunu akla getirmektedir. Zira güçlü bir düşman karşısında elde edilecek muvaffakiyet, güçsüz bir düşmana karşı kazanılandan daha değerlidir.

Kalenin nasıl fethedildiği ise şu şekilde tasvir edilmiştir:

“... Estergon şehrinin kiliseleri çanlarını çalıyor, kalede askerler bo-rularını öttürüyorlardı. Topçular ise ateşe başladılar, bu kargaşalık esna-sında dev Ali belinde sarılı bir Türk bayrağı, ağzında palası olduğu halde çivilere tutunarak kaleye tırmanmaya başladı, nihayet burçtaki bayrak dire-ğine bir kement atarak ipi düğümledi, ona sarılarak kaleye ilk çıkan Türk askeri oldu... Bayrak dibindeki nöbetçileri birer tutup aşağı attılar. Dev Ali Estergon kalesindeki Macar bayrağını aşağı indirdi, derhal belindeki Türk bayrağını direğe astı” (Şapolyo, 1955: 56).

Bu ifadelerin arkasından Türk bayrağının nazlı Estergon kalesinde sallandığı, Deve Kemal'in sancak altında ezan okuduğu belirtilmiştir. Ancak iki taraf arasında yaşanan mücadelede bir bayrağın indiği, diğerinin çıktığı ve iki bayrağın kavgasına Gürz İlyas'ın dayanamayarak hem Macar hem de Türk bayrağına sarılarak burçtan nasıl aşağı yuvarlandığı resmedilmiştir. Söz konusu karakterin şehit düşmesinden sonra, kale fethedilmiştir (Şapolyo, 1955: 59). Estergon kalesinin son kertede nasıl ele geçirildiği aktarılırken, Gürz İlyas'a dair kullanılan *"Bu ne yaman bir Türk'tü. Etrafını saran Macarlarla tek başına mücadele etmişti. Nihayet iki bayrak kefeni olarak, vatan uğrunda can vermişti"* (Şapolyo, 1955: 59) sözleriyle, okuyucu kitlesinin belleklerinde bir kez daha hem cesur, becerikli ve korkulan Türk imgesinin hem de vatan sevgisinin oluşturulmaya ve güçlendirilmeye çalışıldığı ifade edilebilir.

Romanda olduğu gibi filmde de Estergon Kalesi'nin fetih süreci ayrıntılarla verilmekte ve fethin kahramanlık destanı olduğu görüntüsel düzlemde bir kez daha hatırlatılmaktadır. *"Görüntü, bir teşhis, tahmin ve tasdik düzeneği"* (Leppert, 2002: 16) olarak kabul edildiğinde, özellikle fetih sahnelerinin bu düzeneği sağlamadaki başarısı da dikkati çekmektedir. Filmde, akıncılar için temel amacın, Estergon Kalesi'nin fethi olduğu Çal Hasan'ın ve Bölükbaşı Cafer'in *"Allah kısmet ederse bir gün Estergon Kalesi burçlarında Türk sancağını dalgalandıracağız"* sözleriyle somutlaştırılmaktadır. Ayrıca Çal Hasan, kalenin anahtarlarını da cihan hakimi Kanuni Sultan Süleyman Han'a hediye edeceğini filmin çeşitli sahnelerinde tekrarlamaktadır.

Estergon Kalesi'ne doğru Osmanlı ordusunun ilerleyişi ve padişahın kan dökülmeden kaleyi teslim almak istemesi dış ses tarafından şu şekilde aktarılmaktadır: *"Yahya Paşazade Mehmet Bey idaresindeki öncü birliği Cihan padişahı Kanuni Sultan Süleyman Han'ın fermanı ile Estergon Kalesi'ni fethetmek için Estergon'a doğru gece gündüz, durmadan dinlenmeden yol alıyordu. Türk öncü birliği Budin'e dâhil olunca Yahya Paşazade Mehmet Bey, şevketli padişahımızın fermanı ile Müslüman olsun Hristiyan olsun hiçbir kimsenin kanı dökülmesin diye emir buyurdu. Estergon kale muhafızları kendi rıza ve istekleri ile kalenin anahtarlarını teslim ederlerse kale muhafızlarına kale halkının çoluk çocuğuna, malına, canına ilişilmeyeceğini aksi halde kalenin mukadderatının değişeceğini bildirmek için Yakup Bey idaresinde bir Osmanlı heyetini tez Estergon Kalesi'ne gönderdi"*.

Bu sözlerin ardından görüntüye akıncılar gelir ve fonda yine *"Ey Şanlı Asker"* marşı vardır. Akıncıları kaleden gören muhafızlar kale içinde panik bir şekilde *"Türkler geliyor"* nidalarıyla koşturmaya başlarlar. Bu sırada Türk akıncıları iyi niyetli davranarak son bir kez daha can ve mal kaybı olmaması için kale komutanı ile görüşme istemektedirler. Kale halkının canına ve malına dokunulmayacağını bildirmek için Çal Hasan ve Bölük-

başı Cafer kaleye doğru hareket ederler. Kale komutanı Pal Varday kaleyi teslim etmeyeceklerini ve dövüşeceklerini söyler. Bunun üzerine Çal Hasan, “*Bundan sonra elçimiz yok. Lafımız kılıçtır. Hain kefare şunu unutma. Türk kılıcı kınından çıkmaya görsün, bir daha girmez kınına*” şeklindeki sözleriyle düşmana gözdağı verir. Türk akıncıları arkalarını dönüp giderken Pal Varday, yine hainlik yapar ve onların öldürülmesini emrini verir. Toplar ateşlenir ancak ikisi de yara almadan akıncıların yanına ulaşır. Bu olumsuz yaklaşıma karşı Yahya Bey, “*Biz de Cuma ikindi namazını Estergon Kalesi içindeki büyük kilisede eda eder; onu camiye tahlil eyleriz... Estergon Kalesini ilk defa fethetmek size nasip olacaktır. Cenabı Haktan dilerim ki hepinizin bileği kuvvetli, kalbi emin, kılıcı keskin olsun*” sözlerini sarfeder ve akıncılar “*Cenk edip muzaffer olacağız, cenk edip ölmesini bileceğiz*” diye hep bir ağızdan haykırırlar. Buraya kadar anlatılanlardan hareketle filmde, Türklerin her dine saygılı, savaştan değil diplomasiden yana oldukları ama son çare olarak da savaşmaktan çekinmeyecekleri hedef kitleye aktarılmaktadır.

Müslüman Türk– Hristiyan düşman karşıtlığının sıklıkla kullanıldığı filmde, her iki tarafın fetihe bakış açılarındaki yaklaşım farklılığı da net bir biçimde ortaya konulmaktadır. Örneğin Par Varday muhafızlarına “*İsa’nın çocukları. Vurun, öldürün. Fakat Türkleri bu kaleden içeri sokmayın. Bu kale sizlere İsa’nın bir armağanıdır. Türklerin dininde Hristiyan kanı içmek mubahtır. Türkler kaleyi alırlarsa hepinizi esir alıp öldürecekler. Sonra da kanınızı içeceklerdir... Onları mutlaka öldürmelisiniz*” şeklinde seslenirken, Yahya Bey “*Allah bileğinizi kuvvetli, yüzünüzü ak ede. Kafirlerle aman verilmesin. Estergon’da mahalle mahalle bu şehri zapteden kahramanlar olarak adınız şan ve şerefle yad edilecektir*” sözleriyle akıncılarına seslenmektedir. Görüldüğü gibi düşman tarafında Türklere karşı bir nefret söylemi hakimken, Türk akıncıları tarafında bir kahramanlık vurgusu basıttır. Par Varday, yüzyıllar boyunca devam eden “Türk korkusunu” dile getirmekte ve egemen Batı söylemlerinde sürekli yenide üretilen olumsuz Türk imgesine atıfta bulunmaktadır.

Romanda Dev Ali Estergon’un burcuna Türk sancağını çekerken filmde de bu görevi Çal Hasan başarıyla yerine getirir. Çal Hasan ayrıca, Pal Varday’dan başları kesilerek öldürülen Türk heyetinin intikamını da alır. Kalenin fethinde gösterdiği cesareti nedeniyle Yahya Bey, Çal Hasan’ı serdengeçtilerin başı olarak seçtiğini söyler. Yeni vazifesinin de Böğürdelen Kalesi’nin fethi olduğunu ifade eder ve film sona erer. Ryan ve Kellner göre (2016: 33) filmler, toplumsal yaşamın söylemlerini şifreleyerek sinemasal anlatılar biçiminde aktarırlar. Sinema ortamının dışında yatan bir gerçekliği yansıtan araçlar olmak yerine, farklı söylemsel düzlemler arasında bir aktarım gerçekleştirirler. Bu yolla sinemanın kendisi de toplumsal gerçekliği inşa eden kültürel temsiller sisteminin bütünlüğü içindeki

yerini alır. Bu inşa süreci, kısmen temsillerin içselleştirilmesiyle ortaya çıkar. *Akma Tuna/Estergon'un Fethi* de Türk toplumunun hassas olduğu bir dönemde sinemalarda gösterilmiş ve kamuoyuna geçmişin başarıları üzerinden umut verilmeye çalışılmıştır.

SONUÇ

Kurgusunda tarihe ait malzemenin yer aldığı edebi eserlerin, toplumların var olma ve millet haline gelme süreçlerini ortaya koyan ve yönlendiren önemli kaynaklar olduğu görülür. Milletlerin hafızasını” oluşturmada oldukça etkili olan bu anlatı türleri, geçmişe ait değerleri yeniden üreten mesajları içerirler. Çalışmada incelenen *Estergon Kalesi* romanına bakıldığında, benzer bir yapılanmanın olduğu belirlenmiştir. Geçmişte kazanılan askeri başarılarla, bu başarıda verilen kurumsal ve ailevi eğitimin önemine işaret edildiği, hem bunların hem de geleneksel bazı değerlerin gelecek nesillere aktarılma amacının güdüldüğü, cesur, güçlü ve sağlıklı kahramanlara vurgu yapıldığı, eserin alt katmanlarında okuyucu kitlesinin de bu özellikleri barındırması gerektiğine dair mesajların verildiği ve gerek kahramanlarla gerek kurumlarla gerek geleneklerle sembolize edilen olgularla okuyucuda tarih bilincini oluşturmaya yönelik imgesel bir yapının eserin geneline hakim olduğu görülmüştür.

Edebiyat-tarih ilişkisinde olduğu gibi sinemanın tarihle bağlantısı ele alındığında, bu iki alan arasındaki bağın şekillenmesinde çok sayıda faktörün etkin olduğu görülmektedir. Sinema- tarih birlikteliği çeşitli açılardan eleştirilse ya da destek görse de bu birlikteliğin birçok açıdan önemli olduğuna dair güçlü bir kanı bulunmaktadır. Araştırmaların da net bir biçimde ortaya koyduğu üzere, tarihi filmlerin eğitime potansiyelinin yüksek olması, sinemada tarihin görünümünü değiştirmiş ve tarihe yönelik ilgiyi artırmıştır. Sinemanın bu alandaki gücünün farkına varılmasıyla birlikte tarihi filmler, tarih bilinci oluşturulmasının başlıca aracısı haline gelmişlerdir. Dolayısıyla sinema filmleri sayesinde, ulus-devletlerin tarihlerindeki birtakım önemli olayların toplumsal bellekten silinip gitmesi engellenmiştir. Çalışma kapsamında incelenen *Akma Tuna/Estergon'un Fethi* filmi de popüler bir sinema örneği olarak, Estergon Kalesi'nin fethi gibi önemli bir olayı perdeye taşımıştır. Bu film de diğer tarihi filmler gibi aynı olay örgüsünü, karakterleri ve temaları kullanmış, genel olarak Türklerin olumlu özellikleri üzerinde taşıyan cesur, kahraman ve asker bir millet olduğu vurgusunu yinelemiştir. Sonuç itibarıyla *Akma Tuna/Estergon'un Fethi* gibi tarihi filmler, tarih öğretiminde önemli bir kaynak olarak kullanılmış, kamuoyunun yönlendirilmesinde önemli görevler üstlenmiş ve ulusal tarih bilincinin oluşturulmasında da temel bir araç olarak görülmüşlerdir.

KAYNAKÇA

- Assmann, J. (2001). *Kültürel Bellek*, Ayşe Tekin (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bilge, S. M. (2000). “Macaristan’da Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı:11 (2000), s.33-81.
- Bilgin, N. (1994). Kimlik Sorunu, İzmir: Ege Yayıncılık, BİLGE, Sadık Müfit (Tarihsiz). “Macaristan’da Osmanlı Hakimiyetinin ve İdari Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişmesi”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1267/14566.pdf>, (erişim tarihi: 8 Temmuz 2013).
- Burgoyne, R. (1997). *Film Nation Hollywood Looks at U.S. History*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Burke, P. (2003). *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları*. Zeynep Yelçe (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Doğramacıoğlu, H. (2011). “Edebî Eserde Tarihin Yeniden Yorumlanması Bağlamında Oflazoğlu Tragedyaları”, *Turkish Studies*, 6/2 Spring, pp. 403-412.
- Duruel Erkılıç, S. (2014). *Türk Sinemasında Tarih ve Bellek*, Ankara: De Ki.
- Genç, S. (2010). *Toplumsal Tarih Anlatımı ve Sinema*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Ana Bilim Dalı.
- Ellis, J. (2014). “TV and Cinema: What Forms of History Do We Need?”, Laura Mee and Johnny Walker (Edit.), *Cinema, Television and History: New Approaches*, UK: Cambridge Scholars Publishing, p. 12-24.
- Erol, K. (2012). “Tarih - Edebiyat İlişkisi ve Tarihî Romanların Tarih Öğretimine Katkısı”, *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 1(2), pp.59-70.
- Ferro, M. (1988). *Cinema and History*. Naomi Greene (Trans.), Detroit: Wayne State University Press.
- Fortunati, V. & Lamberti, E. (2008). “Cultural Memory: A European Perspective”, Astrid Erll and Ansgar Nünning, in collaboration with Sara B. Young (Eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, Berlin/New York: Walter de Gruyter, pp.127-140.
- Kan, K. (1972). *Akma Tuna/Estergon’un Fethi* [Film]. Türkiye.
- Kavaz, İ. (2012). “Tarihselcilik Anlayışı ve Tarihî Romanlarda Gerçeklik Üzerine Bir Değerlendirme”. *Bilig*. 63, pp. 93-110.
- Kellner, D. (2013). *Sinema Savaşları Bush-Cheney Döneminde Hollywood Sineması ve Siyaset*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kracauer, S. (2011). *Kitle Süsü*. Çev. Orhan Kılıç. İstanbul: Metis Yayınları.
- Lachmann, R. (2008). “Mnemonic and Intertextual Aspects of Literature”, Astrid Erll and Ansgar Nünning, in collaboration with Sara B. Young (Eds.), *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*,

Berlin/New York: Walter de Gruyter, pp.301 – 310.

Landsberg, A. (2013). “Politics and the Historical Film: Hotel Rwanda and the Form of Engagement”, Robert Rosenstone and Constantin Parvulescu (Edit.), *A Companion to the Historical Film*, USA, UK: Wiley-Blackwell, p. 11- 29.

Landy, M. (2001). *The Historical Film History and Memory in Media*, New Jersey: Rutgers University Press.

Leppert, R. (2002). *Sanatta Anlamın Görüntüsü İmgelerin Toplumsal İşlevi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Rosenstone, R A. (2001). “The Historical Film: Looking at the Past in a Postliterate Age”. *The Historical Film History and Memory in Media*. Marcia Landy (Edit.), New Jersey: Rutgers University Press, p.50-66.

Rosenstone, R. and Parvulescu, C. (2013). *A Companion to the Historical Film*, USA, UK: Wiley-Blackwell.

Ryan, M. ve Kellner, D. (2016). *Politik Kamera*. Çev. Elif Özsayar. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sancaktar, C. (2011). “Balkanlar’da Osmanlı Hakimiyeti ve Siyasal Mirası”, pp. 2-24. <http://esam.ege.edu.tr/makaleler/temmuz-2011/makale-3.pdf>, (Erişim tarihi: 15 Aralık 2022).

Soğukömeroğulları, M. (2010). “Fuat Şükrü Dilbilen’in Şiirlerinde Toplumsal Hafıza”. *Karadeniz Araştırmaları*, Güz 27, pp. 161-179.

Sorlin, P. (2001). “How to Look at an “Historical” Film”, *The Historical Film History and Memory in Media*. Marcia Landy (Edit.), New Jersey: Rutgers University Press, p. 25-49.

Şapolyo, E. B. (1955). *Estergon Kalesi*. İstanbul: Vakit Matbaası.

“

Bölüm 13

**ERKEN ÇOCUKLUK
ARAŞTIRMALARINDA NİTEL
ARAŞTIRMA YÖNTEMLERİNDEN
GÖMÜLÜ TEORİ KULLANIMI**

Fatma ÖZKÜR DUMAN¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi MYO, 0000-0002-6188-5928

GİRİŞ

Eğitim bir insanın ilk öğrenmeye başladığı andan itibaren ortaya çıkan, yaşamı boyunca devam eden ve kalıcı öğrenmeler sağlayan bir süreçtir (Aydın, 2006). Eğitim sayesinde insanlar entelektüel ve sosyal yönden gelişerek, birey ve toplum olarak yaşam şartları ile yaşam standartlarını sürekli geliştirirler. Eğitimin insan hayatında oynadığı bu önemli rol, özellikle modern toplumların eğitime ayırdıkları zaman ve bütçeyi artırmalarına neden olmuştur (Taş ve Yenilmez, 2008). Eğitime verilen önem çocukların eğitiminde de ayrı bir uzmanlaşma ve gelişimsel desteklerin sağlanmasını beraberinde getirmiştir. Buna ek olarak Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi, çocuğun haklarını eşitlik temeli doğrultusunda koruyarak, çocuklara toplumun yararlı bir üyesi olmayı sağlayacak bir eğitim alma hakkını garanti altına almıştır. Dünyadaki tüm çocuklar cinsiyet ya da kökenine bakılmaksızın, sağlıklı bir şekilde yetişme hakkına sahiptir ve bu nedenle erken çocukluk eğitimi çocuğun hayatında önemli bir basamak olarak görülmektedir (Yılmaz, 2003, s.9).

Çocuklar dünyaya geldikleri andan itibaren öğrenmeye açık birer varlıklardır. Bulundukları ortamda gördükleri her şey onlar için yenidir. Yakın çevrelerinden başlayarak keşfetmeye, iletişim kurmaya ve fikirler oluşturmaya başlarlar. Bu nedenle erken çocukluk dönemi yaşamın özellikle ilk sekiz yılında görülen fiziksel, bilişsel, dil ve sosyal-duygusal ilerlemeleri kapsar. Bu ilerlemelerin sağlıklı olabilmesi için çocuğun sağlıklı beslenmesi, çocuğa zengin içerikli uyaranlar ve öğrenme fırsatlarının sağlanması gereklidir. Erken çocukluk döneminde çocuklar benzer gelişimsel dönemlere sahip olsalar ve aynı yaş grupları içerisinde yer alsalar dahi, farklı sosyal kültürel geçmişe ve gelişimsel özelliklere sahip olabilmektedir (Kandır, Özbey ve İnal, 2010, s.12). Erken çocukluk döneminde yapılan araştırmalar, çocuklara ait özelliklerin bilinmesi, eğitimde izlenecek yöntemlerin belirlenmesi ve doğru öğrenme ortamlarının oluşturulması açısından yol göstericidir. Çocukların gelişim dönemlerine özgü ihtiyaçlarının belirlenmesi; çocukların bu ihtiyaçlarının zamanında ve doğru şekilde karşılanması ile temel bazı alışkanlıkların da uygun biçimde kazandırılmasını sağlayacaktır (Durualp ve Aral, 2013).

Erken çocukluk eğitiminde yapılan araştırmalar, çocukların kendine has gelişim ve çevre özelliklerine duyarlı araştırma yöntemleri içermelidir. Bu yöntemler içerisinde yer alan nitel araştırmalar, insan davranışlarının nasıl oluştuğu, kanaatlerinin nasıl geliştiği, çevrelerinden nasıl etkilendikleri, davranışların temelinde yer alan kültürel bağlamları ve sosyal gruplar arasında farkların nasıl oluştuğu konuları ile ilgilenir (Yıldırım, 1999). Bu nedenle nitel araştırma yöntemlerinin çocukların doğasını anlamak için daha uygun olduğu söylenebilir (Atay, 2007, s.172; Glesne ve Peshkin, 1992; Graue ve Walsh, 1998, s.24). Çünkü nitel bir araştırma, problemin

çözümüne ilişkin gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi veri toplama yöntemlerini kullanarak, daha önceden bilinen ya da fark edilmemiş problemlerin algılanmasını ve probleme ilişkin doğal olguların gerçekçi bir şekilde yorumlanmasını sağlayabilir (Seale, 1999). Nitel araştırma desenlerinden gömülü teori (grounded theory) kullanımı, özellikle insanı merkeze alarak ve olguları derinlemesine inceleyerek yeni bir teori oluşturma çabası içerisinde olan araştırmacılar tarafından tercih edilmektedir. Bu bölümde gömülü teori araştırma deseninden ve erken çocukluk araştırmalarında kullanımından bahsedilecektir.

GÖMÜLÜ TEORİ

Nitel araştırma desenlerinden gömülü teori, bir teori geliştirme yöntemidir. Özellikle sosyal bilimlerde araştırma yapan bilim insanları, yeni teoriler ortaya koymak yerine, önceden belirlenmiş teorileri kullanmayı tercih etmektedir (Cassel ve Symon, 2004, s.38). Bu tercihin sebebi yeni teoriler oluşturma daha çok enerji, zaman ve kaynak gerektirmesidir. Sosyal bilimler alanında çalışma yapan araştırmacıların çoğunlukla var olan teorileri kullandığını ve yeni teoriler oluşturma sürecinden kaçındıklarını belirleyen Glaser ve Strauss (1967), gömülü teori yöntemini geliştirmişlerdir. Onlara göre ham veriler içerisinde kategoriler saklıdır ve araştırmacılar elde ettikleri verileri var olan/hazır bir kurama dayalı olmadan kavramsallaştırabilmeli ve veriler içerisinde saklı olan kategorileri ortaya çıkartabilmelidir (Charmaz, 1995, s.508; Glaser & Straus, 1967, s.13). Gömülü teoride veriler sistematik bir şekilde bir araya getirilerek ve analiz edilerek, yeni olgular ortaya konmaya çalışılır. Gömülü teori yönteminin yeni arayışlar içerisinde olması, kendini tekrar eden nicel çalışmalara karşı açık bir üstünlük taşımasını sağlamıştır (Cassel ve Symon, 2004, s.39). Çünkü nitel bir çalışma yöntemi olarak gömülü teori, sadece araştırmaların nitel kalitesini artırmakla kalmamakta, aynı zamanda yeni teori oluşumlarına da izin vermektedir. Bu avantajlarına karşın gömülü teori yönteminin, bir araştırmacı için en fazla zaman, enerji ve kaynak gerektiren metotlardan biri olduğu da ifade edilmiştir (Mil, 2007, s.102).

Gömülü teoriyi diğer nitel araştırma desenlerinden ayıran bazı önemli farklar vardır. Bu farkların en önemlisi, gömülü teorinin temelinde bir kuram oluşturmaya hedeflemesidir. Gömülü teori başarılı bir veri analizi ve kavram geliştirme süreci gerektirir. Bu süreçte araştırmacı veriye odaklanarak ve tümevarım yöntemini kullanarak kuram oluşturabilir (Meriam, 2013, s.4). Araştırmacı gömülü teori araştırma sürecinde aşağıdaki üç noktayı dikkate almalıdır (McLeod, 2001, s.7).

I. Araştırmacının birinci görevi sosyal dünyayı keşfetmek için yeni yöntemler bulmaktır,

II. Yapılan analizin amacı, araştırılan olguyu (fenomeni) anlamak ve

açıklamak için genel bir kuramsal kapsam oluşturmaktır,

III. Oluşturulan teori veriler içinde gizli olan bilgiyi içermelidir.

Sosyal bilimlerdeki ilerlemeler ve yeni gelişen bakış açıları ile birlikte, gömül teori yönteminin kendi içinde bir çeşitlilik meydana gelmiştir. Bu çeşitlilik Glaser (1978) tarafından geliştirilen Klasik Desen, Straus ve Corbin (1990) tarafından geliştirilen Sistemik Desen ve Charmaz (2000) tarafından önerilen Yapılandırmacı Desen olmak üzere üç gömülü teori yaklaşımından oluşmaktadır. Bu yaklaşımların tamamında bir araştırmacı gömülü teorinin temel unsurlarını (süreç yaklaşımı, sürekli karşılaştırmalı analiz, memo yazımı, kuramsal örnekleme ve kuramsal doygunluk) yerine getirmelidir. Desen açısından bakıldığında ise, araştırmacıların en çok Sistemik Gömülü Teori desenini kullandıkları görülmüştür (Çelik ve Ekşi, 2015, s.19).

Araştırmacının Araştırma Sürecine Olan Yaklaşımı

Gömülü teori yöntemini kullanan araştırmacılar, sürecin farklı zamanlarda oluşmuş evrelerine odaklanırlar (Creswell, 2015, s.46). Araştırmacı konu ile ilgili insanları, insanlar arasında gerçekleşen etkileşimleri, eylemleri ve olaylar dizisini ortaya çıkarmaya çalışır. Araştırma soruları bilinmeyen öge ve olayları keşfedilmek amacı ile açık uçlu, eylem odaklı olarak hazırlanır (McLeod, 2001, s.26). Buna göre katılımcılar ile yapılan görüşmelerde yapılandırılmamış ya da yarı-yapılandırılmış görüşme tekniklerinin uygulanması daha kullanışlıdır. Araştırmacılar gömülü teori desenini uyguladıkları çalışmalarda çoğunlukla yarı-yapılandırılmış görüşme tekniği kullanırken, yapılandırılmış görüşme tekniği kullanımı ise yok denecek kadar azdır (Foley, Timonen, Conlon ve O'Dare, 2021).

Araştırmacının Kuram Oluşturma Sürecine Olan Duyarlılığı

Gömülü teori yöntemini kullanan araştırmacılar, kuramsal duyarlılıklarını geliştirmek zorundadır. Bu gelişim için iyi bir verileri kavrama, anlamlandırma ve verileri amaca göre ayıklama becerisine sahip olmalıdırlar. Ayrıca oluşturdukları kavramları geleneksel teori modelleri ile de ilişkilendirebilmelidirler (Glaser ve Holton, 2004). Kuram oluşturma sürecinde araştırmacı analitik bir analiz yaparken aynı zamanda açık fikirli olabilmelidir. Bu açık fikirlilik için araştırmacı kendi önyargılarından arınmalıdır.

Araştırmacının Kuramsal Örnekleme Oluşturma Süreci

Gömülü teori yöntemini kullanan araştırmacılar, kuram oluşturmak için çalışmanın amacına uygun verileri bir araya getirebilmelidir (Glaser & Straus, 1967, s.31). Gömülü teorinin gösterdiği alt kategorileri detaylandırmak ve düzenlemek, verileri düzenli olarak tasnif etmek ve yeniden veri toplamak anlamına gelmektedir (Charmaz, 2015, s.28). Bu yüzden araştırmacı kuramsal örnekleme yaparak verileri toplar, analiz eder, kavramlar

geliştirir ve kuramın oluşturulması için bir sonraki verinin nasıl ve kimlerden toplanacağına karar verir (Glaser & Straus, 1967, s.31). Bu süreç yeni verilerin oluşturulan kategorilere göre yerleştirilmesi ile tamamlanır (Heppner, Wampold ve Kivlighan, 2008, s.45). Verilerin kendileri ile ilgili kategorilere göre ele alınması, kuramsal doygunluğun sağlandığını gösterir.

Araştırmacının Sürekli Karşılaştırmalı Analiz Yapması

Gömülü teori yöntemini kullanan araştırmacılar, topladıkları verilerin içinde gömülü olan kuramı ortaya çıkartmaya çalışırlar. Sürekli karşılaştırmalı analiz tümevarım yöntemi ile veri içindeki olayları diğer olaylarla, olayları kavramlarla, kavramları ise diğer kavramlarla karşılaştırarak; yeni kavramlar üreten ve bu kavramları birbirleriyle ilişkilendiren bir süreçtir. Bu süreç her bir kategori için geçerli olayları karşılaştırmak, kategorileri ve özellikleri bütünleştirmek, kuramı sınırlamak ve kuramı yazmak olmak üzere dört aşamadan meydana gelir (Heppner, Wampold ve Kivlighan, 2008, s.46). Böylece araştırmacının topladığı verilerin yoğunluğu içerisinde, amacından uzaklaşmasının önüne geçilir. Önceki araştırmalarda yer alan genelleme ve evrenselliğin dışına çıkılır. Toplanan verilerin doğru kategoriler içerisinde yer alması sağlanırken, kavramlar da veriler içinde temellendirilir (Çelik ve Ekşi, 2015, s.54).

Araştırmacının Kuramsal Not (Memo) Yazımı

Gömülü teori yöntemini kullanan araştırmacılar, topladıkları verilere bağlı bir şekilde düşüncelerini genişletmeye çalışırlar. Kuramsal not yazımı araştırmacının düşüncelerini karşılaştırmasına, kavramlar arasında var olan bağları yakalamasına ve araştırmanın gideceği yönü belirlemesine yardımcı olur (Charmaz, 2015, s.29). Bunun için araştırmacı örnekleme ilişkin yorumlarını, süreçte değişen durumların nedenlerini ve kuramsal yansıtılmasını kayıt altına alır (Heppner, Wampold ve Kivlighan, 2008, s.49). Bu kayıt sürecine sürece kuramsal not alma (memo) yazımı adı verilir.

Gömülü Teori Araştırma Deseninin Özellikleri

Gömülü teorinin yukarda bahsedilen süreçlerine bakıldığında, gömülü teori araştırma deseninin özellikle davranış çalışılan durumlar için uygun bir yöntem olduğu görülmektedir. Bu yöntem davranışın ne olduğunu belirlemeyi ve gözlemlenen davranışın oluşumu ile ilgili durumları ortaya çıkartmayı amaçlar. Çalışmanın başından itibaren en küçük detaylar bile dikkate alınarak, veriler toplanmaya başlanır. Çocukların hızlı bir gelişim sürecinde oldukları düşünüldüğünde, küçük detaylar onlar için önemli etkilere sahip olabilir. Gözlemlenen bilgiler temel alınarak elde edilen konuların ve bunların analizlerinden hareketle yeni konuların ve olguların *keşfedilmesine* çalışılır (Babbie, 2013, s.75). Gömülü teori tanımlanırken oluşturulan teorinin anlamsal bir tutarlılığı ve açıklamasının olması ge-

reklidir. Pek çok araştırmacı bu yönü ile gömülü teori oluşturma sürecini nedensellik kurmak ile eşdeğer tutmuşlardır (Backman ve Kyngas, 1999).

Gömül teori bir olguyu (fenomen) hem tanımlamayı hem de açıklamayı amaçlar. Bunu yaparken olgu ile ilgili bir teori oluşturur. Olgunun ilişkili olduğu tüm gerçeklerden yararlanarak yöntemi keşfeder ve tanımını yapar (McCallin, 2003). Bu nedenle gömülü teori, insanı bir deney malzemesi olarak görmek yerine, bilginin asıl kaynağı olarak görür. Küçük çocukların kendine has bir dünyası olduğu düşünüldüğünde, onların yaşadığı gerçekliğin keşfedilebilmesinin tek yolu, onları bilgi kaynağının merkezine almaktır. Gömülü teori yaklaşımı ile elde edilen bilgiler karmaşık ve yoğun olduğundan, bu yöntem araştırmaların kavramsal zenginliğini artırmak için de kullanılmaktadır (Cutcliffe, 2000).

Araştırmalarda gömülü teori kullanımı kendine has belirli özellikler ve bu özelliklerin zorunlu olarak uygulanmasını gerektirir. Gömülü teorinin özelliklerinden birincisi, araştırmacının belirli sürelerle geriye dönmesi ve verilerinin güvenli olup olmadığını tekrar tekrar sorgulamasıdır. İkincisi verilerin ve durumların doğruluğuna dair devamlı şüphe duymaktır. Bu aşamada veri kaynağı ile ilişkili olan bütün bileşenler tekrar ve eleştirel bir biçimde değerlendirilmelidir. Buradaki esas amaç verilerden hareketle, yeni bir teori ortaya koymaktır. Ancak oluşturulacak bu yeni teori *gerçeklere* dayanmalıdır. Bu nedenle araştırma boyunca gerçek ile gerçek olmayan mümkün olduğu kadar birbirinden ayıklanmalıdır. Üçüncü olarak araştırma takibi yapılır. Araştırma sürecinin takip edilmesi, bilginin toplanması ve çözümlenmesi tutarlılık için gereklidir. Bu üç süreç içerisinde araştırmacı, tüm nitel araştırma yöntemlerinde olduğu gibi, önyargılardan uzak olmalıdır (Babbie, 2013, s.76).

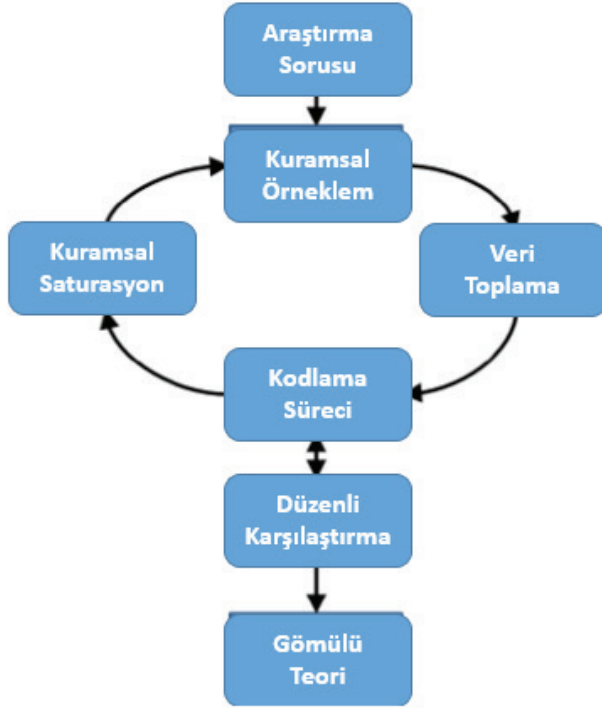
Gömülü Teori Oluşturma Süreci

Gömülü teori oluşturma süreci, *araştırma ve araştırma sorularının belirlenmesi, bilgiye ulaşma ve toplama, verileri sınıflara ayırma, veriyi analiz etme, karşılaştırma yapma ve teoriyi oluşturma* süreçlerinden meydana gelir.

Araştırma ve Araştırma Sorularının Belirlenmesi

Araştırma ve araştırma sorularının belirlenmesi süreci, gömülü teori yaklaşımının birinci aşamasıdır. Bu süreçte amaç, araştırma için bir araştırma problemi ortaya koymaktır. Araştırma bu problem etrafında şekillenir. Araştırma ile ilgili verilerin toplanması için sorulacak sorular hazırlanırken özen gösterilmelidir. Sorular çoğunlukla genelden özele doğru ilerler ve amacına ulaşana kadar istikrarlı bir şekilde devam eder. Tutarlılık için veri kaydı çok önemli olup, önem ya da büyüklüğüne bakılmadan tüm verilerin kaydı yapılır.

Şekil 1. Gömülü Teori Araştırma Süreci

Bilgiye Ulaşma ve Bilgi Toplama

Bilgiye ulaşma ve bilgi toplama aşamasında araştırmacı, öncelikle bilginin nasıl toplanacağına karar vermelidir. Veriler toplanırken birbirini tamamlayan farklı veri toplama yöntemlerinin kullanılması, verilerin daha sağlıklı olmasını sağlar. Gömülü teori kullanımı daha veri toplama aşamasında başlar (Backman ve Kyngas, 1999). Veriler genellikle nitel yöntemlerle elde edilir ve en sık kullanılan veri toplama yöntemi ise görüşmedir (Patton, 2002, s. 47). Bu yönteme ek olarak araştırma sırasında birden çok yöntemin kullanılması araştırmanın temelini güçlendirir. Gömülü teori söz konusu olduğunda ve yeni teoriler ortaya konulacağı düşünüldüğünde, veri toplama yöntemlerinin bir karmasının kullanılması gereklidir. Araştırmanın amacına göre görüşmelere ek olarak; benzer yöntemlerle farklı zaman dilimlerinde veri toplama, gözlem yapma, saha notları tutma, yazılı/görsel ya da akademik dokümanları inceleme gibi yöntemler kullanılabilir.

Verilerin Sınıflandırılması

Verilerin sınıflandırılması aşaması, verilerin kategorilere ayrıldığı aşama olarak da bilinir. Veriler kendi aralarında kategorilere ayrılarak kodlanırlar. Böylece veriler ana hatları ile görülür ve çalışmanın alt başlıkları

ile bu başlıklara ait özellikler belirlenir (Patton, 2002, s.48). Gömülü teori yaklaşımında üç çeşit kodlama vardır. Bunlar açık (open) kodlama, aksiyal (axial) kodlama ve seçici (selective) kodlamadır.

Şekil 2. Veri Kodlama Süreci

- **Açık Kodlama:** Elde edilen veriler kendi aralarında daha az benzerlik gösteren alt kümelerle ayrılır. Her alt kümeye kendilerini ifade eden isimler verilir. Burada amaç benzer öğelerin olabildiğince aynı alt kümede toplanmasıdır.

- **Aksiyal Kodlama:** Açık kodlama sonucu elde edilen kümelerin kontrolüdür. Birbirleriyle ilişkili kavramların aynı kategoriye yerleştirilip yerleştirilmediğini anlamaya çalışır.

- **Seçici Kodlama:** Ortaya çıkan her kategori, diğer kategorilerle birlikte değerlendirilerek kategorilerin son hali (şeması) oluşturulur. Bu aşamadan sonra teori oluşumu başlar.

Verilerin Analizi

Verilerin analizi bölümü aynı zamanda kodlama aşamasının da tamamlandığı bölümdür. Bu aşamada açık, aksiyal ve seçici kodlama üçlüsünden süzölmüş ve birleştirilmiş bilgiler teori oluşturma amacı ile kullanılır. Böylece veri kaynağından alınan “esas veri” sağlanmış olur.

Karşılaştırma

Gömülü teori oluşturmada önemli olan araştırmalardan biri de, oluşturulan teorinin alan yazını ile karşılaştırılmasının yapılarak özgünlüğünün ispatlanmasıdır. Bu aşamada oluşturulan teori, alandaki diğer teorilerle karşılaştırılarak benzer ve farklı yönleri ortaya konulur.

Teori Oluşturma

Teori oluşturma, gömülü teorinin tamamlandığı yerdir. Bütün bilgiler kullanılarak teori oluşturulup bu aşamada sunulur. Bütün nitel yöntemlerde olduğu gibi, gömülü teori yaklaşımında da sunumun yaratıcılığı önemlidir.

Erken Çocukluk Araştırmalarında Gömülü Teori Yöntemi Kullanımı

Buraya kadar anlatılan bölümde, nitel araştırma yöntemlerinden gömülü teoriyi kullanan bir araştırmacının sahip olması gereken yaklaşımların ve araştırma deseni özelliklerinin detaylı bir çerçevesi verilmiştir. Özellikle sosyal bilim araştırmalarında gömülü teori kullanımının çalışmaya kattığı değer ve nedenleri özetlenmeye çalışılmıştır. Nitel araştırma yöntemleri ve gömülü teori hakkında yerli ve yabancı pek çok kaynak araştırmacıların kullanımına açıktır. Gömülü teori kullanımının erken çocukluk araştırmalarına kattığı değer yadsınamamakla birlikte, erken çocukluk döneminde gömülü teori kullanımı ve bu süreçte dikkat edilmesi gereken noktalar ile ilgili çalışma yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte gömülü teori taşıdığı faydalar nedeni ile yabancı çocuk gelişimciler ve erken çocukluk eğitimcileri tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Çalışmanın bu bölümünde gömülü teori yöntemi kullanılarak yapılan bu çalışmaların yöntem kısımlarında bahsedilen önemli noktalar bir araya getirilmiştir.

Çocuk gelişim ve davranışlarını inceleyen araştırmacılar, çocuğun içinde bulunduğu şartlar ve çevrenin onun davranışları üzerinde etkili olduğunu ileri sürmektedir. Bu araştırmacılar Bronfenbrenner (1979), bireylerin içerisinde büyüdüğü çevreleri ve hayat boyu süren uyum süreçlerini ifade etmek için ekolojik (kültürel-çevresel) sistem modelini geliştirmiştir. Bu modele göre gelişim, sürekli olarak daha karmaşık hale gelen karşılıklı etkileşimler yoluyla oluşur. Karşılıklı etkileşimler bireyler, nesneler ve çevredeki semboller arasında gerçekleşmektedir. Ekolojik sistem çocuğun merkezinde olduğu, çocuğun en yakınından uzağa doğru diğer alt sistemlerden oluşur. Etkileşimler dolayısı ile ortaya çıkan davranışlar üzerinde sistemlerin kendi içinde ve birbirleri ile olan iletişimlerinin etkisi vardır. Buna ek olarak her çocuğun biyolojik ve olgunlaşma özelliklerine dayalı, kendine has bir gelişimi vardır. Bu nedenle çocuklarla yapılan araştırmalar sadece çocuğun davranışına değil, bu davranışın ortaya çıkma süreçlerine de bakmalıdır. Böyle bir geniş bağlam içerisinde derinlemesine araştırma yapmaya en uygun yöntemlerden biri gömülü teoridir.

Gömülü teorinin sunduğu faydalardan biri karmaşık süreçlere sahip bir olguyu (fenomeni) tanımlama becerisinin yüksek oluşudur (Glaser ve Strauss, 1967, s.33). Dolayısıyla ekolojik sistemde açıklandığı gibi çocukların deneyimlerini sosyal olarak yapılandırdığı bir olgu için en uygun yöntemdir (Glaser ve Strauss, 1967, s.34). Çünkü gömülü teori yaklaşımı verilerin içinde gömülü olanı araştıran bir yöntemdir. Çocuğun çevresi çok yönlü ve karmaşıktır. Ayrıca çocuğun çevresinde olanları nasıl anlamlandırdığı da onun çocuk zihninde saklı bir yapıdır. Bu yapıyı tüm kavramsal yönleri ile anlamak, onun bütün bileşenlerinin ayrıntılı bir şekilde tanımlanması ile mümkündür. Gömülü teori araştırmacılara kavramsal bağlantı-

ların farklı açılardan görülebilmesi için yardım eder (Ellis ve Levy, 2009). Nicel yöntemlerin yordayamadığı, diğer nitel yöntemlerin yetersiz kaldığı durumlarda, gömülü teori yaklaşımı olguya ya da davranışın ortaya çıktığı sürece, kendisinden önceki yapılardan bağımsız olarak bakabildiği için bir çözüm üretebilmektedir.

Olguların doğasında sosyal unsurlar içeren bir yapılanma vardır. Sosyal olarak yapılandırılmış bir bilgiyi ya da davranışı derinlemesine araştırmak, yorumlayıcı bir yaklaşım gerektirir. Gömülü teori olgunun yapılanmasına yönelik her türlü bağlamdan bağımsız olarak verileri toplamaya başlar. Bu süreçte en ufak veriye dahi değer vererek, yorum sürecinde kullanılır. Bu nedenle gömülü teori olgunun en yalın haline ulaşabilecek bir araştırma yöntemidir.

Gömülü teori yöntemi kullanılarak teori oluşturma sürecinde, verilere sosyal yapılandırmanın birer mozaiki olarak davranılır (Walsham, 1995). Gömülü teori kullanılmayan araştırmalar genellikle hem araştırmacının hem de araştırılanın kendinde içerdiği sosyal bağlamlardan veri toplama süreci ve yorumlama safhasında etkilenmektedir. Sosyal yapılandırmanın ortaya çıkardığı ürünün mozaikleri üzerinde araştırmacıların yaptığı birinci ve ikinci derecede etkili iki hata vardır (Van Maanen, 1979). Araştırma sonuçlarına birinci derecede etkili bileşenler, çocuk tarafından gösterilen yapaylıkların hata ile gerçek olarak kabul edilmesidir. Sonuçlara ikinci derecede etki eden bileşenler ise, araştırmacının farkında olmadan kendi ürettiği bileşenlerdir. Araştırmacının üzerinde çalışılan olguyu kendi ürettiği bileşenler ile açıklamaya çalışması sık yapılan bir hatadır (Van Maanen, 1979). Gömülü teori, birinci derecede etkili bileşenleri davranış kalıplarına ve uygunluğuna bakarak birleştiren ve ayıran (sınıflandıran) anlamları ortaya koyar. İkincil bileşenlere bakıldığında gömülü teori, soyutlama işlemleri yoluyla anlamları ana hatları ile ortaya çıkartır (Fernandez ve Lehmann, 2005). Bu nedenle çocuk davranışının gelişim sürecinde yer alan tüm bileşenleri objektif ve yansız olarak ortaya koyar.

Çocukların davranışları çalışılırken araştırmacının sadece o davranışı görmesi ve kodlaması ile o davranışın bağlamlarını çözerek görmesi ve yeniden kodlaması arasında fark vardır. Örneğin araştırmacılar ilkökul öğrencilerinin sahip olduğu zorlayıcı davranışların nedeni olarak, çocukların ailesinden yeterli ilgi görmediğini belirtilebilir. Araştırma süreci sonucu varılan bu yorum, çocukların öğretmenleri ile yapılan görüşmelerden elde edilen verilere dayandırılabilir. Pek çok araştırmacı, bu şekilde yapılmış bir araştırmanın sadece nitel yönden değil, ayrıca nicel yaklaşım olarak da yetersiz olduğunu belirtecektir. Konuya nitel araştırma yöntemleri açısından baktığımızda; davranış analizi içeren nitel çalışmaların genelinde ve gömülü teori yönteminin özelinde, davranışın ortaya çıkmasında etkili olan süreçlerin hepsine birden bakılması gereklidir. Devamında bu davra-

nışların sürekliliğine ya da ortaya çıkış aralıklarına da bakılmalıdır. Böyle bir çalışmaya nicel yöntemlerle bakıldığında, araştırmanın bir ya da iki güne yayılmış, günün sadece belli bir zaman diliminde ve sadece bir bağlamda çocukların davranışlarının tanımlandığı görülecektir. Bu tanımlama üzerine öğretmene bu davranışın nedenini sorarak alınan *ailelerinden ilgi görmediği için* yorumu, hem bilimsel hem de etik açılarından yeterli olmayacaktır. Gömülü teorinin getirdiği yaklaşım ise, davranışa yönelik tüm bağlamlara indiğinden, uzun süreye yayıldığından ve veri toplamada farklı kaynaklara başvurarak yeni bir teori oluşumuna gittiğinden, bütün önyargılardan bağımsızdır. Buna ek olarak davranışa etkisi olduğu düşünülen tüm alt boyutlardan veri toplanması ve veri çeşitliliğinin sağlanması gereklidir. Veri çeşitliliğine örnek olarak sınıf içi gözlemler, davranışın ortaya çıktığı aralıkların belirlenmesi, çocuklarla görüşme, ebeveynlerle görüşme, öğretmen ile görüşme, çocuğun akademik dosyasının ya da sağlık raporlarının incelenmesi verilebilir. Buralardan elde edilen bilgilere göre, yeni bir veri toplama alanı ya da aracı da araştırmaya dâhil edilebilir. Böylece araştırmanın derinliği ve kalitesi artırılırken, aynı zamanda insanlığa daha iyi hizmet verilmiş olunması sağlanır.

Sonuç

Nitel araştırma yöntemlerinden gömülü teori, günümüzde kullanımı artan bir yaklaşımdır. Bu yöntemin temel görevi, elde edilen verilere göre yeni kategorilerin ve bu kategorilere ait konuların değerlendirilerek yeni konu ve olguların ortaya çıkarılmasıdır. Bütün araştırma yöntemlerinde olduğu gibi gömülü teorinin uygulanmasında da takip edilmesi gereken bir takım süreçler vardır. Bu süreçler, araştırmacıyı adım adım teori oluşturmaya ve bu teoriyi gerekçelendirmeye yönlendirir. Araştırmacının *ne* sorusuna cevap aramasından daha çok, olguların *nasıl* ve *niçin* sorularına cevap bulmasını sağlar. Erken çocukluk dönemi çalışmalarında olguların pek çok boyutu vardır ve bu boyutların derinlemesine incelenmesi gerekir. Gömülü teori bu olgu ve bağlamların derinlemesine ve farklı boyutlarıyla incelenmesine imkân verir. Bu nedenle özellikle erken çocukluk çalışmalarında gömülü teori kullanımının oldukça faydalı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Atay, H. (2007). Söylem analizi kavramının yapıları ve işlem akışı. A.Yüksel., B. Mil., Y. Bilim. (Ed.), Nitel araştırma: neden, nasıl, niçin içinde (169-180). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Aydın, H. (2006). Eleştirel aklın ışığında postmodernizm, temel dayanakları ve eğitim felsefesi. *Eğitimde Politika Analizleri ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 27-48.
- Babbie, E. (2013). *The practice of social research*. 13th edition. Wadsworth Publishing: USA.
- Backman, K. ve Kyngas, H.A. (1999). Challenges of the grounded theory approach to a novice researcher. *Nursing and Health Sciences*. 1(3), 147-53.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cassel, C. ve Symon, G. (2004). *Essential guide to qualitative methods in organizational research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Charmaz, K. (1995). *Grounded theory in the 21st century: Applications for advancing social justice studies*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Charmaz, K. (2000) *Grounded Theory: Objectivist and Constructivist Methods*. 2nd Edition, Sage Publications, London.
- Charmaz, K. (2015). *Gömülü teori yapılandırması: Nitel analiz uygulama rehberi* (Çev. R. Hoş). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Creswell, J.W. (2015). *Nitel araştırma yöntemleri* (Çev.M. Bütün ve S.B. Demir). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Cutcliffe, J. R. (2000). Methodological issues in grounded theory. *Journal of Advanced Nursing*. 31(6), 1476-1484.
- Çelik, H. ve Ekşi, H. (2015). *Nitel desenler: Gömülü teori*. İstanbul: Edam Yayıncılık.
- Durualp, E. ve N. Aral (2013). Analyzing the effects of play activities on the development of receptive and productive language of children. *The International Journal of Early Childhood Learning*, 19 (1), 39-49.
- Ellis, T. J. ve Levy, Y. (2009). Towards a guide for novice researchers on research methodology: Review and proposed methods. *Issues in Informing Science and Information Technology*, 6, 323-337. <http://iisit.org/Vol6/IISIT-v6p323-337Ellis663.pdf>
- Fernández, W. D., Lehmann, H. (2005). Achieving rigour and relevance in information systems studies: Using grounded theory to investigate organizational cases. *The Grounded Theory Review*, 5(1), 79-107.

- Foley, G., Timonen, V., Conlon, C. and O'Dare, C. (2021). interviewing as a vehicle for theoretical sampling in grounded theory. *International Journal of Qualitative Methods*, 13, <https://doi.org/10.1177/1609406920980>
- Glaser, B. (1978) *Theoretical sensitivity: Advances in the methodology of grounded theory*. Sociology Press, Mill Valley.
- Glaser, B.G. ve Strauss, A.L. (1967) *The discovery of grounded theory*. New York, Aldine.
- Glesne, C. ve Peshkin, A. (1992). *Becoming qualitative researchers: An introduction*. White Plains. NY: Longman.
- Graue, E. M. ve Walsh, D. J. (1998). *Studying children in context: Theories, methods and ethics*. Thousand Oaks, California: Sage
- Glaser, B. G. ve Holton, J. (2004). Remodeling grounded theory. In forum qualitative sozialforschung. *Qualitative Social Research*, 5, (2).
- Heppner, P.P., Wampold, E.B. ve Kivlighan, M.D. (2008). *Psikolojik danışmada araştırma yöntemleri* (Çev. D.M. Siyez). Ankara: Mentis Yayıncılık.
- Kandır, A., Özbey, S. ve İnal, G. (2010). *Okul öncesi eğitimde program (1) kuramsal temeller*. Ankara: Morpa Kültür.
- McCallin, A. M. (2003). Designing a grounded theory study: Some practicalities. *Nursing in Critical Care*. 8(5),203-208.
- McLeod, J. (2001). *Qualitative research in counselling and psychotherapy*. Sage Publications.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (3. Baskıdan Çeviri, Çeviri Editörü: S. Turan). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Mil B. (2007). Araştırmalarda gömülü teori oluşturma, (edt.) A. Yüksel, B. Mil, Y. Bilim (içinde) *Nitel araştırma: Neden, nasıl, niçin?* Ankara: Detay Yayıncılık.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods*. United States of America: Sage.
- Seale, C. (1999). Quality in qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 5(4), 465-478.
- Strauss, A. ve Corbin, J. M. (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*. Sage Publications, Inc.
- Van Maanen, J. (1979). Reclaiming qualitative methods for organizational research: A preface. *Administrative Science Quarterly*, 24(4), 520-526.
- Walsham, G. (1995). Interpretive case studies in IS research: Nature and method. *European Journal of Information Systems*, 4(2), 74-81.
- Yenilmez, U. ve Taş, F. (2008). Türkiye’de eğitimin kalkınma üzerindeki rolü ve eğitim yatırımlarının geri dönüş oranı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1) ,155-186 . Retrieved from <https://dergipark>.

org.tr/tr/pub/ogusbd/issue/10993/131558

Yıldırım, A. (1999). Nitel araştırma yöntemlerinin temel özellikleri ve eğitim araştırmalarındaki yeri ve önemi. *Eğitim ve Bilim*, 23(112), 7-17.

Yılmaz, N. (2003). *Türkiye’de okul öncesi eğitimi. Erken çocuklukta gelişim ve eğitimde yeni yaklaşımlar*. İstanbul: Morpa Kültür.

“

Bölüm 14

**ÖRGÜTSEL SİNİZM VE ÖRGÜTSEL
BAĞLILIK ARASINDAKİ İLİŞKİ:
BİŞKEK KONAKLAMA İŞLETMELERİ
ÖRNEĞİ**

Mehmet ULUTAŞ¹

”

¹ Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Niğde Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü Turizm ve Otel İşletmeciliği Programı, ORCID: 0000-0002-6838-2506

GİRİŞ

“Örgütsel sinizm (organizational cynicism)”, kişilerin örgütlerine karşı birtakım sebeplerle olumsuz bir tavır ve tutum içine girmeleri durumunu ifade eder (Özler vd., 2010: 47). Bir başka tanımda sinizm, işgörenlerin kurumları ile ilgili düş kırıklıkları, güven duymama, hiddetlenme, umudunu yitirme vb negatif duygulara sahip olmasıdır (Tayfun ve Çatır, 2014: 348).

Stanley vd. (2005: 436), sinizmin üç ayrı başlık altında ele alınabileceğini ifade etmektedirler; 1) Değişime özgü sinizm (change-specific cynicism); belirli bir örgütsel değişim için yönetimin ileri sürdüğü açık veya zımni gerekçelere inanmamaktır, 2) Yönetim sinizmi (management cynicism); yönetimin aldığı genel kararlar veya eylemler için ortaya koyduğu veya ima ettiği gerekçelere inanmamaktır, 3) Ruhsal sinizm (dispositional cynicism); insanların her tür karar ya da eyleme karşı ruhsal olarak geliştirdiği genel inançsızlık halidir.

Sinizm’in teorik öncülleri olarak psikolojik sözleşmeler teorisi (psychological contracts theory) sayılabilir. Psikolojik sözleşmeler teorisini ortaya atan Andersson (1996: 1404), sinizme yol açan üç faktör olduğunu savunmaktadır; 1) Gerçekçiliği bulunmayan ve yüksek sayılabilecek beklentiler, 2) Söz konusu beklentilerin karşılanmaması halinde ortaya çıkan hayal kırıklığı, 3) Hayal kırıklığı sonrası gerçekleri görme (Brown ve Cregan, 2008: 669).

Bu çerçevede araştırma ile örgütsel sinizm konusu ele alınarak iş örgütsel bağlılık ile ilişkisi konaklama işletmeleri ile ilgili olarak yapılmış olan ampirik araştırmanın sonuçları çerçevesinde incelenmiştir.

1. Örgütsel Sinizm (Organizational Cynicism)

Dean vd.’ne göre (1998: 345) “örgütsel sinizm”, işgörenin örgütüne karşı üç boyut çerçevesinde geliştirdiği olumsuz tutumdur; 1) Organizasyonun doğruluk ve dürüstlükten yoksun olduğuna dair inancı, 2) Örgütüne karşı sahip olduğu negatif duygular, 3) Söz konusu inanç ve duygularla tutarlı olarak örgütünü kötüleyen ve eleştiren söylem ve tavırlar geliştirmesidir.

Bilişsel Boyut (Cognitive Dimension); Bilişsel boyut, işgörenlerin, örgütlerinin doğruluk, adalet, dürüstlük ve şeffaflıktan yoksun olduğuna dair inançlarını yansıtır. Bu boyutta göre işgörenler, örgütün değerleri ile kendi kişisel değerlerinin tutarlı olmadığı kanaatindedirler (Mousa, 2017: 16). Bilişsel sinizm, işgörenlerin, örgütlerinin kendilerinin örgütlerine verdikleri katkıya değer vermediğine ya da kendilerinin örgütlerinin umurunda olmadığına inanıyor olmaları halinde ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda, işgörenlerin örgütleri için gösterebilecekleri en iyi çabayı ortaya koyma olasılıkları doğal olarak düşük olacaktır (Kim vd., 2009: 1438).

Duyuşsal Boyut (Affective Dimension); Örgütsel sinizm’in duyuşsal boyutu, işgörenlerin, örgütlerine karşı olumsuz yönde geliştirdikleri öfke, hiddetlenme, iğrenme, kayıtsız kalma vb. duygusal tepkileri yansıtır (Moussa, 2017: 16).

Davranışsal Boyut (Behavioral Dimension); Örgütsel sinizmin davranışsal boyutu, işgörenin görev yaptığı örgüte karşı geliştirdiği olumsuz duygularını davranış boyutunda göstermesidir (Erdoğan ve Bedük, 2013: 30).

2. Örgütsel Bağlılık (Organizational Commitment)

Literatürde “örgütsel bağlılık”, örgütün amaç, değer ve hedeflerine karşı geliştirilen güçlü bir inanç ve kabul duygusu olarak tarif edilmektedir. Örgütsel adanmışlık olarak da Türkçe’ye çevrilmiş olan örgütsel bağlılık, işgörenlerin kurum kimliğine sadakatle bağlanmasıdır. Örgütüne bağlı işgörenler, örgütlerinde kalmaya devam etmek hususunda içten gelen güçlü bir arzu ve isteğe sahiptir ve örgütleri adına her türlü gayreti sarf etme, özveride bulunma noktasında gönüllüdürler (Ulutaş vd., 2015: 147).

3. Yöntem

3.1. Araştırmanın Amacı ve Modeli

Literatürde, örgütsel sinizm üzerine yapılan çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalar ve sonuçlarından aşağıda kısaca bahsedilmiştir;

Efeoğlu ve İplik (2011: 343), Adana’da faaliyet gösteren ilaç firmalarının tıbbi mümessilleri üzerine yaptıkları çalışmada, “örgütsel adalet ile örgütsel sinizm arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki” bulunduğunu ortaya koymuşlardır. Tınaztepe (2012: 60), yaptığı ampirik araştırmada, “örgüt içi iletişimin örgütsel sinizm üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkiye sahip olduğunu” tespit etmiştir. Nartgün ve Kartal (2013: 47), Bolu’da öğretmenler üzerine yaptıkları çalışmada, “örgütsel sinizm ile örgütsel sessizliğin okul ortamı, sessizliğin kaynağı ve izolasyon alt boyutları arasında pozitif bir ilişki bulunduğunu” ortaya koymuşlardır.

Balay vd. (2013: 123), Şanlıurfa’daki öğretmenler üzerine yaptıkları çalışmada, “örgüt kültürü ve örgütsel sinizm algıları arasında pozitif ama düşük bir ilişki” bulgulamışlardır. Kahya (2013: 34), Bayburt Üniversitesi ve KTÜ’de görevli akademisyenler üzerine yaptığı çalışmada, “örgütsel sinizmin, iş doyumu ve iş performansı üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğunu, iş doyumunun sinizm ve performans ilişkisine aracılık ettiğini” tespit etmiştir. Karacaoğlu ve İnce (2013: 181), Kayseri’de faaliyet gösteren imalat işletmeleri üzerine yaptıkları araştırmada, “pozitif örgütsel davranış alt boyutlarından dayanıklılık, umut, iyimserlik ve özyeterlilik ile örgütsel sinizm arasında negatif yönde bir ilişki bulunduğunu” sonucuna ulaşmışlardır.

Kasalak ve Aksu (2014: 115), Akdeniz Üniv.'ndeki araştırma görevlileri üzerine yaptıkları çalışmada, “örgütsel destek algısının tüm boyutları ile örgütsel sinizm arasında istatistiksel olarak anlamlı ancak orta seviyede negatif bir ilişki” tespit etmişlerdir. Erdoğan ve Bedük (2013: 17), Karaman'da görev yapan sağlık çalışanları üzerin yaptıkları çalışmada, “örgütsel sinizm ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında negatif yönlü ve düşük seviyede anlamlı bir ilişki” bulgulanmıştır. Torun ve Çetin (2015: 137), akademisyenler üzerine yaptığı çalışmada, “X ve Y kuşağı akademisyenlerin sinizm seviyelerinin birbirlerinden farklılaştığı” sonucuna ulaşmışlardır.

Kanbur ve Kanbur (2015: 193), kamu çalışanları üzerine yaptıkları araştırmada, “örgütsel sinizmin bütün alt boyutları ile lider-üye etkileşimi arasında negatif yönde bir ilişki olduğunu” bulgulamışlardır. Çetinkaya ve Özkara (2015: 72), Kapadokya'daki otel çalışanları üzerine yaptıkları çalışmada, “örgütsel sinizm ve psikolojik sözleşme ihlali algısı arasında pozitif yönlü zayıf bir ilişki” tespit etmişlerdir.

Bernerth vd. (2007: 317), imalat sektöründe yaptıkları ampirik araştırmadan, “örgütsel adaletin alt boyutlarından prosedürel ve etkileşimsel adalet ile örgütsel sinizm arasında negatif ve anlamlı bir ilişki” olduğunu; ayrıca “örgütsel sinizmin değişim bağlılığı (change commitment) ile negatif ilişkili olduğunu” ortaya koymuşlardır. Brown ve Cregan'ın (2008: 667) kamu çalışanlarından elde ettiği verilerden, “işe bağlılığın (job involvement) örgütsel değişim sinizmini azaltmada aracılık rolü oynadığı” görülmektedir.

Literatür taraması doğrultusunda, araştırma için aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir;

- H₁:** “Örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
- H_{1a}:** “Duygusal sinizm ile duygusal bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
- H_{1b}:** “Duygusal sinizm ile devam bağlılığı arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
- H_{1c}:** “Duygusal sinizm ile normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
- H_{1d}:** “Bilişsel sinizm ile duygusal bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
- H_{1e}:** “Bilişsel sinizm ile devam bağlılığı arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
- H_{1f}:** “Bilişsel sinizm ile normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
- H_{1g}:** “Davranışsal sinizm ile duygusal bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.”
- H_{1h}:** “Davranışsal sinizm ile devam bağlılığı arasında anlamlı bir ilişki vardır.”

H_{ii}: “Davranışsal sinizm ile normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır.”

3.2. “Veri Toplama Aracı”

“Araştırmada bir anket formu kullanılmış olup, kullanılan ankette ölçekler sorularına verilen cevaplar, “5’li Likert tipi 1: Kesinlikle Katılmıyorum; 2: Katılmıyorum; 3: Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum; 4: Katılıyorum; 5: Kesinlikle Katılıyorum” ölçek ile alınmıştır.”

Araştırmada kullanılan “örgütsel sinizm (**organizational cynicism**) ölçeği”, Karacaoğlu ve İnce (2012: 85)’den alınmış olup; orijinal ölçek, “Brandes vd. (1999) tarafından geliştirilmiş ve Kalağan (2009: 204) tarafından Türkçe’ye uyarlanmıştır.”

Araştırmada kullanılan “örgütsel bağlılık (**organizational commitment**) ölçeği”, Yavuz ve Bedük’ten (2016) alınmış olup; orijinal ölçek, Meyer ve Allen (1991) tarafından geliştirilmiş ve Balıkcıoğlu (2013: 179-180) tarafından Türkçe’ye uyarlanmıştır.

3.3. “Evren ve Örneklem”

“Veriler, tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemiyle Bişkek’teki konaklama işletmeleri çalışanlarından toplanmıştır. Yönetici ve çalışan düzeyindeki 200 kişiye anket formları elden dağıtılmış ve bunların 184 adedi geri dönmüştür. Geri dönen anket formlarından 32’si, gelişigüzel doldurulması ve işaretlememiş soruların çok olması sebebiyle analizlere dahil edilmemiş olup, toplam kullanılan anket formu sayısı 152 olmuştur.”

Tablo 1: “Anket Yapılan Konaklama İşletmeleri Tablosu”

	Konaklama İşletmeleri
1	Orion Hotel Bishkek
2	Hyatt Regency Bishkek
3	Art Hotel Bishkek
4	ParkHotel Bishkek
5	Jannat Regency Hotel Bishkek
6	City Hotel Bishkek
7	Ambassador Hotel
8	Bishkek Boutique Hotel
9	Damas International Hotel
10	Sheraton Bishkek
11	Plaza Hotel Bishkek
12	Ramada by Wyndham Bishkek Centre

3.4. “Bulgular”

3.4.1. “Demografik Bulgular”

“Ankete 62’si erkek (% 40,8), 90’ı kadın (% 59,2) olmak üzere toplam 152 kişi katılmıştır. Ankete katılanlar; yaş durumlarına göre % 84,2’si (128 kişi) 18-35, % 11,8’i (18 kişi) 36-50 yaş arası, % 3,9’u (6 kişi) 50 yaş üstü grupta bulunmaktadır. Ankete katılanların % 80,9’u (123 kişi) bekar, % 19,1’i (29 kişi) evlidir. Eğitim durumlarına göre, ankete katılanlar arasında en yüksek oran % 65,8 (100 kişi) ile üniversite mezunlarına aittir. Üniversite mezunlarını % 18,4 (28 kişi) ile ilkökul mezunları takip etmektedir. Katılımcıların % 15,8’i (24 kişi) ise lise mezunudur. Katılımcıların % 54,6’sı (83 kişi) 1 yıldan az; % 38,2’si (58 kişi) 1-6 yıl arası; % 7,2’si (11 kişi) ise 6 yıldan fazla süredir kurumlarında görevini sürdürmektedir.”

3.4.2. “Ölçeklerin Faktör Analizi Sonuçları”

Tablo 2 : “Örgütsel Sinizm Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları”

“Sorular”	“Eş Kökenlilik”	“Faktör Yüğü”
Duygusal Sinizm Faktörü		
“Özdeğer: 4,284; Açıklanan Varyans: % 42,836; Ortalama: 2,0477; “Güvenirlik: ,862”		
“Çalıştığım işletmeyi düşündükçe sinirlenirim.”	,806	,865
“Çalıştığım işletmeyi düşündükçe içimi bir endişe kaplar.”	,734	,831
“Çalıştığım işletmeyi düşündükçe gerilim yaşarım.”	,767	,826
“Çalıştığım işletmeyi düşündükçe hiddetlenirim.”	,571	,743
Bilişsel Sinizm Faktörü		
“Özdeğer: 1,503; Açıklanan Varyans: % 15,033; Ortalama: 2,4803; Güvenirlik: ,757”		
“Başkalarıyla, çalıştığım işletmedeki işlerin nasıl yürütüldüğü hakkında konuşurum.”	,707	,823
“Çalıştığım işletmede, yapılacağı söylenen şeyler ile gerçekleşenler arasında çok az benzerlik görüyorum.”	,764	,814
“Çalıştığım işletmede, bir uygulamanın yapılacağı söyleniyorsa, bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda kuşku duyarım.”	,574	,625
“Çalıştığım işletmede, söylenenler ile yapılanların farklı olduğuna inanıyorum.”	,588	,574
Davranışsal Sinizm Faktörü		
“Özdeğer: 1,097; Açıklanan Varyans: % 10,973; Ortalama: 3,0197; Güvenirlik: ,845”		
“Çalıştığım işletmeden ve çalışanlarından bahsedildiğinde, birlikte çalıştığım kişilerle anlamlı bir şekilde bakışırız.”	,726	,844
“Çalıştığım işletme dışındaki arkadaşlarıma, işte olup bitenler konusunda yakınıyorum.”	,648	,568

“Faktör çıkarma metodu: Temel bileşenler analizi; Döndürme metodu: Varimax; Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği: %75,4; Bartlett’s Küresellik Testi için Ki- Kare: 686,951; df: 45; $p < 0,01$ ”

Faktör analizinde, “faktör yükü uygun bileşenlere dağılmayan”, “*Çalıştığım işletmenin politika, amaç ve uygulamaları arasında çok az ortak yön vardır, Çalıştığım işletmede, çalışanlardan bir şey yapmaları beklenir, ancak başka bir davranış ödüllendirilir, Başkalarıyla, çalıştığım işletmedeki işlerin nasıl yürütüldüğü hakkında konuşurum*” ifadeleri ölçekten çıkarılmıştır. Ayrıca, orijinal ölçekte “davranışsal sinizm” faktörü içerisinde yer alan “*Başkalarıyla, çalıştığım işletmedeki işlerin nasıl yürütüldüğü hakkında konuşurum*” ifadesi, “bilişsel sinizm” faktörüne yüklenmiş; ifadenin çıkarılması halinde de orijinal ölçekte üç faktörlü olan ölçeğin iki faktöre düştüğü görüldüğünden, ifade çıkarılmayıp olduğu gibi (bilişsel sinizm faktörüne yüklenmiş olarak) bırakılmıştır.

Sonuç itibariyle, duygusal sinizm faktörünün “öz değeri” 4,284’dür ve “toplam varyansın” %42,836’sını” açıklamaktadır. Faktörün “güvenirliliği” 0,862 olarak tespit edilmiştir. Bilişsel sinizm faktörünün “öz değeri” 1,503’dür ve “toplam varyansın” %15,033’ünü açıklamaktadır. Faktörün “güvenirliliği” 0,757 olarak tespit edilmiştir. Davranışsal sinizm faktörünün “öz değeri” 1,097’dir ve “toplam varyansın” %10,973’ünü açıklamaktadır. Faktörün “güvenirliliği” 0,845 olarak tespit edilmiştir.

Ölçeğin “Bartlett Testi için ki-kare” 686,951 ve “p anlamlılık değeri” 0,01’den küçük olarak gerçekleşmiştir. “Kaiser-Meyer-Olkin örneklem değeri” 0,754’dür.

Tablo 3: “Örgütsel Bağlılık Ölçeği Faktör Analizi Sonuçları”

“Sorular”	“Eş Kökenlilik”	“Faktör Yüğü”
Duygusal Bağlılık Faktörü “Özdeğer: 5,479; Açıklanan Varyans: %36,529; Ortalama: 3,1864; Güvenirlik: ,870”		
“Çalıştığım kurumun problemlerini kendi problemimmiş gibi hissediyorum.”	,745	,848
“Bu kuruma duygusal açıdan bağlandığımı hissediyorum.”	,753	,835
“Çalıştığım kurumda iken kendimi “ailenin bir parçasıymış” gibi hissediyorum.”	,701	,817
“Bu kurum benim için kişisel olarak büyük anlam taşır.”	,715	,790
“Çalıştığım kuruma karşı güçlü bir aidiyet duygusu hissediyorum.”	,603	,587
“Kariyerimin geriye kalanını bu kurumda geçirmekten mutluluk duyarım.”	,452	,559
Devam Bağlılığı Faktörü “Özdeğer: 2,910; Açıklanan Varyans: %19,397; Ortalama: 2,4583; Güvenirlik: ,851”		
“Bu kurumda çalışmaya devam etmemin temel nedenlerinden biri de, ayrılmamın çok büyük kişisel fedakârlık gerektirmesidir.”	,717	,838
“Bu kurumda kalmamın nedenlerinden biri de, elverişli alternatiflerin az olmasıdır.”	,716	,815
“Bu kurumdan ayrılmak için çok az seçeneğim olduğuna inanıyorum.”	,706	,813
“Yakın gelecekte bu kurumdan ayrılmak benim için çok maliyetli olacaktır.”	,569	,711
“Şu anda bu kurumdan ayrılmaya karar verirsem, yaşamım alt- üst olacaktır.”	,628	,710
“Bu kuruma kendimden çok fazla şey katmamış olsaydım (yıllar, fikirler, kariyer vb.), başka bir yerde çalışmayı düşünebilirdim.”	,484	,523
Normatif Bağlılık Faktörü “Özdeğer: 1,388; Açıklanan Varyans: %9,252; Ortalama: 3,1294; Güvenirlik: ,727”		
“Çalıştığım kurum sadakatimi hak ediyor.”	,728	,847
“Çalıştığım kuruma çok şey borçluyum.”	,653	,732
“Kurumda çalışan insanlara karşı bir yükümlülüğüm olduğundan dolayı, kurumumdan ayrılmayı düşünmüyorum.”	,608	,519

“Faktör çıkarma metodu: Temel bileşenler analizi; Döndürme metodu: Varimax; Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliği: %81,3; Bartlett’s Küresellik Testi için Ki- Kare: 1240,639; df: 105; $p < 0,01$ ”

Faktör analizinde, “faktör yükü uygun bileşenlere dağılmayan”, “İstesen de hemen şimdi bu kurumdan ayrılmak çok zor olacak”, “Şu anda bu kurumda çalışmam, bir istek olduğu kadar bir gerekliliktir”, “Bu kurum-

da çalışmaya devam etmeyi bir zorunluluk olarak hissediyorum”, “Bana avantaj sağlıyor olsa bile, şu anda çalıştığım kurumdan ayrılmanın doğru olmayacağını hissediyorum”, “Şu anda çalıştığım kurumdan ayrılırsam, suçluluk hissedirim” ifadeleri ölçekten çıkarılmıştır.

Sonuç itibarıyla, duygusal bağlılık faktörünün “öz değeri” 5,479’dur ve “toplam varyansın” %36,529’unu açıklamaktadır. Faktörün “güvenirliliği” 0,870 olarak tespit edilmiştir. Devam bağlılığı faktörünün “öz değeri” 2,910’dur ve “toplam varyansın” %19,397’sini açıklamaktadır. Faktörün “güvenirliliği” 0,851 olarak tespit edilmiştir. Devam bağlılığı faktörünün “öz değeri” 1,388’dir ve “toplam varyansın” %9,252’sini açıklamaktadır. Faktörün “güvenirliliği” 0,727 olarak tespit edilmiştir.

Ölçeğin “Bartlett Testi için ki-kare” 1240,639 ve “p anlamlılık değeri” 0,01’den küçük olarak gerçekleşmiştir. “Kaiser-Meyer-Olkin örneklem değeri” 0,813’dür.

Tablo 4: “Faktörlere Ait Cronbach Alpha Güvenirlik Katsayıları”

“Faktörler”	“Güvenirlik (Alfa)”	“Soru Sayısı”
“Duygusal Sinizm”	0,862	4
“Bilişsel Sinizm”	0,757	4
“Davranışsal Sinizm”	0,845	2
“Duygusal Bağlılık”	0,870	6
“Devam Bağlılığı”	0,851	6
“Normatif Bağlılık”	0,727	3

Tablo 4’de görüldüğü gibi faktörlerin “alfa güvenirlilik” katsayıları 0,70’in üstündedir.

3.4.3 “Korelasyon ve Regresyon Analizi Sonuçları”

Öncelikle, değişkenler arasında herhangi bir ilişki olup olmadığını anlamak için “korelasyon analizi” yapılmıştır;

Tablo 5: “Korelasyon Analizi”

		“N”	“Ort.”	“Std. Sapma”	“1”	“2”	“3”	“4”	“5”	“6”
1	“Duygusal Sinizm”	152	2,0477	,97559	1					
2	“Bilişsel Sinizm”	152	2,4803	,90278	,444**	1				
3	“Davranışsal Sinizm”	152	3,0197	,70213	,169*	,334**	1			
4	“Duygusal Bağlılık”	152	3,1864	1,04444	-,182*	-,313**	-,170*	1		
5	“Devam Bağlılığı”	152	2,4583	,93108	,386**	,057	,011	,261**	1	
6	“Normatif Bağlılık”	152	3,1294	,89233	-,135	-,113	-,213**	,555**	,425**	1

**p<0,01; *p<0,05

“Korelasyon analizi” yapıldıktan sonra, ilişki bulunmuş olan faktörler arasındaki korelasyonun niteliğini tespit etmek için “doğrusal regresyon analizi” de yapılmıştır;

SONUÇ

Araştırmanın temel bulgusu, “Örgütsel sinizm” ile “örgütsel bağlılık” arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespitidir. Bu sonuca göre “**H₁** *Örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır*” hipotezi kabul edilir. Alt boyutları bakımından ele alındığında ise aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

(a) “Örgütsel sinizm değişkeninin “duygusal sinizm” alt boyutu ile örgütsel bağlılık değişkeninin “duygusal bağlılık” alt boyutu arasında negatif yönde anlamlı ($p < 0,01$) bir ilişki ($r = -,182$) olduğu görülmektedir ve bu sonuca göre “**H_{1a}** *Duygusal sinizm ile duygusal bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır*” hipotezi kabul edilir. Buna göre işgörenlerin “duygusal sinizm” algılarındaki bir birimlik artış, “duygusal bağlılık”larında 0,182 birimlik bir azalışa yol açmaktadır.”

(b) “Örgütsel sinizm değişkeninin “duygusal sinizm” alt boyutu ile örgütsel bağlılık değişkeninin “devam bağlılığı” alt boyutu arasında pozitif yönde anlamlı ($p < 0,01$) bir ilişki ($r = ,386$) olduğu görülmektedir ve bu sonuca göre “**H_{1b}** *Duygusal sinizm ile devam bağlılığı arasında anlamlı bir ilişki vardır*” hipotezi kabul edilir. Buna göre işgörenlerin “duygusal sinizm” algılarındaki bir birimlik artış, “devam bağlılık”larında 0,386 birimlik bir artışa yol açmaktadır.”

(c) “Örgütsel sinizm değişkeninin “duygusal sinizm” alt boyutu ile örgütsel bağlılık değişkeninin “normatif bağlılık” alt boyutu arasında anlamlı herhangi bir ilişki bulunamamıştır ve bu sonuca göre “**H_{1c}** *Duygusal sinizm ile normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır*” hipotezi reddedilir.”

(d) “Örgütsel sinizm değişkeninin “bilişsel sinizm” alt boyutu ile örgütsel bağlılık değişkeninin “duygusal bağlılık” alt boyutu arasında negatif yönde anlamlı ($p < 0,01$) bir ilişki ($r = -,313$) olduğu görülmektedir ve bu sonuca göre “**H_{1d}** *Bilişsel sinizm ile duygusal bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır*” hipotezi kabul edilir. Buna göre işgörenlerin “bilişsel sinizm” algılarındaki bir birimlik artış, “duygusal bağlılık”larında 0,313 birimlik bir azalışa yol açmaktadır.”

(e) “Örgütsel sinizm değişkeninin “bilişsel sinizm” alt boyutu ile örgütsel bağlılık değişkeninin “devam bağlılığı” alt boyutu arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır ve bu sonuca göre “**H_{1e}** *Bilişsel sinizm ile devam bağlılığı arasında anlamlı bir ilişki vardır*” hipotezi reddedilir.”

(f) “Örgütsel sinizm değişkeninin “bilişsel sinizm” alt boyutu ile örgütsel bağlılık değişkeninin “normatif bağlılık” alt boyutu arasında herhangi bir ilişki bulunamamıştır ve bu sonuca göre “**H_{1f}** *Bilişsel sinizm ile normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır*” hipotezi reddedilir.”

(g) “Örgütsel sinizm değişkeninin “davranışsal sinizm” alt boyutu ile örgütsel bağlılık değişkeninin “duygusal bağlılık” alt boyutu arasında negatif yönde anlamlı ($p<0,01$) bir ilişki ($r = -,170$) olduğu görülmektedir ve bu sonuca göre “ H_{1g} Davranışsal sinizm ile duygusal bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır” hipotezi kabul edilir. Buna göre İşgörenlerin “davranışsal sinizm” algılarındaki bir birimlik artış, “duygusal bağlılık”larında 0,170 birimlik bir azalışa yol açmaktadır.”

(h) “Örgütsel sinizm değişkeninin “davranışsal sinizm” alt boyutu ile örgütsel bağlılık değişkeninin “devam bağlılığı” alt boyutu arasında anlamlı herhangi bir ilişki bulunamamıştır ve bu sonuca göre “ H_{1h} Davranışsal sinizm ile devam bağlılığı arasında anlamlı bir ilişki vardır” hipotezi reddedilir.”

(i) “Örgütsel sinizm değişkeninin “davranışsal sinizm” alt boyutu ile örgütsel bağlılık değişkeninin “normatif bağlılık” arasında negatif yönde anlamlı ($p<0,01$) bir ilişki ($r = -,213$) olduğu görülmektedir ve bu sonuca göre “ H_{1i} Davranışsal sinizm ile normatif bağlılık arasında anlamlı bir ilişki vardır” hipotezi kabul edilir. Bunan göre işgörenlerin “davranışsal sinizm” algılarındaki bir birimlik artış, “normatif bağlılık”larında 0,213 birimlik bir azalışa yol açmaktadır.”

Literatürde, araştırmayla elde edilen sonuçları destekleyen çok sayıda çalışma bulunmaktadır; Yıldız (2013: 853), Bolu’daki ilkökul öğretmenleri üzerine yaptığı çalışmada, “örgütsel bağlılık, örgütsel sinizm ve örgütsel muhalefet arasında istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişki bulunduğunu” ortaya koymuştur. Türköz vd. (2013: 285), Çerkezköy’deki bir tekstil firmasında yaptığı araştırmada, “örgütsel güven’in örgütsel bağlılığı pozitif olarak etkilemesine karşın, örgütsel sinizm algısının ise örgütsel bağlılığı negatif olarak etkilediğini” tespit etmişlerdir. Altınöz vd. (2011: 285), Ankara’daki otel çalışanları üzerine yaptıkları çalışmada, işgörenlerin “örgütsel bağlılıklarındaki artışın sinik davranışları azalttığı” sonucuna ulaşmışlardır. Özgan vd. (2012: 196), Gaziantep ve Kilis 7 Aralık Üniversiteleri akademik personeli üzerine yaptıkları araştırmada, “örgütsel bağlılık ve örgütsel sinizm arasında negatif yönlü ve orta seviyede anlamlı bir ilişki” tespit etmişlerdir. Mousa (2017: 24), Mısır’da Menoufia’daki devlet ilkokullarında yaptıkları çalışmada, “örgütsel sinizmin boyutları (bilişsel, duyusal, davranışsal) ile örgütsel bağlılığın boyutları (duygusal, devam, normatif) arasında negatif bir ilişki” olduğunu ortaya koymuşlardır. Wamous vd.’nin (1994: 272) yaptıkları ampirik çalışmanın bulguları, “örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık ve iş doyumu arasında negatif bir ilişki” olduğunu göstermektedir. Kim vd. (2009: 1447), ulaştırma endüstrisi üzerine yaptıkları çalışmada, bilişsel, “duyusal ve davranışsal sinizmin örgütsel bağlılık ile negatif yönde ilişkili olduğunu” ortaya koymuşlardır. Chiaburu vd.’nin (2013: 9) yaptıkları meta analitik çalışmanın bulguları, “örgütsel

sinizm ile örgütsel bağlılık arasında negatif bir ilişki” bulunduğunu göstermektedir. Fritz vd. (2013: 251), “sinizmin, yöneticilerin işgörenlerine karşı dürüst davranması ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiye kısmen aracılık ettiğini” tespit etmişlerdir. Atwater vd. (2000: 291), polis memurları üzerine yaptıkları çalışmada, “örgütsel sinizm ile örgütsel bağlılık arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki” tespit etmişlerdir.

Çalışma ile işgörenlerin “örgütsel sinizm tutumu” ve “örgütsel bağlılık” algıları ölçülmüş; aralarındaki ilişki çalışmanın bulguları olarak ayrıntılı bir biçimde ortaya konmuştur. Bulgular, örgütsel sinizmin artması halinde örgütsel bağlılığın azalacağını göstermektedir. Öte yandan duygusal sinizm tutumu, sadece örgüte zorunluluk duygusuyla bağlanma olarak ifade edilebilecek devam bağlılığını pozitif yönde etkilemektedir. Yüksek “örgütsel sinizm” ve düşük “örgütsel bağlılık” örgütler için olumsuz bir durumdur. Örgütlerin başarılı olmak için işgörenlerindeki sinizm davranışlarını azaltıcı, bağlılığı artırıcı tedbirler almaları zorunluluk arz etmektedir. Ayrıca araştırmanın sonuçları Bışkek’teki konaklama işletmeleri çalışanları ile sınırlı olup genellenemeyecektir.

KAYNAKÇA

- Altınöz, M., Çöp, S., & Sığındı, T. (2011). Algılanan Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Sinizm İlişkisi: Ankara'daki Dört ve Beş Yıldızlı Konaklama İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 11(21), 285–316.
- Andersson, L. M. (1996). Employee Cynicism: An Examination Using a Contract Violation Framework. *Human Relations*, 49, 1395–1418.
- Atwater, L. E., Waldman, D. A., Atwater, D., & Carter, P. (2000). An Upward Feedback Field Experiment: Supervisors' Cynicism, Reactions, And Commitment To Subordinates. *Personnel Psychology*, 53, 275–296.
- Balay, R., Kaya, A., & Cülha, A. (2013). Örgüt Kültürü ve Örgütsel Sinizm İlişkisi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 123–144.
- Balıkçıoğlu, S. (2013). *Antalya Bölgesi Konaklama İşletmeleri Çalışanlarının Örgütsel Sinizm Tutumları ile Bağlılık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma*. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bernerth, J. B., Armenakis, A. A., Feild, H. S., & Walker, H. J. (2007). Justice, Cynicism, and Commitment: A Study of Important Organizational Change Variables. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 43(3), 303–326. <https://doi.org/10.1177/0021886306296602>
- Brandes, P., Dharwadkar, R., & Dean, J. W. (1999). Does Organizational Cynicism Matter? Employee and Supervisor Perspectives on Work Outcomes. *Eastern Academy of Management Proceedings*, 150–153.
- Brown, M., & Cregan, C. (2008). Organizational Change Cynicism: The Role of Employee Involvement. *Human Resource Management*, 47(4), 667–686. <https://doi.org/10.1002/hrm>
- Çetinkaya, F. F., & Özkara, B. (2015). Hizmet İşletmelerinde Psikolojik Sözleşme İhlalleri ve Örgütsel Sinizm İlişkisi: Kapadokya Bölgesi 4 ve 5 Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 72–91.
- Chiaburu, D. S., Chunyan, A., Oh, I., Banks, G. C., & Lomeli, L. C. (2013). Antecedents and Consequences of Employee Organizational Cynicism: A meta-analysis. *Journal of Vocational Behavior*, 83(1), 1–17.
- Efeoglu, İ. E., & İplik, E. (2011). Algılanan Örgütsel Adaletin Örgütsel Sinizm Üzerindeki Etkilerini Belirlemeye Yönelik İlaç Sektöründe Bir Uygulama. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), 343–360.
- Erdoğan, P., & Bedük, A. (2013). Örgütsel Sinizm ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişki: Sağlık Sektöründe Bir Araştırma. *Sosyoteknik Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 3(6), 17–36.
- Fritz, J. H., Neil, N. B. O., Popp, A. M., Williams, C., & Arnett, R. C. (2013). The

- Influence of Supervisory Behavioral Integrity on Intent to Comply with Organizational Ethical Standards and Organizational Commitment. *J Bus Ethics*, 114(2), 251–263. <https://doi.org/10.1007/s>
- Kahya, C. (2013). Örgütsel Sinizm, İş Performansını Etkiler mi? İş Tatmininin Aracılık Etkisi. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 2(3), 34–46.
- Kalağan, G. (2009). *Araştırma Görevlilerinin Örgütsel Destek Algıları İle Örgütsel Sinizm Tutumları Arasındaki İlişki*. Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kanbur, A., & Kanbur, E. (2015). Lider-Üye Etkileşiminin Örgütsel Sinizme Etkisi: Algılanan İçsellik Statüsünün Aracılık Rolü. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken Journal of World of Turks*, 7(2), 193–216.
- Karacaoğlu, K., & İnce, F. (2012). Brandes, Dharwadkar ve Dean' in (1999) Örgütsel Sinizm Ölçeği Türkçe Formunun Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması: Kayseri Organize Sanayi Bölgesi Örneği. *Business and Economics Research Journal*, 3(3), 77–92.
- Karacaoğlu, K., & İnce, F. (2013). Pozitif Örgütsel Davranışın Örgütsel Sinizm Üzerindeki Etkileri: Kayseri İlindeki İmalat Sanayi İşletmelerinde Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(1), 181–202.
- Kasalak, G., & Aksu, M. (2014). Araştırma Görevlilerinin Algıladıkları Örgütsel Destek'in Örgütsel Sinizm ile İlişkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 14(1), 115–133. <https://doi.org/10.12738/estp.2014.1.1765>
- Kim, T., Bateman, T. S., Gilbreath, B., & Andersson, L. M. (2009). Top Management Credibility and Employee Cynicism : A Comprehensive Model. *Human Relations*, 62(10), 1435–1458. <https://doi.org/10.1177/0018726709340822>
- Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1991). A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61–89.
- Mousa, M. (2017). Organizational Cynicism And Organizational Commitment in Egyptian Public Primary Education: When Spring Yields Black Flowers. *Management Research and Practice*, 9(3), 13–29.
- Nartgün, Ş. S., & Kartal, V. (2013). Öğretmenlerin Örgütsel Sinizm ve Örgütsel Sessizlik Hakkındaki Görüşleri. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(2), 47–68.
- Özgan, H., Külekçi, E., & Özkan, M. (2012). Analyzing of the Relationships between Organizational Cynicism and Organizational Commitment of Teaching Staff. *International Online Journal of Educational Sciences*, 4(1), 196–205.
- Özler, D. E., Atalay, C. G., & Şahin, M. D. (2010). Örgütlerde Sinizm Güvensizlikle mi Bulaşır? *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 47–57.
- Stanley, D. J., Meyer, J. P., & Topolnysky, L. (2005). Employee Cynicism And

- Resistance to Organizational Change. *Journal of Business and Psychology*, 19(4), 429–459. <https://doi.org/10.1007/s10869-005-4518-2>
- Tayfun, A., & Çatır, O. (2014). Hemşirelerin Örgütsel Sinizm Düzeylerinin İncelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 347–365.
- Tınaztepe, C. (2012). Örgüt İçi Etkin İletişimin Örgütsel Sinizmet Etkisi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(1), 53–63.
- Torun, Y., & Çetin, C. (2015). Örgütsel Sinizmin Kuşaklar Bazında Değerlendirilmesi : Kuşaklara Göre Örgütsel Sinizmin Hedefinde Ne Var ? *İş ve İnsan Dergisi*, 2(2), 137–146. <https://doi.org/10.18394/iid.83158>
- Türköz, T., Polat, M., & Coşar, S. (2013). Çalışanların Örgütsel Güven ve Sinizm Algılarının Örgütsel Bağlılıkları Üzerindeki Rolü. *Yönetim ve Ekonomi Celal Bayar Üniversitesi İİBF*, 20(2), 285–302.
- Ulutaş, M., Kalkan, A., & Bozkurt, Ö. Ç. (2015). Birey-Örgüt Uyumunun İş Doymu ve Örgüte Bağlılık Üzerine Etkisi. *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 17(1), 141–160.
- Wanous, J. P., Reichers, A. E., & Austin, J. T. (1994). Organizational Cynicism: An Initial Study. *Academy of Management*, 269–273.
- Yavuz, A., & Bedük, A. (2016). Örgütsel Sinizm ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişki: Bir Kamu Bankasının Konya Şubelerinde Örnek Uygulama. *Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der.*, 35, 301–313.
- Yıldız, K. (2013). Örgütsel Bağlılık ile Örgütsel Sinizm ve Örgütsel Muhalefet Arasındaki İlişki. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(6), 853–879.

“

Bölüm 15

**KURTULUŞ SAVAŞI'NDA TÜRK
ORDUSU'NUN SİLAH VE MÜHİMMAT
TEMİNİ**

Ersoy ZENGİN¹

”

¹ Doç. Dr. Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ersoyzen-
gin@munzur.edu.tr. ORCID: 0000-0002-2173-8720.

Giriş

Tarihte büyük bir imparatorluk kurarak yüzyıllarca Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğu'da hüküm süren Osmanlı Devleti paylaşım savaşı olarak bilinen Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın yanında yer aldı. Tahminlerin aksine savaş beklenenden oldukça uzun bir süre devam etmiş, milyonlarca askerini kaybeden her iki taraf da büyük bir yıkıma uğramıştı. Savaş sırasında İtilaf Devletleri'nin kendi aralarında yaptıkları bir takım gizli antlaşmalarla Osmanlı topraklarını paylaştıkları 1917 yılının kasım ayında Bolşevikler tarafından dünyaya ilan edildi. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson, 8 Ocak 1918 tarihinde ABD Kongresine sunduğu 14 ilkede gizli anlaşmaların yasaklandığını ilan etmiş, İttifak Devletleri de buna dayanarak barış yapmaya yanaşmışlardı.

Bu ölüm kalım savaşından yenik olarak ayrılan Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde İtilaf Devletleri'yle Mondros Mütarekesini imzaladı. Mütareke maddeleri oldukça ağırdı. Mütareke heyeti ümitsizdi. Görüşmeler yarıda kesildiği takdirde İtilaf ordularının İstanbul'u ele geçirip daha güç şartlar altında bir anlaşma imzalanması ihtimali vardı. Mütareke maddeleri ağır hükümler içerse de mütarekeyi imzalayan Osmanlı heyetinin başkanı Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey, İngiliz Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Galthorpe'den almış olduğu sözlü taahhütlere dayanarak iyimser açıklamalarda bulundu. Hatta Rauf Bey, yenilmiş bir devletin değil, eşit iki devlet arasında imzalanan bir ateşkes olduğunu ilan etmişti.¹

Harp yıllarında İngiltere ve Fransa'nın beyanatlarından bu devletlerin gayelerinin Irak ve Suriye'yi ele geçirmek ve Boğazlardan serbest geçiş hakkını hedefledikleri anlaşılıyordu. Bundan dolayı Anadolu'da yayılma emelleri taşıyan İtalya ve Yunanistan, İngiltere ve Fransa'dan daha tehlikeli görülüyordu. Ayrıca Fransa ve İngiltere'nin söz ve vaatlerine kamuoyunda bir güven vardı. Rauf Bey'e verilen gizli mektupta boğazları Yunan ve İtalyan askerlerinin değil Fransız ve İngiliz askerinin işgal edeceği, Yunan harp gemilerinin İzmir ve İstanbul'a girmeyecekleri, asayiş sağlanabildiği müddetçe İstanbul'un işgal edilmeyeceğinin teminatı verildi.² Gerçekte ise mütareke maddeleri Osmanlı ordusunu etkisiz kılarak, devletin siyasal bağımsızlığını yok etmek için özenle hazırlanmıştı.

Mondros Mütarekesi'nin Uygulanması ve Silahsızlanma

Mondros Mütarekesi'nde yer alan 7. Maddede İtilaf Devletleri'nin güvenlikleri tehdit edildiği durumlarda stratejik noktaları ve 24. madde ise

1 *Türk İstiklâl Harbi-I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 50.

2 *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 2005, s. 100-104.

Vilayat-ı Sitte’de bir karışıklık durumunda işgal hakkı bulunmaktaydı. Bunun için Osmanlı asker ve sivil yöneticileri İtilaf Devletleri’nin işgallerini önleyebilmek adına asayiş sağlamak için özel bir gayret göstermekteydiler. Aynı zamanda mütareke maddelerini taraflar farklı şekilde yorumlamaktaydılar. Terimler ve sınırlar konusunda anlaşmazlıklar mevcuttu. Örneğin Mezopotamya veya Kilikya’nın sınırları konusunda mutabık kalınamamıştır ki bu gibi belirsizlikleri yaratacak ifadelerin özellikle düşünüldüğünü ifade etmek yanlış olmayacaktır. Diğer bir tartışma konusu da teslim olacak kıtalardı. Türk tarafı mütarekenin teslimle ilgili maddesinden işgal hattının gerisinde kalmış olan İtilaf Devletleri’nin kontrolündeki Osmanlı askerlerinin teslim olmasını anlıyordu. Oysa İtilaf Devletleri mütarekeden hemen sonra işgal edilmemiş bölgelerdeki kıtaların da teslimini istiyorlardı. Osmanlı ordusunun sahip olduğu silah, cephane ve bunların nakliyesi hakkında Osmanlı Hükümeti ve itilaf Devletleri’nin birlikte alacakları kararlara uyulacağı hükmü bulunmasına rağmen Osmanlı Hükümetine danışılmadan silahlara el koyulmaktaydı.

Osmanlı Hükümeti Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı tarih olan 30 Ekim 1918 tarihli sınırları esas alıyor ve İtilaf ordularının bu sınırı aşmasını kabul etmiyordu. Osmanlı heyeti Mondros Mütarekesini imzalarken, Boğazlar hariç olmak üzere, hiçbir yerin işgal edilmeyeceğine inanıyordu. Barış antlaşması imzalanana kadar iki tarafın oldukları yerde kalması gerekiyordu. İtilaf Devletleri ise sanki mütareke yapılmamış gibi savaş durumunu devam ettiriyor ve işgallerini tüm cephelerde ilerletiyorlardı. Bu yaşananlar Birinci Dünya Savaşı’nın bitmediği manzarasını gösteriyordu. İngiliz askeri hareketleri Suriye ve Irak’ta durmayarak Anadolu’ya doğru girdi.

Kafkas, Irak ve Suriye cephelerinde İtilaf orduları mütareke maddelerine aykırı olarak Osmanlı ordularının düzenli geri çekilmesini önlemeye çalışıyorlardı. Yaptıkları askeri hareketlerle Osmanlı topraklarını işgal, askerlerini de esir edip, silahlarını ele geçirmek istiyorlardı. Bu politikaya Suriye Cephesi’nde Yıldırım Ordular Grubu Komutanı Mustafa Kemal Paşa silahla karşı durmaya çalıştı. Ancak Yıldırım Ordular Grubu ile VII. Ordu Karargâhı 7 Kasım 1918’de lağvedildi. İstanbul’a hareket eden Mustafa Kemal Paşa, birliklerini II. Ordu Komutanı olarak Adana’da bulunan Nihat (Anılmış) Paşa’ya³ bıraktı. 15 Aralık 1918 tarihinde II. Ordu da lağvedildi. Adana ve çevresinde 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat (Cebesoy)

3 Nihat Anılmış, 1878 yılında Filibe’de doğdu. 1896’da Harp Okulu, 1900’de ise Harp Akademisi’nden mezun oldu. Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal savaşlarına katıldı. 1 Kasım 1913’te Pınarhisar Muharebelerinde yaralanarak Bulgarlara esir düştü. 7 Ocak 1914’te esaretten İstanbul’a döndü. Birinci Dünya Savaşı’nda çeşitli görevlerden sonra 6 Aralık 1917’de 2. Ordu Komutanı oldu. 26 Haziran 1920’de Elcezire Cephesi Komutanı oldu. 7 Eylül 1922’de Askeri Yargıtay Başkanlığı’na atandı. 1942-1943 yıllarında Ankara Milletvekiliği yaptı. 1954’te hayatını kaybetti. Bkz. *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1989, 68-70.

Paşa⁴, Irak Cephesi'ndeki 6. Ordu Komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa ile Doğu Cephesi'nde bulunan Yakup Şevki (Subaşı) Paşa silah ve cephaneyi teslim etmeden ordunun düzenli bir şekilde geri çekilmesine çalışıyorlardı.⁵ Silah ve mühimmat iç kesimlere taşınarak, özellikle Konya'da camii ve medreselerde depo edildi. Ancak ordu kadro halinde kaldığından depoları korumakta zorluk çekiliyordu.⁶

1918 yılının kasım ayında Osmanlı ordusu terhis edilmeye başlamış, silah ve cephanesine el koyulmuş ve başkent İstanbul işgal edilmişti. Artık Osmanlı ordusunun bir mukavemet gösterme ihtimali ortadan kalkmış olduğundan İtilaf Devletleri tavırlarını sertleştirmişlerdi. İngilizler kendilerine zorluk çıkaran komutanları Harbiye Nazırına baskı yaparak görevlerinden aldırıyorlardı.

Musul, mütarekeden sonra İngilizler tarafından işgal edildi. Halep'in kuzeyindeki Urfa, Antep, Maraş, Pozantı'ya kadar işgal genişletildi. 5 Aralık 1918'de Halep'te, 31 Ocak 1919 tarihinde de Pozantı'daki silah ve cephaneye el konuldu. 1918 yılının son aylarında Musul, Halep, Batum gibi harp mıntıklarında, 1919 yılının ilk aylarında da Akdeniz ve Karadeniz Mevkii Müstahkem ile İstanbul'da ele geçirilen silah ve cephanelere el koyuldu.⁷

Müttefikler Çanakkale Boğazına girer girmez Boğaz mıntıkasındaki 5. Ordu silah depolarıyla Müstahkem Mevki depolarına el koyarak Bolşeviklere karşı mücadele veren Denikin'in ordusuna silah ve cephaneye gönderdiler.⁸ Oysa bu mütarekenin 20 ve 5. Maddelerine aykırı idi. Henüz ne terhis yapılmıştı ne fazla silahlar belli olmuş ne de bunların kullanma tarzına dair ortak bir karar alınmıştı. Buradaki Rus tüfekleri Almanya'dan satın alınmış olduğu halde Osmanlı'nın Ruslardan ganimet olarak aldığı silah sayılmaktaydı. Gerçekte ise ganimet dahi olsa yine de el koymaya

4 Ali Fuat Cebesoy, 1882 yılında İstanbul'da doğdu. 1899'da Harp Okulu'na girdi. 1902 yılında Harp Okulu'ndan, 1905 tarihinde ise Harp Akademisi'nden mezun oldu. Osmanlı-İtalyan (1911-1912), Balkan (1912-1913), Birinci Dünya (1914-1918) ve İstiklal (1919-1922) savaşlarına katıldı. 24 Haziran 1920'de 20. Kolordu Komutanlığı saklı kalmak üzere Batı Anadolu Genel Kuvayı Milliye Komutanı oldu. 9 Kasım 1920'de TBMM Hükümeti'nin Moskova Büyük elçisi oldu. 21 Ekim 1923'te Meclis'teki görevi saklı kalmak üzere 2. Ordu Müfettişliğine atandı. (Meclis kararıyla süresiz izinli sayıldı.) 31 Ekim 1924 tarihinde Ordu Müfettişliğinden istifa ederek milletvekilliği görevine devam etti. 5 Aralık 1927'de emekliye ayrıldı. 4-8. Dönem (1931-1950) Konya Milletvekili, 9. Dönemde (1950-1954) Eskişehir Bağımsız Milletvekili oldu. 10. (1954-1957) ve 11. Dönemde (1957-1960) Bağımsız İstanbul Milletvekiliydi. 1939-1943 yılları arasında Bayındırlık, 1943-1946 yılları arasında ise Ulaştırma Bakanlığı yaptı. 30 Ocak 1948 ile 1 Kasım 1948 tarihleri arasında TBMM Başkanlığı görevini yürüttü. 1968 yılında hayatını kaybetti. Bkz. *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, s. 165-167; Ayfer Özçelik, *Ali Fuad Cebesoy*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993, s. 357-370.

5 Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 37-55.

6 Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, İnsel Yayınları, İstanbul 1970, s. 179.

7 BOA, HR.SYS. 2638/7.

8 Gönderilenler; 57 top, 108.216 tüfek, 251 Ağır makineli tüfek, 56.500.000 fişek idi.

hakları yoktu.⁹

Harbiye Nezareti, kolordulara gönderdiği emirle ihtiyaç fazlası silahların sürgü kollarının çıkarılıp, sandıklandıktan sonra depolanmasını ve en yakın limana sevk edilerek Gelibolu'ya gönderilmesini istiyordu. Trakya bölgesinde olup nakli mümkün olmayan cephanenin de depolarda muhafaza edilmesi gerekiyordu. 4 Şubat 1919'da gönderilen emirle birliklerin barış kadrosuna göre düzenlenmesi istendi. Bazı kolordular bu emri yerine getirirken kimi kolordular ellerindeki silahları gizleyip, az gösteriyor kimisi de hiç silah teslim etmeyip aksine silah sayısını artırıyordu. 1919 yılı mart itibarıyla kolorduların ellerinde bulan ve depolara çıkarılan silahlar şöyleydi:¹⁰

Kolordu numarası	Kıtaların elindeki silahlar	Kıtalardeki makinelili tüfekler	Depolardaki sürgü kolları	Depolardaki Mk. Tk. Sürgü kolları
I. Kolordu	2.617	24	5.236	114
III. Kolordu	7.436	24	21.931	96
XII. Kolordu	5.147	24	12.965	295
XIII. Kolordu	3.546	36	75.465	198
XIV. Kolordu	9.984	40	53.500	320
XV. Kolordu	16.146	56	13.643	204
XVII. Kolordu	10.879	28	3.136	180
XX. Kolordu	4.476	28	3.075	141
XXV. Kolordu	8.672	24	-	-
Müessesat-ı Askeriye	10.446	7	300.000	1.616
TOPLAM	79.389	291	519.951	3.164

Mütareke imzalandığında Osmanlı ordusunun elinde 904.395 tüfek, 1.986 top, 4.490 ağır makineli tüfek, 2.256.291 topçu mermisi, 200.921.000 tüfek cephanesi vardı. Mütarekeden hemen sonra Osmanlı ordusunun elindeki silah ve cephanenin %75 ila %92'lik kısmına el konuldu. Kolordular tarafından gönderilen, Çanakkale Müstahkem Mevkiinde bulunan, Çatalca Müstahkem Mevkii, Karadeniz Boğazı Müstahkem Mevkii, Derince deposu, Zeytinburnu deposu, Kütahya cephaneliği ve İstanbul'daki diğer cephanelerde bulunan silah ve cephanenin % 80'i imha edildi.¹¹

Osmanlı vilayeti bir bir işgal ediliyordu. İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve bütünlüğünü uluslararası hukuku hiçe sayarak yok etmekteydiler. Batı Anadolu ve Trakya'nın Yunanistan'a, Doğu'nun Ermenilere, Güneydoğu Anadolu'nun Fransızlara, Güneybatı Anadolu'nun İtalyanlara, İstanbul ve çevresinin uluslararası bir yönetime bırakılacağı

9 Kenan Esenkut, "Türk İstiklal Harbinde Silah ve Mühimmat İkmaline Bakış", *Askeri Mecmua*, 1 Eylül 1934. Sayı 94. s. 637-638, 644.

10 Türkmen, *a.g.e.*, s. 62-63.

11 İmha edilmeyen az bir kısım Anadolu'ya kaçırılmış, bir kısmı da İstanbul geriye alındıktan sonra Cumhuriyet ordusu tarafından kullanmıştır. Esenkut, *a.g.e.*, s. 640-646.

çeşitli kaynaklardan dile getiriliyordu.

Osmanlı hükümeti barış düzeni ordusunun kuruluşunu yapıp, İtilaf Devletleri'ne sundu. Buna göre 3 ordu müfettişliği, 9 kolordu, 20 fırkalık bir ordu, ordunun mevcudu 100.000 nefer ve tüfek, 756 makinalı tüfek, 548 sahra, 84 ağır obüs, olacaktı. Müttefikler ise Sevr Antlaşması daha kabul edilmeden tatbikine başlamak istiyordu. Osmanlı ordusunun 34.000 tüfek ve nefer, 160 sahra, 72 hafif obüs topuna indirilmesini istedi. İngiliz makamları tümen başına 1.500 tüfek ve 4 top bulundurulmasını talep etti. Harbiye Nezareti İngilizlerin teklif ettiği 1.500 tüfekle sınırların korunamayacağını, asayişin sağlanamayacağını ifade ederek tümenlerde 3.210 tüfek ve 8 top bulundurulmasında ısrar etmekteydi.¹²

Osmanlı hükümetlerini kuran Ahmet Tevfik ve Damat Ferid Paşa gibi siyasetler İtilaf Devletleriyle iyi ilişkiler kurarak ve onların aralarındaki çekişmelerden faydalanarak en az zararlı bir sulh antlaşması imzalanabileceğini düşünüyorlardı. İtilaf Devletleri'nin adaletle uygun bir barış antlaşması imzalamayacakları Musul, İskenderun, Adana, Trakya ve İstanbul'un işgalleriyle anlaşılmaya başlansa da mücadele fikri kamuoyunda henüz belirmemişti. Kamuoyunda İtilaf Devletlerinin diğer üyeleri gibi bir işgalde bulunmayan ABD'ye karşı sempati duyuluyor, birçok münevver ABD mandasını istiyordu. 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'in işgal edilmesi kamuoyunda bağımsızlık için savaş verme fikrini güçlendirdi.

İtilaf Devletleri ordunun elindeki silahların önemli bir kısmını ele geçirebilmişlerse de özellikle İstanbul'dan uzak ve ulaşım imkanlarının kısıtlı olduğu Doğu'daki silahların tamamını kontrolleri altına alamamışlardı. İngiliz Genel Karargâhı, merkezi Erzurum'da olan 15. Kolordu Komutanlığı'na bağlı birliklerin depolarındaki kadro fazlası tüfek sürgü kollarıyla, topların kama ve nişangâhlarını İstanbul'a sevk etmek için Yarbay Rawlinson başkanlığındaki Kontrol Heyetini 1919 yılının nisan ayında Erzurum'a gönderdi. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, temmuz ayına kadar heyeti sevkıyat konusunda oyaladı. 26 Temmuz 1919'da sevkıyat başlasa da ordu-halk iş birliğiyle sevkıyat durduruldu. Silah sevkıyatında başarısızlığa uğrayan Kontrol Heyeti, 7 Ağustos 1919 tarihinde Erzurum'dan ayrıldı.¹³

Erzurum (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas Kongrelerinin (4-11 Eylül 1919) düzenlenmesinden sonra Heyet-i Temsiliye ülkenin kader ve

12 Esenkut, *a.g.e.*, s. 643. Sevr Antlaşmasının çizdiği sınırlar içinde asayiş sağlamak için 35.000 jandarma, sınır güvenliği ve jandarmayı desteklemek için de 15.000 kişilik bir kara kuvvetine izin verilmiştir. Sahra ve ağır top bulunmayacak, her bin kişilik askeri kuvvete 1.150 tüfek verilecekti. Buna göre toplamda 57.500 tüfek bulundurulabilecekti. Bkz. Seha L. Meray, Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, Sevr Antlaşması, Mondros Bırakışması, İlgili Belgeler* Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019, s. 126-139

13 Selçuk Ural, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, IQ Kültür sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 390-392; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz-I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014, s. 96-99.

geleceğine el koyarak silahsızlanma faaliyetlerine karşı çıkmış ve artık İstanbul'daki depolara silah gönderilmemiş, aksine gönderilenler geri istenmeye başlamıştır.¹⁴

Yerel halkı örgütleyen bölgedeki Türk subayları Yunan işgaline karşı 1919 yılının mayıs ayının sonunda Ödemiş ve Ayvalık'ta ilk silahla karşı koyma eylemlerini başlattı. Mustafa Kemal Paşa 16 Kasım 1919 tarihinde Yunan işgal bölgesindeki kolordu ve tümen komutanlıklarına gönderdiği emirle Kuvayı Milliye'nin desteklenmesini istedi. İşgalcilere karşı mücadele veren Kuvayı Milliye'ciler bölgelerindeki silah ve mühimmatı uygun yerlere depo ederek düşmanın eline geçmesini önlemeye çalışıyorlardı. Kuvayı Milliye savaşçıların silah ve cephane kaynağı orduydu. Ancak çoğunlukla silah depolarındaki tüfeklerin sürgü kolları çıkarılmış olduğundan İstanbul'dan gizli olarak tedarik edilmesi tavsiye ediliyordu. 13. Kolordunun (Elcezire) ihtiyacından fazla silah ve cephanenin Batı Cephesi'ne gönderilmesi istendi. Esasen gönderilebilecek çok fazla ikmal malzemesi olsa da Elcezire cephanesi Urfa, Mardin, Diyarbakır, Bitlis, Siirt, Silvan, Muş, Palu, Elâzığ'daki depolara serpiştirilmişti. Bir kısım ikmal maddesi yola çıkmış olsa da mesafe çok uzundu.¹⁵

Ege'de mücadelenin yükselişe geçmesiyle birlikte kamaları alınmış topları faaliyete geçirmek için çalışmalar başladı. Topçu Binbaşı Latif Bey iki aylık bir uğraş sonucunda Denizli'de yeni kamalar üretmeyi başardı. Az da olsa artık Yunanlara karşı artık kullanılabilirdi.¹⁶

26/27 Ocak 1920 gecesini Edremit Kaymakamı Köprülülü Hamdi ve Dramalı Rıza Bey İtilaf Devletleri'nin kontrolü altındaki Akbaş Cephanesini basarak buradan 8.000 adet Rus tüfeğini kaçırdılar. Hamdi Bey daha sonra Sarıçalı ve Yenişehir'deki cephanelikleri de Yeniceköy'e kaçırdı. Ancak İngilizlerin desteklediği Ahmet Anzavur ve taraftarları ikinci kez isyan edip Biga'yı ele geçirmiş ve 17 Şubat 1920'de Hamdi Bey'i şehit etmişlerdi. Hamdi Bey'i şehit eden isyancılar silahların saklandığı Yenice'yi kuşattılar. Dramalı Rıza Bey isyancılara karşı koyamayacağını anlayınca silahların bulunduğu depoyu yaktı. Ege'deki direniş için çok değerli olan bu silahlardan böylece faydalanılamadı. Akbaş Cephanesi baskını sonucunda İtilaf kuvvetleri silah depolarındaki önlemlerini artırdılar. Ayrıca İtilaf Devletleri, depolardan kaçırılan silahların mütareke hükümlerine göre kurulmasına izin verilen Osmanlı ordusuna tahsis edilecek silahlardan düşüleceğini İstanbul Hükümetine bildirdiler. Harbiye Nazırı Vekili Şevket Turgut Paşa bunun mütareke hükümlerine uymadığını, Akbaş'tan kaçırılan 8.000 tüfeğin ordu mevcudundan düşülmesi sekiz tümenin silahtan tecridi

14 Cemal Karabekir, *Maçka Silahhanesi Hatıraları*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 69.

15 *Türk İstiklal Harbi-VII; İdari Faaliyetler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975, s. 32-47.

16 *İdari Faaliyetler*, s. 124-125.

manasına geldiğini ifade edip, itiraz etse de bir sonuç alamadı.¹⁷

TBMM'nin Açılışı ve Milli Ordunun Teçhiz Edilmesi

Büyük Millet Meclisi açıldığı zaman Batı Anadolu ve Trakya'da; Yunan, Adana'da; Fransızlar, Elcezire'de; İngiliz-Fransızlar, Doğu'da; Ermeniler, iç bölgelerde iç isyanlar ve Orta Karadeniz'de Pontusculara karşı mücadele verilmekteydi. İstiklal Harbini kazanabilmek için insan, hayvan, giyim, kuşam ve nakliye gibi gerekli unsurların temin edilebilmesi çok zor değildi. Esas mesele ordunun elinden alınmış olan silah ve cephanenin teminiyle bunların nakilleriydi.¹⁸

İstanbul'un 16 Mart 1920'de işgal edilmesiyle¹⁹ 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi açıldı. Büyük Millet Meclisinin kuruluşuyla yeni bir devletin temelleri atılmış, asker ve vergi toplayabilmek için imkanlar elde edilmişti. Artık gizli ve kaçamaklı yardım devri bitmiş, düzenli orduya geçme zamanı gelmişti. BMM'nin halk üzerinde tam bir hükümranlığın söz etmek mümkün değildi. Hem İstanbul'da hem de Ankara'da hükümetlerin oluşu BMM'nin işini zorlaştırmaktaydı. Ayrıca halk savaşımlardan bıkmıştı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında askere gidenlerin çok büyük bir kısmı hayatını kaybetmiş, geriye kalanlar da uzun savaş yıllarının verdiği yorgunluğu taşımaktaydılar. Meclisin açılışından sonra İstanbul Hükümeti ve İngilizlerin teşvikiyle Anadolu'nun birçok şehrinde halk isyan etti. İç isyanlar, işgal mıntıklarında direnen kuvvetlerin cephe- den alınmasına sebep oldu. İngilizler iç isyanları destekleyerek mühimmat buhranı yaratmaya çalışıyorlardı. Böylece Güneyde Fransızlar ve Batı'da Yunanların ilerleyişi kolaylaştı. Bu ortamda düzenli bir ordu kurmak oldukça zordu.

1919 yılında tek düzenli ordu Doğu'da Kazım Karabekir Paşa'nın emrindeki 15. Kolordu idi. Bu ordu 1920 yılının sonunda Ermeni güçlerini yenerek duruma hâkim olmuştu. Adana, Urfa, Antep ve Maraş gibi güney vilayetlerinde ise işgale karşı halk silaha sarılmış, Kuvayı Milliye ile Fransız birlikleri arasında çetin bir mücadele başlamıştı. Güney vilayetlerine

17 İlhami Bebek, *Millî Mücadelede Akbaş Baskını*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s. 60-98.

18 Esenkut, *a.g.e*, s. 637.638

19 Osmanlı ordusunu sinsice silahsızlandırılıp, ardından uluslararası hukuk kuraları hiçe sayılarak İstanbul ve çeşitli vilayetlerin işgal edildiği bir dönemde, bir Osmanlı subayı duygularını günlüğüne şu şekilde yansıtmıştı: "İngilizlerin İzmit Körfezi dahilinde zalimce hareketlerde bulundukları ve bulunacakları söyleniyor ve işitiliyor. Haydarpaşa'da sevkîyat belirtileri görülüyor. Silahsız ve biçare ahaliye karşı yiğitlik ve kahramanlık gösterecekler! İngilizlerin ve Avrupalıların ağızlarını doldurarak bağırarak medeniyet buyusa, engizisyonndan şikâyet beyan edenlerin akılsızlıklarına hükmetmek lazım gelir. Bizimle erkekçe mütareke akdedip ordumuzu terhis ve silahımızı aldıktan sonra bir orospu karı gibi kahraman oldu. Milleti birbirine düşürmek hususunda her türlü melanet ve fesatça davranışlardan geriye kalmıyor. Bütün kâinat bunun zorbalığına tahammül ediyor. Bunun istibdadına boyun eğiyor..." Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-IV Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922)*, (Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 250-251.

asker sevki sınırlı olmuş, buradaki mücadele daha çok subayların önderlik ettiği yerel halk tarafından sürdürülmüştü. Karadeniz’de ise Rumlar bağımsızlık peşine düşmüş ve çeteler kurmuşlardı. Ülkenin birçok bölgesinde bağımsızlık mücadelesi verilmekle beraber Millî Mücadeleyi yürüten kadro esas olarak dikkatini Batı Anadolu’da işgalini genişleten Yunan ordusuna vermişti.

Anadolu harap olmuş ve halk yeni bir savaş için hazır değildi. Ordusu terhis edilmiş, silahları elinden alınmış Türk Milleti’nin Kurtuluş Savaşı vermesi oldukça güçtü. Büyük Millet Meclisi’nin milli bir ordu oluşturup teçhiz edecek mali gücü yoktu. Yeterli mali gücü olsa dahi dış kaynaklardan silah temin etmek mümkün değildi. Silah temin edilebilecek devletler ya işgalci İtilaf Devletleri ya da Almanya ve Avusturya gibi yenilmiş ve İtilaf Devletleri’nin denetiminde olan eski müttefik ülkelerdi. Kısacası -en azından 1920 yılı için-satın alma yolu ile dışarıdan savaş gereçleri almak mümkün değildi. Osmanlı Devleti silah fabrikalarının tamamını İtilaf Devletleri’nin işgali altındaki İstanbul’da kurmuştu. İstanbul’un işgali halinde Anadolu’da verilecek bir savaş destekleyecek fabrikaların planlanmamış olması işgal ordularına karşı mücadeleyi zorlaştırmaktaydı.²⁰

San Remo Konferansı’nda (18-26 Nisan 1920) Doğu Trakya Yunanistan’a bırakılmıştı. Bulgaristan’ın Balkan Savaşlarında kazandığı Batı Trakya, Neuilly Antlaşmasıyla Yunanistan’a kalmıştı. Bu durumda ortak düşman Yunanistan’a karşı Türk-Bulgar yakınlaşması başlamıştır. Doğu Trakya’yı Yunanistan’a vermemek için faaliyet gösteren Trakya ve Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve buradaki Kuvayı Milliye’nin Komutanı Cafer Tayyar Paşa ile ilişki kuran Bulgarlar, partizan çeteleri kurarak Türklerle birlikte hareket etmeye başladılar. Bulgaristan’da İtilaf Devletleri’nin oluşturduğu askeri komisyon Bulgar ordusunun silahsızlanmasını sağlamak ve saklanan silahları ortaya çıkarmakla görevlendirilmişti. Bu komis-

20 Osmanlı Devleti, 1877-1878 Osmanlı Rus-Harbi’nden yenilgiyle ayrılmış, 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştı. Ancak bu anlaşmaya Avrupa’nın büyük güçleri karşı çıktığından geçersiz sayılmış ve 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması kabul edilmişti. Ayastefanos ile Berlin antlaşmaları arasındaki mart ile temmuz ayı arasındaki sürede savaş tehlikesi bitmemişti. Yeşilköy’de bulunan Rus ordusunun İstanbul’u işgal etme tehlikesi vardı. İşte bu ihtimal karşısında devletin savaşı yürütebilmesi için silah fabrikalarının Anadolu’ya taşınması fikri ortaya atılmış olsa da bu gerçekleşmedi. 1912 yılında Birinci Balkan Savaşı’nda Edirne Bulgarların eline geçince silah fabrikalarının Anadolu’ya taşınması yeniden gündeme geldi. Bu girişimde önceki gibi hayata geçirilmedi. Bkz. Ersoy Zengin, *Tophane-i Amire’den İmalat-ı Harbiye’ye Osmanlı Devleti’nde Harp Sanayii*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2020, s. 216. Millî Mücadele devam ederken bir taraftan da Anadolu’da harp sanayii tesislerinin kuruluşu için çalışmalar yapılmaktaydı. Fabrikaların inşası için iki şehir ön plana çıkmıştır; Kayseri ve Kırıkkale (Yahşihan). Kayseri hem cephelerin hem de memleketin merkezindeydi. Enerji kaynağı olarak kullanılabilir bir şelale bulunmaktaydı. Kömür, güherçile, kurşun gibi maden yataklarına sahipti. Ahalisinin çalışkan ve sanata yatkın olması işçi teminini kolaylaştıracaktı. Erikli ve Ulukışla’ya demiryoluna bir dekovil hattı bağlanarak ulaşım kolaylaştırılabilirdi. Kırıkkale ise; Yahşihan istasyonuna yakın, geniş vadi ve tatlı sulara sahipti. Kızılırmak’a yakındı. Hem ulaşım hem de enerji kaynağı olarak buradan faydalanılabilirdi. Bölgedeki sularda siyahi kurşunun olması ve Ankara’da linyit kömürünün bulunması da diğer avantajlardandı.

yon 1920 yılının mayıs ayında Tunca Nehri'nin kıyısında bulunan Yambol ve Elhova'dan Türkiye'ye Kemalist ihtilalcilere silah gönderildiğini tespit etmişti.²¹

İşgal ordularının yenilip, kurtuluşun sağlanması için en az onlar kadar güçlü bir orduya ihtiyaç duyulmaktaydı. Teçhiz edilmiş bir ordu vücuda getirmek için her çareye başvuruluyordu. İhtiyaç duyulan silah ve cephanenin sağlanabileceği başlıca kaynaklar; işgal ordularının tam olarak kontrol edemedikleri Orta Anadolu'daki bir kısım depolar, 13. (Elcezure) ve 15. Kolordu (Doğu) mıntıkalarındaki kadro fazlası silahlar, İstanbul'daki depolanmış silahların kaçırılması ve Sovyetlerden silah satın alınmasıydı.

29 Mayıs 1920'de Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi (Çakmak) Paşa, Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada silah ve cephane temini hakkında bilgi vermişti. Buna göre kapak takımları alınmış silahların kapak takımlarını yeniden üretmek için İstanbul'dan İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında çalışan ustalar Ankara'ya getirilmeye başlanmıştı. Silah kaçakçılığı teşvik ediliyordu. İstanbul'daki depolarda tutulan silah ve cephaneler kaçırılıyordu. Nakliyat güçlüğü vardı. Silahların değişik ve uzak yerlerde olması İtilaf Devletleri'nin buraları kontrollerini zorlaştırıyordu. Böylece milli ordunun silahlanması için büyük bir imkân sağlanmıştı. Epeyce bir silah bu şekilde kurtarılmıştı.²²

11 Temmuz 1920 de Eskişehir'de tren yollarının ihtiyacı için Birinci Dünya Savaşı yıllarında Almanlar tarafından kurulmuş olan bir fabrika silah tamirhanesine dönüştürüldü. Önce 8 kişi ile işe başladı. İşgal kuvvetleri tarafından mekanizmaları alınmış olan top ve tüfeklere mekanizma yapıldı. Daha sonra kadro genişletildi.²³

İç isyanları fırsat bilen Yunan ordusu 22 Haziran 1920'de taarruza geçti ve kısa sürede Afyonkarahisar, Balıkesir, Bandırma ve Bursa'yı işgal etti. Bu dönemde muntazam birliklerle gayri muntazam Kuvayı Milliye kuvvetleri birlikte savaşıyorlardı. Kuvayı Seyyare'nin iç isyanları bastırmada başarı göstermesi ve ardında Yunan ordusunun işgali genişletmesi muntazam birliklerin aleyhine bir hava yarattı. Kuvayı Seyyare'nin başındaki Çerkes Ethem ve kardeşleri muntazam ordu aleyhine propaganda yapıyorlardı. Bu ortamda düzenli ordunun büyütülmesi imkansızdı. 24

Yapılan tartışmalar sonucunda İmalat-ı Harbiye Fabrikalarının Kırşehir'de kurulmasına karar verilmiştir. Bkz. Mehmet Evsile, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ 1992, s. 53-55.

21 Taha Toros, *Bulgaristan ve Türk Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınları, İstanbul 1984, s. 118-119.

22 *TBMM Gizli Celse Zabıtları C-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, S. 44-45.

23 1921 yılının temmuz ayında Eskişehir tamirhanesi Ankara'ya taşındı. Ankara'da süvari kışlası tamirhane oldu. Sakarya Harbi'nin kazanılmasında burada üretilen top mermilerinin büyük bir rolü oldu. Faaliyetlerin artmasıyla istasyon ve Ulus'a yakın bir arsa da sac ve tahta barakalar yapılarak, mermiler orada hazırlanmaya başladı. Bkz. Ali Tunalı, *Vatana Hizmette 70 Yıl*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 111-118.

Ekim’de Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat (Ceibesoy) Paşa muntazam birlikler ve Çerkes Ethem’in Kuvayı Milliye güçleriyle birlikte Gediz’deki Yunan kuvvetlerine saldırdı. Yaşanan başarısızlık sonrası İsmet (İnönü)²⁴ Batı Cephesi Kumandanı tayin edildi. İsmet Bey, düzensiz teşkilatı kaldırmak için harekete geçti. Eskiden kumandanlar bölgelerinden asker toplar, askerini iase eder ve onların tesisatını kendisi temin ederdi. Ordunun idaresi hükümetten bağımsız olarak halkla doğrudan doğruya temas edilerek sağlanıyordu. Bu usul terk edilerek her şey Garp Cephesi Kumandanlığından talep edilecekti. Bunu kabul etmeyen Çerkes Ethem isyan etti.²⁵

Henüz hazırlıklarını bitirememiş olan düzenli ordu ilk başarısını Birinci İnönü Muharebesi’nde verdi. Birlikler kendilerinden iki, üç kat kuvvetli düşmanla çarpışırken savaşçı, silah ve cephane eksikliğini ancak kendilerini feda ederek kapatabiliyorlardı. Yeni kuvvetlerin muharebe meydanına ulaşabilmesi için intihar kuvvetleri gibi savaş vermek durumundaydılar. Zafer kazanılsa da subay kaybı Yunanlara oranla % 43 daha fazla oldu.²⁶

Cephane az olduğundan süngü ve kasaturanın önemi artmıştı. Askeri Fabrikalar cephane işleriyle meşgul olduklarından Ankara’daki demirciler dekovil rayları ve bahçe parmaklıklarından süngü ve kasatura yaptılar. Bu süngülerin muharebelerde fevkalade faydası oldu. Cepheye gelen malzeme çoğu kez uzun yollardan geldiğinden bozuktu. Bazen de yanlış malzeme gönderiliyordu. Silah ve mermiler birbirlerine uyumsuz olduklarından bunları birbirine hızlıca uydurmak için barutları boşaltılmadan tehlikeli bir yolla mermilerin çapları düşürülüyordu. Bu şekilde hayatını kaybetmiş işçiler vardı.²⁷

Milli ordunun silah temininde faydalanacağı başlıca kaynak İstanbul depolarıydı. İstanbul Hükümetinin Harbiye Nazırları ve Erkan-ı Harbi-

24 Mustafa İsmet İnönü, 1884 yılında İzmir’de doğdu. Malatya’nın Kürümlü ailesindendir. 1902 yılında girdiği Mühendishane-i Berrî-i Hümayun’dan 1903’te, Harp Akademisi’nden de 1906 yılında mezun oldu. 1906 yılında Edirne’de Topçu Batarya Kumandanı olarak stajını yaptı. 1909 yılında 31 Mart Vaka’sını bastıran Harekât Ordusu’nda bulundu. 1911-1912 yılları arasında Yemen’de görev yaptı. 23 Nisan 1920 tarihinde açılan BMM’de Edirne milletvekiliydi. 3 Mayıs 1920 tarihinde Genel Kurmay Başkanı oldu. 10 Kasım 1920’de Batı Cephesi Kuzey Kesimi Komutanı, 4 Mayıs 1921 tarihinde Batı Cephesi Komutanı oldu. 4-11 Ekim 1922 tarihleri arasında Mudanya Konferansı’nda Türk heyetinin başkanıydı. 27 Ekim 1922 tarihinde Dışişleri Bakanı ve Lozan Barış Konferansı’nda Türkiye Başdelegesi oldu. 30 Ekim 1923’de Dışişleri Bakanlığı görevi kendisinde kalmak üzere Başbakan oldu. 6 Mart 1925’te ikinci kez Başbakan seçildi. 30 Ekim 1927 tarihinde askerlikten emekliye ayrıldı. 1912-1913 Balkan, 1914-1918 Birinci Dünya ve 1919-1922 Kurtuluş (9 Nisan 1920’de katıldı.) savaşlarına katıldı. 23 Nisan 1920’den 1972 yılına kadar bütün dönemlerde TBMM üyesi idi. Askerlikten ayrıldıktan 1937 yılına kadar Başbakanlık yaptı. 11 Kasım 1938-14 Mayıs 1950 tarihleri arasında dört devre Cumhurbaşkanlığı yaptı. 20 Kasım 1961-5 Mart 1965 tarihleri arasında Başbakanlık yaptı. Bkz. *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, s. 216-219.

25 İnönü, a.g.e, s. 203-209.

26 Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990, s. 313.

27 Şevki Yazman, *Anadolu’nun İşgali*, Kamer Yayınları, İstanbul 1999, s.154-155.

ye Reislerinden Fevzi (Çakmak)²⁸, Cevat (Çobanlı)²⁹, Cemal (Mersinli)³⁰ Paşalar görev yaptıkları dönemlerde bir miktar cephaneyi Anadolu'daki mücahitlere göndermişlerdi.³¹ Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle 24 Ağustos 1920 tarihinde Hamza gizli grubu kuruldu. İstanbul Erkan-ı Harbiye-i Umumiye İstihbarat Şubesi'nde görev yapan Yüzbaşı Neşet, Şakir Mazhar ve Seyfi Beyler Ankara hükümeti için çalışıyorlardı. Bu grup ilk iş olarak Anadolu ile telsiz bağlantısını sağladı. Ardından Anadolu'ya silah mühimmat, makine ve tezgâh kaçırmayı organize etti. Grup Anadolu'ya ilk malzemeyi emekli Mülazım-ı Evvel Sağır Murat ile Karamürsel'e gönderdi. Ayrıca tüccardan Dillizade ailesi mağazalarını, adam ve motorlarını grubun hizmetine verdi. Hamza grubu ifşa olunca önce Mücahit, Muharip

28 Mustafa Fevzi Çakmak, 1876 yılında İstanbul'da doğdu. 1893 yılında Harp Okulu'na girdi. 1896 yılında buradan teğmen olarak mezun oldu ve Harp Akademisi'ne girdi. 1897 yılında üsteğmen, 1898'de Harp Akademisi'nden mezun oldu. 1898'de kurmay yüzbaşılığına yükseldi. 1899 yılında merkezi Metroviç'te bulunan 3. Ordu 18. Nizamiye Fırkasına tayin oldu. Hayatının 13 yılını Balkanlar'da eşkıya takibiyle geçirdi. 1902 yılında binbaşı oldu. 1906 yılında yarbay, 1907 yılında da albay olmuşsa da 1909 yılında Tasfiye-i Rütbe Kanunu ile rütbesi tekrar binbaşılığına indirildi. 1910'da yarbay, 1913 yılında albay oldu. 1914 yılında mirliva (tümgeneral), 1918'de korgeneral, 1921'de orgeneral, 1922'de mareşal oldu. Kozan ve İstanbul milletvekilliği yaptı. 3 Mart 1924 tarihinde milletvekilliğinden istifa ederek Genel Kurmay Başkanlığı'na atandı. Emekli olduğu 1944 yılına kadar 20 yıl bu görevi yürüttü. 1946-1947 yıllarında bağımsız İstanbul milletvekilliği yaptı. 1948'de kurulan Millet Partisi'nin kurucuları arasındaydı. 1911-1912 Osmanlı-İtalyan, 1912-1913 Balkan, 1914-1918 Birinci Dünya, 1919-1922 İstiklâl (27 Nisan 1920'de Millî Mücadele'ye dâhil oldu.) savaşlarına katılmıştır. 1950 yılında hayatını kaybetmiştir. Bkz. *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, s. 55-58; Nilüfer Hatemi, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri-I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 59-83.

29 Cevat Çobanlı; 1870 yılında İstanbul'da doğdu. Müşir Şakir Paşa'nın oğludur. 1888'de Harp Okulu'na girdi. 1891'de Harp Okulu'ndan, 1894'te de Harp Akademisi'nden mezun oldu. 1911-1912 Osmanlı-İtalyan, 1912-1913 Balkan, 1914-1918 Birinci Dünya, 1919-1922 İstiklâl savaşlarına katıldı. 19 Aralık 1918'de Harbiye Nazırı, 4 Mayıs 1919'da Genel Kurmay Başkanı oldu. 16 Mart 1920'de İstanbul işgal edildiğinde tutuklanarak Malta'ya sürüldü. 31 Ekim 1921'de yurda döndü. 9 Şubat 1922'de Elcezire Cephesi Komutanı, 21 Ekim 1923'te 3. Ordu Müfettişi ve aynı zamanda milletvekilliği yaptı. 31 Ekim 1924'te Ordu Komutanlığı görevini bırakarak milletvekilliğine devam etti. 7 Ocak 1925'te Musul Sorunu ve 28 Kasım 1925'te Irak sınırı için Millet Cemiyeti'ne giden heyette müşavir olarak görev yaptı. 28 Nisan 1926'da İstanbul Generaller Askeri Mahkemesi Başkanı oldu. 14 Eylül 1935'te Askeri Şûra üyesi iken yaş haddinden emekliye ayrıldı. 13 Mart 1938'de hayatını kaybetti. Bkz. *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, s. 20-22.

30 Cemal Mersinli, 1872'de Mersin'de doğdu. 1892'de Askeri Liseye girdi. 1895'de Harp Akademisi'nden mezun oldu. Balkan, Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşlarına katıldı. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra II. Ordu Müfettişliğine atandı. Konya'da milli müdafaa hareketi tertip etmeye çalıştı. Bu faaliyetlerinin açığa çıkmasıyla İstanbul'a çağırıldı. Ali Rıza Paşa Hükümeti döneminde Harbiye Nazırı oldu (2 Ekim 1919-21 Ocak 1920). İstanbul'un işgalinden sonra Malta'ya sürüldü. 1921 yılı sonlarında Malta'dan kurtuldu. 29 Aralık 1921'de TBMM'ye katılmıştır. Muhalefetteki II. Gruba yakın olmuş, 1923'teki seçimleri kaybetmiştir. 1924 yılı sonlarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katılmıştır. 1926 İzmir Suikastı Davası'nda yargılandı. VI. Dönem (1939-1943) TBMM'de İçel mebusu oldu. 1941 yılında hayatını kaybetti. Bkz. Süleyman Tekir-Gürkan Polat, "Birinci Mecliste Bir Muhalef: Mersinli Cemal Paşa", *KŞBD*, Sonbahar 2020, S. 23, s.87-90.

31 Esenkut, *a.g.e.*, s. 652.

ve en sonunda ise Felah ismini aldı. Neşet Bey, 6 Ocak 1921’de Seyfi Bey ise ağustos 1921’de Anadolu’ya geçince grubu Ekrem (Baydar) ve Eyüp (Durukan) Beyler idare ettiler.³² Birçok gizli grup kurulmuştu. Mim Mim Grubu da Felah Grubu gibi silah ve cephane kaçırın önemli bir gruptu. Diğer gruplar ise Karakol, Zeyyat, Namık, Mustafa Bey, Muavenet-i Bahriye, Trakya rumuzlu belli başlı gruplardı.

Casusluktan dolayı Anadolu’ya yabancı sokulmuyordu. Kimi satıcılar Avrupa fabrikalarının silahlarını satmaya çalışırken kimisi de İstanbul’dan ele geçirdikleri silah ve malzemeyi Ankara’ya satmaya çalışıyordu. Tayyare, denizaltı, tank satmak isteyenler de vardı. Paris ve Roma’ya satın alma heyetleri de gönderilmişti. Fransa ve İtalya ile henüz anlaşma yapılmamışsa da kendi ülkelerinin silah tüccarlarına engel olmuyorlardı. Sovyet Rusya, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İngilizlerden alınan yeni tüfek, top ve cephaneyi Ankara’ya sattı. Fransızlar Ankara İtilafından sonra koşum takımları, hafif makinalı tüfek, kamyonet ve tayyare sattılar. İtalyanların vapurlarından silah taşınmasında yararlanıldı.³³

Milli hükümetin uyguladığı silah kaçakçılığı hem yurt dışından hem de İstanbul depolarından silah kaçırılmasını amaçlamaktaydı. Birçok yabancı silah şirketi Anadolu ordusuna silah satmak istiyordu. Ancak İstanbul’a doluşan silah tüccarlarının birçoğu sahtekardı. Silah satıcılarıyla günlerce görüşmeler yapıyor ancak bir sonuç alınamıyordu. Ankara’nın teşvik ettiği kaçakçılık politikası esas olarak İstanbul depolarının boşaltılmasını sağladı.

Gizli grupların en önemli görevleri depolardan silahları kaçırmaktı. İlk girişimler küçük çaplıydı. Ayda iki defa motorla cephane kaçırılabilirdi. Kaçırılan malzeme parasız olacaktı. Ancak durum tam olarak böyle değildi. İşgal İstanbul’unda rüşvetsiz iş yapmak neredeyse imkansızdı. Depolarda nöbet tutan İtilaf subaylarının birkaç saat yerlerini terk etmeleri için avuç dolusu rüşvetler verilmekteydi. Anadolu ordusuna büyük riskler alarak eşya yükleyip taşıyan birçok vatansever olmakla birlikte bu durumu fırsata çevirip zengin olmak isteyenler de vardı. Bunlar gerçekte parasız gönderilmesi gereken eşyanın ticaretini yapıyorlardı. Nakliyatı yapanlar, “memurları parayla elde ettiklerini” ifade edip, İnebolu, Samsun veya başka limanlara eşyayı para karşılığında teslim ediyorlardı.³⁴

İstanbul Hükümeti memurların maaşlarını ödeyemiyordu. Bunun için bankalardan borç almış ve teminat olarak da fabrika ve depolarda bulunan askeri malzeme karşılık gösterilmişti. Buradaki malzemeler “Satış Komisyonu” tarafından satılıyordu.³⁵

32 Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-IV*, s. 333, 343-347

33 Esenkut, *a.g.e.*, s. 651-652.

34 Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-IV*, s. 395, 432

35 Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-IV*, s. 356.

Millî Mücadelenin amacı Mustafa Kemal Paşa'nın ifade ettiği gibi "Millî Hakimiyete dayanan, kayıtsız, şartsız bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak..." idi. Bu genel prensibe göre hareket edilerek dış politika belirlenmiştir.³⁶ Bu ilke doğrultusunda diplomatik ilişki kurulabilecek başlıca ülke Sovyet Rusya'ydı. Millî Mücadele'nin yönetici kadrosu batının liberal görüşlerini benimsedikleri halde Türkiye'nin bağımsızlığı için Sovyet Rusya'dan yararlanmayı seçtiler. Sivas Kongresi'nden sonra Halil Paşa Rusya'ya gönderildi. Düşmanlar müşterek olsa da Sovyetler ile siyasal anlaşmazlık bulunmaktaydı. Bu anlaşmazlık giderilmeden Doğu ordusu, Ermeniler üzerine yapacağı harekâtı ertelemek durumundaydı. Sovyetler Kars ve Ardahan'ın Sovyetlerde kalmasını, Van ve Bitlis vilayetlerinden bazı yerlerin Ermenistan'a terk edilmesini istiyordu. Ancak sonunda anlaşmazlık giderildi ve gönderilen ilk Sovyet yardımı silahlar 22 Eylül 1920'de Trabzon'a ulaştı. Doğu ordusunun 28-29 Eylül 1920'de ileri harekâta başlamasıyla ilişkilerden yeniden bozuldu. 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars, 7 Kasım'da Gümrü ele geçirildi. 2 Aralık'ta Gümrü Antlaşması imzalandı. Aynı gün Sovyetler de kendi kurdukları Sovyet Ermeni hükümetiyle bir antlaşma imzaladılar. Sovyetler ve Milli Hükümetin düşmanları ortak olduğundan iş birliğine gitmeleri zaruri olsa da Batum'da Türk ve Sovyet askerleri karşı karşıya geldiler. Sovyetler, yapılacak olan yardımın Türk ordusunun geri çekilmesine bağladılar.³⁷

1921 yılına kadar silah temininde büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Savaşçı sayısını artırmak mümkün iken silah temin edilemiyordu. Eldeki az sayıdaki asker dahi firar ediyor, silah altında tutulamıyordu. Firarları önlemek için manevi bağlılık ve vazife şuuru gerekiyordu. Umumi şevki yükseltmek için zafer kazanmak şarttı. Doğu'da Ermenilere karşı kazanılan zaferden sonra Birinci İnönü Muharebesi'nde Yunan ordusunun geri çekilmesinin olumlu psikolojik tesiri oldu. Kazanılan zaferler güven duygusunu artırdı ve askerde vazife şuuru oluştu.³⁸

Birinci İnönü Savaşı'nda Yunan ordusundan ele geçirilen hafif makineli tüfekler İkinci İnönü Savaşı'nın kazanılmasına yardımcı olmuştu.³⁹ Kazanılan her zafer ulusal ve uluslararası saygınlığı artırıyor, artan saygınlık ise yeni bir zafer için imkanlar sunuyordu. 1921 yılının mayıs ayından itibaren artık İstanbul'dan silah sevkiyatı vapurlarla büyük ölçekte yapılmaya başladı.⁴⁰ İtilaf Devletleri, Ankara Hükümetinin temsilcisini Londra Konferansına (27 Şubat-12 Mart 1921) davet ederek Ankara'yı resmen ta-

36 Osman Başbuğ, *Kurtuluş Savaşı'nda Silah ve Cephane Temini*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1988, s. 192.

37 Müderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 535-542.

38 İsmet İnönü, *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, Ankara 2018, s. 234.

39 Yazman, *a.g.e.*, s. 154-155.

40 Kemal Koçer, *M.M. Örgütü'nün Gizli Eylemleri*, Özne Yayınları, İstanbul 2002, s. 161; Anadolu'ya yapılan sevkiyat listeleri için Bkz. Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-V*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 452-470.

ındılar. Sovyet Rusya ile 16 Mart 1921 de Moskova Antlaşması imzalandı.

İtilaf Devletleri, ele geçirdikleri her fırsatta silah ve cephaneyi imha ediyorlardı. İstanbul'daki Harbiye Nezareti, İtilaf subaylarının mühimmat ve harp levazımını imha etmelerini elden geldiği kadar önlemeye çalışıyordu. 22 Haziran 1921 tarihinde Harbiye Nazırı, Sevr Antlaşması'nın dahi Osmanlı Devleti'nin bir ordusunun olmasına izin verdiğini, bu ordunun mühimmatının artık imha edilmemesi gerektiğini bildirirse de Anadolu'da bırakılan cephanenin kurulacak orduya fazlasıyla yeteceği cevabını aldı.⁴¹

Gizli gruplar Satış Komisyonu'ndan askeri malzeme alan şirket veya tüccara ulaşarak bu silahları onlardan satın almaktaydı. Fransız Banka Müdürü olan Marcel Savva isimli komisyoncu depolardan silah satın alıp Sirkeci'deki ardiyeci Himmetoğlu Hüsnü Bey'e teslim ediyor ve buradan vapurlar başta İnebolu olmak üzere Anadolu'ya gönderiyorlardı. Bu şekilde tonlarca silah ve mühimmat Anadolu'ya kaçırıldı.⁴²

*Türk Ordusunun Kuvvet Gelişimi (1921).*⁴³

	Birinci İnönü Muharebesi		İkinci İnönü Muharebesi		Kütahya-Eskişehir Muharebeleri	
	Başında	Sonunda	Başında	Sonunda	Başında	Sonunda
Subay	1.728	1.707	3.438	3.282	4.516	4.502
Erat	27.571	27.340	58.980	54.186	116.091	76.267
Tüfek	16.080	?	34.175	31.743	62.012	40.133
Mak. Tk.	147	?	290	287	704	646
Top	67	?	104	104	162	155
Uçak	7	?	4	4	4	4

Seferberliğin İlanı ve Tekalif-i Milliye Emirleri

Sakarya Savaşı'na kadar geçen süreyi Kuvayı Milliye ile başlayan ve milli ordunun kuruluş devresi olarak nitelendirmek gerekir. Sakarya Savaşı'na kadar hem Yunanlar hem de Türkler tam seferberlikle donatılmış ordulara sahip değillerdi. Yunanlar az kuvvet ve masrafla milli hükümeti barışa zorlayabileceklerine inanıyorlardı. Bu fikirlerinde yanıldıklarını anlayıp seferberlik ilan ettiler. Türk tarafı da ancak bu tarihte hükümet otoritesini sağlayıp düzenli bir ordu teşkil edebilmişti. Seferberliğin doğuracağı zorlukları aşabilecek düzeye ulaşılmıştı.⁴⁴

Eskişehir-Kütahya Muharebelerinde Yunan taarruzları karşısında Batı Cephesi birlikleri Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmek durumunda kaldı. İnsan, silah, araç ve gereç kayıplarına uğrandı. Kütahya-Eskişehir savaşla-

41 Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-IV*, s. 464.

42 Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-IV*, s. 660.

43 Selim Erdoğan, *Sakarya; Türk Bitti Demeden Bitmez*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020, s. 327.

44 Yazman, *a.g.e.*, s.168-169.

rından sonra 57.000 tüfek 25.000'e düşmüştü. 5 Ağustos 1921 de Mustafa Kemal Paşa, “Başkomutan” tayin edildi. 7-8 Ağustos 1921’de “Tekalif-i Milliye” adıyla bilinen 10 emir yayınlandı. 5 numaralı emirle ulaştırma araçlarına sahip olanlar ayda 100 kilometre uzaklığa kadar parasız taşıma yapması, 7 numaralı emirle halkın elindeki silahların toplanması, 9 numaralı emirle de demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı ustaları, kasatura, kılıç, mızrak, eğer yapabilecek ustalar tespit edildi. 23 Ağustos’ta askeri güç 54.572 tüfek, 825 makineli tüfek, 1.309 kılıç, 196 top, 32.137 hayvan, 2 uçağa yükseltildi.⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa’nın dediği gibi “muharebe demek yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün maddi ve manevi varlığıyla diğeriyle karşı karşıya gelmesi demektir.” Ordunun eksiklerinin kısa sürede tamamlanması gerekiyordu. Her geçen gün ikmal daha da işlerlik kazanıyordu. Tekalif-i Milliye emirleriyle nakliye düzene girdi. 13. ve 15. Kolordu mıntıklarından ve İstanbul’dan Ankara’ya doğru malzeme akışı durmaksızın devam etmekteydi. Kısa süre içinde asker ve malzeme eksikliği giderilerek Yunan ordusu Sakarya’da mağlup edildi.

16 Mart 1921 tarihli Türk-Rus dostluk muahedesinin tasdik edilmesi gizli mektuplarda kararlaştırılan yardım şartına bağlanmıştı. Vaatlerin mühim bir kısmı yerine getirilmediği halde yine de muahede tasdik edildi. İkinci İnönü Muharebesi Sovyet Rusya’nın yardımı olmaksızın kazanılmıştı. Sovyetler İngiltere’den bir miktar fabrika malzemesi alabilmek ve ticaret yapabilmek için Türkleri feda ediyordu. Temmuz ayında Yunan ordusunun muvaffakiyeti neticesinde Sovyet Rusya, Ankara’nın dağılması ihtimaline karşılık o sırada Rusya’da bulunan ve 1 Kasım 1918’de ülkeyi terk eden eski Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa’yı destekledi. Sovyetler, Anadolu milli iradesinin Enver Paşa ve arkadaşlarıyla yeniden kurulabileceğini düşünerek Batum’a giden Enver Paşa’ya bir miktar kuvvet verdi. Sovyetler, Sakarya Harbi öncesinde, Ankara’ya muhalif tavır takınıyor, Türkiye’deki bazı Kürt aşiretlerini kışkırtıyor, Yunanistan’la ticaret anlaşması yapmaya çalışıyor, Karadeniz’de Pontus hükümetini kurmaya çalışan Rumlara yardım ediyordu. Ayrıca Gürcistan’ı Türkiye’ye karşı kışkırtıyordu. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması’yla vadedilen para ve silahın ancak küçük bir kısmını vermişti. Ankara Hükümeti 14 Ağustos 1921’de verdiği nota ile bu durumu protesto edip, söz verilen yardımın gönderilmesini istedi.⁴⁶

45 *İdari Faaliyetler*, s. 374--375.

46 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), İstanbul 2002, s. 253-259.

*Sakarya Meydan Muharebesinde Askeri Kuvvet.*⁴⁷

	Sakarya Meydan Muharebesi	
	Başında	Sonunda
Subay	6.855	5.845
Erat	96.326	84.286
Tüfek	63.416	60.582
Mak. Tk.	868	1.019
Top	169	191
Uçak	2	8 (2'si faal)

Büyük Hazırlık Dönemi

Başkomutanlık Meydan Muharebesi'ne kadar yapılan muharebeler kati neticeyi sağlamak için zaman kazanmak amacıyla yapılmış oyalama savaşlarıydı. Türk ordusu üç senelik ikmal faaliyeti sonucunda düşmanın gücüne yakın bir kuvvete sahip olabildi.⁴⁸ Sakarya Savaşı'ndan sonra yaklaşık olarak bir yıl taarruz için hazırlık yapılmıştır. Yunan ordusun toparlanıp, yeni bir savunma hattı kurmadan yok edilmesi gerekiyordu. Eğer yeni bir hatta savunma başlarsa Yunanların buradan atılmaları için tekrardan büyük bir hazırlık gerekecekti. Cephane sınırlı olduğundan yeni bir siper savaşı verilemezdi. Milli Hükümetin Yunanlar gibi sınırsız silah, cephane ve motorlu nakliye araçları yoktu. Meydan muharebesinde kesin sonuç alınmalıydı. Bunun için yapılacak en önemli şey nakliyenin hızlı yapılmasını sağlamak ve dağılacak Yunan ordusunun toparlanmasına imkân vermeden onu yok edebilecek güçlü bir süvari kolordusunun teşkil edilmesiydi.⁴⁹

Büyük Taarruz 'da asker sayısı bakımından her iki tarafın kuvveti birbirlerine yakın olsa da malzeme yönünden Yunan ordusu daha üstündü. Hem silah ve cephaneleri sınırsız hem de otomobil ve tren gibi nakliye araçlarına sahiptiler. Oysa Türk tarafı her konuda sınırlı imkanlara sahipti. Karadeniz İtilaf güçlerinin denetiminde olduğundan dolayı ancak taka ve küçük istimbotlarla kaçakçılık yapılabiliyordu. Rus hududundan garp cephesine silah ve cephane nakli taşıma su ile değirmen döndürmeye benziyordu. Bir kağının üç ayda Kars'tan Ankara'ya getirdiği cephaneyi seri ateşli bir batarya beş dakikada harcamaktaydı. Cepheye demiryolu, otomobillerle nakliyat sağlanmadığı sürece cephedeki silah da bir işe yaramayacaktı.⁵⁰

47 Erdoğan, *a.g.e.*, s. 327.

48 Esenkut, *a.g.e.*, 639.

49 İnönü, *a.g.e.*, s. 258.

50 Yazman, *a.g.e.*, 203-204.

Türk Ordusunun Silah Kuvveti (5 Ekim 1921).⁵¹

Birlikler	Tüfek	Ağ. Mt.	Hf. Mt.	Top
Batı Cephesi	67.784	629	512/592	229/264
Doğu Cephesi	13.360	172	62	102
Elcezire Cephesi	5.196	25	29	7
Merkez Ordusu	4.750	5	10	37
Adana Havalisi	2.939	8	6	3
Ankara Kom.	2.857	10	14	-
Depo Kıtaları	6.378	25	-	-

Birinci Dünya Savaşı'na katılmış olan Türk subayları Yunanların aksine sevk ve idarede daha tecrübeliydiler. Birinci Dünya Savaşı'nda yaşanan tecrübeler Türk subaylarına ağır topların önemini kavratmıştı. Büyük hazırlık döneminde kama ve nişangahları alınmış 8-10 tane 15'lik obüs, atölye ve demirci dükkanlarında çalışılarak kullanılabilir hale getirildi. Yunanlılar her türlü imkana sahip olmalarına rağmen tecrübe eksikliğinden dolayı cepheyi sadece sahra toplarıyla sökmeye çalışıyor, ağır top taşıyıp, kullanmıyorlardı.⁵²

Sakarya Savaşı'nın kazanılması Milli Mücadele tarihinde bir dönüm noktası oldu. Yunan ordusunun taarruz kuvveti kırıldı. Milli ordunun savunmadan saldırıya geçebileceğine dair güveni arttı. Fransızlarla Ankara Antlaşması yapıldı. İçte ve dışta Ankara'nın prestiji arttı. Güney'de Fransızlarla savaş sonlanmış, buradan hem asker hem de malzemece yararlanma imkânı ortaya çıkmıştı.

Oyalayıcı bir politika uygulayan Sovyetler, Sakarya Zaferi'nin ertesinde bu politikayı terk etti. Kafkas Sovyet Hükümetleriyle, Türkiye arasında Kars Antlaşması imzalandı. Sovyetler söz verilen silahları göndermeye başladığı gibi, eskisine ek olarak yeni harp malzemesi de gönderdi. Sovyetlerden tedarik edilemeyen 26 adet tayyare, benzin, 100'er fişegi ile bin parabellum, 100 adet zeis dürbünü, 10 bin Alman tüfeği, 10 milyon Alman cephanesi, 5 bin kılıç, 2 bin eğer takımı, beş bin kilometre kablo, 100 adet batarya dürbünü, 6 bin kuru laklanşe pili, 100 bin yumurta el bombası, 1 telsiz telgraf istasyonu Almanya'dan satın alındı. Ancak kaçak olarak satın alınan bu malzeme ülkeye sokulamadı. Danimarka'da depolarda ve gemi üzerinde kalarak zayi oldu.⁵³

Sakarya Harbi'nde cephanenin tamamı tükenmişti. 15 Ocak 1922'de Milli Müdafaa Vekilliği'ne getirilen Kazım (Özalp) Paşa, hem ordunun kayıplarını yenilemek hem de ordu mevcudunu artırmak zorundaydı. Odukça zor bir dönemde bunları başarması gereken Kazım (Özalp) Paşa,

51 *İdari Faaliyetler*, s. 464.

52 İsmet İnönü, *İstiklal ve Lozan*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s. 32-33.

53 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Temel Yayınları, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu),

anılarında şunları kaydetmiştir.

“Memleketimizde cephane, silah imal edilmediği için bunları dışarıdan temin etmek mecburiyeti vardı. Yabancı memleketlerden satın alma şartları çok zordu. Çünkü bunları satabilecek devletler, Yunanlıların müttefikleri olduğundan, bizi ona karşı kuvvetlendirmek istemezlerdi. Bu konu pek açık olduğundan o gibi memleketlere danışarak yok yere vakit kaybetmeye lüzum yoktu. Birinci Cihan Harbi’nde bizim müttefikimiz olan devletlerin ellerinde ise silah ve cephane bırakılmamıştı. Onlar, kontrol altında tutulduklarından, bu gibi memleketlerden de bir şey alınamayacağı açıktı. Ruslar, kendi ihtiyaçlarını bile zor temin ediyorlardı. İşte bütün bu zorluklar karşısında ordumuzu süratle silahlandırmak ve teçhiz etmek gerektiği düşünülürse alınması gereken tedbirlerin önemi anlaşılır.”

“İstanbul’da İtilaf Hükümetlerinin muhafazası altında bulunan bütün harp malzemesi ve silahların, Anadolu’ya naklettirilmesi çarelerini bulmak lazımdı. Zaten daha Milli Mücadelenin başlangıcından beri, kaçak olarak bu silah ve cephanenin bir kısmı Anadolu’ya getirtilmişti. Bu kaçırma teşkilatının genişletilmesi ve faaliyeti artırmasıyla gayeye bir dereceye kadar ulaşılabilirdi ve bundan başka bir çare bulunmadığı düşüncesiyle işe giriştim.”⁵⁴

Harbiye Nazırı Ziya (Kutnak) Paşa⁵⁵, Satış Komisyonu başkanı Abuk Ahmet Paşa, Polis Müdürü Esat Bey gibi İstanbul’daki birçok görevli gizli grupların sevkiyatına yardımcı oluyorlardı. Salih ve Osman Reis isimli iki kardeşin emrinde binlerce hamal vardı. Üç gece içinde 650 ton malzeme vapura yüklendi.⁵⁶ İngilizlerin koruduğu Maçka Kışlasının arkasındaki ahşap evden cephaneliğe tünel yapıldı. Bir hafta içinde 200 ton silah ve cephane, mavnalarla Anadolu’ya sevk edildi.⁵⁷ Depolardan silah kaçırıldığını İngilizler fark etmişlerdi. Özellikle Haliçteki büyük depo doruk noktasına varmıştı. Silahların katalogları çıkarılıp, fotoğrafları çekiliyordu. Depoların kapıları mühürlenerek kaçakçılık önlenmeye çalışıldı. Her defasında mühürler kırılıyordu. Buralardaki muhafızlar ve subaylar tutuklanıp hapse gönderilseler de en sonunda Harbiye Nezareti olayı aydınlatamıyordu.⁵⁸

Yurtdışından özellikle Fransa, İtalya ve Alman silah satıcılarıyla görüşmeler yapılıyordu. Bu ülkelerden silah satın alma çabaları İngiltere’yi

İstanbul 2002, s. 323-324.

54 Kazım Özalp, *Millî Mücadele-I 1919-1922*, TTK Yayınları, s. 225-226.

55 1870 yılında İstanbul’da doğdu. 1888’de Harp Okulu, 1891’de ise Harp Akademisinden mezun oldu. Sankamış Muharebelerinden önce 10. Kolordu kumandanıydı. Enver Paşa’yla fikir ayrılıkları yaşadığından dolayı 7 Aralık 1914 tarihinde emekliye sevk edildi. 14 Ekim 1918-12 Kasım 1918 tarihleri arasında Bayındırlık Nazırı oldu. Millî Mücadele’ye yardımlarından dolayı istiklal madalyası verildi. 2 Ocak 1940 tarihinde hayatını kaybetti. Bkz. İsmet Görgülü, *Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 178; *Akşam*, 3 Kanunusani 1940, s. 3.

56 Koçer, a.g.e, s. 14-55.

57 Selahattin Salıslık, *Kurtuluş Savaşı’nın Gizli Örgütü M.M. Grubu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2021, s. 43.

58 Harold Armstrong, *Türkiye’nin Doğum Sancıları*, Mızrak Yayınları, (Çev. Ekin Uşşaklı), İstanbul 2011, s. 138-139.

harekete geçirdi. İngiltere Yunanistan'ı destekleyip Türkiye'nin yenilmesine çaba harcarken diğer taraftan da önleyemediği silah ticaretinden pay almak istiyordu. 10 Ağustos 1921 tarihinde Lloyd George "Sevr Antlaşması yırtılmış olduğundan, silah ticareti serbesttir. Özel şirketler savaş halinde bulunan ülkelerle silah ticareti yapabilirler." Açıklamasını yaptı. İngiltere, Anadolu'ya silah satmak için heyetler gönderse de Ankara silah alımında başka ülkeleri tercih etmekteydi.⁵⁹

Kaçırılan malzemenin itilaf güçlerince yakalanması genellikle casuslar vasıtasıyla oluyordu. Geçmişte memuriyetten atılmış kişilerle, Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kimi taraftarları kaçakçılığı İtilaf istihbaratına haber veriyorlardı. Yakalanan kaçakçılar, Kruker ve Arapyan'daki zindanlara atılıp İtilaf divan-ı harplerinde yargılanıyorlardı. İngiliz istihbaratında çalışan Ermeni asıllı Pandikyan gizli gruplara baskınlar konusunda bilgi sızdırıyordu. Anadolu'ya silah kaçıranlar yakalandığı takdirde gizli grupların üyeleri Hilal-i Ahmer İkinci Başkanı Hamit (Hasancan) Bey'e müracaat ediyordu. Hamit Bey de Fransızların İstanbul'daki Yüksek Komiseri General Pelle'den yakalanan malzeme ve kişilerin bırakılması için aracı olmasını istiyordu. Tabi ki kurtarma işlerinde en önemli madde para idi. Bazen yakalanan malzeme kurtarılabiliyorken bazen de denize dökülerek imha ediliyordu.⁶⁰

Büyük hazırlık döneminde yurtdışından silah alma teşebbüsleri devam etti. Zaman zaman gruplar silah satıcıları tarafından dolandırıldıkları da oluyor. Gürcü ordusu komutanlarından General Mdivani ile 16 Nisan 1922'de 25'er liradan 20 bin tüfek mukavelesi imzalandı. Yunanlar, Anadolu ordusunu güçlendiren İstanbul kaçakçılığını önlemek için Karadeniz'e donanmasını gönderiyordu. Sevkiyatı bir türlü önleyemiyor ve hıncını ancak sahil şehirlerini bombalayarak alıyordu. 8 Temmuz 1922'de Yunan donanması Samsun'u topa tutarak birçok masum insanın ölümüne sebep oldu. Yunanlar bu hareketleriyle Rumları cesaretlendirerek Türklere saldırılarını ve karşılıklı öldürmelerin yaşanmasını istiyordu. Böylece Müslümanların Samsun'da bulunan Amerikalılara saldıracağını ve Amerika'nın Osmanlı aleyhine bir tuttum takınacağını kestiriyordu.⁶¹

Ekim 1921'den itibaren başlayan hazırlık döneminde iç ve dış kaynaklardan yapılan ikmallerle Türk Batı Cephesi'nin insan ve tüfek bakımından ulaştığı seviye ve Yunan ordusunun durumu şöyleydi:

59 Mûderrisoğlu, *a.g.e.*, s. 511.

60 Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-IV*, s. 470-731.

61 Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-IV*, s. 731-766.

Tablo Büyük Taarruz Öncesi Türk ve Yunan Ordularının durumu (15 Temmuz 1922).⁶²

	Türk Ordusu	Yunan Ordusu
İnsan	189.480	189.900
Piyade tüfeği	91.577	74.520
Hafif makineli tüfek	2.092	3.152
Ağır makineli tüfek	870	1.020
Top	314	418

Lozan Antlaşmasına Kadar Silah ve Cephane Temini

26 Ağustos 1922’de başlayan Büyük Taarruz başarıya ulaştı. 9 Eylül 1922’de Türk ordusu İzmir’e girmiş ve 18 Eylül’de Anadolu’dan Yunan ordusu temizlenmişti. Şimdi Yunanları sahaya süren İngiltere ile yani gerçek düşmanla karşı karşıya gelinmişti. Türkiye’yi işgal eden İtilaf Devletleri’nin en önemli hedefleri İstanbul ve Boğazları Türklerin elinden almaktı. Türk ordusu boğazlara yaklaşınca savaş ihtimali ortaya çıkmıştı. Boğazlardan vazgeçemeyen İngiltere’ye müttefiki Fransa ve İtalya’dan bir destek gelmedi. Dominyonlardan da güçlü bir destek gelmeyince İngiltere savaşı göze alamadı. 11 Ekim 1922’de Mudanya Mütarekesi imzalandı. 20 Kasım 1922’de barış için Lozan’da görüşmeler başladı.

Büyük Taarruz Savaşı’nda yenilen Yunan ordusundan bol miktarda ganimet alınsa da silah ve cephanece eksikler vardı. Sulh müzakerelerinin yapıldığı sürede Türk ordusu silah ve cephane teminine devam etti. Eğer Lozan’da anlaşmaya varılamazsa savaş yeniden başlayacaktı. Nitekim 4 Şubat 1923 tarihinde görüşmeler kesildiğinde ilişkilerde yeniden savaş atmosferi hâkim oldu.

İstanbul İtilaf kuvvetlerince boşaltılmamış olduğundan depolardaki silah ve cephane eskisi gibi gizli olarak kaçırılmaya devam etti. İngilizler bu dönemde eskiye nazaran kaçakçılığı önlemek için daha fazla gayret göstermeye başladılar. Eskiden kaçırılan malzeme Yunanlara karşı kullanılıyordu. Ancak şimdi işler değişmişti. Kaçırılan malzeme İngilizlere karşı kullanılacaktı. İstanbul İşgal Orduları Başkomutanı Sir Charles Harington, Harbiye Nazırına kaçakçılığın önlenmesini, aksi takdir tüm cephanenin imha edileceği tehdidinde bulunuldu.⁶³

İtilaf Devletleri, Mütareke Dönemi’nde Osmanlı ordularının silah ve cephanesinin çok büyük bir kısmını hukuk kurallarını çiğneyerek el koyup, imha etti. Elde kalanları satıp, yağma etti. Çarlık taraftarı Ruslara, azınlıklara, Yunan ordusuna dağıttı. Türk milletinin paralarıyla satın alın-

62 *Türk İstiklal Harbi-II, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 303-304.

63 *Durukan, Günlüklerde Bir Ömür-V*, s. 27.

mış ya da fabrikalarında üretilmiş olan bu malzeme Türklere yine parayla satıldı. Bunun hesabını vermeleri gerekirdi. Bunun için barış görüşmeleri öncesinde bunların bedellerinin tazminat olarak geriye istenmesi gündeme geldi.⁶⁴ Ancak antlaşmada, bir imparatorluk ordusunun değeri çok yüksek meblağlara ulaşan silah ve cephanesinin tazminatı hakkında bir madde yer almadı. Lozan Barış Antlaşması'nda silahlarla ilgili olarak şu hüküm bulunmaktadır:

*“Evvelce Osmanlı Hükümetine ait olup 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros'ta imza olunan mütareke mukavelenamesi mucibince Düvel-i Müttefika emrine geçen ve iş bu protokolün imzası tarihinde Türkiye'de Düvel-i Müttefikai Mezkure memurini yedinde bulunmakta olan 'Yavuz Selim' dahil olduğu halde sefain-i harbiye, esliha, cephane ve sair malzeme-i harbiye ikinci bentte zikredilen mühlet zarfında (altı hafta) hali hazır ile bulundukları mevakide Türkiye'ye iade olunacaklardır.”*⁶⁵

*Tablo.1.Kurtuluş Savaşı Süresince İç ve Dış Kaynaklardan Batı Cephesine Sağlanan Silah.*⁶⁶

Yardımanın Yapıldığı Yer	Çeşitli Tüfek	Tüfek Yüzdesi	Sürgü kolu, Mekanizma	Kasatura Süngü	Hafif M k . Tf.	Ağır Mk. Tf.	Çeşitli Top
El Cezire Cephesi	35.634	%5	3.140	55.286	108	-	16
Doğu Cephesi	9.236	%19	-	14.455	101	-	74
İstanbul ve Çevresinden Kaçırılan/Satın Alınan	82.749	%45	120.901	16.622	610	290	111
Sovyet Rusya'dan ¹ Hibe ve Satın Alınan	43.374	%24	120.901	-	318	-	81
Almanya'dan Satın Alınan	3.000	%2	-	-	1.500	-	-
Fransa'dan Satın Alınan	10.000	%5	-	-	-	-	-
TOPLAM	183.993						

64 Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür-V*, s. 283.

65 *Düstur, Tertip-III, Cilt-V, Necmi İstikbal Matbaası*, İstanbul 1931, s. 254.

66 *İdari Faaliyetler*, Çizelge 8.

Tablo.2. Kurtuluş Savaşı Süresince Batı Cephesine İç ve Dış Kaynaklardan Sağlanan Mühimmat.⁶⁷

Yardımanın Yapıldığı Yer	Bomba Topu	Piyade Cephane	Topçu Cephane	El Bombası
El Cezire Cephesi	-	6.398 (sandık)	76.879	2.107 (adet)
Doğu Cephesi	36	23.636 (sandık)	163.022	162.540 (adet)
İstanbul ve Çevresi	5	8.387.387 (adet) 21.301 (sandık) 18.996 (çuval)	502.334 (adet) 3.963 (sandık) 3.807 (sepet)	306.326 (adet) 176 (sandık)
Sovyet Rusya'dan Gelen	13	56.042 (sandık)	159.043 (adet)	200 (adet) 123 (sandık)
Almanya'dan Satın Alman	-	1.335.000 (adet)	-	-
Fransa'dan Satın Alman	-	10.000.000 (adet)	-	100.000

Yunan işgalcilerine karşı Türk ordusunun başarıya ulaşması için silah ve cephaneye desteklenmesi gerekiyordu. Milli orduya sağlanan silahlardan yalnızca tüfek üzerinden bir hesaplama yapıldığında % 45'i İstanbul depolarından, % 25 Sovyet Rusya'dan, %19'u Doğu Cephesi'nden, %5'i Elcezire Cephesi'ndeki depolardan, % 5'i Fransa'dan ve % 2'si de Almanya'dan temin edildiği görülmektedir.

Ordunun en önemli silah kaynağı İstanbul depolarıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa, Millî Mücadele yıllarında ise gizli gruplarda görev yapmış olan Hüsametdin Ertürk'e göre İstanbul depolarındaki bol silah kaynağını ileride Türkiye'nin işgale uğrayabileceği öngörüsünde bulunan Enver Paşa sağlamıştır. Ertürk, 1917 yılında gizli görevle Almanya'ya gönderilir. Heligoland Adası'nda teslim aldığı silah ve cephaneyi Alman denizaltısına yükledikten sonra Fas sahillerine gidilerek Şehzade Osman Fuad Efendi'ye askeri malzeme teslim edilir. Daha sonra İstanbul'a gelince görüşlerini bir raporla Enver Paşa'ya sunar. Bu raporda Almaların savaş sonrasında Türkiye'yi ele geçirmek istediğini ve Enver Paşa'nın cevabını hatıralarında şöyle ifade etmektedir.

“Avdet ettiğim zaman müşahedelerimi bir raporla Enver Paşa'ya bildirdim. Raporumu takdim ederken şifahi izahat da veriyordum. Yanında Harbiye Nezareti Müsteşarı ve Levazımat-ı Umumiye Reisi Topal İsmail Hakkı Paşa ile Harbiye Dairesi Reisi Miralay Esat Bey vardı. Kendisine Almanların nazarında Türkiye'nin bir 'Enverland' olduğunu, Haydarpaşa-Bağdat Projesi'ni söyledim. Bana teşekkür etti. O da tehlikeyi görmüştü. Esad Bey'e:

-Almanya ve Avusturya'dan seferberlik kadrosuna göre esliha ve cephane, teçhizat, sıhhiye malzemesi isteyiniz ve bunları askeri ambarlara yerleştir-

67 İdari Faaliyetler, s. 618, Çizelge 8.

niz. Harbin sonunda ya galip düşmanlarımızla yeniden veya bizi tahakküm altına almak isteyecek Almanlarla harb edeceğiz.”⁶⁸

“İstanbul’daki askeri ambarlarda Osmanlı Ordusu’nu birkaç misli idare edecek derece silah ve cephane bulunmasının sebebi, merhum Enver Paşa’nın harbin gidişine bakarak bizim çok ağır şartlara maruz kalacağımızı ve Balkan Harbi’nin sonunda olduğu gibi Büyük Harbin sonunda da yeni bir savaş deruhde etmeye mecbur kalacağımızı hesap etmiş olmasından, bir de Levazimat-ı Umumiye Reisi merhum İsmail Hakkı Paşa’nın son derece namuskâr bulunmasından ileri gelmiştir.”⁶⁹

Enver Paşa’nın torunlarından Osman Mayatepek de Millî Mücadele’nin Enver Paşa’nın gömdürdüğü silahlarla kazanıldığını şu ifadelerle iddia etmektedir.

“Birinci Dünya Savaşı’na kazanmak ümidinden ziyade, ne kurtarırsak kârdır düşüncesiyle girdik. Enver Paşa, I.Dünya Savaşı’nın ardından Kurtuluş Savaşı’nı öngörerek 1 milyon Türk askeri için Anadolu’nun çeşitli yerlerine; 800 bin tüfek, 4 bin makineli tüfek, 1.000’den fazla top gömdürdü ve bunların yerlerini Mustafa Kemal Paşa’ya bildirdi. Kurtuluş Savaşı, birçok yazarın itham ettiği Enver Paşa’nın depolattığı bu silahlarla yapıldı.”⁷⁰

İsmet Bozdağ da yapmış olduğu röportaja dayanarak Rauf Orbay’ın konuşmasını şöyle vermektedir:

“Enver Paşa, savaşın kaybedileceğini kestirince, ülkenin istila edilmesi halinde gerilla savaşı yapılabilmesi için, bazı yerlere silah yerleştirmişti. Bu silah yerleştirilen yerlerden biri de Kuşçubaşı’nın çiftliği idi. Hem silahlar hem altınlar, son derece özen gösterilerek gömülmüşlerdir. Anadolu mukavemetine karar verilince ben bu altınları ve silahları, Mustafa Kemal Paşa’nın emrine verdim.”⁷¹

Bu bilgilere katılmak mümkün değildir. 800 bin gibi yüksek bir rakamdaki tüfeğin savaş koşullarında müttefik Almanya ve Avusturya fabrikalarında bir yılda üretiminin mümkün olamayacağını, üretimin yıllarca sürebileceğini tahmin etmek zor değildir. Ayrıca kaynaklarda toprağa gömülü tek bir silahtan dahi bahsedilmemektedir. Esasen Hüsamettin Ertürk’ün İstanbul’daki ambarlarda Osmanlı Ordusu’nu birkaç misli idare edecek derece silah ve cephane bulunmasını Enver Paşa’nın Almanya ve Avusturya’dan silah satın almasına bağlaması gerçekçi değildir. Mütareke imzalandığında Osmanlı ordusunun elinde bilinen 904.395 tüfek vardı. Bu tüfeklerin % 90’ına yakın bir kısmına İtilaf Devletlerince el konulmuş,

68 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınları, İstanbul 1996, s. 158-159.

69 Hüsamettin Ertürk, *a.g.e.*, s. 460.

70 <https://www.milliyet.com.tr/gundem/kurtulus-savasi-ni-ongorup-silah-gomdu-2006937> ; Osman Mayatepek-Fatih Bayhan, *Dedem Enver Paşa; Hayaller, Efsaneler, Gerçekler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 205.

71 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım-I*, Emre Yayınları, İstanbul 1993, s. 11.

el konulan tüfeklerin de % 80’lik bir kısmı imha edilmiştir. Milli orduya, İstanbul’dan kaçırılan tüfeklerin sayısı 82.749’dur. Bu rakam İtilaf Devletleri’nin el koyduğu tüfeklerin sadece % 9’u kadardır. Görüldüğü gibi Kurtuluş Savaşı’nın önemli bir kaynağı olan İstanbul depoları için küçük sayılabilecek bir miktarda sevkiyat olmuştur. Enver Paşa ordunun seferi kuvveti kadar silah ve cephaneyi temin edip, depolatmış olsaydı el koyulan tüfek sayısının iki milyona yakın olması gerekirdi.

Sonuç

Osmanlı Devleti’ni yönetenler Mondros Mütarekesi’ni imzalayıp savaştan çekildikleri zaman hiç beklemedikleri bir durumla karşılaşmışlardı. Mütareke imzalandığı halde İtilaf orduları durmaksızın ilerlemeye devam etmişlerdi. Osmanlı ordularının düzenli geri çekilmesini engelleyip, esir etmek ve silahlarını ele geçirmek istiyorlardı. Esasen artık Türk Milleti’ne hayat hakkı tanımamaya karar vermiş olan İtilaf Devletleri’nin mütarekeye aykırı bu tutumlarına zamanında cevap verilmesi gerekiyordu. Yıldırım Orduları Grup Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, İtilaf askerlerine karşı koymak istese de Harbiye Nezareti düşman askerlerine ateş edilmemesini emretmişti. İtilaf Devletleri’nin emriyle Mustafa Kemal Paşa ve onun gibi direnme taraftarı olan komutanlar İstanbul’a çağrıldı.

Kısa süre içinde Batum, Musul, Adana, Boğazlar ve İstanbul’daki silah ve cephaneliklere el koyan İtilaf Devletleri Anadolu’daki diğer silahların da İstanbul’a gönderilmesini istediler. 1919 yılının ilk aylarında Osmanlı ordusunun sahip olmuş olduğu tüfeklerden 904.395’ine el koyarak ordunun elinde az bir tüfek bıraktılar. Ele geçirdikleri tüfeklerin çok büyük bir kısmını imha ettiler. Ordusu terhis edilmiş ve silahlarına el koyulmuş Osmanlı ülkesini işgal etmek için alt yapıyı böylece hazırlamış oldular.

1919 yılının ikinci yarısından itibaren Heyet-i Temsiliye ülkenin kade-rine el koymuş ve elde kalmış olan tüfek, tüfek sürgü kolları, topların kama ve nişangahları, makineli tüfeklerin kapak takımlarının artık İstanbul’a gönderilmemesini istemiştir. Artık işgalcilere karşı silahlı mücadele devri başlamıştı. Dört bir yanı işgale uğramış olan Türkiye’nin Kurtuluş Savaşı’nı kazanabilmesindeki en büyük güçlük silah ve cephanenin temini idi.

Ege’de Yunan işgaline karşı başlayan Kuvayı Milliye hareketi ilk olarak bölgedeki askerlerin elindeki silahlarla başlamıştır. 13. Kolordu (Elce-zire) bölgesinde bir miktar fazla tüfek olsa da mesafe çok uzun ve nakliye imkanları kısıtlı olduğundan buradan istenilen ölçüde faydalanılamamıştır. 1920 yılının sonlarında 15. Kolordunun Doğu’daki Ermeni tehdidini ortadan kaldırmasıyla buradan hem asker hem de malzemece faydalanıldı. Ayrıca Ermenilerden ele geçirilen ganimet Batı Cephesi için çok önemliydi. Ortak düşmana sahip olduğundan Sovyet Rusya ile erkenden diplomatik ilişkiler kurulup yardım alınması için girişimlerde bulunulmuştur. Sovyet-

ler ilk yardımlarını 1920 yılında göndermişlerse de Sakarya Savaşı'nın sonuna kadarki sürede sınırlı bir yardımda bulunmuşlardır.

Millî ordunun silah ve cephane temininde ana kaynağı İtilaf Devletleri'nin kontrolündeki İstanbul depoları olmuştur. İstanbul'da kurulmuş olan gizli gruplar silah sevkiyatını organize ediyorlardı. BMM'i kaçakçılığı teşvik etmişti. Millî ordunun kazandığı her savaş silah kaynaklarının genişlemesine vesile oluyordu. İkinci İnönü Savaşı sonrasında o zamana kadar İstanbul'dan motorlarla sınırlı miktarda sevkiyat yapılırken 1921 yılının mayıs ayından itibaren vapurlarla tonlarca silah kaçırılmaya başlandı. Zaferle sonuçlanan Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Fransızlarla güney cephesinde savaş hali son buldu. Fransızlardan silah alınmış ve buradaki birlikler Batı Cephesine kaydırılmıştır. Ayrıca İngiliz siyasetinden koparılan Fransızlar, İstanbul'dan kaçırılan silahlara göz yummuşlardır.

Millî Mücadele yıllarında ordunun başarıya ulaşmasında harp sanayi işçilerinin çok önemli bir rolü olmuştur. 19. Yüzyılın ilk yarısından beri modern fabrikalar kurup, silah sanayisine önem veren Osmanlı Devleti, Tophane-i Amire/İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında binlerce işçi yetiştirmiştir. İşgal yıllarında Anadolu'ya geçen bu işçiler toplara kama, tüfeklere sürgü kolu, makineli tüfeklere kapak takımı yaparak silahları kullanılabilir kıldılar. Çok uzun yollardan, kötü koşullarda özelliğini yitirmiş mermileri onardılar. Birbirine uymayan silah ve cephaneyi uygun hale getiriyorlar, bazen de bu işlemleri yaparken hayatlarını kaybediyorlardı.

İstanbul depolarında bol miktarda cephanenin bulunmasını Enver Paşa'nın öngörüsüne bağlayanlar olmuştur. Bu iddiaların gerçekçi olmadığını ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Hüsamettin Ertürk 1917 yılının sonlarında Osmanlı ordusunun seferi kuvvetine göre müttefiklerden silah alındığını iddia etmektedir. Bu miktarda silah ve mühimmatın savaş koşullarında müttefikler tarafından üretilip teslim edilmesi imkân dahilinde görülmemektedir. Hüsamettin Ertürk, Osman Mayatepek ve Rauf Orbay'ın iddialarını doğrulayacak bir veri yoktur.

Türk Milletini yok etmek için en uygun zamanı seçtiğini düşünen ve bunun alt yapısını hazırlayan İtilaf Devletleri en zor zamanlarda Türklerin neler başarabildiklerine şahit oldular. Ellerinden silahları alınmış, ordusu dağıtılmış olan Türkler, kısa süre içerisinde ordular oluşturup Ermeni ve Fransızları yenerek, sınırsız imkanlara sahip olan Yunan ordusuna karşı zaferler kazanılabilmişlerdir. Bu ordular hazırlanırken top yekûn olarak yaşlısı, genci, kadın ve erkeği ile herkes kurtuluş için üzerine düşen vazifeyi yerine getirdi. Sivil halk için en önemli vazife silah ve cephanenin Batı Cephesi'ne ulaştırılmasıydı. İstanbul'da gizli gruplara yardımcı olan hamallar, kayık ve motorlarla tehlikeli yolculuklarla askeri malzemeyi Anadolu'ya taşıyan kaptanlar ve silahları yeniden kullanılabilir hale getiren işçiler yurdu kurtaran Mehmetçik kadar büyük bir kahramanlık sergilemişlerdir.

KAYNAKÇA

1-Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA, HR.SYS. 2638/7.

2-Gazeteler

Akşam, 3 Kanunusani 1940.

3-Araştırma Eserler

Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş ve Sonrası 1912-1922*, İnsel Yayınları, İstanbul 1970.

Armstrong, Harold, *Türkiye'nin Doğum Sancıları*, Mızrak Yayınları, (Çev. Ekin Uşşaklı), İstanbul 2011.

Başbuğ, Osman, *Kurtuluş Savaşı'nda Silah ve Cephane Temini*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1988.

Durukan, Eyüp, *Günlüklerde Bir Ömür-IV Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922)* (Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Durukan, Eyüp, *Günlüklerde Bir Ömür-V*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Düstur, Tertip-III, Cilt-V, Necmi İstikbal Matbaası, İstanbul 1931.

Erdoğan, Selim, *Sakarya; Türk Bitti Demeden Bitmez*, Kronik Yayınları, İstanbul 2020.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınları, İstanbul 1996İlhami Bebek, *Millî Mücadelede Akbaş Baskını*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994.

Esenkut, Kenan, "Türk İstiklal Harbinde Silah ve Mühimmat İkmaline Bakış", *Askeri Mecmua*, 1 Eylül 1934. Sayı 94. S. 637.638, 644.

Evsile, Mehmet, *Atatürk Devri Harp Sanayii (1920-1938)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ 1992.

Hatemi, Nilüfer, *Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri-I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, Bilgi Yayınları, Ankara 2018.

İnönü, İsmet, *İstiklal ve Lozan*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998.

Karabekir, Cemal, *Maçka Silahhanesi Hatıraları*, Nehir Yayınları, İstanbul 1991.

- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz-I*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2014.
- Koçer, Kemal, *M.M. Örgütü'nün Gizli Eylemleri*, Özne Yayınları, İstanbul 2002.
- Mayatepek, Osman-Bayhan, Fatih, *Dedem Enver Paşa; Hayaller, Efsaneler, Gerçekler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.
- Meray, Seha L.-Olca, Osman, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri, Sevr Antlaşması, Mondros Bırakışması, İlgili Belgeler* Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990.
- Özalp, Kazım, *Milli Mücadele-I 1919-1922*, TTK Yayınları.
- Özçelik, Ayfer, *Ali Fuad Cebesoy*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993.
- Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni Siyasi Hatıralarım-I*, Emre Yayınları, İstanbul 1993.
- Rauf Orbay'ın Hatıraları*, (Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 2005.
- Salıxık, Selahattin, *Kurtuluş Savaşı'nın Gizli Örgütü M.M. Grubu*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2021.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları C-I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.
- Tekir, Süleyman-Polat, Gürkan, “Birinci Mecliste Bir Muhalef: Mersinli Cemal Paşa”, *KSBD*, Sonbahar 2020, S. 23, (86-100).
- Toros, Taha, *Bulgaristan ve Türk Bulgar İlişkileri*, Cem Yayınları, İstanbul 1984.
- Tunalı, Ali, *Vatana Hizmette 70 Yıl*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Türk Harp Tarihi Derslerinde Adı Geçen Komutanlar*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1983.
- Türk İstiklâl Harbi-I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1999.
- Türk İstiklâl Harbi-II, Büyük Taarruza Hazırlık ve Büyük Taarruz*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.
- Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1989.
- Türk İstiklâl Harbi-VII; İdari Faaliyetler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975.
- Türkmen, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- Ural, Selçuk, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, IQ Kültür sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

Yazman, Şevki, *Anadolu'nun İşgali*, Kamer Yayınları, İstanbul 1999.

Zengin, Ersoy, *Tophane-i Amire'den İmalat-ı Harbiye'ye Osmanlı Devleti'nde Harp Sanayii*, Kitabevi Yayınları, 2020 İstanbul.

4-Elektronik Kaynaklar

<https://www.milliyet.com.tr/gundem/kurtulus-savasi-ni-ongorup-silah-gom-du-2006937> (E.T. 15.12.2022).

(Footnotes)

1 Kazım Özalp, 1 Eylül 1920-1 Haziran 1922 tarihleri arasında Sovyet Rusya'nın hediye olarak verdiği silah ve cephane miktarını şöyle vermiştir: 37.812 çeşitli tüfek (Osmanlı, Alman, Rus, İngiliz, Manliher, Fransız, Japon, Meksika, Büyük çaplı mavzer ve martin), 324 ağır ve hafif makinalı tüfek, 66 top, 44.587 sandık fişek, 200.571 adet top mermisi. Bkz. Kazım Özalp, *Millî Mücadele 1919-1922-I*, TTK Ankara 1998, s. 219.

“

Bölüm 16

21. YÜZYILDA EĞİTİM YÖNETİMİ POLİTİKASI: LİYAKAT MI, SADAKAT MI?

Ayhan DİREK¹

”

¹ Dr., Akçakoca Bahaettin Güçlü Ortaokulu-MEB, e-mail: ayhandirek@gmail.com , ORCID: 0000-0003-2450-5612.

Giriş

İnsan kaynakları yönetimi, örgüt ihtiyaçları doğrultusunda işe alınacak bireyin seçimi, işe uyumunun sağlanması, hizmet içi eğitiminin planlanması, iş doyumunun sağlanması, işe devamına, işten ayrılmasına, emeğin verimliliğine kadar birçok süreci kapsamaktadır.

Türkiye’de kamu yönetimi alanında diğer iş kollarında olduğu gibi eğitim yönetimi alanında da liyakatin göz ardı edildiği ve sadakatin ön plan çıktığı ve bu durumun eğitim yönetiminde nitelik kaybına neden olduğu yönünde tartışmalara yaşanmaktadır. Okul yöneticilerinin seçiminde kullanılan ölçütlerin nesnellikten bağımsızlaşmasıyla birlikte sözlü sınav, komisyon değerlendirmesi gibi öznel ölçütlerin konması tartışmaları sürekli kılmaktadır. Eğitim alanında tartışılması gereken eğitim politikalarının verimliliği ve etkililiği yerine siyasi, sendikal, mezhepsel, ideolojik tartışmalar yaşanmaktadır. Üniversitelerde lisans düzeyinde kurumsallaştırılmaya çalışılan eğitim yöneticiliği bölümleri kapatılmış bunun yanında yüksek lisans ve doktora düzeyinde eğitim vermeye devam etmektedirler. Milli Eğitim Bakanlığı yönetici seçiminde kaynak olarak üniversitelerin eğitim yönetimi ve denetimi alanında yetiştirdiği yüksek lisans ve doktora mezunlarından öncelikle yararlanmak yerine kendi hazırladığı yönetmeliklerde dikkate değer pozitif ayırım yapmamaktadır.

Okul yöneticilerinin meslektaşlarına nazaran daha üstün nitelikte olduğu var sayıldığına göre, seçilmelerinde, atanmalarında ve yetiştirilmelerine yönelik olarak yapılan düzenlemelerin üstün nitelikleri saptayıcı nesnellikte olması beklenir. Milli Eğitim Bakanlığına Personel Genel Müdürlüğü adı altında çalışan birim İnsan Kaynakları Müdürlüğü olarak değişmiştir. İsim değişikliğinin yanında öğretmenlerin, eğitim yöneticilerinin seçimi ve atanmaları, yetiştirilmeleri konularında yenilikler yapması beklenen İnsan Kaynakları Müdürlüğü’nün birçok düzenlemesi yargı tarafından iptal edilmiştir. Okul yöneticiliği yerine okul/eğitim liderliği kavramını öne çıkaran Bakanlık, okul yöneticilerini ikinci görev olmaktan çıkarıp atanma yerine görevlendirmeye dönüştürerek bu alandaki tüm kazanımların ve yerleşik hukukun heba edilmesine yol açmıştır. Eğitim alanındaki sorunları halletmek yerine tercih, yöneticileri “hal” etmek olmuştur.

1990–2021 yılları arasında çıkarılan 16 yönetmeliğin çıkarılması başlı başına tutarsızlık örneği sayılabilir. Yönetmeliklerin bir bölümünün yargı kararlarıyla yürütmelerinin durdurulması sonucu zorunlu olarak değiştirilmesi gerektiği bilinmekte olup yargı kararlarının dışında da sürekli yeni yönetmelikler yayınlanmış, verimlilik beklenen bir alanda kurallar sürekli değiştirilmiştir.

1990 yılından itibaren yayınlanan her yönetmelik liyakat, kariyer, akademik gelişime özendirme ve yürürlükte kalma süreleri ile yürürlükten

kalkma nedenleri açılarından incelenerek Milli Eğitim Bakanlığının eğitim yöneticiliğine yaklaşımı ortaya konmaya çalışılmıştır. Özellikle 1998 yönetmeliğiyle nesnel ölçütlerin belirlenmesinden bu yana objektiflikten giderek uzaklaşmıştır. Siyasal iktidarın ilk yıllarında oldukça yoğun tartışmalara neden olan okul yöneticiliği çalışma barışının bozulmasına, güvnen ortamının zedelenmesine yol açmıştır. Eğitim yönetiminde niteliğin azalmasının bir başka yansıması da eğitim yöneticiliğine olan talebin azalmasıdır. Eğitim yöneticiliğini uzmanlık gerektiren bir alan olarak değerlendiren düzenleyici akıl, okul yöneticilerinin seçilmeleri, yetiştirilmeleri konularında atacağı adımlarla ideolojik, politik, sendikal tartışmaları bitirebilecektir ve eğitimciler asıl tartışmaları gereken eğitimin niteliği, dünyadaki gelişmeler, iyi örnekler gibi alanlarda bilimsel tartışmalara zaman ve ortam ayırabileceklerdir.

Okul yönetimi alanında kuşkusuz temel yapısal sorunlar bulunmakla birlikte yapılan düzenlemeler bu yapısal sorunları çözmek yerine ayrıntılarla ilgilenilmekte ve ayrıntılar özün yerine geçmektedir. Sorunların başında eğitim yöneticiliği ve okul yöneticiliği ayrımı gelmektedir ki konunun paydaşlarının dahi bu farka ilişkin söyleyebilecekleri birkaç cümle dışında sözü bulunmamaktadır. Zaman zaman okul müdürleri kendilerini eğitim yöneticisi olarak tanımlamakta, zaman zaman da Milli Eğitim Bakanlığı okul müdürlerinin eğitim yöneticisi olduklarını varsayarak davranmaktadır. Okul müdürlüğünün ne anlam taşıdığı, okul müdürlüğü yapabilmek için ne gibi yeterliliklere sahip olunması gerektiği sistemin okul müdürlerinden beklentileriyle yakından ilintilidir. Çıkarılan yönetmeliklerde tanımlanan okul müdürlerinin görev ve yetkilerini belirleyen ölçütlerden hareketle “ideal tip” okul müdürü tipolojisi ortaya konulmalıdır. Ortaya konan “ideal tip”in sorunları çözmede ne ölçüde yararlı olacağı, yeni sorunlar yaratıp yaratmayacağı, gerekirse “ideal tip”in değiştirileceği hesaba katılmamaktadır.

Okulun girdisi ve çıktısının insan olması sebebiyle meta üreten sistemlerden ayrı özellikler taşıması (Bursalıoğlu, 2000) okul müdürüne okul içi ve dışında farklılıkları yönetmek gibi görevler (Şişman, 1998:410) yüklese de okul müdürlerinin görev ve yetkilerini belirleyen yönetmelikler yüklenen anlamı karşılayamamaktadır. Okul müdürlerinin görev ve yetkilerini sınırlayan sistem, u sınırlama ile onlardan ne beklediğini ortaya koymaktadır. Kısaca bakanlık okul müdürlerinden ne bekliyorsa, okul müdürü bu beklentileri karşılayan figür olmaktan fazlası değildir.

Araştırmanın Önemi

Bu çalışma, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından son 31 yıl boyunca yayımlanan yönetici atama, yükselme ve görevlendirme yönetmeliklerinde; eğitim yöneticilerinin belirlenmeleri, atanmaları, görevlendirilmeleri, se-

çilme ve atanmalarında tercih edilme nedenleri, kariyer, liyakat, yönetici seçiminde akademik gelişimine önem verilip verilmediği, yayınlanan yönetmeliklerin yürürlükte kalma süreleri ve yürürlükten kalkma nedenlerini inceleyerek aralarındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konulmasını amaçlamaktadır. Bu araştırmada 1990 yılından başlayarak okul yöneticiliğine atanma koşullarını belirleyen atama yönetmelikleri incelenmiş, belirlenen koşullar açısından karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda 1990-2021 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığının okul yöneticilerinin atanması ve seçimine yönelik bakış açısının analiz edilmesi hedeflenmiştir. Okul yönetiminin, eğitim yönetiminin alt sistemin olduğu değerlendirildiğinde okullardaki nitelik kaybını doğrudan etkileyebilecek yöneticilerin sahip olması gereken niteliklerin yönetmelikler bazında incelenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Araştırmada ayrıca yöneticilerin sendika üyesi olmaları açısından dağılımları ve ilgili sendikaların üye/yönetici sayısı ve frekansı açısından karşılaştırma yapılması da önemli görülmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntem ve teknikleri kullanılmıştır. Nitel araştırma, insanların sosyal dünyalarını anlayabilmek için günlük yaşamda kullandıkları yapıların ve ilişkilerin çözümlemesi, sözel ve yazılı metinlerde saklı olan anlamların ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır (Karasar, 2008). Milli Eğitim Bakanlığınca yayınlanan eğitim kurumları yönetici atama yönetmeliklerinin kariyer, liyakat, akademik gelişime verdiği önem düzeyi ve muhataplarının itirazları sonucunda yargısal müdahalelerin saptanması, analiz edilmesi ve yorumlanması amaçlandığından nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır. Doküman analizi tekniği ile araştırmaya konu olan yönetmelikler analiz edilerek konu hakkında ayrıntılı bir bakış açısı elde edilmesi amaçlanmıştır.

Okul Yöneticileri Atama Yönetmeliği

Eğitim yönetimi ve okul yönetimi iki farklı alan iken(Açıkalın, 1998:3-4) bunların karıştırılması ve birbirinin yerine kullanılması var olan sorunları çözmek yerine yeni sorunlara da neden olabilmektedir. Anılan bu rol karmaşasını zaman zaman Milli Eğitim Bakanlığı da yaşamakta, yönetim kademelerine verilen görevlerin ayrıştırılmaması kimin eğitim yöneticiliği kimin okul yöneticiliği yapacağı konusundaki belirsizliği derinleştirmektedir.

31 Ağustos 1992 tarih ve 2365 sayılı Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumlar Yönetmeliği'nde "*Müdür, kanun, yönetmelik, program ve emirler uygun olarak okulun bütün işlerini yürütmeye, düzene koymaya ve denetlemeye yetkilidir. Müdür, okulun amaçlarına uygun yönetilmesinden, değerlendirilmesinden ve geliştirilmesinden sorumludur.*" denildiğinden bu yönetmeliğe göre okul müdü-

rü, okulun yöneticisi, değerlendircisi, geliştiricisi her şeyidir. Başka bir deyişle, okul müdürü kadar okuldur. O halde yukarıdaki maddede rol ve görevleri ortaya konan “ideal tip” okul müdürünün eğitim yöneticiliği yapması da gerekmektedir ve bu görevine uygun donanımlara sahip olması gerekmektedir.

Okul yönetimi, eğitim yönetiminin okula uyarlanmış bir sistemi olarak algılanıyor ise (Eren, 1991: Günay, 2004, Sayı: 161) tartışılması gereken husus, görevlendirilecek okul müdürlerinin donanımları, yeterlilikleri, kısaca beşerî sermayeleridir. Okul müdürlüğün gerektirdiği donanımları belirlemek amacıyla yine yönetmeliklerde yer alan okul müdürlerinin görevlerini hatırlamak yararlı olacaktır. 26 Temmuz 2014 tarih ve 29072 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan MEB Okul Öncesi ve ilköğretim Kurumları Yönetmeliği’nin 39. Maddesinde Okul Müdürünün görev, Yetki ve Sorumluluğu başlığı altında,

“Madde 39 – (1) Okul öncesi eğitim ve ilköğretim kurumları, ilgili mevzuat hükümleri doğrultusunda diğer çalışanlarla birlikte müdür tarafından yönetilir. Müdür; okulun öğrenci, her türlü eğitim ve öğretim, yönetim, personel, tahakkuk, taşınır mal, yazışma, eğitici ve sosyal etkinlikler, yatılılık, bursluluk, taşınan eğitim, güvenlik, beslenme, bakım, koruma, temizlik, düzen, nöbet, halkla ilişkiler ve benzeri görevler ile Bakanlık ve il/ilçe millî eğitim müdürlüklerince verilen görevler ile görev tanımında belirtilen diğer görevlerin yerine getirilmesini sağlar.” denilmektedir.

Sözü edilen maddeye bakıldığında, okul müdürüne yüklenen görevlerin oldukça önemli bir kısmının bürokratik iş ve işlemler olduğu görülmekte olup madde içinde “eğitim” sözcüğü geçse de kasıt eğitimin içeriği değil, eğitime yönelik faaliyetlerin düzen içinde devamını sağlamaktır. 7 Eylül 2013 tarihli Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği 7 madde, 42 alt maddeden oluşmakta olup, toplam 49 madde içinde sadece 4/m maddesinde,

“Eğitim ve öğretim ile yönetimde verimliliğin artırılması, kalitenin yükseltilmesi ve sürekli gelişimin sağlanması için araştırma yapılmasını, bu konularda iyileştirmeye yönelik projeler hazırlanmasını ve uygulanmasını sağlar.” denilmektedir.

Barth, öğretmenlere kılavuzluk edecek okul müdürlerinin aynı zamanda reform lideri olmaları gerektiğini belirtirken (Barth, 2001), Hillman, ABD’deki hizmet içi eğitim programlarının okul liderliğinin öğretilebilir olduğu felsefesine dayandığını, yöneticilik için başvuru öncesinde eğitim yönetimi alanında yüksek lisans eğitiminin tamamlanması gerektiğini dile getirmektedir (Hillman, 1992). Liderlik devlet okullarının yönetimi içinde önemli olduğunu dile getiren Hale ve Moorman’a göre güçlü bir liderlik devlet, özel ya da kar amacı gütmeyen kuruluşların hangisi olursa olsun

bütün etkili organizasyonların kalbini teşkil etmektedir. (Hale ve Moor-
man, 2003).

Şimşek (2004) merkezi sistemin yapısı gereği örgütlenme yapısı gereği ülkemizde eğitim yöneticisi yetiştirilmesi konusunun sürekli tartışılacağını hatta eğitim yöneticisi yetiştirilemeyeceğini ileri sürmekte ancak Türkiye’ye benzer ya da farklı yapısal özellikler gösteren ülkelerde eğitim yöneticisi yetiştirme programları incelendiğinde; İngiltere’de yönetici olmak isteyen öğretmenlerin ihtiyaç duydukları alanlarda gördükleri eğitimden sonra girdikleri sınavda başarılı olmaları durumunda ulusal düzeyde geçerli okul yöneticiliği belgesi almaya hak kazandıkları (Bush, 1998), Fransa’da 3 aylık bir yetiştirme kursu söz konusu iken İsveç ve Danimarka’da ise 20 günden daha fazla süren kurs ve programlar yoluyla liderlik becerileri kazandırıldığı bilinmektedir (Hillman, 1992, s. 516).

Okul yöneticilerinin liderlik konusunda eğitime tutulmaları arkasındaki, “Liderliğin doğuştan kazanılmadığı, öğrenilebilir ve öğretilir olduğu” felsefesi, fitri olmayan davranışın bilimsel yöntemle kazandırılabilirliğine işaret etmektedir. Bir okulun yenilikleri izlemesinin, öğrenci merkezli olmasının, öğretimde etkinliğinin, öğrenciler yeteneklerinin değerlendirildiği ortamın okul yöneticilerinin liderliğine bağlandığına (Anderson, 1991) ve sosyal, politik gelişmeler de dâhil olmak üzere bütün alanlardaki gelişmelere okul liderinin yanıt vereceği düşünüldüğünde (Kelly ve Peterson, 2000) okul müdürünün aynı zamanda eğitim lideri olarak yetiştirilmesi hayati bir önem kazanmaktadır.

Dünyada okul müdürlüğü, eğitim yöneticiliği ve okul liderliği tartışmaları bu eksende sürerken ülkemizde okul müdürleri, ikinci görev kapsamında olmak üzere, büyük bir çoğunluğu Valiliklerce dört yıllık bir süre için görevlendirilen kişilerce yürütülmekte, görevlendirmeye veya görevlendirmemeye ilişkin ölçütler yönetmeliklerle belirlenmektedir. Okul yöneticilerinin seçilmesi ve atanmasıyla ilgili 1990-2013 yılları arasında 11 yönetmelik çıkarılmıştır. Atama yönetmelikleriyle “atama”ya ilişkin sorunlarını çözemeyen Milli Eğitim bakanlığı bu kez 2014 yılında, okul müdürlerinin dört yıllık bir süre için görevlendirilmesini düzenleyen bir yönetmelik çıkarmıştır. Bu yönetmelikle birlikte okul yöneticilerinin atama ve yer değiştirmeleri konusunda çıkarılan yönetmelik sayısı on ikiye ulaşmıştır. Görevlendirme yoluyla mevcut okul müdürleri bir değerlendirmeye tabi tutularak yeterli puana ulaşan okul müdürleri kendi okullarında dört yıl daha görevlendirilmeye hak kazanmış, 75 puanın altında puan alan okul müdürleri yeniden atanmak üzere mülakata alınmışlardır. Yapılan mülakatlar sonucu yeterli puan alan okul müdürleri atanmış, yeterli puan alamayan okul müdürleri asıl meslekleri olan öğretmenliğe atanmışlardır. Okul müdürlüğünde “müktesep hak” kazanımını görevlendirme yoluyla hallederek yargıyla bir sorun yaşamayacağını düşünen eğitimin üst yöneti-

mi, sübjektif puanlamalarla görevlendirilmesi uzatılmayan okul müdürlerinin yargı kararıyla görevlerine iadesi karşısında adeta şok yaşamaktadır. Yaklaşık olarak iki yılda bir çıkarılan yönetmelikler, düzenlemeler, yargı kararları yönetici atama konusunda paydaşların güvenini ve ileriye yönelik beklentilerini olumsuz etkilemektedir.

Devletin genel personel rejimini belirleyen 657 Sayı Devlet Memurları Kanunu'nun 3. Maddesinde B ve C fıkraları kariyer ve liyakat ilkelerinde yol gösterici dayanaklardır. Buna göre;

“Kariyer: B) Devlet memurlarına, yaptıkları hizmetler için lüzumlu bilgilere ve yetiştirme şartlarına uygun şekilde, sınıfları içinde en yüksek derecelere kadar ilerleme imkânını sağlamaktır.

Liyakat: C) Devlet kamu hizmetleri görevlerine girmeyi, sınıflar içinde ilerleme ve yükselmeyi, görevin sona erdirilmesini liyakat sistemine dayandırmak ve bu sistemin eşit imkânlarla uygulanmasında Devlet memurlarını güvenliğe sahip kılmaktır.” şeklinde tanımlanmaktadır.

Ayrıca 657 sayılı Kanun'un 76. Maddesi, kurumların görev ve unvan eşitliği gözetmeden memurları, bulundukları kadro derecelerine eşit veya daha üst kadrolara naklen atama yapabileceğini belirtmektedir. Bu maddede dayanak yapılarak, maddede yer alan görev sürelerine ilişkin koşulları sağlamaları halinde başkaca bir şart aranmadan atamaya yetkili amirler tarafından eğitim kurumları yöneticiliklerine atama yetkisi sıkça uygulanmıştır. Henüz Bakanlıkların kendilerine özgü atama yönetmelikleri çıkarılmadan sık olarak dayanak yapılarak atama işlemlerinin gerçekleştirilmesini sağlayan bu madde, atama yönetmelikleri varken dahi bürokratik ve siyasi otoriteler tarafından keyfi olarak kullanılmışlardır. Atama yönetmeliklerinin yargı kararıyla durdurulduğu dönemlerde ise oluşan boşluktan yararlanarak 76. Maddeye dayalı atamalara oldukça sık başvurulmuş olsa dahi yargı yoluna başvurulduğunda bu atamaların birçoğu durdurulmuştur.

Yapılması gereken asıl tartışmanın okul müdürlerinin rol ve görevleri ile okul müdürlüğüne atama biçimlerinin karşılaştırılması olduğunu unutmadan, bir anlamda yönetmeliklerle belirlenen görevleri yerine getirecek kişilerin özelliklerinin yer almadığı atama yönetmeliklerinin en başından çarpık hazırlandığını bir kenara not ederek, yapılan tartışmanın atama yönetmeliklerinin rol ve görevleri karşılama düzeyi değil hukuki düzlemde objektivite, hak, eşitlik vb. kavramlar üzerinden yapıldığını hatırlatmakta yarar bulunmaktadır.

Sonuç ve tartışmalar kısmında bu konuya dönmek üzere, okul müdürlerinin yetiştirilmeleri, atanmaları konusunda en objektif kıstaslar taşıdığı iddia edilen ve objektifliğini yazılı sınavın esas alınmasıyla sağladığı düşünülen 1998 yılındaki atama yönetmeliğidir (Aydın, 2003, 84). Ayrıca,

1998 yönetmeliği eğitim yöneticiliğinin meslekleşmesi yönünde atılan bir adım olarak değerlendirilmiştir (Aslanargun, 2011).

1998 yönetmeliğinde, yapılan yazılı sınav sonucu hizmet içi eğitime kursuna çağrıldıktan sonra katıldığı kurs sonunda yapılan değerlendirmede başarılı olanlar atanırken zaman zaman bu uygulama kaldırılmıştır. 1998 yönetmeliğinde eğitim yöneticilerinin göreve atanmalarının ardından yükselebilecekleri kadrolar için gerekli beceri ve donanımların açık olarak belirtildiği yönetmeliklerde akademik gelişime çok fazla önem verilmiştir. Yüksek lisans ve doktora eğitiminin yanında yabancı dil bilgisi de önem kazanmıştır. 2014 yönetmeliğinde ise ters yüz edilerek önce görevlendirme sonra hizmet içi eğitim uygulamasına geçilmiştir. Bürokratik ve siyasi kayırmacılığın öne çıktığı, yeterliliklerin göz ardı edilerek yandaşlığın öne çıktığı bir yönetim sisteminin sağlıklı kurumsallaşmasını beklemek olanaksızdır. Eğitim yönetimi alanında eğitim vererek Milli Eğitim Bakanlığı'na insani kaynak yaratan üniversitelerin ilgili bölümleri peş peşe kapatmalarının ardından, yönetici ve deneticilerin eğitimi de başlı başına bir sorun teşkil etmektedir.

Görevlendirme yoluyla “hal” edilen okul yöneticiliğinin kurumsallaşması oldukça zor görünmekle birlikte var olan durum ve sorunlardan hareketle yeni modeller aranmasında ülkemiz açısından büyük yarar vardır. Öğretmenliğin yöneticiliğe kaynak oluşturmaları, yöneticilik yapanların nitelikleri ile öğretmen nitelikleri arasında farkların ortaya net konulmaması sadece atama açısından değil yürütme açısından da taraflara sorunlar yaşatmaktadır.

Okul müdürleri iyi bir öğretmenin iyi bir yönetici olacağına inansa da (Gümüşeli, 2009, 243; 5; Şişman, 2002, 21; Yılmaz ve Taşdan, 2006, 148) iyi bir okul müdürü olabilmek için öğretmen olmanın şart olup olmadığı da tartışılmaktadır. Kuşkusuz okullarımızda yönetim ve eğitim görevleri konu açısından yakın olsa da içerik açısından ayrı beceri ve donanımlar gerektiren alanlardır. İyi bir yöneticinin her zaman iyi bir öğretmen olmayabileceği gibi kötü bir yöneticinin iyi bir öğretmen olabileceği düşünülmelidir. Konunun aktörleri sınıf yönetimi becerileri ile kurumsal yönetim becerilerinin birbirine karıştırmaktadır. Bu nedenle kurumsal yönetimin yanında destekleyici olarak rehberlik edici, yetiştirici bir denetim mekanizmasının varlığı da yararlı olacaktır. Rollerin karıştırılması, birbiriyle yarışdırılması ve üstünlük kurmaya çalışması sonucu sistem verimsizleşmiş, tıkanmış, sürekli kendi içinde tartışılan bir durumda olduğundan başka çıkış yolları aramak, başka yöntemler bulmak akılcı olacaktır.

Türkiye’de eğitim yöneticiliklerine seçilme, atanma ve görevlendirme ölçütleri yönetmeliklerle sık sık değiştirilmekte, yaklaşık olarak iki yılda bir yeni ölçütler ortaya konmaktadır. Bu çalışmada, eğitim yönetici-

si olmak için gereken hizmet süresi “kariyer” olanağı içinde, atama veya görevlendirme yapılacak görev için gereken nitelikler “liyakat” başlığı içinde, atanacak olan yöneticide tercih nedenleri arasında yer alan ve özendirci olarak kabul edilen maddeler “akademik gelişim” başlıkları altında incelenecektir. Bu çalışmada, bu genel değerlendirmeler ışığında okul ve kurum müdürlerinin seçilmesini ve atanmasını düzenleyen çıkarılan yönetmeliklerde yer alan atanma ölçütleri, kariyer ölçütleri, liyakat ölçütleri, tercih nedenleri ve yürürlükten kalkma nedenleri başlıkları altında irdelenmektedir.

Bulgular

Her bir tablo yukarıdaki başlıkları kapsayarak tarih sırasına göre dörder yönetmeliği karşılaştıracak şekilde hazırlanmıştır. Tablo 1’de 1990, 1993, 1995, 1995 yıllarında hazırlanan yönetmelikler karşılaştırılmaktadır. Araştırma boyunca aynı sistematik çerçevesinde analizler yapılmıştır. Okul müdürlüğüne atanacak olanların niteliklerini belirlemek amacıyla düzenlenen ilk yönetmelik olan, 29 Ekim 1990 tarih ve 2324 sayılı Tebliğler Dergisi’nde yayımlanan Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Okul ve Kurum Yöneticilerinin Nitelikleri ile Atanmaları Hakkında Yönetmelik’i, Milli Eğitim Bakanlığının okul müdürlerinin nitelikleri hakkında ölçütlerin oluşmaya başlaması yönünde milât olarak kabul etmek gerekir. Bu tarihten sonra okul yöneticileri tartışılın tartışılmasın yazılı düzenlemeler çerçevesinde atanmış veya görevlendirilmiştir. Bu döneme bir bakıma okul yöneticilerin yazılı ölçütler uyarınca atanma dönemi diyebiliriz.

1990 yönetmeliğine göre, okullar A, B, C tipi olarak tiplere ayrılmış; A tipi bir okulda müdür olabilmek için 12 yıl toplam hizmet süresinin 6 yılını yönetici olarak geçirme, B tipi bir okula müdür olabilmek için 9 yıl toplam hizmet süresinin 3 yılını yönetici olarak geçirme, C tipi bir okula müdür olarak atanabilmek için ise toplam 6 yıl hizmet süresinin 3 yılını yönetici olarak geçirme koşulu konmuştur. Başvuru koşullarının ağırlığı memurların kariyer yapmaları, mesleklerinde yükselmelerini dolaylı olarak etkilediğinden bu yönetmelik daha az sayıda öğretmenin müdür olabilmesinin yolunu açtığından katı maddeler içermektedir denilebilir. Bu yönetmelikten sonra çıkarılan 11 yönetmeliğin hiçbirisi hizmet süresi açısından 12 yıl koşulu gibi bir süreye ulaşamamıştır. 1993 yılında çıkarılan ve 2386 sayılı Tebliğler Dergisinde yayımlanan Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Kurum Yöneticilerinin Atama Yönetmeliği’nin ilgili maddelerinde kurumlar yine A B, C, tipi ayrılarak uzun süre devam edecek okulların sınıflanmasına devam etmiştir. Bu yönetmelikte, süre hususunda başvuru koşulları bir önceki yönetmeliğe nispeten hafiflemiş, daha fazla sayıda öğretmenin okul müdürlüğüne başvurmasının yolunu açmıştır. A tipi okullarda 4 yılı yöneticilikte geçmek üzere 8 yıl toplam hizmeti bulunma şartı, B tipi okul müdürlüğüne başvurmak için 6 yıl, C tipi okul müdürlüğüne

başvurmak için 4 yıl hizmeti bulunmak yeterli görülmüştür. 1995 yılında çıkarılan 2441 sayılı Tebliğler Dergisi'nde yayımlanan Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Kurum Yöneticilerinin Atama Yönetmeliği'nde hizmet süresi açısından önceki yönetmelikle hiçbir değişiklik yapılmamıştır.

Eğitim çalışanlarının çoğunluğu tarafından, ilk defa okul müdürlerinin seçimi ve atanmasında yazılı sınav koşulunu getirmesi nedeniyle Milli Eğitim Bakanlığı'nın çıkardığı en objektif yönetmelik olarak nitelenen Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Kurum Yöneticilerinin Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'nde kurumların A, B, C tipi olarak sınıflanmasına devam edilmiştir. A tipi kurumlara müdür olarak başvurabilmek için eğitim yönetimi alanında lisans ya da lisansüstü öğrenimi veya TODAİE (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü) Kamu Yönetimi Lisans Üstü Uzmanlık Programını bitirenlerden öğretmenlik mesleğinde en az beş yıl hizmeti bulunanlar seçme sınavına alınmaksızın atanabilmektedir. Bunların dışında kalanların yapılan yazılı sınavda 80 puan alma koşulu, B tipi kurum müdürlüğüne başvuru için yazılı sınavda 75 puan, C tipi kurum müdürlüğüne başvuru için en az 70 puan aldıktan sonra hizmet içi eğitim programına alınacakları düzenlenmiştir.

Tablo 1. 1990, 1993, 1995 ve 1998 atama yönetmelikleri

	Yönetmelik Yılı			
	Başvuru Koşulları	Liyakat Ölçütleri	Akademik Gelişime Özendirme	Yürürlük Süresi Kalkma Nedeni
1990	A Tipi 12 Yıl (6 Yıl Yöneticilik) B Tipi 9 Yıl (3 Yıl Yöneticilik) C Tipi 6 Yıl (3 Yıl Yöneticilik)	İl/İlçe Milli Eğitim Müdürlüklerinin aday göstermesi ve Mülakat Komisyonu	Yönetim alanında YL/Doktora Bilimsel Eser Yabancı Dil Yöneticilik Eğitimi	29 Ekim 1990 5 Temmuz 1993 2 Yıl 8 Ay 6 Gün (Değişiklik)
1993	A Tipi Kurumda 8 Yıl (4Yıl Yöneticilik) B Tipi 6 Yıl C Tipi 4 Yıl	Değerlendirme Komisyonu Takdirname Aylıkla Ödül	Yönetim alanında YL/Doktora Yabancı Dil Bilimsel Eser Anad/Fen L. için C Düzeyi Yab. Dil	5 Temmuz 1993 23 Ekim 1995 2 Yıl 3 Ay 18 Gün (Değişiklik)

1995	A Tipi Kurumda 8 Yıl (4Yıl Yöneticilik) B Tipi 6 Yıl C Tipi 4 Yıl	Değerlendirme Komisyonu	Yönetim alanında YL/Doktora Yabancı Dil Bilimsel Eser And/Fen L. için C Düzeyi Yab.Dil	23 Ekim 1995 23 Eylül 1998 2 Yıl 11 ay 3 Gün (Değişiklik)
1998	A Tipi 5 Yıl A Tipi 80 Puan B Tipi 75 Puan C Tipi 70 Puan	Yazılı Sınav*	Yönetim alanında YL/Doktora Bilimsel Eser And/Fen L. için C Düzeyi Yab.Dil 120 Saat Yönetim Kursu	23 Eylül 1998 11 Ocak 2004 5 yıl 4 ay 12 Gün (Değişiklik)

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun temel ilkelerinden olan liyakat ilkesi açısından, okul müdürlüklerine atanacak olan öğretmenlerin atanacakları makama layık olup olmadıkları 1990 yönetmeliğine göre, İl/ İlçe Milli Eğitim müdürlüklerinin aday göstermesi sonucu Mülakat Komisyonları eliyle belirlenmekte iken, 1993 yönetmeliğine bu görevi Değerlendirme Komisyonları yerine getirmiştir. 1993 yönetmeliğinde takdirname ve aylıkla ödül almak da liyakat koşullarından biri sayılmıştır. 1995 yönetmeliğinde takdirname ve aylıkla ödül alma gerekli koşullar içinden çıkarılmış ancak Değerlendirme Komisyonları görevlerine devam etmişlerdir. 1998 yönetmeliğinin ise belirlediği tek liyakat koşulu yazılı sınav olmuştur. Yazılı sınavı kazananların kazandıkları puana göre atanabilecekleri kurumlarda müdürlük yapmaya liyakatli oldukları varsayılmıştır.

Atama ve yer değiştirme yönetmeliklerinin öğretmenleri ve okul müdürlerini akademik gelişime özendirmeleri açısından bakıldığında ise, 1990 yönetmeliğinde tercih nedenleri arasında -hâlâ faaliyete geçemeyen- Milli Eğitim Akademisini bitirmek koşullardan biridir. E Bunun dışında eğitim veya yönetim alanında yüksek lisans, doktora eğitimi görmek, alanlarında veya eğitim, yönetim alanlarında bilimsel eseri bulunmak, yöneticilik eğitimi almak ve yabancı dil eğitimi veren okul müdürleri için yabancı dil bilmek koşulları getirmiştir. 1993, 1995 ve 1998 yönetmelikleri de hemen hemen aynı koşulları düzenlerken, yabancı dil bilme düzeyini KPDS- C düzeyine çıkarmıştır. Yabancı dil bilme koşulu atanacak kadronun özelliklerine göre derecelere ayrılmaktadır.

1998 yönetmeliği bunlara ek olarak 120 saat eğitim yönetimi kursunu başarıyla bitirme koşulunu getirmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı tarihinde ilk defa bu yönetmeliğe dayanarak sınavı kazanan adayları eğitim yönetimi kursuna almış ve başarılı olanları peyderpey atamıştır. Hatta adaylar eğitim

yönetimi kursundan sonra yazılı sınava tabi tutulmuş ve sınavdan aldıkları puanlar ölçüsünde tercihlerini belirlemişlerdir.

Yürürlükte kalma süreleri ve yürürlükten kaldırılma nedenleri açısından ise incelenen dört yönetmelik içinde en uzun ömürlü yönetmelik 1998 yönetmeliği olmuştur. 1990 yönetmeliği 2 yıl, 8 ay, 6 gün; 1993 yönetmeliği 2 yıl, 3 ay, 18 gün; 1995 yönetmeliği 2 yıl, 11 ay, 3 gün, 1998 yönetmeliği ise 5 yıl, 4 ay, 12 gün yürürlükte kalmıştır. 1990,1993, 1995 ve 1998 yönetmeliklerinin bir ortak noktası da kendilerinden sonra çıkarılan yönetmelikler nedeniyle yürürlükten kalkmış olması ve bu dört yönetmeliğin de yargı kararıyla yürütmesinin durdurulması veya iptali gibi bir sonuçla karşılaşmamasıdır. 1990, 1993, 1995 ve 1998 yönetmeliklerinin ortak özelliği; gittikçe artan beceri ve donanıma sahip olan yöneticilerin belirlenmesi ve yönetici adaylarının belirlenmesinde daha öznel ölçütlerden daha nesnel ölçütlere doğru evrilmesi olmuştur. Yayınlanan her yeni yönetmelik kendisinden önce çıkan yönetmeliği daha da geliştirerek yürürlüğe girmiştir. Bu nedenle 1990-1998 yılları arasında yayınlanan yönetmelikler kamu yönetiminin insan kaynakları yönetimi açısından sağlıklı geliştiğine işaret etmektedir.

Liyakat açısından ise, 2004 yılı yönetmeliği okul müdürlüğü için yazılı sınavı kaldırmış, sözlü Okul müdürlüğüne başvuracakların tercih edilme ölçütleri açısından akademik gelişimi özendirip özendirmedikleri incelendiğinde, 2004 yönetmeliğinin bu konuda sessiz kaldığı görülmektedir. 2006 yönetmeliği puan eşitliği halinde başöğretmen olmaya hak kazanmak, uzman öğretmen olmaya hak kazanmak ve lisansüstü eğitim görmeyi tercih nedenleri arasında saymıştır. 2007 yönetmeliği akademik gelişime özendirme konusunda tekrar kayıtsız kalarak bu hususa hiç değinmemiştir. 2008 yönetmeliği, 2006 yönetmeliğinde bulunan ölçütleri tekrar düzenlemiş ancak bu kez lisansüstü öğrenim görmek tercih sırasının üstüne çıkmıştır. Buna göre puan eşitliği durumunda tercih sırası, lisansüstü öğrenim, başöğretmen olmak, uzman öğretmek olmak şeklinde sıralanmıştır.

Tablo 2. 2004, 2006, 2007 ve 2008 atama yönetmelikleri

	Yönetmelik Yılı			
	Başvuru Koşulları	Liyakat Ölçütleri	Akademik Gelişime Özendirme	Yürürlük Süresi Kalkma Nedeni
2004	A Tipi 5 Yıl B Tipi 2 Yıl C Tipi 1 Yıl Yöneticilik Yapmak	Sözlü Sınav		11 Ocak 2004 4 Mart 2006 2 Yıl 1 Ay 23 Gün Danıştay
2006	A Tipi 5 Yıl B Tipi 2 Yıl C Tipi 1 Yıl Yöneticilik Yapmak	Yazılı Sınav %50 + Sözlü Sınav %30 + Ek 2 Formu %20 = En az 70 Puan	Başöğretmen Uzman Öğretmen. Lisansüstü eğitim	4 Mart 2006 13 Nisan 2007 1 Yıl 1 Ay 9 Gün Danıştay
2007	A Tipi 3 Yıl B Tipi 2 Yıl C Tipi 1 Yıl Yöneticilik Yapmak	Sınav yok İlçe M.E. teklifi İl M.E uygun görmesi ve Valilik ataması		13 Nisan 2007 24 Nisan 2008 1 Yıl 11 Gün Danıştay
2008	A Tipi 3 Yıl B Tipi 2 Yıl C Tipi 1 Yıl Yöneticilik Yapmak	Sınav yok Atamaya Yetkili Amir	Lisansüstü Başöğretmen, Uzman öğretmen	24 Nisan 2008 13 Ağustos 2009 1 Yıl 3 Ay 23 Gün Danıştay

Okul müdürlüğüne başvuracak öğretmenlerin mesleklerinde geçirdikleri hizmet süreleri açısından 2004 ve 2006 yönetmelikleri kurumları A, B, C tipi olarak sınıflama geleneğine devam etmiş, A tipi okul müdürlüğü için 5 yıl, B tipi kurum müdürlüğü için 2 yıl ve C tipi kurum müdürlüğü için 1 yıl yöneticilik yapmak koşulu getirmiştir. 2007 ve 2008 yönetmeliklerinde bu süreler A tipi için 3 yıl, B tipi için 2 yıl ve C tipi için 1 yıl yöneticilik yapmış olmak şeklinde düzenlenmiştir.

2004, 2006, 2007 ve 2008 yönetmeliklerinin yürürlükte kalma süreleri ve yürürlükten kaldırılma nedenlerine bakıldığında benzerlikler görülmektedir. 2004 yönetmeliği 2 yıl, 1 ay, 23 gün; 2006 yönetmeliği 1 yıl, 1 ay, 9 gün; 2007 yönetmeliği 1 yıl, 11 gün, 2008 yönetmeliği ise 1 yıl, 3 ay, 23 gün yürürlükte kalmıştır. Bu yönetmeliklerden en uzun süre yürürlükte kalan 2004 yönetmeliği, en kısa süre yürürlükte kalan 2007 yönetmeliği olmuştur.

2004, 2006, 2007 ve 2008 yönetmeliklerinin bir başka ortak yanı atama yönetmeliklerinin yargıyla sınavının başlatması ve yargısal elemeye

sürekli sınıfta kalarak, yönetmeliklerin Danıştay tarafından iptali sonucu bir yenisinin yine hukuksal eksiklik ve hukuksal sakatlıklarla tekrar yürürlüğe sokulması, yeni çıkanın bu kez bir başka gerekçeyle iptali, hem yöneticilerin ileriye yönelik kariyer planlaması yapmalarını engellemiş hem de eğitim paydaşlarının üst yönetime olan güvenlerini ciddi ölçüde sarmıştır.

Tablo 3. 2009, 2011, 2013 ve 2014 atama ve görevlendirme yönetmelikleri

	Yönetmelik Yılı			
	Başvuru Koşulları	Liyakat Ölçütleri	Akademik Gelişime Özendirme	Yürürlük Süresi Kalkma Nedeni
2009	A Tipi 3 Yıl	Yazılı sınav	Lisansüstü	13 Ağustos 2009
	B Tipi 2 Yıl	60 Puan	Başöğretmen,	9 Ağustos 2011
	C Tipi 1 Yıl	Yazılı + Ek2	Uzman öğretmen	1 Yıl 11 Ay 26 Gün
	Yöneticilik Yapmak			Danıştay
2011	A Tipi 3 Yıl	Yazılı Sınav 70 Puan Başarılı	Lisansüstü	9 Ağustos 2011
	B Tipi 2 Yıl	Yazılı %50	Başöğretmen,	28 Şubat 2013
	C Tipi 1 Yıl	Ek 2 % 50	Uzman öğretmen	1 Yıl 5 Ay 11 Gün
	Yöneticilik Yapmak			Danıştay
2013	En az 5 Yıl öğretmenlik	Yazılı Sınav 70 Puan Başarılı		28 Şubat 2013
		Yazılı %50		10 Haziran 2014
		Sözlü % 30		1 Yıl 3 Ay 12 Gün
		Ek 2 % 20		Danıştay
2014	Müdür Olmak	Değerlendirme		10 Haziran 2014
	2 Yıl Md. Başyard Yapmak	70 puan		Görevlendirme
	Md.Yrd/Md. Yetkililik/ Kurucu	Mülakat		
	Md olarak 3 Yıl			Değişiklik

Tablo 3'te 2009 yönetmeliğinde okulların tip sınıflamasının devam ettiği, A tipi okul müdürlüğüne başvuru için 3 yıl yöneticilik, B tipi okul müdürlüğü için 2 yıl yöneticilik ve C tipi okul müdürlüğü için 1 yıl yöneticilik yapma koşulunun düzenlendiğini görülmektedir.

2011 yönetmeliğinde bu sürelerle aynı kalmakta ancak, yatılı bölge okulları için A tipi okul müdürlüğü için 4 yıl, B tipi okul müdürlüğü için 3 yıl, C tipi okul müdürlüğü için 2 yıl yöneticilik yapma koşulu getirilmiştir. 2013 yönetmeliği ise müdür olabilmek için en az 5 yıl öğretmenlik yapmış olmak koşulunu düzenlemiştir. 2013 yönetmeliği geleneksel hale gelen okulların tip sınıflaması uygulamasına son vermiştir.

2014 yönetmeliği ise, okul müdürlüğüne başvurabilmek için halen müdür olmak, en az 2 Yıl müdür başyardımcılığı yapmak, müdür yardımcısı, müdür yetkililik veya kurucu müdür olarak 3 yıl yöneticilik yapmış olmak veya bakanlık kadrolarında en az 8 yıl hizmeti bulunmak ölçütlerinden birini taşımalarını şart koşturmuştur.

Tablo 4. 2015, 2017, 2018, 2019, 2021 görevlendirme yönetmelikleri

	Yönetmelik Yılı			
	Başvuru Koşulları	Liyakat Ölçütleri	Akademik Gelişime Özendirme	Yürürlük Süresi Kalkma Nedeni
2015	Yükseköğretim mezunu olmak Müdür olmak 2 yıl müdür başyrd. yapmak 3 yıl Kurucu Md, Müd. Yard ve Müd başyrd. yapmak	Müd. İçin Değerlendirme + Sözlü sınav Md. Yard. ve Müd. Başyrd. İçin Yazılı sınav		06/10/2015 22/04/2017 1 yıl 6 ay 16 gün Değişiklik
2017	Yükseköğretim mezunu olmak Müdür olmak 1 yıl Kurucu md, Müd. Yard ve Müd başyrd. yapmak	Değerlendirme + Sözlü sınav		22/04/2017 21/06/2018 1 yıl 1 ay 29 gün Değişiklik
2018	Yükseköğretim mezunu olmak Müdür olmak 1 yıl Kurucu md, Müd. Yard ve Müd başyrd. yapmak	Yazılı Sınav 60 Puan Sözlü Sınav 60 Puan	Eşitlik halinde, yönetim alanında doktora, diğer alanlarda doktora, yönetim alanında YL, diğer alanlarda YL.	21/06/2018 09/02/2019 7 ay 10 gün Değişiklik

2019 (Değişiklik)	Yükseköğretim mezunu olmak Müdür olmak 1 yıl Kurucu md, Müd. Yard ve Müd başyard. yapmak	Yazılı Sınav 60 Puan Sözlü Sınav 60 Puan	Eşitlik halinde, yönetim alanında doktora, diğer alanlarda doktora, yönetim alanında YL, diğer alanlarda YL.	09/02/2019 05.02.2021
2021	Yükseköğretim mezunu olmak Müdür olmak 1 yıl Kurucu md, Müd. Yard ve Müd başyard. yapmak	Yazılı Sınav 60 Puan Sözlü Sınav 60 Puan Yazlı % 50 Değerlendirme % 30 Sözlü % 20	Yalnızca yeniden görevlendirmede puanlarının eşitliği halinde, sırasıyla eğitim yönetimi alanında doktora, diğer alanlarda doktora eğitim yönetimi alanında yüksek lisans, diğer alanlarda yüksek lisans yapanlara öncelik tanınır.	05.02.2021 Yürürlükte

Siyasal iktidarların eğitim yönetiminin kendine yakın kadrolarla yönetmek istemesi ve bu isteğinin eğitim örgütleri içinden destek bulması üzerine hemen hemen her yıl yeni bir yönetmelik üzerinden hedeflerine ulaşmak isteğiyle hareket edildiğini göstermektedir. 1990 yılından bu yana kariyer olanağının daha genişlemesi liyakat sorununa yol açmıştır. Çünkü kariyer yapma olanağının daha geniş kesimlere tanınmasının liyakat koşullarının esnemesine, bunun da hukuki birtakım sorunlara neden olabileceği hesaba katılmadan çıkarılan yönetmeliklerin yargı engeline takılması normal karşılanmalıdır.

Tablo 4'te 2015 MEB Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Görevlendirilmelerine Dair Yönetmelik'e göre Müdür Yardımcılığı ve Müdür Başyardımcılığı için sınav şartı getirilmiş ancak müdür olabilmek için illerde kurulacak değerlendirme komisyonu ve sözlü sınav sonucu yeterli olabilmek koşulu getirilmiştir. 1 yıl 6 ay 16 gün yürürlükte kalan bu yönetmelikte akademik gelişimi özendirecek herhangi bir madde yer almamıştır. 22/04/2017 tarihinde 30046 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Eğitim Kurumlarında Yönetici Görevlendirme Yönetmeliğinde ise müdür olabilmek için iki yıl olan müdür başyardımcılığı, müdür yardımcılığı ve kurucu müdürlük yapma koşulu bir yıla indirilmiştir. Müdür olabilmek için olumlu değerlendirme ile yeterli sözlü notu almanın geçerli olduğu bu yönetmelik ise 1 yıl 1 ay 29 gün yürürlükte kalmıştır.

21/06/2018 tarih ve 30455 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan MEB Kurumlarına Yönetici Görevlendirme Yönetmeliğinde yazılı sınav koşulu yeniden getirilmiş, yazılı sınavın yanında sözlü sınav koşulu konmuştur

her iki sınavda 60 puan almak yeterli sayılmıştır. Akademik gelişime özendirmeye açısından ise ancak puan eşitliği halinde, sırasıyla yönetim alanında doktora, diğer alanlarda doktora, yönetim alanında yüksek lisans, diğer alanlarda yüksek lisans koşulu konmuştur. 2018 yönetmeliği de 7 ay 10 gün sonra değişikliğe uğramıştır.09/02/2019 tarih ve 30681 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan MEB Eğitim Kurumlarına Yönetici Görevlendirme Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına dair Yönetmelik’e göre çalışmaya konu olan ana esaslarda bir değişiklik yapılmış, kurumlarda görevlendirilecek yöneticilerin branşlarına ilişkin değişiklikler yapılmıştır.

Tablo 5. Değerlendirmeye Alınan Okul Müdürleri

Sendika	Okul Müdürleri	75 Puan ve Üzeri	% Kazanan/Atanan
Eğitim Bir-Sen	6.903	4.900	% 75,1
Türk Eğitim Sen	3.922	1.146	% 17,5
Eğitim-Sen	1.207	386	% 5,9
Eğitim-İş	403	84	% 1,2
Toplam	12.435	6.516	% 100

Kaynak: <https://memurunyeri.com/memur/sendika/9139-bakan-avci-atanan-okul-mudurlerinin-sendikal-dagilimini-acikladi.html>. 3 Şubat 2015.

2015 Yönetmeliği’ne uygun olarak okullarında görev süreleri sona eren okul müdürlerinin müdürlük görevlerine devam edip etmeyeceklerini belirlemek amacıyla il düzeyinde Değerlendirme Komisyonları kurulmuştur. Değerlendirme Komisyonları tarafından yapılan değerlendirmelere göre 12.435 okul müdürü değerlendirmeye alınmış, bunlardan 6.516 müdür 75 puan ve üzerinde değerlendirme puanı alarak müdürlük görevlerine devam etmişler; 75 puan altında değerlendirme puanı alanların müdürlük görevleri sona ermiştir. Değerlendirmeler sonucunda yetersiz sayılan 5.919 adayın çoğunluğu muhalif sendika üyeleri olmakla birlikte, yeterli puan alanların % 75’i idareye yakın sendika üyelerinden oluşmuştur.

Tablo 6. Sınav Kazananlar

Sendika	Yönetici Adayları	%
Eğitim Bir-Sen	20.826	% 56,0
Türk Eğitim Sen	5.189	% 13,9
Eğitim-Sen	1.367	% 3,6
Eğitim-İş	507	% 1,3
Diğer Sendikalar ve Üye Olmayanlar	9.282	% 24,9
Toplam	37.171	% 100

Kaynak: <https://www.ajanskamu.net/meb-personeli/iste-yoneticilik-sinavini-kazananlarin-sendikalara-gore-dagilimi-h101797.html> 24.09.2019

Yukarıdaki tablonun ortaya çıkması Eğitim Bir-Sen sendikasına üye olanların sınavda daha başarılı oldukları, sınava daha iyi hazırlandıkları veya sendikanın üyelerini sınava hazırlamak, sınava sokmak için motive edici uygulamalar yaptığı ve diğer sendika üyelerinin sınavlara ilgi göstermediği şeklinde yorumlanabilir. Diğer sendika üyelerinin sınavlara ilgi göstermemelerinin nedeni konusunda aşağıdaki tablolar daha açıklayıcı olmuştur. Sendikalar üyelerinin sınav kazanma oranı ile atanma oranları arasında Eğitim Bir-Sen arasında bir fark göze çarpmaktadır. Bu farkı doğuran değişkenin ise sözlü sınav (mülakat) olduğu düşünülmektedir.

Tablo 7. Sendikalara Göre Yönetici Dağılımı

Unvan/Sendika	Müdür	Müdür Başyard.	Müdür Yard.
Eğitim-Bir-Sen	21.482	1.601	31.446
Türk Eğitim Sen	2.634	265	5.830
Eğitim-Sen	822	69	1.776
Eğitim-İş	235	24	691
Sendikasız	3.802	426	8.656

Kaynak: www.kamudanh Haber.net/meb/mebde-gorev-yapan-yoneticilerin-sendikal-dagilimi-h365433.html

Türkiye’de eğitim kurumlarına yönetici atama konusunda sık sık değişiklikler yapılmasının bir nedeni olarak gösterilen siyasi/sendikal rant dağıtma işlevini gördüğü hususunda ise sendikalar açısından yöneticilerin üyelik durumunun incelenmesinde yarar görülmektedir. Bir yandan yönetici seçme ölçütlerinde giderek liyakatten ve akademik özendiricilerden uzaklaşma bir yandan da sürekli atama normlarının değiştirilmesi tartışmaların uzun süreceğini göstermektedir. Eğitimle ilgili bir haber sitesinin 2018 yılı verileri ışığındaki bilgilere göre eğitim iş kolunda örgütlü ve en çok üyeye sahip sendika olan Eğitim Bir-Sen en fazla yönetici üyeye sahiptir. Eğitim Bir-Sen’e üye 21.482 kurum müdürü, 1.601 müdür başyardımcısı ve 31.446 müdür yardımcısı bulunmaktadır. İkinci sırada ise Türk Eğitim Sen bulunmaktadır. Türk Eğitim Sen’e bağlı müdür sayısı 2.634, müdür başyardımcısı 265 ve müdür yardımcısı sayısı 5.830’dur. Eğitim Sen’e bağlı 822 müdür, 34 müdür başyardımcısı ve 1.776 müdür yardımcısı bulunurken Eğitim İş’e bağlı 235 müdür, 24 müdür başyardımcısı ve 691 müdür yardımcısı görev yapmaktadır. Hiçbir sendikaya üye olamayanlardan ise 3.802 müdür, 426 müdür başyardımcısı ve 8.656 müdür yardımcısı bulunmaktadır.

Tablo 8. Üye Sayılarına Göre Sendikalı Yönetici Dağılımı

	Üye sayısı	Yönetici sayısı	%
Eğitim Bir Sen	297.941	54.579	% 18
Türk Eğitim Sen	152.891	8.729	% 5
Eğitim Sen	76.675	2.667	% 3
Eğitim İş	40.539	950	% 2
Sendikasıız	333.425	13.884	% 4
MEB	904.679	81.063	% 9

Kaynak: www.kamudanhaber.net/meb/mebde-gorev-yapan-yoneticilerin-sendikal-dagilimi-h365433.html

Yukarıdaki veriler eğitim işkolunda örgütlenen sendikaların Milli Eğitim Bakanlığı iş yerlerindeki üye sayısı üzerinden derlenmiştir. Milli Eğitim Bakanlığında 2018 yılı verilerine göre 904.679 öğretmen görev yapmaktadır.

Sendikaların toplam üye sayıları ile yönetici sayıları karşılaştırıldığında tartışma konusu tablo daha da netleşmektedir. Eğitim Bir Sen'in toplam üyesi 297.941 iken bu sayının yaklaşık %18'i, yani 54.579'u yöneticidir. Her beş Eğitim Bir Sen üyesinden yaklaşık biri yönetici olmaktadır. Tablo 6'ya bakarak, Milli Eğitim Bakanlığına bağlı eğitim kurumlarında yönetici olmanın yolu Eğitim Bir Sen üyeliğinden geçmektedir, denilebilir. Eğitim Bir Sen üyelerinde % 18 olan yönetici olma yüzdesi Türk Eğitim Sen üyelerinde % 5, Eğitim Sen üyelerinde % 3, Eğitim İş üyelerinde % 2, sendikasıızlarda ise % 4 olarak gerçekleşmektedir. Yönetici olma da sendika üyelerinin tercih edilmesinin yanında isteklilik gibi bir değişkenin de bulunduğu göz önünde tutarak tablonun normal seyretmediği söylenebilir.

Tartışma, Sonuç, Öneriler

Mili Eğitim Bakanlığı son 31 yılda eğitim yönetimini düzenleyen 16 yönetmelik yayınlamıştır. 1990 yılında başlayan yönetici atamada yazılı dönem 1990–1993–1995–1998–2004–2006–2007–2009–2011–2013–2014–2015–2017–2018–2019–2021 yönetmelikleriyle devam etmiştir. Bakanlık tüm enerjisini bu alanda yapacağı değişikliklere verdiği izlenimi uyanmaktadır. Eğitim devletin anayasal sorumluluklarından biridir. Devlet bu görevini Milli Eğitim Bakanlığına bağlı eğitim kurumları aracılığıyla yürütür. Özel eğitim kurumları da ayrıca eğitimde ticari faaliyetler yürütmektedir. Gerek kamu gerek özelde yürütülen faaliyetlerin düzenleyicisi olan Milli Eğitim Bakanlığının eğitim sisteminin temel taşı olan okul alt sistemini yönetecek olan eğitim yöneticilerinin seçiminde, yetiştirilmelelerinde ve istihdamlarında her türlü subjektiflikten uzaklaşarak kamuoyunda yeterince tartışılmadan uygulanan düzenlemeler yerine, tüm paydaşların asgari müştereklerde bulunduğu objektif atama yönetmeliklerini hayat geçirmesi, ülkemizdeki eğitim sürecinin daha sağlıklı zeminde devamını

sağlayabilir. Bu yolla kamuoyunda eğitim konusunda yapılan tartışmaların yönü, müdür atamaları, kadrolaşma iddiaları, yargı kararları yerine ülkemizdeki eğitim düzeyinin dünya ülkelerine kıyasla konumuna, eğitimin görmesi gereken işlevlerini yerine getirip getirmediğine ve eğitimin kalitesine (kalitesizliğine) çekilmesi yönünde bir fırsat sunabilir.

Milli Eğitim Bakanlığı yönetici atama yönetmelikleri ve uygulamaları incelendiğinde, okul müdürlüğünün eğitim yöneticiliği ve eğitim liderliğinin gerektirdiği donanımları, yeterlikleri, becerilere sahip olan ve yöneticilerin eğitimini gerektiren bir alan olarak görülmediği, gerçekleştirilen pratikler ve kamuoyunda yer alan tartışmalara bakıldığında ise siyasi ve sendikal rant dağıtma araçları olarak değerlendirildiği görülmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın gerek ilköğretim gerekse ortaöğretim kurumları yönetmeliklerinde yer alan müdürlerin görev ve sorumlulukları ile ilgili maddeler çağın gerektirdiği eğitim liderliğine yönelik iş ve işlemleri içerecek şekilde yeniden düzenlenmeyecek ise okul müdürlüğünü yapabilmek için öğretmen olunmasına dahi gerek bulunmamaktadır. Mevcut durumda yüklenen görevler açısından okul müdürlüğü bürokratik iş ve işlemleri yürüten büro memurluğu düzeyinde olup bu görevleri yerine getirebilmek için bir öğretmenin sınıfından alınması da kaynakların heba edilmesi demek olacaktır. Milli Eğitim Bakanlığı'nın her öğretmenin yürütebileceği bir makam olarak gördüğü okul müdürlüğü bu haliyle donanımlı bir memurun yürütebileceği bir göreve dönüştürülmüş, içi boşaltılmış ve kamuoyunda sürekli tartışma konusu yapılması nedeniyle saygınlığına gölge düşürülmüştür.

En son yönetmelikte görüldüğü gibi okul müdürlüğünü görevlendirme yoluyla yürütmek, Milli Eğitim Bakanlığı ve bazı sendikalarla okul müdürleri arasında bulunan “doku uyumsuzluğu” nı giderse de okulların yönetilememe sorunu devam edecektir. Yapılan tartışmalara objektif bir açıdan bakıldığında, eski okul müdürlerinin görevden alınmasının kamuoyunu oldukça meşgul etmesinin; eğitim konusunda dünyanın gelişmiş ülkeleri arasında gerilerde yer aldığı gerçeğini örtmemesi gerekir. Korkulan gerçek şudur ki; okul müdürleri eğitim lideri olabilecek donanıma sahip olanlar arasından nesnel ölçütlere göre değerlendirilerek seçilerek atanmadığı, okul müdürlüğü makamı siyasi rant dağıtma aracı olarak görülmeye devam edildiği sürece dün olduğu gibi bugün, bugün olduğu gibi yarın da eğitimde kalitenin tartışılmasına fırsat bulunamayacaktır.

Mevzuat bilgisi, genel kültür, dil yeterliliklerine sahip adayların yalnızca yazılı sınav yoluyla belirlenmesi tek başına yönetici ihtiyacını karşılamaya yetmeyebilir, ancak bu yeterliliklere sahip olanların görecekları hizmet içi eğitim yoluyla yetiştirilmeleri mümkündür. Okul müdürlerinin belirli bir süre için görevlendirilmeleri diğer koşulların sağlanması ve objektif performans ölçütleriyle değerlendirme yapılması durumunda yararlı

olabilecektir. İdari bir soruşturma geçirerek görevden alınmayan, idari bir soruşturmayı gerektirecek etkinlikte dahi bulunmayan ancak kendisini geliştirmeyen, günceli takip etmeyen, performansı düşük okul müdürlerinin müktesep hak olarak bu göreve devamlarının da bir şekilde önüne geçilmiş olacak, bu görevde bulunanların kendilerini geliştirme yönünde zorlayıcı olacaktır.

Okul müdürlüğüne seçilecek veya atanacak kişilerin eğitim liderliği, iletişim, proje geliştirme, kalite yönetimi, takım çalışması gibi konularda edinecekleri akademik bilgiyi pratikle birleştirmeleri eğitime katkı sağlayabilecektir.

Üniversitelerde eğitim ve yönetim alanlarında verilen tezli, tezsiz yüksek lisans ve doktora eğitimi alan öğretmenlerin ilk etapta değerlendirilmeleri yapılan tartışmaların bir kısmını bitirecek, öğretmenlerin akademik gelişme yönelmelerini de teşvik edecektir.

Sonuç olarak, eğitim ve eğitim yöneticiliği donanımsız ve niteliksiz kişilere bırakılmayacak kadar ciddi bir iştir. Eğitim yöneticiliğinin uzmanlık gerektiren bir alandır. Bu alanın kurumsallaşması hem yönetimi hem de konunun diğer paydaşlarını rahatlatacaktır. Güven ve hoşgörü ortamı içinde oluşacak okul ikliminin kazandıracağı sinerji ve sosyal sermayeyi de hesaba katmak gereklidir. Yönetici adaylarının önce yazılı sınav belirlenmeleri sonra onları birer eğitim liderine dönüştürecek yeterliliklerle donatacak nitelikte eğitimlerini tamamlayarak okul yöneticisi olmaları yolunun açılması başlangıç için iyi niyetli bir adım olacaktır.

Kaynakça

- Anderson, M.E. (1991). *Principals: How To Train, Recruit, Select, Induct And Evaluate Leaders For America's Schools*. Eric Clearing House On Educational Management. College Of Education. University Of Oregon.
- Aslanargun, E., (2011). “Türkiye’de Okul Yönetimi ve Atama Yönetmelikleri e-Journal of New World Sciences Academy Volume: 6, Number: 4, Article Number: 1C0466.
- Aydın, İ., (2003). Eğitim ve Öğretimde Etik. Ankara: Pegem A Yayınları.
- Barth, R.S. (2001). Teacher Leader, Phi Delta Kapan. P. 82.
- Bursalıoğlu, Z., (2000). Eğitimde Yönetimi Anlamak Sistemi Çözümlemek, Ankara: Pegem A Yayınları.
- Bush. T. (1998). “The National Professional Qualifications For Headship: The Key To Effective School Leadership”. *School Leadership And Management*, Vol : 18, No : 3.
- Eren, M. A. (1991). “Türk eğitim sistemi yönetim teşkilatındaki yenileşmeler ve yönetici yetiştirme politikasının incelenmesi”. Konya: Selçuk Üniversitesi, Eğitim Yönetimi, Teftişi, Plânlaması ve Ekonomisi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Gümüşeli, A.İ., (2009). Primary Schools Principals İn Turkey: Their Working Conditions and Professional Profiles. *International Journal Of Social Sciences*, 4 (4), 239-246.
- Günay, E., (2004). “Milli Eğitim Bakanlığına Okul ve Kurum Yöneticilerinin Seçimi, Yetiştirilmesi ve Atanmaları Üzerine Araştırma”, *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 161.
- Hale, E.L & Moorman, H.N. (2003), “*Preparing School Principals : A National Perspective On Policy And Program Innovations*”. Institute For Educational
- Hillman, J. (1992). “*The Preparation, Selection And Development Of Headteachers*”.
- National Commission On Education (London, Heinemann).
- Karasar, N. (2008). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kamudanhaber (2018). “Meb’de Görev Yapan Yöneticilerin Sendikal Dağılımı”, <https://www.kamudanhaber.net/meb/mebde-gorev-yapan-yoneticilerin-sendikal-dagilimi-h365433.html>, Erişim tarihi: 03.03.2019.
- Kelley, C; & Peterson, K. (2000). *The Work Of Principals And Their Preparation: Addressing Critical Needs For The 21st Century*. National Center On Education And The economy.

- MEB. (1990). Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Okul ve Kurum Yöneticilerinin Nitelikleri ile Atanmaları Hakkında Yönetmelik, 29 Ekim 1990 Tarih ve 2324 Sayılı Tebliğler Dergisi.
- MEB, (1992). Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Kurumlar Yönetmeliği, 31 Ağustos 1992 Tarih ve 2365 Sayılı Tebliğler Dergisi.
- MEB, (1993). Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Kurum Yöneticilerinin Atama Yönetmeliği. Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, 2386.
- MEB, (1995). Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Kurum Yöneticilerinin Atama Yönetmeliği, Milli Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, 2441.
- MEB, (1998). Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama ve Yer Değiştirmelerine İlişkin Yönetmelik, 23.9.1998 Tarih ve 23472 Sayılı Resmi Gazete.
- MEB, (2000). Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama ve Yer Değiştirmelerine İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılması na Dair Yönetmelik, 30.11.2000 Tarih ve 24246 Sayılı Resmi Gazete.
- MEB, (2004). Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği, 11.01.2004 Tarih ve 25343 Sayılı Resmi Gazete.
- MEB, (2006). Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, 04.03.2006 Tarih ve 26098 Sayılı Resmi Gazete.
- MEB, (2007). Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama Yönetmeliği, 13.04.2007 Tarih ve 26492 Sayılı Resmi Gazete.
- MEB, (2008). Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticileri Yönetmeliği, 24.04.2008 Tarih ve 26856 Sayılı Resmi Gazete.
- MEB, (2009). Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama ve Yer Değiştirmelerine İlişkin Yönetmelik, 13.08.2009 Tarih ve 27318 Sayılı Resmi Gazete.
- MEB, (2011). Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama ve Yer Değiştirmelerine İlişkin Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, 9 Ağustos 2011 tarihli Resmi Gazete.
- MEB (2013). Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Atama ve Yer Değiştirmelerine İlişkin Yönetmelik, 28 Şubat 2013 Tarih Ve 28573 Sayılı Resmî Gazete.
- MEB (2013). Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Kurumlar Yönetmeliği, 7 Eylül 2013 Tarih 28758 Sayılı Resmi Gazete.
- MEB (2014). Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Görevlendirilmelerine İlişkin Yönetmelik, 10 Haziran 2014 Tarih ve 29026 Sayılı Resmî Gazete.
- MEB (2014). MEB Okul Öncesi ve ilköğretim Kurumları Yönetmeliği, 26 Tem-

muz 2014 Tarih ve 29072 Sayılı Resmi Gazete.

MEB (2015). Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumları Yöneticilerinin Görevlendirilmelerine Dair Yönetmelik, 6 Ocak 2015 Tarih ve 29494 Sayılı Resmi Gazete.

MEB (2017). Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Eğitim Kurumlarında Yönetici Görevlendirme Yönetmeliği, 22 Nisan 2017 Tarih ve 30046 Sayılı Resmi Gazete.

MEB (2018). Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumlarına Yönetici Görevlendirme Yönetmeliği, 21 Haziran 2018 Tarih ve 30455 Sayılı Resmi Gazete.

MEB (2019). Millî Eğitim Bakanlığı Eğitim Kurumlarına Yönetici Görevlendirme Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, 09 Temmuz 2019 Tarih ve 30681 Sayılı Resmi Gazete.

MEB (2021). Milli Eğitim Bakanlığına Bağlı Eğitim Kurumlarına Yönetici Seçme ve Görevlendirme Yönetmeliği, 5 Şubat 2021 Tarih ve 31386 Sayılı Resmi Gazete.

Şimşek, H. (2004). Eğitim Yöneticilerinin Yetiştirilmesi: Karşılaştırmalı Örnekler ve Türkiye İçin Öneriler. *Çağdaş Eğitim Dergisi*. Yıl: 29, Sayı: 307, Tekışık Yayıncılık.

Şişman, M. (1998) Eğitim Yönetiminde Kuram ve Araştırmada Alternatif Paradigma ve Yaklaşımlar. *Eğitim Yönetimi*. 16, 395-422.

Şişman, M., (2002). Öğretim Liderliği, Ankara: Pegem A Yayınları.

Yılmaz, K. ve Taşdan, M., (2006). İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Okul Yönetiminde Etkililik hakkındaki Görüşleri ile İlgili Nitel Bir Araştırma. *Ankara üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 39 (29), 125-150.

“

Bölüm 17

KADINA YÖNELİK CİNSİYET AYRIMCILIĞI VE CAM TAVAN SENDROMUNA ETKİSİ

Büşra PÜTÜN¹, Hüseyin ASLAN²

”

1 Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İş-
letme Doktora busraputun@gmail.com, orcid:0000-0002-2368-8165

2 Doç.Dr. Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakül-
tesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, huseyinaslan111@gmail.com,
orcid:0000-0002-0547-1317

1. GİRİŞ

20. yüzyıl itibarı ile kadınlar genel olarak çalışma yaşamında daha çok yer almaya başlamıştır. Sayısal olarak kadınlar, erkeklere oranla iş hayatında yeterli düzeyde bulunmamaktadır. Standart düzende kendilerini sadece anne ve eş olarak görmeyen bununla birlikte aile bütçesine katkıda bulunmakla birlikte daha fazla hayatın içinde olmak isteyen kadınlar birçok toplumsal engeli aşmak zorunda bırakılmıştır (Karatepe ve Arıbaş, 2017: 8). Bu toplumsal engelin en büyük sebeplerinden biri olan cinsiyet ayrımcılığı en çok işe alımda, terfi ve ücretler konusunda kendini göstermektedir. Bazı işler ilk bakışta kadın işi ya da erkek işi olarak sınıflandırılmış gibidir. Yani bu işlerin sadece erkeklere özgü olduğu düşünülmekte kadının o işi yapmaktan tamamen yoksun olduğu düşünülebilmektedir. Bunun yanı sıra kadınların girdikleri işte evleninceye kadar çalışacağı düşünüldüğü onlara işte geçici gözüyle bakılmaktadır. İş başlangıcında yapılacak olan iş aynı bile olsa farklı ücretin de ödenmesi gerektiğini düşünenlerde bulunmaktadır. Kadınlar ne kadar çok gayret gösterirse gösterecekleri üst seviyeye gelmelerini önleyen bir cam tavanın bulunduğu düşünülmektedir (Alparslan, Bozkurt ve Özgöz, 2015: 67).

Günümüzde de iş yaşamında kadınların ne kadar çok arttığı görülmekle birlikte üst yönetim seviyesinde kadın yöneticilere oldukça az yer verilmektedir. Cinsiyet ayrımcılığı çağımızda da kendini göstermekte kadınların yükselmeleri konusunda en büyük sorunu teşkil etmektedir. Genel olarak literatüre bakıldığında “cam tavan” olarak nitelendirilen bu durum, kadınların bulundukları iş yerlerinde yükselememelerine ve herhangi bir başarı durumuna bakılmadan ilerlemelerini engellemekte ve aynı durum genel olarak görünmeyen yada ifade edilmeyen tüm engelleri tanımlamada geçerli olmaktadır. Cam tavan olarak nitelendirilen bu durum kadınların kariyerlerini olumsuz yönde etkilemekte ve bir çok sorunu da beraberinde getirmektedir (Korkmaz, 2016: 95).

2. Kadına Yönelik Cinsiyet Ayrımcılığı

Çalışma hayatı insan yaşamını etkileyen en büyük etmenlerden birini oluşturmaktadır. Çalışma yaşamı ile birey sürekli etkileşim halinde ve bireye sosyal statü güvence, destek ve ekonomik özgürlük sağlamaktadır. Burada cinsiyet çoğunlukla iş yapısını etkileyen bir faktör olarak görülmemekle birlikte toplum tarafından oluşturulmuş olan geleneksel cinsiyet rolleri ve cinsiyet ayrımcılığı çalışma yaşamını etkileyen en önemli faktör olarak düşünülmektedir (Bulut ve Kızıldağ, 2017: 83). Gerek örgüt yapısının gerekse iş dünyasının en temel faktörünü cinsiyet oluşturmaktadır. Tarihsel süreç göz önüne alındığında sanayi devrimi ile birlikte kadın iş yaşamına atılmıştır. Birinci Dünya savaşının başlaması ile birlikte de önemli değişime uğramıştır. Ülkemizde ise kadının iş yaşamına atılması 18. Yüz-

yıl başlarında dokumacılık alanında meydana gelmiştir. Bununla birlikte geçmişten günümüze kadar birçok önemli gelişme ve değişme olmasına rağmen günümüzde kadın hala iş yaşamında üst düzey pozisyonlarda çok nadir bulunmaktadır. Orta kademelerde kadın çalışanların sayısı her geçen gün artış gösterirken üst kademelerde ise bu oran çok düşüktür. Bunun en büyük nedenlerinden biri de cinsiyet ayrımcılığıdır (Şener, Karabay ve Tezergil, 2018: 80). Ayrımcılık genel olarak engellilik, ırk, toplumsal cinsiyet gibi birçok özellikten dolayı toplumda bulunan diğer bireylerden farklı uygulama ve davranışlara, maruz bırakılma durumunu içermektedir. Belirtilen bu durumlardan dolayı birey diğer bireylere göre eğitimde, iş yaşamında ya da sosyal hayata katılma konularında dezavantajlı duruma düşürülmektedir (Erikli, 2020: 39). Ayrımcılık konusunun en başında gelen cinsiyet ayrımcılığı büyük toplumsal sorunlardan biri haline gelmiştir. Bu konu psikoloji, sosyoloji, felsefe, siyaset, hukuk gibi birçok alanda yapılan çalışmalarda yer verilip analiz edilmektedir. Cinsiyet ayrımcılığına toplumsal güçler kadar bireysel algılarda neden olmaktadır (Alptekin, 2014: 204). Genel olarak bakıldığında erkek egemen toplumlarda gerek örgütsel yapıda gerek aile yapısında toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden dolayı kadınlara yönelik cinsiyet ayrımcılığı yapılmaktadır (Yıldız vd., 2016: 1120). Bu durum kırsal kesimlerde daha çok ataerkil aile yapısında zor şartlara maruz bırakılma ile görülürken kentsel kesimde daha çok işe alımlarda, ücret vb. konularda daha çok ayrımcılık görülmektedir. Kırsal kesimlerde kadınlara “ücretsiz aile işçisi” şeklinde iş gününe dahi olurken kentsel kesimlerde daha çok “ev kadını” olarak iş gücüne dahil olmuşlardır. Bu durum 1950’ lere kadar devam etmiş. Daha sonraları eğitim seviyesinin de yükselmesi ile birlikte az miktarda da olsa artış göstermiştir. Ancak çalışma hayatında kadınlar birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Çalışma hayatında kadın çalışanların karşılaştıkları en büyük sorun olan cinsiyet ayrımcılığı tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’ de de büyük sorun teşkil etmektedir. Birçok çalışma sonucuna göre iş yaşamında kadının yükselmesinde birçok kalıplaşmış engel olduğu ortak sonucuna varılmıştır. Bazı iş ilanlarında bile sadece erkek adayların başvuru yapması bile istenmektedir. Ücret konusunda kadının erkek çalışandan daha düşük maaşla çalıştırılması, kadınların hamilelikten dolayı işten çıkartılması kadına yönelik cinsiyet ayrımcılığına en önemli örneklerin başında gelmektedir (Çelik ve Şahingöz, 2018: 372; Terzioğlu ve Aksöz, 2022: 271).

Küreselleşme ile birlikte modern toplum algısı ile birlikte gerek ekonomi de gerek sosyokültürel hayatta her ne kadar ilerleme ve eşitlik algısı hedeflense de kadının ve erkeğin iş yaşamına katılım algısı istenilen seviye de ilerleme gösterememiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi bunun en büyük sebebi cinsiyet ayrımcılığıdır. Eşit imkânlar açısından en büyük engelin cinsiyet ayrımcılığı olması kadına yönelik önyargının hala kırılmamış ol-

duğunun en büyük göstergesidir (Bayat ve Parıldar, 2021: 746). Bu olgu insanlık tarihi kadar eski ve küresel bir sorundur. Her ne kadar kadın hakları yasalarla güvence altına alınmış gibi görünse de bu ayrımcılık ve şiddet hala kendini göstermektedir (Anaeme, 2012: 2). Burada kadın haklarına yönelik 1981 yılında yürürlüğe girmiş olan “Birleşmiş Milletler Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi” ile kadının iş dünyasında ya da özel yaşamında herhangi bir ayrım ya da kısıtlama kaldırılmaya çalışılsa da kadının eğitim durumu, deneyimi ve yetenekleri de dâhil göz ardı edilerek cinsiyet ayrımcılığına her türlü devam edilmektedir (Kulualp, 2015: 100). Cinsiyet ayrımcılığı çalışma yaşamında iki şekilde görülmektedir. Bunlardan ilki olan açık cinsiyet ayrımcılığında kadın ve erkek arasında somut şekilde doğrudan doğruya ayrımcı davranışlar sergilenmektedir. Buna en önemli örneklerden biri iş başvurularında açık açık sadece erkek adayların başvuruda bulunması talep edilmesi verilebilir. Bir diğer örnekte kadının hamileliğinden dolayı işten çıkartılmasıdır. Bir diğer cinsiyet ayrımcılığı da örtülü cinsiyet ayrımcılığıdır. Burada ayrımcılık dolaylı şekilde yapılmaktadır. Ayrıca bu tür ayrımcılıkta herhangi bir şüphe uyandırmadan ortadaki durumdan belirli bir cinsiyet grubunun etkilendiği görülmektedir. Buna örnek olarak işe alımlarda sürekli seyahat gerektiren işlere erkeklerin ya da bekâr bayanların alınmasıdır (Albar, 2019: 280). Yapılan bu cinsiyet ayrımcılığı sonucunda birçok kadın kendini psikolojik açıdan yorgun hissetmekte ve ilerleyen zamanlarda ağır depresyonla birlikte özgüven eksikliğine, iş yerinde çatışmalara sebebiyet vermektedir. Bu da gerek sosyal gerekse iş yaşamında kadının kendini bir süre sonra toplumdan soyutlamasına yol açmaktadır (Arlı, 2013: 285-286).

Tablo 1: Türkiye’de 2020-2021 Yılı Temel İşgücü Göstergeleri (15+ yaş)

	2021			2020 ⁽¹⁾			Bir önceki yıla göre fark		
	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
(Bin kişi)									
15 ve daha yukarı yaştaki nüfus	63 704	31 533	32 172	62 579	30 956	31 623	1 125	577	549
İşgücü	32 716	22 156	10 560	30 735	20 990	9 746	1 981	1 166	814
İstihdam	28 797	19 792	9 005	26 695	18 396	8 299	2 102	1 396	706
İşsiz	3 919	2 364	1 554	4 040	2 594	1 446	-121	-230	108
İşgücüne dahil olmayanlar	30 989	9 377	21 612	31 844	9 966	21 877	-855	-589	-265
(%)									
İşgücüne katılma oranı	51,4	70,3	32,8	49,1	67,8	30,8	2,3	2,5	2,0
İstihdam oranı	45,2	62,8	28,0	42,7	59,4	26,2	2,5	3,4	1,8
İşsizlik oranı	12,0	10,7	14,7	13,1	12,4	14,8	-1,1	-1,7	-0,1
Genç nüfusta işsizlik oranı (15-24 yaş)	22,6	19,4	28,7	24,9	22,4	29,7	-2,3	-3,0	-1,0

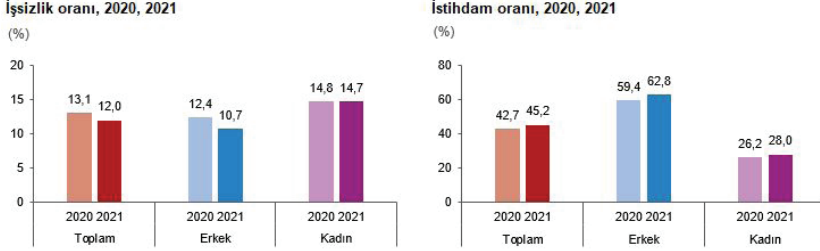
Tablodaki rakamlar yuvarlamadan dolayı toplamı vermeyebilir.
(1) Veriler yeni tanım ve kavramlara göre revize edilmiştir.

Kaynak: <https://www.tuik.gov.tr/>

Tablo 1’ de 2020-2021 yılları arasında Türkiye’ de temel işgücü göstergeleri verilmiştir. Buna göre 2020 yılına oranla 2021 yılında 1 milyon 981 kişi daha işgücüne katılmış ve toplamda 32 milyon 716 bin kişiye ulaşmıştır. Oran olarak bakıldığında 2,3 artış gerçekleşerek %51,4 e yükselmiştir. Ancak tabloya göre işgücüne katılma oranı kadınlarda erkek-

lere göre daha düşük gerçekleşmiştir. Erkeklerde işgücüne katılma oranı %70,3, kadınlarda ise %32,8 olmuştur.

Şekil1: Türkiye’de 2020-2021 Yılı İşsizlik ve İstihdam Oranı

Kaynak: <https://www.tuik.gov.tr/>

Şekil 1’ e göre istihdam oranına bakıldığında 2020 yılına göre 2021 yılında 2 milyon 102 bin kişi artmış 28 milyon 97 bin kişiye istihdam sağlanmıştır. İstihdam oranı 2,5 puanlık bir artışla %45,2 ye yükselmiştir. Bu oran erkeklerde %62,8 iken kadınlarda %28,0 olarak gerçekleşmiştir. İşsizlik oranı ise 2020 yılına göre 1 milyon 100 bin azalmıştır. İşsizlik oranı %12,0 ye düşmüştür. Bu oran erkeklerde %10,7 iken kadınlarda %14,7 olarak gerçekleşmiştir. Bu da kadın işgücünün işsizlik oranının erkeklerle göre daha yüksek olduğunu göstermektedir.

2. Cam Tavan Sendromu

İş yaşamında yer alan çok sayıda kadın mesleki yeteneklerinde ve niteliklerinde erkekle kıyaslamada çifte standart uygulandığını düşünmektedir. Mesleki açıdan engellendiğini her kadın genel olarak düşünmektedir. Ve bu engellenme duygusuna kadınlar her geçen gün daha fazla yaşamaktadır. Bu durum, toplum tarafından kadınlara yönelik görünmez bir engel olan “cam tavan” ın oluşturulduğu yönünde düşünceleri içermektedir (Derin, 2020: 139). Bu kavram ilk kez 1970’li yıllarda ABD’ de kadınların iş yaşamında üst kademelere ulaşmasını engelleyen örgütsel ya da davranışsal önyargılardan meydana gelen, görünmez engelleri iade etmek için kadınların yetenekleri ya da başarıları her ne olursa olsun iş yaşamında üst basamaklara yükselmekten alıkoyan kırılmaz ve görülmez engeller olarak tanımlanmıştır (Dağdeviren ve Aydemir, 2020: 168).

Akademik açıdan cam tavan kavramı ilk kez 1985 yılında E. Gay Bryant’ın “*The Working Woman Report: Succeeding in Business in the 80’s*” kitabında kullanılmıştır ve günümüze kadar gelmekle birlikte gerek Avrupa Komisyonu ve OECD gibi kuruluşlarca da tanınarak literatüre geçmiştir. Kavrama bakıldığında kadınların üst yönetimde daha az bulunmasına değinilmiş “tavan” kelimesi kadınların kariyerlerinde yükselmelerinde

karşılaştıkları sınırları içerirken, “cam” kelimesi de bu sınırların görünmez bir bariyer şeklinde olduğu ifade etmektedir ve kişinin dil, din, ırk cinsiyet gibi özelliklerinden dolayı kariyer gelişimine engel oluşturmaktadır (Bayat ve Parıldar, 2021: 748; Kolade ve Kehinde, 2013: 77). Bu, daha çok kadın çalışanların erkek çalışanlara oranla daha fazla engelle karşı karşıya kalmaları anlamına gelmekle birlikte “kadın ya da belirli grupların gelişmesine engel olan yapay bariyerler” olarak ifade edilmektedir. Ayrıca yetenek ve başarılarına bakmaksızın kişiyi üst basamaklara çıkmasından alıkoymaktadır (Erdirençelebi ve Karakuş, 2018: 98; Bingöl vd. 2011: 117). Bir başka tanıma göre cam tavan, çalışma yaşamında kadınların kariyer basamaklarından çıkmasına engel olan gerek örgütsel gerekse algısal görünmez engellerin bütünüdür (Gül ve Oktay, 2009: 426). Cinsiyet eşitsizliği evrensel bir olgudur. Bu olgu organizasyonel kurumlarda daha belirgidir. Kadınların üst pozisyonlara ilerlemesini engelleyerek ücret farklılıklarına ve kariyer beklentilerinin karşılanamamasına da sebep olmaktadır (Radhakrishnan, 2019).

Yukarıda belirtilen tanımlara göre cam tavan kavramı ile ilgili genel özellikler (İpçioğlu, Eğilmez ve Şen, 2018: 687-688);

- Görünmez ve aşılması zor engelleri içermektedir,
- Kadınların kariyerlerine sınırlılık getirmektedir,
- Kavram temelini cinsiyet ayrımcılığı ve ön yargılar oluşturmaktadır,
- Herhangi bir sektör ya da kadının kişisel özelliklerine bakılmadan sadece kadın olmasından kaynaklı meydana gelen bir kavramdır.

2.1. Cam Tavan Sendromunun Nedenleri

Cam tavan sendromunun nedenlerine genel olarak bakıldığında üç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar şu şekilde sıralanmaktadır;

Bireysel Faktörler: Kadınlar gerek iş yaşamındaki sorumlulukları gerek aile içinde eş ve anne olma gibi birçok sorumluluk yani rol üstlenmişlerdir. Üstlenmiş oldukları bu rollerden kaynaklı olarak strese girebilmektedirler. Bu durumda kişi hem rollerin farklılaşması hem de bireysel faktörlerden kaynaklanan engeller ve genel olarak yaşadıkları stres sebebiyle çalıştığı yerde eline geçen terfi fırsatlarını ertelemek zorunda kalabilir Bu da kadının üst yönetime gelememesinde büyük engel teşkil etmektedir (Yavuz ve Uzun, 2019: 700-701). Burada en büyük sorun kadının tercih, algı ve üstlenmiş olduğu rollerden kaynaklanmaktadır (Kenan ve Çamur, 2021: 674).

Örgütsel Faktörler: Kadının üst yönetime gelememesinde büyük etkisi olan örgütsel faktörler de kadın çalışana gerek örgüt kültürü gerek

örgüt politikalarında kadınlara yönelik bakış açıları, rehber eksiliği ya da formal olmayan iletişim ağlarından kadınları uzak tutmaları sebep olmaktadır. Burada kadın kendi yetenekleri dışında toplum beklentilerine yönelik kendini şekillendirmekte bu da üst yönetimde kadın sayısının az olmasına sebep olmaktadır (Tahtalıoğlu, 2016: 92).

Toplumsal Faktörler: Genel olarak bakıldığında toplum, kişilerden cinsiyete dayalı farklı roller beklemektedir. Burada kadına yönelik birçok kalıplaşmış önyargıda bulunulması dolayısıyla kadının çalışma yaşamında yer almasını engellediği gibi yönetici konumuna da gelmesine engel olmakta yani kadını bu roller için uygun görmemektedir (Utma, 2019: 51).

Çalışma yaşamında kadınlar açısından büyük engel olan cam tavanın yukarıda belirtilen üç faktörü bu faktörlerden oluşan üç önemli engeli bulunmaktadır. Bu engeller şu şekildedir;

- Kadın Yöneticiler Tarafından Konulan Engeller: Burada kadın yöneticilerde daha çok cinsiyet körlüğü ya da yerini korumaya yönelik içgüdü meydana gelmekle birlikte kraliçe arı sendromu gerek kendini referans alma gerek kıskançlık ya da erkek gibi davranma çabaları cam tavan algısını destekler niteliktedir. Bu bakımdan kadınların neredeyse %50-60'ı erkek yöneticilerle çalışmayı tercih etmektedir (Gül ve Oktay, 2009: 428).

- Erkek Yöneticiler Tarafından Konulan Engeller: Erkek yöneticilerin birçoğuna göre kadınlar verilen üst seviye işleri yapamayacağı, azimli, istikrarlı çalışma bakımından yetersiz olacağı ya da erkek çalışanlarla kadınlar arasında iletişimin kurulmasında zorluklar meydana geleceğine dair önyargıları bulunmaktadır. Bu da erkek yöneticileri kadınların çalışma yaşamında engel koymalarının gerekçesi olarak göstermektedirler (Dalkıranoglu ve Çetinel, 2008: 281).

- Kişinin Kendine Koyduğu Engeller: Birçok kadın cinsiyete yönelik roller de sergilemiş oldukları tutumlarla kadınlara yönelik negatif önyargıları kabul etmiş ve benimsemiş ya da aile içi çatışmalarda kendini pasif hissetme ve başa çıkamama bununla birlikte özgüven eksikliği, karamsarlık, kararsızlık, ne istediğini bilmeme, kendini geliştirme konusunda isteksizlik, sisteme boyun eğme gibi engellere boyun eğmiştir. Bu da kariyerinde yükselmeyi tercih etmeme ya da herhangi bir çaba göstermeye sebep olarak üst düzey yönetici pozisyonunu kendi kendine koymuş olduğu engellerle kısıtlamıştır (Örücü, Kılıç ve Kılıç, 2007: 119-120).

2.2. Ulusal ve Uluslararası Yapılmış Çalışmalar

Pokharel (2008: 80), kadının çeşitli yönlerden ayrımcılığa maruz kalma algısını belirlemeye yönelik çalışmasında 200 kadına anket uygulamıştır. Araştırma bulguları cinsiyet ayrımcılığının yapıldığını göstermektedir. Hane halkı düzeyine göre toplumsal düzeyde daha çok ayrımcılık algılan-

maktadır. Evli kadınlar bekârlara oranla meslek, eğitim konularında daha çok cinsiyet ayrımcılığı algısı taşımaktadır. En temel ayrımcılık sebebi cinsiyet ve geleneksel uygulamalar olarak görmektedirler.

Dimovski, Skerlavaj, Man (2010: 61), yapmış oldukları çalışmada orta düzey kadın yöneticilerin kariyer açısından ilerleme fırsatlarını nasıl algıladıkları ve çalıştığı kuruluşun ilerlemesini desteklemek açısından ne yaptığını düşündüklerini araştırmaktadır. Çalışma Singapurlu ve Malezyalı şirketlerde cam tavan olup olmadığını araştırmakta ve sonuçların karşılaştırmalı analizini yapmayı amaçlamaktadır. Çalışma sonucu her iki kuruluştaki orta düzey kadın yöneticilerin terfilerini engelleyen hem de kadınların kariyer fırsatlarına engel teşkil eden bir cam tavan ile karşı karşıya kaldıklarını göstermektedir.

Ottu, Inwang (2013: 177), çalışmasında endüstriyel alanda kadınların cam tavanı kırma ve seçmiş oldukları kariyerlerinde lider olma yeteneklerinin öz yeterlilik ve aile içi şiddetin bu durumda algılanmış olan etkisini araştırmışlardır. Çalışma Nijerya'da 3 devlet dairesinde çalışan 150 kadın çalışana anket uygulaması yapılarak gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucuna göre kadınların öz yeterliliği ile aile içi şiddetin etkileşiminin cam tavanı kırma yeteneğini oldukça etkilediği sonucuna varılmıştır. Duygusal şiddete maruz kalan özgüveni yüksek olan kadınlara kariyer başarısına yönelik endüstriyel engelleri kırmak için en büyük çabayı gösterdikleri görülmüştür. Aynı şekilde, duygusal şiddet ortamında düşük özgüvene sahip kadınlar kariyer hedeflerine ulaşma becerisinde en az performans gösterdiği bulunmuştur. .

Erdinerçelebi ve Karakuş (2018: 110-111), çalışmasında Karaman ilinde gıda sektöründe çalışan beyaz ve mavi yakalı kadınların cam tavan sendromu algısı olup olmadığına ve varsa bu durumun iş tatminlerini nasıl etkilediği araştırılmıştır. Araştırmada anket yöntemi uygulanmış olup 194 katılımcıdan geriye dönüş sağlanmıştır. Araştırmaya göre cam tavan sendromu algısının hem örgütsel bağlılığı hem de iş tatminini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Yavuz ve Uzun (2019: 711), yapmış oldukları çalışma 2000 yılından 2018 yılına kadar cam tavan sendromu ile ilgili araştırmaları kapsamaktadır. Cam tavan konusu ile ilgili olan 65 makale araştırmaya dâhil edilerek taranmış ve içerik analizi yapılmıştır. Çalışma sonucuna göre cam tavan düşüncesi hemen hemen her sektörde görülmektedir. Kadın çalışanların daha çok olduğu çalışma alanlarında bile şirketlerin üst pozisyonlarında kadın çalışan oranının oldukça düşük olduğu görülmüştür.

Bingöl vd. (2011: 130-131), çalışmasında Enerji ve tabii Kaynaklar Bakanlığında çalışan 147 personele anket uygulaması yaparak kadın yöneticilerin kariyer engelleri ve cam tavan sendromuna yönelik literatürde ge-

çene bilgilerin gerçek hayatta doğruluğu araştırılmıştır. Çalışma sonucuna göre cam tavan sendromu boyutlarının kadınların üst yönetime yükselmelerinde engel teşkil ettiği sonucuna varılmıştır. Sonuç olarak kadın çalışanların, çalıştıkları iş yerlerinde erkekler tarafından önyargılı yaklaşıldığı mesleki ayrımcılığa tabi tutulduğu sonuçlarına varılmıştır.

Örücü, Kılıç ve Kılıç (2007: 117), yapmış oldukları çalışma kapsamında kadının üst yönetimde erkeklere oranla neden az olduğunu araştırmışlardır. Bu amaç doğrultusunda cam tavan kavramı araştırılmış olup Balıkesir ilinde görev yapan 200 kadın ve erkek çalışma anket uygulaması yapılmıştır. Araştırma sonucuna göre kadınların üst düzey pozisyonlarda az olmasının sebebini ailevi sorumluluklara ve kraliçe arı sendromunun etkisine bağlamışlardır.

Sonuç ve Öneriler

Günümüzde gerek eğitim seviyesinin artması gerek yasal düzenleme gerekse de değişen toplum yapısı neticesinde kadınlar çalışma yaşamında geçmiş yıllara randa daha fazla yer almaya başlamışlardır. Bu da kadının daha fazla kendi ayakları üzerinde durmasına ve ekonomik özgürlüğe sahip olmasına neden olmuştur (Karşlı, 2022: 61). Ancak yaşanan bu gelişme ve değişimlere rağmen hayatın her anında görülen eşitsizlikler cinsiyet açısından da görülmektedir. Neredeyse her toplumda görülen cinsiyet ayrımcılığında bir cinsiyet diğerinden her zaman üstün görülmüştür. Fakat bu eşitsizlik ne kadın ne erkek tarafından sorgulanmamakta ve bu şekilde neredeyse herkes tarafından kabul edilmektedir. Bazı önlem alınmaya çalışılsa da örneğin kanun, yasa vb. gibi ancak önyargılar asla kırılmamıştır. Neredeyse kadın nüfusunun toplam nüfusu oluşturduğu günümüzde çalışma yaşamında kadınların üst pozisyonlara erkeklere oranla aynı düzeyde yer almamalarının en büyük sebeplerinden biri toplumlarda kadına yönelik dar kalıpların oluşmasındandır. Bu da iş yaşamında erkeklerin daha ağırlıklı belirlenmesine ve kadınların ikinci plana atılmasına sebep olmaktadır. Ayrıca kadının ailesi ve kariyeri arasında kalarak iş yaşamında ilerlemesi de zor hale gelmektedir (Karatepe ve Arıbaş, 2017: 19-20).

Kadına yönelik yapılan cinsiyet ayrımcılığında en önemli sorunlardan biri olan cam tavan sendromu modern toplumlarda bile görülmektedir. Bu bakımdan her toplumda meydana gelen cinsiyet ayrımcılığına dayalı cam tavan etkisi ile kadınlar hak ettikleri pozisyonlara gelememekte ve erkeklerde eşit statüde görülmemektedir. İş hayatında kadın cam tavanı aşarak üst yönetime gelse bile daha çok güvencesiz ve daha ağırlıklı risk durumlarında daha başarısı olma ihtimali ile karşı karşıya gelmektedir. Bununla birlikte üst pozisyona gelmiş bir kadın bulunduğu konumu korumak adına cinsiyetçi önyargıları devam ettirebilir davranışlarda bulunur ve hemcinslerine karşı olumsuz tavırlar sergileyebilir. Ayrıca kadın aile-iş dengesini

sağlamakta zorluk çekerek iş dünyasından çekilebilir. Bu da kadını bir süre sonra depresyona tükenmişlik sendromuna sürükleyerek hem iş hem de özel hayat tatminini olumsuz açıdan etkileyebilmektedir (Bayat ve Parıldar, 2021: 759).

Yapılan bu literatür taraması ile şu önerilerde bulunularak literatüre katkı sağlanabilir (Alparslan, Bozkurt ve Özgöz, 2015: 77):

- Kadına hem iş hem aile hayatını kolaylaştıracak ve her iki alanda da uyumluluğunu arttıracak politikalar belirlenip kısa sürede hayata geçirilmelidir,
- Belirli periyotlar da sık sık araştırmalar yapılarak kadının emeğine yönelik yapmış oldukları çalışmaları sistematik olarak toplanmalı ve herkesçe görünür kılınmalıdır,
- Kadının çalışma yaşamına teşvik edilmesi bakımından devlet de bu konuyu destekleyen yasalar çıkarabilir,
- SGK primlerinin bir kısmını devlet ödeyerek hem iş yerine hem de kadına daha fazla destek sağlanabilir,
- Kadının aile içindeki rolleri benimsenmeli, önemsenmeli ve bu yönde pozitif ayrımcılık yapıla bilinmelidir,
- Kadını iş yaşamında destekleyen ve haklarını savunan sendikaların kurulabilir,
- Birçok alanda cam tavana yönelik araştırmalar kısıtlıdır. Bu konuya yönelik literatür genişletilmelidir (Yavuz ve Uzun, 2019: 712).
- Kadın çalışanlar kendi hakları konusunda daha çok bilinçlendirilmeli bu konuda eğitimler verilmelidir,
- Erkek çalışanlarda kadın çalışanlara daha yapıcı yaklaşımları gerektiği konusunda uyarılmalı ve bu konuda belirli yaptırımlarda bulunularak kadınların çalışma yaşamında özgüveni artırılabilir.

Yararlanılan Kaynaklar

- Albar, B. Ö. (2019). Kadınlara Yönelik Ayrımcılık. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri*, 5 (8): 274-286.
- Alparslan, A. M., Bozkurt, Ö. Ç., ve Özgöz, A. (2015). İşletmelerde Cinsiyet Ayrımcılığı ve Kadın Çalışanların Sorunları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1): 66-81.
- Alptekin, D. (2014). Çelişik Duygularda Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığı Sorgusu: Üniversite Gençliğinin Cinsiyet Algısına Dair Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32): 203-211.
- Anaeme, F. O. (2012). Reducing Gender Discrimination and Violence Against Women Through Library and Information Services. *Library Philosophy and Practice*, 1.
- Arlı, E. (2013). Deniz Turizm Sektöründe Algılanan Cinsiyet Ayrımcılığı ve Cinsiyet Önyargısı: Karamürsel Meslek Yüksekokulu Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Çalışma ve Toplum*, 38(3).
- Bayat, İ., ve Parıldar, B. B. (2021). Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığının Yarattığı Engeller: Çalışma Yaşamında Varolmaya Çalışan Kadın. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(3): 745-762.
- Bingöl, D., Aydoğan, E., Şenel, G., ve Erden, P. (2011). Cam Tavan Sendromunun ve Kadınların Görünümündeki Artışlar: TC. Enerji ve Kaynaklar Bakanlığı Ankara Merkez Teşkilat Örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 12 (1): 115-132.
- Bulut, D. ve Kızıldağ, D. (2017). Cinsiyet Ayrımcılığı ve Kadın İnsan Kaynakları Yöneticilerinin Kariyerleri Üzerindeki Etkileri. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 15(2): 81-102.
- Çelik, M., ve Şahingöz, S. A. (2018). İş Yaşamında Cinsiyet Ayrımcılığı: Kadın Aşçılar Örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6 (3): 370-383.
- Dağdeviren, B., ve Aydemir, İ. (2020). Sağlık Çalışanlarının Cam Tavan Algılarının Toplumsal Cinsiyet Algısı ile İlişkisi. *Batı Karadeniz Tıp Dergisi*, 4 (3): 167-180.
- Dalkıranoglu, T., ve Çetinel, G. F. (2008). Konaklama İşletmelerinde Kadın ve Erkek Yöneticilerin Cinsiyet Ayrımcılığına Karşı Tutumlarının Karşılaştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (20).
- Derin, N. (2020). Dünyadan ve Türkiye'den Örneklerle Cam Tavan Sendromu. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2): 137-154.
- Dimovski, V., Skerlavaj, M., and Man, M. M. K. (2010). Comparative Analysis of Mid-Level Women Managers Perception of the Existence of Glass Ceiling in Singaporean and Malaysian Organizations. *International Business & Economics Research Journal (IBER)*, 9 (8).

- Erdirençelebi, M., ve Karakuş, G. (2018). Kadın Çalışanların Cam Tavan Sendromu Algılarının İş Tatminleri ve Örgütsel Bağlılıkları Üzerindeki Etkisini Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10 (3): 95-119.
- Erikli, S. (2020). Çalışma Yaşamında Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığının Görünümü. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1): 39-60.
- Gül, H. ve Oktay, E. (2009). Türkiye ve Dünya’da Kadınların Çalışma Hayatında Yaşadıkları Cam Tavan Algıları Üzerine Kavramsal Bir Çalışma. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(18): 421-436.
- İpçioğlu, İ., Eğilmez, Ö., ve Şen, H. (2018). Cam Tavan Sendromu: İnsan Kaynakları Yöneticileri Bağlamında Bir Araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (25): 686-709.
- Karatepe, S. ve Arıbaş, N. N. (2017). İş Hayatında Kadın Yöneticilere İlişkin Cinsiyet Ayrımcılığı: Türkiye İçin Bir Değerlendirme. *Yasama Dergisi*, (31): 7-23.
- Karslı, M. N. (2022). Türkiye’de Gerçekleştirilen Çalışmalar Kapsamında Çalışan Kadınların Karşılaştığı Sorunlara İlişkin Bir İçerik Analizi:(2010-2021). *Uluslararası Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 2 (1): 45-65.
- Kenan, H., ve Çamur, G. Sağlık Sektöründe Çalışan Kadınlarda Olası Kariyer Sonlandırma Nedenleri. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6 (3): 671-689.
- Kolade, O. J., and Kehinde, O. (2013). Glass Ceiling and Women Career Advancement: Evidence From Nigerian Construction Industry. *Iranian Journal of Management Studies (IJMS)*, 6 (1): 77-97.
- Korkmaz, H. (2016). Yönetimde Kadın ve Cam Tavan Sendromu. *Alternatif Politika, (Toplumsal Cinsiyet Özel Sayısı II)*, 95-112.
- Kulualp, H. G. (2015). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde Cam Tavan Sendromu Engellerini Aşmak. *Kamu-İş*, 14 (1).
- Ottu, I. F., ve Inwang, W. C. (2013). Perceived Self-Efficacy, Domestic Violence and Women's Ability to Break Industrial Glass Ceiling. *Advancing Women in Leadership Journal*, 33: 177-187.
- Örücü, E., Kılıç, R., ve Kılıç, T. (2007). Cam Tavan Sendromu ve Kadınların Üst Düzey Yönetici Pozisyonuna Yükselmelerindeki Engeller: Balıkesir Örneği. *Yönetim ve Ekonomi* 14 (2): 117-135.
- Pokharel, S. (2008). Gender Discrimination: Women Perspectives. *Nepalese Journal of Development and Rural Studies*, 5 (2): 80-87.
- Radhakrishnan, R. (2019). Cultural Variations in the Glass Ceiling Effect: a Review. *Artha Journal of Social Sciences*, 18(1), 23-30.
- Şener, İ., Karabay, M.E., ve Tezergil, S.A. (2018). Kadın Yöneticilerin Cam Tavan Algıları ve Kadın İnsanlara Karşı Tutum: Finansal Hizmetler Sektörü Bir Uygulama. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergi-*

si, 20 (1): 78-98.

Tahtalıoğlu, H. (2016). Türkiye’ de Yükseköğretim Kurumlarında Cam Tavan Sendromunun Kadınlar Üzerindeki Etkileri. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (2): 89-105.

Terzioğlu, A., ve Aksöz, F. (2022). Çalışma Hayatında Cinsiyet Ayrımcılığı ve Türk İş Hukukunda Kadınları Korumaya Yönelik Düzenlemeler. *Çalışma ve Toplum*, 1(72): 267-298.

Utma, S. (2019). Kadına Yönelik Cinsiyet Ayrımcılığı ve Cam Tavan Sendromu. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 11 (1): 44-58.

Yavuz, E., ve Uzun, A. (2019). Türkiye’ de 2000-2018 Yılları Arasında Cam Tavan Kavramı İle İlgili Çalışmaların İncelenmesi ve Yorumlanması. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16): 697-718.

Yıldız, S., Alhas, F., Sakal, Ö., ve Yıldız, H. (2016). Cam Uçurum: Kadın Yöneticiler Cam Tavanı Ne Zaman Aşar?. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(4): 1119-1146.

“

Bölüm 18

COĞRAFİ BAKIŞ AÇISIYLA KARS- ARDAHAN YÖRESİNDE KAZ YETİŞTİRİCİLİĞİ

Evren ATIŞ¹, Şaban ÇELİKOĞLU²

”

1 Dr. Öğretim Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Coğrafya Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-5686-3169>.

2 Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, <https://orcid.org/0000-0002-0083-7260>.

Giriş

Beslenme, insanoğlunun yaşamını sürdürebilmesi için gerekli olan temel ihtiyaçlardan biridir. İnsan vücudunun sağlıklı bir şekilde fonksiyonlarını yerine getirebilmesi, bireyin büyüme, gelişme, sağlıklı ve üretken olarak uzun süre yaşaması için gerekli olan besin öğelerini alıp vücudunda kullanması ile mümkün olur (Ünsal, 2019: 1). Günlük ihtiyaç duyulan makro besin elementleri olan karbonhidrat, protein ve yağ yeterli ve dengeli miktarda alınmış olmak beslenme açısından önemlidir (Özlü ve Ercoşkun, 2021:15). Dengeli bir beslenme için; karbonhidratlar (pirinç, mısır, buğday ve patates gibi nişastalı yiyeceklerden alınan), proteinler (et, balık, tavuk, yumurta ve süt ürünlerinden alınan), vitaminler (meyve ve sebzeler ile diğer kaynaklardan alınanlar), yağlar ve mineraller alınması gerekir. Kritik bir eleman olan proteinler, aynı zamanda, soya fasulyesi, bakliyat, fındık ve buğday gibi bitkisel kaynaklardan da alınabilir. Alınan gıda miktarı, vücudun enerji üretimi için gerekli “yakıt”ı ifade eden birim olan kalori ile ölçülür (Tümertekin ve Özgüç, 2004: 196-197).

Sosyo-kültürel bir pratik olarak beslenme insan gıda ilişkisi sadece fizyolojik ihtiyaçlar çerçevesinde açıklanabilecek bir olgu olmayıp kimlik, aidiyet, sosyal statü, alışkanlık, ulaşılabilirlik gibi pek çok etkenin dâhil olduğu çok boyutlu değerlendirilmesi gereken sosyo-kültürel bir olgudur (Adak, 2020: 201). İnsanların yeme içme alışkanlıklarını (diet) belli başlı üç faktör belirlemektedir; Bunlar toprak ve iklimin neyin üretilmesine izin verdiği, ekonomik koşulların ne olduğu, geleneklerin ne olduğudur. (Tümertekin ve Özgüç, 2004: 198). Bunların beslenmeye yansımaları üretimden sofradaki yemeklere uzanan ekip biçme, ekip dikme ve hayvancılık faaliyetleri ile ürünlerin pazarlanma gibi süreçler üzerinde gerçekleşmektedir.

Hayvansal ürünlerden kırmızı et, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlardan elde edilirken, beyaz et tavuk, ördek, kaz ve hindi gibi kanatlı (kümes) hayvanlar ile balıklardan karşılanır. Bununla birlikte kırmızı et tüketimi zamanla damar sertliği ya da tıkanıklığı ve kanda kolesterol, trigliserid gibi değerlerin yükselmesine sebep olabilmektedir. Bu nedenle sağlık uzmanları, kırmızı et yerine beyaz et tüketimini önermektedir.

İnsanların beslenmesinde önemli olan beyaz et ve yumurta ihtiyacının karşılanması açısından değerli olan ve hayvancılığın önemli bir kolunu teşkil eden evcil kanatlı hayvanlar yetiştiriciliği, çiftçilik olarak kümes hayvancılığı diye tanımlanır (Doğanay, 2011:204). FAO (2020) verilerine göre dünya kümes hayvanı eti üretiminin yüzde 90’ını tavuklar oluştururken, yüzde 5 ile hindiler, yüzde 4 ile ördekler ve yüzde 2 ile kaz ve beç tavuğu takip etmektedir.

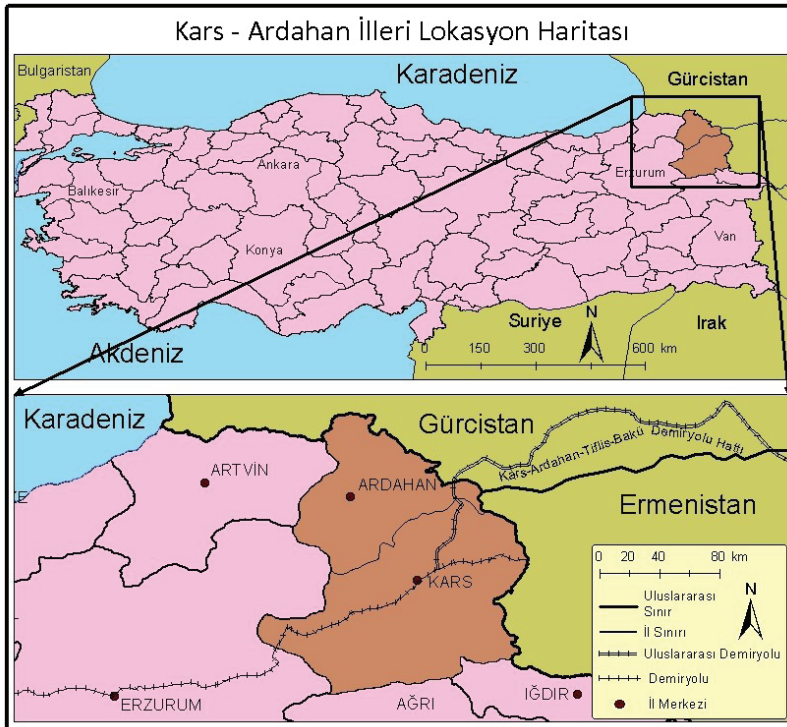
Dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye’de de kaz varlığı; toplam kanatlı varlığının içinde daha düşük düzeydedir (Cilavdaroğlu, Yamak ve

Boz, 2020: 67). Kazlar, özellikle Asya ülkelerinde yaygın olarak eti, yağlı karaciğeri, tüyü ve yumurtası için üretilir (Boz, Sarıca ve Yamak, 2017:132). Kazlar diğer kanatlılardan farklı verim özelliklerine sahip olup, selüloz içeriği yüksek yem maddeleri, otları ve hatta yabancı bitkileri sindirebilen, sert hava koşullarına ve hastalık etkenlerine dayanıklı, barınak gereksinimi az olan, besi kabiliyeti yüksek bir kanatlı türüdür (Geiger and Biellier, 1993; Arslan ve Tufan, 2011:488; Boz, Sarıca ve Yamak, 2014: 16).

Kazların vücut ağırlığı 6-8 kg arasında değişir. Dişi başına yılda 40 ila 60 yumurta bırakırlar, Çin ırkında bu sayı 90 ila 110 arasındadır. Kazlar 200 grama kadar yumurtlayabilirler. En fazla 20-25 yıl yaşayabilen kazlar, 60-70 günlükken 4 kg ağırlığa ulaşırlar. Diğer kümes hayvanı etleriyle karşılaştırıldığında kaz eti minimum düzeyde nem ve maksimum düzeyde kuru madde içerir (Romanov, 2011:487). Tüyü, karaciğeri, eti ve yumurtası gibi elde edilen ürünlerin çeşitliliği, kazın ekonomik değerinin yüksek olmasına ortam hazırlamaktadır (Tutar ve Ark., 2012:83).

Araştırma sahasında kaz yetiştiriciliği ile ilgili literatür incelendiğinde kaz yetiştiriciliğinin belirli başlıklar altında ele alındığı görülmektedir. Örneğin; Demir ve Ark. (2013) tarafından yapılan araştırmada Ardahan yöresinde yapılan kaz yetiştiriciliğine ilişkin bazı teknik parametreler ile sosyo-ekonomik öneminin belirlenmesine çalışılmıştır. Diker ve Deniz'in (2017) çalışmasında kazın Kars ilinin kültürel ve gastronomik kimliğindeki yerini araştırılmıştır. Hanoğlu Oral ve Ak (2020) ekstansif kaz yetiştiriciliğinin organik üretim koşullarına uygun olup olmadığı ve organik kaz eti üretim olanakları değerlendirilmiştir. Özbay ve Ark., (2020) Ardahan kazını gastronomik açıdan incelemiş ve kaz, coğrafi koşullar ile şekillenen yöresel ürünlerden biri olarak nitelendirilmiştir.

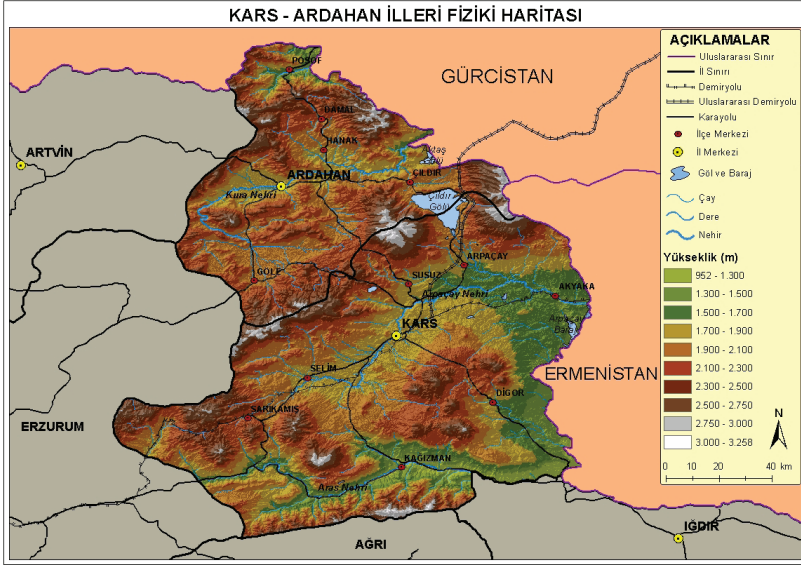
Bu çalışmada, ülkemizin kuzeydoğusunda Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum Kars Bölümünde yer alan Kars-Ardahan Yöresi'nde kaz yetiştiriciliğinin coğrafi koşulları ve dağılışı, ülke üretimi içerisindeki yeri, yörenin kültürü ve dolayısıyla gelişen kültürel turizmi açısından önemi gibi yönlerden ele alınması amaçlanmıştır (Harita 1). Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden, bir ya da birkaç durumu kendi sınırları içinde (ortam, zaman vb.) bütün olarak analiz etme fırsatı sunan, durum çalışması olarak desenlenmiştir. Çalışmada doküman analizi, gezi-gözlem ve mülakat gibi çok boyutlu veri toplama süreçleri izlenmiştir. Bu kapsamda 2021 ve 2022 yılı içerisinde saha çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Harita 1. *Araştırma Sahasının Konum Haritası*

Kaz Yetiştiriciliğinin Coğrafi Koşulları

Hayvancılık bazı yönleriyle yapıldığı bölgenin iklimatik, edafik ve topoğrafik özellikleri ile o bölge toplumunun kültürel ve teknik gelişmişlik düzeyinin etkisinde kalarak gelişir (Doğanay ve Coşkun: 2012:378). Kars ve Ardahan yöresi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum Kars Bölümü'nde, büyük oranda Aras ve Kura nehirleri tarafından parçalanmış, 1.800-2.200 m yükseltiye sahip plato sahası üzerinde yer alır (Harita 2). Yörenin yükseltisinin fazla, denizel etkiye uzak olması ve kış aylarında Sibiryâ Yüksek Basınç Merkezi'nin etkisinde kalmasına bağlı olarak şekillenen sert karasal iklim koşulları hüküm sürer. Kışların uzun ve sert, yazların ise serin geçtiği bu iklim tipinde; aralık (-6,9 °C), ocak (-10,8 °C), şubat (-9,0 °C) ve mart (-2,9 °C) aylarında sıcaklıklar sıfırın altında seyrederek, en yüksek sıcaklık ortalamalarına sahip temmuz (17,6 °C) ve ağustos (17,8 °C) ayları serin yaz koşulları yaşanır. Yörede kışlar kar yağışlı geçer ve yağın kar 4-5 ay yerde kalır. Karasal iklimde görülen ilkbaharın konveksiyonel (yükselim) yağmurları, burada sert karasal iklim koşullarına bağlı olarak karın yerden geç kalkması nedeniyle ilkbahar sonu ve yaz başına kaymıştır. Yöre ikliminin karakteristik özelliklerinden biri yaz yağışlarıdır (Tablo 1 ve Grafik 1).

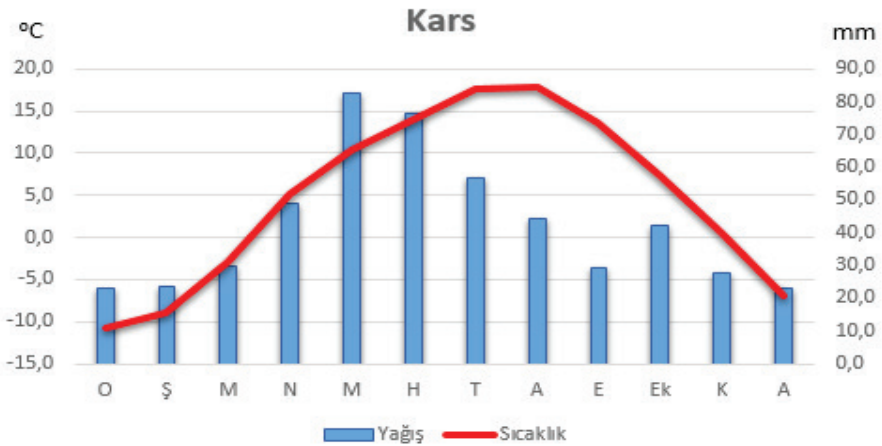

Harita 2. Kars-Ardahan Yöresi Fiziki Haritası.

Tablo 1. Kars Meteoroloji İstasyonu Sıcaklık ve Yağış Değerleri (1931 - 2021)

Kars	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Sıc.(°C)	-10,8	-9,0	-2,9	5,2	10,3	14,0	17,6	17,8	13,6	7,4	0,5	-6,9	11,6
Yağ.(mm)	23,1	23,5	29,7	48,8	82,4	76,4	56,8	44,2	29,4	42,0	27,5	23,0	506.8

Kaynak: DMİGM 2022.

Grafik 1. Kars Meteoroloji İstasyonu Sıcaklık ve Yağış Değerleri (1931 - 2021).

Araştırma sahasının bitki örtüsü Koçman (1984:155) tarafından üç otsu bitki kuşağı ile bir orman alanı ayırt edilmiştir. Taban suyunun yüksek olduğu depresyonlarda daha çok higrofit ve mezofit türlerin oluşturduğu çayır-step topluluğu, yüksek plato sahalarında antropojen stepler, daha yüksek yerlerde ve dağlık alanlarda subalpin ve alpin türler, yağış ve sıcaklık şartlarının elverişli olduğu yerlerde de orman topluluğunun gelişmiş bulunduğu ifade edilmiştir.

Sahanın iklim koşullarına bağlı olarak gelişen ve yaz boyu tazeliğini koruyabilen zengin çayır örtüsü, hayvancılık açısından büyük bir potansiyel oluşturur. Bu nedenle Erzurum-Kars ve Ardahan platoları ülkemizin en önemli büyükbaş mera hayvancılığı alanları durumundadırlar. Yaz yağışlarına bağlı olarak gelişen çayır örtüsü, bir yandan hayvanlar için otlak oluştururken bir yandan da kışın hayvanlara yedirilmek üzere biçilip kurutulan otlar hayvansal girdi maliyetlerinin azaltılmasına da katkı sunar. Bu sayede hayvancılıktan daha fazla gelir elde edilebilir.

Sert karasal iklim koşullarına bağlı olarak hüküm süren uzun ve soğuk kış koşulları, tarımsal üretimi ve ürün çeşitliliğini sınırlandırmaktadır. Yörede tahıllar, yem bitkileri ve yumrulu kök bitkileri üretimi öne çıkar (Demir, 2021: 90). Sert karasal iklim, bitkisel tarım faaliyetleri yerine hayvancılık faaliyetlerinin zorunlu ekonomik uğraşı olmasına yol açmıştır (Demir, 2014: 43). Diğer yandan bitki örtüsü çeşitliliği özellikle yaz aylarında ili ziyaret eden turistlere önemli görsellik sağlayıp turistik anlamda yaylacılık faaliyetleri için ortam oluştururken hayvancılık faaliyetlerine sağladığı besin girdisiyle ilin gastroturistik sembollerinden olan Kars Kaşar Peyniri, Gravyer Peyniri, Kars Çiçek Balı ve Kaz üretimine önemli kaynak sağlamaktadır (Demir, 2017: 139).

Kaz Yetiştiriciliğinin Coğrafi Dağılışı

Kazlar dünya çapında yayılış gösterirler. Sıcak iklimlere (gölge sağlandığı sürece) soğuk iklimlere olduğu kadar eşit derecede iyi uyum sağlayabilirler. Sınırlı barınak ile açık havada kuzey kışlarına dayanma yeteneğine sahiptirler. Bu geniş adapte olabilme özelliğine rağmen, ticari kaz üretimi Asya ve Avrupa'daki nispeten az sayıda ülkede önemlidir (Buckland and Guy, 2002: 3). Kaz yetiştiriciliği bakımından, dünyadaki kaz nüfusunun yaklaşık %90'ına katkıda bulunan Çin açık ara ilk sırada gelir (Kokoszyński, 2017). Bu ülkeyi Mozambik, Mısır, Polonya, Romanya, Ukrayna Rusya ve Macaristan takip eder. Dünya genelinde kaz eti üretimi 2004 yılında 1,9 milyon tondan 2018 yılında 2,6 milyon ton seviyesine yükselmiştir. Çin gerek kaz sayısı bakımından gerekse kaz eti üretimi bakımından ilk sırayı almakta ve dünya kaz eti üretiminin yaklaşık %95'ini karşılamaktadır. (Komisyon, 2020).

Türkiye’de yetiştirilen kaz sayısı 2004-2008 yılları arasında (2006 yılı hariç) bir milyonun biraz üzerinde yatay bir seyir izlemiş, 2008 yılından sonra azalma eğilimi göstermeye başlamış ve 2012 yılında 676.516 adet ile en düşük seviyeye ulaşmıştır. Kaz yetiştiriciliği 2012 yılından sonra artış göstermeye başlamış, 2021 yılına gelindiğinde bu sayı 1.477.569’e ulaşmıştır.

Dünya’dakine benzer olarak Türkiye’de de kaz yetiştiriciliği bölgesel farklılık göstermektedir (Kırmızıbayrak, 2018:54). Buna karşın Türkiye’nin bütün illerinde kaz besiciliği yapılmaktadır. İller bazında kaz sayısı incelendiğinde, Kars ili tek başına ülkemizdeki üretimin üçte birine sahip olduğu; Kars (% 30,35) ile birlikte Ardahan (% 9,20), ve Muş (% 7,08) illerinin ise, Türkiye kaz sayısının yaklaşık yarısını karşıladıkları görülmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi’nin bu üç ili aynı zamanda kaz sayısı 100 binin üzerinde olan illeri oluşturmaktadır (Harita 3 ve Tablo 2). Bu illeri Diyarbakır (% 4,51), Yozgat (% 2,92), Aksaray (% 2,89) ve Kütahya (% 2,38) takip etmektedir. Ülkemiz genelinde 260 adet ile Hakkâri en düşük kaz yetiştiricisi konumundadır. Bu ili sırasıyla Rize (301 adet), Artvin (343 adet), Giresun (375 adet) ve Tunceli (452 adet) illeri izlemektedir.

Harita 3. Türkiye Kaz Yetiştiriciliği Yoğunluk Haritası

Tablo 2: Türkiye İllere Göre Kaz Sayısı ve Yüzdelik Dağılımı.

İller	Sayı	%	İller	Sayı	%
Kars	439.304	30,35	Nevşehir	6.307	0,44
Ardahan	133.157	9,20	Kırıkkale	6.268	0,43
Muş	102.458	7,08	Hatay	6.255	0,43
Diyarbakır	65.342	4,51	Denizli	5.676	0,39
Yozgat	42.318	2,92	Sakarya	5.257	0,36
Aksaray	41.870	2,89	Kayseri	5.222	0,36
Kütahya	34.394	2,38	Kastamonu	4.550	0,31
Samsun	30.571	2,11	Iğdır	4.464	0,31
Afyonkarahisar	30.460	2,10	İzmir	4.412	0,30
Çankırı	22.665	1,57	Siirt	3.952	0,27
Ankara	22.239	1,54	Mardin	3.794	0,26
Konya	21.988	1,52	Burdur	3.480	0,24
Erzurum	19.073	1,32	İstanbul	3.390	0,23
Kocaeli	18.956	1,31	Sinop	3.101	0,21
Uşak	18.665	1,29	Adıyaman	3.056	0,21
Ağrı	18.628	1,29	Gaziantep	3.041	0,21
Tokat	18.182	1,26	Aydın	3.037	0,21
Çorum	17.102	1,18	Ercincan	2.826	0,20
Amasya	16.156	1,12	Manisa	2.703	0,19
Şırnak	15.955	1,10	Malatya	2.602	0,18
Kırşehir	13.235	0,91	Isparta	2.425	0,17
Bolu	12.855	0,89	Muğla	2.307	0,16
Eskişehir	12.248	0,85	Osmaniye	2.075	0,14
Van	11.485	0,79	Düzce	1.949	0,13
Bursa	10.567	0,73	Bilecik	1.624	0,11
Bitlis	9.693	0,67	Batman	1.525	0,11
Tekirdağ	9.348	0,65	Karabük	1.318	0,09
Balıkesir	9.317	0,64	Bartın	1.221	0,08
Kahramanmaraş	9.307	0,64	Zonguldak	916	0,06
Antalya	9.127	0,63	Bayburt	899	0,06
Adana	8.863	0,61	Gümüşhane	895	0,06
Edirne	8.673	0,60	Karaman	823	0,06
Kırklareli	8.396	0,58	Kilis	556	0,04
Şanlıurfa	8.345	0,58	Yalova	552	0,04

Ordu	8.121	0,56	Trabzon	521	0,04
Sivas	7.991	0,55	Tunceli	452	0,03
Niğde	7.725	0,53	Giresun	375	0,03
Mersin	7.371	0,51	Artvin	343	0,02
Elazığ	7.215	0,50	Rize	301	0,02
Çanakkale	7.057	0,49	Hakkâri	260	0,02
Bingöl	6.652	0,46	Toplam	1.447.569	100,0

Kaynak: TÜİK (2021) Verilerinden Derlenmiştir.

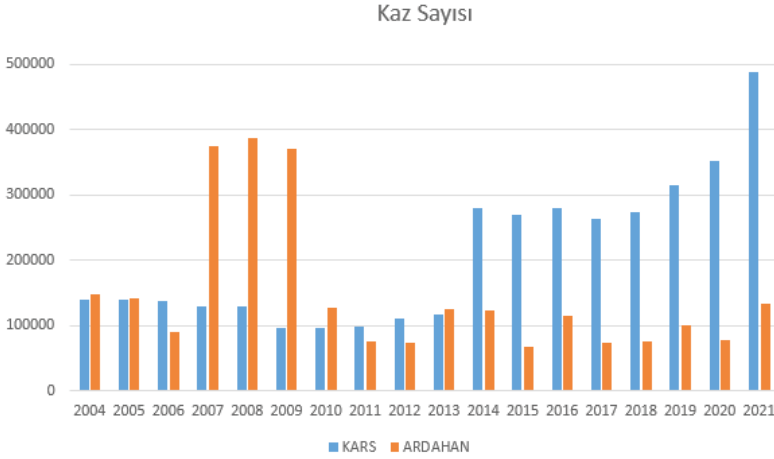
Kaz varlığı bakımından dünyada önde gelen ülkelerden biri olan Türkiye’de kaz yetiştiriciliğinin tamamen küçük ailesel işletmelerde yapılması nedeniyle ticari niteliği sınırlı kalmakta ve ekonomiye katkısı gizli kalmaktadır. Ancak son yıllarda Türkiye’de kaz etine karşı giderek artan bir ilgi söz konusudur. Bu nedenledir ki Kars ve Ardahan illerinde talebi karşılamak üzere son yıllarda çok daha büyük 3 bin baş hatta 5 bin baş kapasiteli işletmelerde mera+dane yemle kaz besisi yapılmaktadır (Kırmızıbayrak, 2018:54).

Kars ili 2004 yılında 139.644 kaz sayısı ile Türkiye kaz üretiminin % 11.2’sini karşılarken, 2011 yılında bu sayı 98.480’e gerilemiş, buna karşın ülke geneline oranı % 14,5 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum ülke genelindeki daralmanın daha fazla olmasının bir sonucudur. Nitekim 2004-2011 döneminde kaz sayısı neredeyse yarıya inmiştir. Kars’ta 2012 yılından itibaren kaz sayısı tekrar 100 bin barajını aşmış, 2014 yılından itibaren (2017 hariç) artış eğilimini sürdürmüş, 2019’da 300 bin, 2021’de 400 bin barajını aşmıştır. Bu dönemde (2014-2021) en az 4 kazdan biri Kars ilinde beslenmiştir. Burada dikkat çekici durum ülkemizde 11 Mart 2020 itibariyle başlayan pandemi sürecinde yaşanan kısıtlamalara rağmen üretimin artış eğilimini sürdürmüş olmasıdır. Kuşkusuz bunda yöre halkının temel tüketim maddelerinden biri olması ve kurutulup paketlenmiş şekilde pazarlanması belirleyici olmuştur. Kısıtlamaların kaldırıldığı 2021 yılında 500 bine yakın bir üretim gerçekleşmiştir (Tablo 3). Doğu Ekspresi başta olmak üzere turizm hareketliliğinin artmasıyla gastronomik bir değer olarak önemi artan kaz etine de talebi artırmıştır. Bu durum üretime olumlu yansımıştır.

Tablo 3. *Kars-Ardahan Yöresinde Kaz Varlığının Yıllara Göre Dağılımı*

Yıllar	Kars	%	Ardahan	%	Toplam	%	Türkiye
2004	139.644	11,2	148.000	11,8	287.644	23,0	1.250.634
2005	140.194	13,1	142.000	13,3	282.194	26,5	1.066.581
2006	136.560	16,5	90.642	10,9	227.202	27,4	830.081
2007	128.400	12,6	375.630	36,7	504.030	49,3	1.022.711
2008	128.400	12,1	386.845	36,4	515.245	48,5	1.062.887
2009	96.950	10,3	371.325	39,3	468.275	49,6	944.731
2010	96.480	13,5	126.133	17,6	222.613	31,1	715.555
2011	98.480	14,5	75.222	11,1	173.702	25,6	679.516
2012	111.150	16,4	74.004	10,9	185.154	27,4	676.179
2013	116.480	15,4	125.141	16,6	241.621	32,0	755.286
2014	280.500	30,8	122.784	13,5	403.284	44,2	911.990
2015	270.000	31,7	66.640	7,8	336.640	39,6	850.694
2016	279.200	29,9	114.311	12,2	393.511	42,2	933.353
2017	264.161	27,0	73.651	7,5	337.812	34,5	978.384
2018	274.157	25,4	75.626	7,0	349.783	32,4	1.080.190
2019	315.375	27,3	100.429	8,7	415.804	35,9	1.157.049
2020	351.600	25,6	76.947	5,6	428.547	31,2	1.373.960
2021	489.304	33,1	133.157	9,0	622.461	42,1	1.477.569

Grafik 2’de de görüleceği üzere Ardahan 2007-2009 döneminde yıllık 400 bine yakın kaz yetiştirilmiştir. Ancak 2010 yılında yaklaşık üçte ikilik bir azalma yaşanmış, bu tarihten sonra yatay bir seyir izlemiştir. Söz konusu dönemdeki yüksek üretim daha sonraki yıllarda sürdürülememiştir. Kars-Ardahan yöresi kaz üretiminde ülke içerisindeki payı 2004’te % 23,0 iken daha sonraki yıllarda bu oranın üzerinde seyretmiştir. Bu oran 2014, 2016 ve 2021’de % 40’ın üzerinde gerçekleşmiştir. Buradan yörenin bir turizm değeri olarak kaz etine olan ilginin ve talebin artmasının üretime olumlu yansıdığı anlaşılmaktadır.

Grafik 2. Kars- Ardahan İlçeleri 2004-2021 Dönemi Kaz Sayıları (Kaynak: TÜİK)

Tablo 4’te de görüleceği üzere Kars ve Ardahan illerinin bütün ilçelerinde kaz yetiştirilmektedir. Kars merkez ilçe, Kars ili genelindeki kaz sayısının % 46.3’üne sahiptir. İlin neredeyse yarısını Merkez İlçe tek başına karşılamaktadır. Merkez ilçe kenar mahalleleri ve merkez ilçeye bağlı kırsal yerleşmeler kaz varlığının fazla olduğu yerlerdir. Merkez ilçeden sonra % 14.9 ile Susuz, % 11.7 ile Arpaçay ilçeleri gelirken, Kağızman (% 4,1) ve ile Selim (% 3,6) ilçeleri kaz yetiştiriciliğinin en az olduğu ilçeler durumundadır.

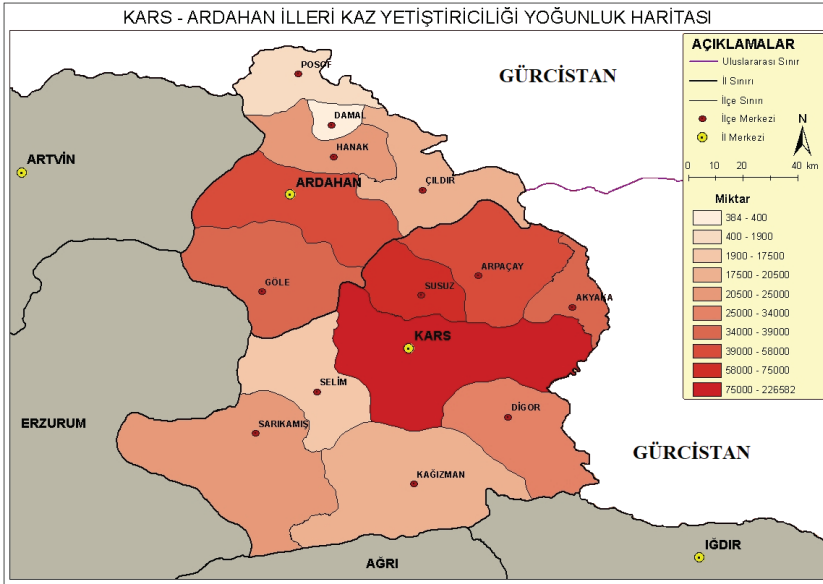
Tablo 4. Kars- Ardahan İlçeleri 2021 Yılı İtibari ile Kaz Sayıları ve Yüzdelik Dağılımı.

Kars	Sayı	%	Ardahan	Sayı	%
Merkez İlçe	226.582	46,3	Merkez İlçe	49.663	37,3
Susuz	73.111	14,9	Göle	38.588	29,0
Arpaçay	57.100	11,7	Hanak	22.170	16,6
Akyaka	38.000	7,8	Çıldır	20.472	15,4
Digor	33.011	6,7	Posof	1.808	1,4
Sarıkamış	24.000	4,9	Damal	384	0,3
Kağızman	20.000	4,1	TOPLAM	133.157	100
Selim	17.500	3,6			
Toplam	489.304	100			

Kaynak: Kars-Ardahan Tarım İl Müdürlüğü (2021) ve TÜİK (2021) Verilerinden Derlenmiştir.

Kars Ardahan Platosu’nda kaz yetiştiriciliğinin Kars’tan sonra Ardahan ili de önemli bir yere sahiptir. Ardahan genelinde, 2021 yılında, 133.157 adet kaz yetiştirilmiştir. Bu sayının 49.663’i Merkez İlçe’ye aittir.

Başka bir ifadeyle 2021 yılında Ardahan ilinde beslenen kazların % 37'si Merkez İlçe'ye aittir. Bu ilçeyi Göle (38.558 adet kaz) ve Hanak (22.170 adet kaz) ilçeleri takip eder. Damal ise sadece 384 adet ile söz konusu yılda en az kazın beslendiği ilçe olmuştur (Harita 4). Uygun coğrafi şartları ve yöre halkının da geçmişten bu güne bir kültürel miras olarak aktara geldiği Kars –Ardahan Yöresinde kaz besiciliği bugün olduğu kadar gelecekte de önemini koruyacağı benziyor.

Harita 4. *Kars-Ardahan Yöresi Kaz Yetiştiriciliği Yoğunluk Haritası*

Kars merkez ilçe ve il genelinde son dönemlerde kaz yetiştiriciliğine verilen önem giderek artmaktadır. Özellikle Merkez İlçe'nin il düzeyinde beslenen kazların neredeyse yarısına yakın bir değere sahip olmasının ayrı bir önemi vardır. Nitekim Merkez İlçe'nin kenar mahalleri ve merkez ilçeye bağlı yakın kırsal yerleşmelerde, geçmişten beri kaz yetiştiriciliğinde bir kültürel birikim mevcuttur. Ancak 2017 yılından itibaren başta sosyal medya ve haber kanallarının sık sık gündeme getirdiği Doğu Ekspresi ile Rüya Kente Yolculuk, Karlar Ülkesine Doğu Ekspresi ile Seyahat, Doğu Ekspresi Son Durak Kars gibi reklamlar ile Kars şehrine yurt içi ve yurt dışından yoğun bir turist akımı başlamıştır. Yörede geleneksel bir tat haline gelmiş olan kaz eti için açılan kazevi lokantaları, Kars şehrine gelen ziyaretçilerin konakladıkları süre boyunca yaygın uğrak noktalardan birisi haline gelmiştir (Fotoğraf 1). Seyahat sonrası Kars Balı, Kars Kaşarı gibi yöresel ürünlerin yanında Kars Kaz eti de, turistlerin dönerken yanlarında götürdüğü ürünlerden birisi haline gelmiştir. Bu turistik hareket Kars ilinde kaz yetiştiriciliğine olan ilgiyi iyice artırmıştır.

Fotoğraf 1. “Kars Kaz Evi Lokantası”ndan ve kaz etinden görünümler:

Kars ve Ardahan Yöresinin Kültürel Yaşamında Kazın Yeri

Tarihsel süreç içinde toplum tarafından üretilen ve nesilden nesile aktarılan, belirli bir mekân üzerinde yayılış gösteren her türlü maddi ve manevi değerler bütünü olan kültür, bireyin içinde yaşadığı toplum içerisinde anlamlı bir yaşam sürmesi ve üzerinde yaşadığı mekânla uyumlu bir şekilde hayatını devam edebilmesi adına önemli bir role sahiptir.

Kars-Ardahan Yöresi Kafkasya ve Anadolu’nun birleştirici gücü olması (Duman ve Gelibolu, 2021:1088) ve farklı kültürlerle beşiklik etmesi nedeniyle zengin bir kültürel birikime sahiptir. Farklı kültürlerden beslenen bu birikim, yörenin zorlu doğal koşullarına rağmen renkli ve dinamik bir yaşamın gelişmesini sağlamıştır.

Yöre insanının doğal koşullarla uyumlu bir şekilde sürdürdükleri hayvancılık faaliyetleri ve hayvansal ürünler bir yandan kültürel zenginliği yansıtırken bir yandan da yörenin gelişen turizmde birer gastronomik değer olarak kendine yer bulmaktadır.

Yakın geçmişte Kars ilinin ilçeleri olan Ardahan ve Iğdır, 5 Mayıs 1992 yılında Kars ilinden ayrılarak yeni il statüsüne kavuşsa da Kars ili ile bazı ekonomik faaliyetlerde hala bir bütünlük sergilemektedir. Özellikle coğrafi şartların birbiri ile daha çok uyum gösterdiği ve bir mekânsal devamlılık gösterdiği coğrafi mekânlarda birçok ekonomik uğraş il idari sınırlarından daha çok coğrafi şartların birbirine uyum sağladığı devamlılık göstermektedir. Örneğin Iğdır 875 m. yükseltide ve mikroklima bir yöreye sahip olduğu için daha çok meyvecilik hâkimken, Kars-Ardahan Platosu üzerinde birbirine benzer iklim ve topoğrafya koşullarına sahip olan Kars ve Ardahan illerinde yöre halkı daha çok hayvancılık faaliyetlerine yoğunlaşmış, ve hayvancılık kültürü gelişmiştir.

Kaz besiciliği ülkemizin birçok ilinde yapılırsa da asıl kümelendiği coğrafi ortam Kars-Ardahan Platosu ’dur (Fotoğraf 2). Platonun coğrafi

özellikleri hayvancılık faaliyetleri için uygun bir ortamı hazırlamıştır. İlk-bahar sonu ve yaz başında platonun aldığı yağışlar bitki örtüsü bakımından son derece önemlidir. Cıvcıv evresinden kesim döneminde kadar geçen ortalama sekiz aylık dönemde kaz besiciliği oldukça zahmetli ve maliyetlidir. Nitekim kaz gelişim evresinde oldukça iyi beslenmesi gerektiğinden fazlaca besin tüketir. Bu tüketim sürekli buğdaygillerle olduğu zaman, maliyet oldukça yükselebilir. Oysaki kaz otlayabilen, taze ve kısa yeşil ve türce zengin otları seven, otalayıp günlük besin ihtiyacını karşılayabilen, diğer zamanlarda da gerek göl veya derelerde vakit geçirebilen hayvanlardır (Fotoğraf 3). Yörede kazın doğasına uygun coğrafi ortam olması, besicisi için girdi maliyetlerinin düşürülmesine ve daha fazla ekonomik kazanç sağlamasına imkân sağlamaktadır. Kars Ardahan Platosu bu bakımdan eşsiz bir potansiyele sahiptir. Artan talebi karşılamaya yönelik olarak burada çok daha fazla üretim gerçekleştirilebilir.

Fotoğraf 2. Kars-Ardahan Yöresinde otlatılan kazlardan birer görünüm.

Kaz besiciliği için coğrafi mekânın uygunluğu kadar besiciliğinin ve kesim sonrası etin terbiyesi, kazın her bir unsurundan nasıl faydalanılacağına bilinmesi ciddi bir kültürel birikim gerektirir. Kazın yazın çok iyi beslenmesi, kesim dönemi ise beslenme yoğunluğunun azaltılması gerekmektedir. Nitekim yaz dönemi kaz gelişim evresinde et kilosuna artarken aynı zamanda da fazlaca yağlanan bir anatomiye sahiptir. Kesim zamanına yakın bu yağlardan etin arındırılması için beslenme yoğunluğunun düşürülmesi önemli bir ayrıntıdır. Kars ve Ardahan illerinde yöre halkı kesim ayları için tipik bir halk takvimi gibi Cumhuriyet Bayramı geldiğine artık kesim zamanı geldi demektir. Nitekim kazlar havaların soğuduğu ve geceleri ayazın yani sıcaklığın sıfır derecenin altına düştüğü dönemlere denk gelmesi başka bir önemli konudur. Bayram coşkusu ile birlikte kesilen kazlar temizlenir tuzlanır iplere dizilir ve bir hafta boyunca gece ayazında etin terbiye edilmesi, yöresel tabirle hava ayazının eti pişirmesi beklenir. Yöre halkının değimiyle “etin ayazı yemesi gerekir”. Etin lezzetini en çok aldığı püf noktası burasıdır (Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3. Merada otlayan kazlardan bir görünüm.

Kaz, kesimden sonra ilk olarak tuzlanarak sandıklara konulur. Bir hafta tuzda dinlendirildikten sonra ılık su ile yıkanır. Ardından dışarıda ip ya da tele asılarak yaklaşık bir hafta-on gün kadar ayazda kurutulur (Fotoğraf 4). Bu şekilde terbiye edilen kaz etinin gerçek lezzete ulaştığı ifade edilir. Terbiye edilmiş etlerin bir kısmı aile içerisinde tüketirlerken önemli bir kısmı ise pazarlanmak üzere dükkânlara, marketlere ve lokantalara gönde-

rilir. Yerel pazardan sonra özellikle İstanbul, Ankara ve Bursa illerine de internet üzerinden satışlar yapılmaktadır.

Fotoğraf 4. İlk karın yere düşmesiyle kesilmeye başlanan kazlar dışarıda asılarak ayazda kurutulur.

Kanatlı hayvanlar içinde kaz çok ekonomik bir işleve sahiptir. Kazın sadece etinden değil kaz tüyü, kaz yumurtası ve ciğerinin de ayrı ayrı satılarak dört ayrı üründen besicisine para kazandırmaktadır. Bugün kaz tüyünden pahalı kayak giysileri ve kışlık montlar ile pahalı ve kullanışlı yastık, yorgan gibi tekstil ürünleri yapılmaktadır.

Kazlar 9-10 haftalık olduktan sonra, altı haftalık periyotlarla göğüs ve sırt tüyü yolunabilir. İlk yolumda kaz başına 80 g, sonraki yolumlarda ise 100-120 g tüy elde edilir. Hasat edilen tüyün %15-20'si gıdık tüyüdür. Yumurtlama sezonunda tüy yolumu yapılmaz, ancak yumurtlama sezonu sonundan bir sonraki yumurtlama sezonu başına dek en fazla 4 yolum yapılabilir. Tüy yolumunun yumurta verimi üzerine bir etkisi olmadığı ifade edilir (Komisyon, 2020:16).

Kaz yetiştiriciliği yöre halkı için çok geçmişten gelen önemli bir bilgi birikimidir. Başta ev halkı için sadece damak tadına hitap eden vazgeçilmez bir besin kaynağı iken, bugün yöre halkı için önemli bir ekonomik kaynak haline dönüşmüştür. 2017 den beri giderek önemi artan “Turistik Doğu Ekspresi’nin” en önemli katkısı ile Ülkemizin çeşitli illerinden gelen insanlar, yörenin tarihi ve doğal turistik değerleriyle buluşturduğunda gastronomi olarak yıllardır kalitesi bilinen Kars Balı, Coğrafi İşaretili Kars Kaşarı gibi ürünlere kaz eti de eklenmiş durumdadır. Kaz besiciliği kadar kaz kesim zamanı ve etin ne şekilde terbiye edilip nasıl pişirilerek ne şekilde tüketileceği ciddi bir kültürel birikim oluşturmuştur. Bazı yörelerde kazın en yağlı olduğu yaz aylarında, kesim yapılır ve suda hemen haşlanıp tüketilir. Yöre insanına göre bu yanlış bir davranıştır. Bu durumda oldukça

yağlı olan etin hem pişmesi güç olacaktır hem de etin yağı ete iyice nüfuz edeceği için damak tadına uygun olmayan bir lezzet ortaya çıkacaktır. Bu uygulama kaz etine karşı olan lezzet algı ve konforunu da olumsuz etkilemektedir. Oysaki Kars-Ardahan Yöresi'nde olduğu gibi kış ayları yaklaştığında kesilen ve yıllardır bir kültürel birikimle terbiye edilen etlerin tandır ya da ocak başlarında mangalda pişirilerek servis edilmesi kaz etinin damak tadı kalitesini artıran bir uygulamadır.

Yörede uzun yıllardır geleneksel olarak yürütülen kaz yetiştiriciliği de, bütün yönleriyle kendine özgü bir kültürel birikim oluşturmuştur. Gündelik yaşamın bir parçası olarak süregelen kaz kültürü, günümüz dünyasında gelişen ve çeşitlenen turizm olgusu bağlamında sadece gastronomik bir ürün olarak değil, bütün yönleriyle potansiyel bir değeri temsil eder.

Daha önce de ifade edildiği gibi, aileler yetiştirdikleri kazları kışa girerken ilk karla birlikte kesmeye başlarlar. Ekim ayında başlayan kesim süreci aralık ayına kadar devam eder. Yem stoku yeterli olan aileler kesim için çoğunlukla aralık ayını beklerler. Yetiştirilen kazların 5-6 tanesi damızlık olarak ayrılır, geri kalanı kesilir ya da şehirde kurulan canlı kaz pazarında satılır. Kazını satmak isteyen aileler sabahın erken saatlerinde pazara gelir, öğleye kalmadan pazar dağılır. Diğer yandan bazı aileler kestikleri kazları kurutarak kışın tüketmek üzere muhafaza ederler. Gurbette yaşayan çocuklara ya da diğer akrabalara da kurutulmuş kaz eti gönderilir.

Kaz yetiştiriciliği aile ekonomisine katkı sağlayan bir ekonomik faaliyet olarak dikkat çekmektedir. Aile işletmeciliği şeklinde yapılan bu faaliyetin her aşamasında süreci kadınlar yürütür (Fotoğraf 5). Bu nedenle kaz yetiştiriciliği kadınların ekonomik kazanç elde etmesine olanak sunar. Aileler satılan kazlardan elde ettikleri gelir ile evin gündelik ihtiyaçlarını karşılarlar.

Fotoğraf 5. Aile işletmeciliği şeklinde yapılan kaz yetiştiriciliğinde otlatma işini kadınlar yürütür.

Diğer yandan çocukluktan itibaren kaz otlatma, yem hazırlama ve yedirme, yumurtaların alınması gibi kaz yetiştirme süreçleri gündelik yaşamın bir parçası olarak devam eder. Buna bağlı olarak sosyo kültürel yaşamda kaz önemli bir yer edinmiştir. Örneğin kaz besleyen kadınlar giydiği elbiselere, halılara, kilimlere ve el işlerine uğur getireceği inancıyla kaz ayağı motifi işlerler. Yine kızların erken talip bulması ve tez yuva kurması için sofrada kazın kanadını evin kızlarına yedirirler. Kız istemede de kızın kaz yetiştiriciliğindeki mahareti arzu edilen bir durum olarak ifade edilir.

“Kaz bakımının kadınlar tarafından gerçekleştirilmesi, kazın önemi göz önüne alındığında bir yetkinlik göstergesi olarak kaşımıza çıkmaktadır. Yerleşik inanışa göre önceleri “kız isteme” törenlerinde kızın babasına kızının kaz çobanlığı yapıp yapmadığı sorulduğu ifade edilmektedir. Bunun nedeni kaz hayvanının yetiştirilmesinde gerekli olan özen ile alakalıdır. Bu işi yapan ve kazları hayatta tutabilen kız evini de sahiplenip aynı özeni eşine de gösterebilir inanışı nedeniyle evlenmelerde önemsendiğini göstermektedir. Ayrıca evlenen kıza çeyiz olarak kaz tüyü yatak ve yastık verilerek ayrı bir kültür meydana getirilmiştir” (Diker ve Deniz, 2017:196-197).

Yörenin mutfak kültüründe kazın önemli bir yeri vardır. Kurutulmuş kaz eti yemeği, yöre mutfağı ile özdeşleşmiştir. Kars merkezde açılan Kaz Evi adlı restoranın kaz etinin marka değerinin artmasında önemli bir katkı sağladığı ifade edilmektedir. Doğru Ekspresi ile artan turizm hareketliliğinde, kaz eti tadılmak istenen gastronomik bir değer olarak öne çıkmaya başlamıştır. Burada ihtiyaç duyulan kazların temininde yaşanan aksaklıkların giderilmesi ve sürekliliğin sağlanması adına “Kaz Yetiştiriciliği Derneği” kurulmuş ve bu derneğe üye kaz yetiştiricisi kadınlar tedarik kaynağı olmuşlardır. Bu sayede hem üretimde devamlılık ve artış sağlanmış, hem de pazarlamaya yeni bir boyut kazandırılmıştır. Diğer yandan kaz etinin marka değerinin artmasıyla, gelişen ulaşım imkânlarının da katkısıyla, il dışından da siparişlerde artış olduğu ifade edilmektedir.

Kars ve Ardahanlılar için kazın geleneksel yemekleri arasında yer alması ve memleketlerinden göç etseler dahi bu alışkanlıklarını terk etmedikleri bilinmektedir. Kurutulmuş kaz eti, gelmiş oldukları yerlerdeki beslenme alışkanlıklarını terk etmemiş olan Kars ve Ardahanlıların yoğun olarak yaşadıkları büyük şehirlere pazarlanmaktadır (Koday, 2005: 80)

Kars-Ardahan Yöresi’nde kaz yetiştiriciliği geleneksel yollarla yürütülmektedir. Kaz kültürü ile ilgili birikim nesilden nesle aktarılmaktadır. Hanedeki kız çocukları, kazların bakımı ve yetiştirilmesine yönelik anne ya da ninesinin birikimini öğrenmek gelişimlerinin önemli bir parçasını oluşturur. Büyüklerinden öğrendikleri bu kültürü onlar da vakti geldiğinde çocuklarına ve torunlarına aktaracak, bu sayede kaz kültürünün sürdürülebilirliği bakımından geçmiş ile gelecek arasında köprü kuracaklardır.

Son yıllarda başta İstanbul olmak üzere yurdumuzun çeşitli şehirlerinde gerçekleştirilen Kars ya da Ardahan kaz festivalleri, Kars kazı güzellik yarışması, kaz gecesi gibi kültürel etkinlikler kaz kültürünün tanıtımına gastronomik marka değerinin artmasına katkı sağlamıştır.

SONUÇ

Son yıllarda Türkiye’de kaz etine giderek artan bir talep bulunmaktadır. Bu talep artışında Kars ve Ardahan yöresindeki halkın geleneksel talebinin dışında, yöreye son yıllarda giderek artan turist akışı da etkili olmaktadır. Doğu Ekspresi Seyahati ve turlarla Kars’a kışın yoğun bir ilginin olması, yeme içme kültürü içinde geleneksel lezzet olarak kaz eti yeme deneyimini olmazsa olmaz hale getirmiştir (Komisyon, 2020:11). Son birkaç yılda yörede bu yönde tesisleşmeler de yaygınlaşmaktadır. Nitekim Kars Merkez’de açılan Kaz Evi, ziyaretçiler için önemli destinasyonlardan biri haline gelmiştir. Yine Çıldır Gölü kenarında Kars İl Özel İdaresi desteğiyle yapılıp 2017 yılında hizmet vermeye başlayan Arpaçay Kütük Ev özellikle kışın gölde atlı kızak deneyimi yaşamak için gelen turistlerin uğrak yeri olmaya başlamıştır. Burada gelişen taleple birlikte tüketilen kaz eti miktarı her geçen yıl artmaktadır.

Kaz tüyünün ürün olarak kullanım ömrü yaklaşık 20 yıldır. Yıkanabilir, terletmeyen ve hijyenik bir dolgu maddesidir. Doğal yapısıyla gece boyunca vücut ısını dengeler, higroskopik özelliği sayesinde vücudun nefes almasını sağlar. Gece vücudun terini emer, gündüz ise bu nemi geri bırakır. Hafif ve estetiktir, hareket kolaylığı sağlamaktadır. Bakteri barındırmadığı için kokusuzdur. Nem ve yağ tutmadığı için toz akarlarını (mite) barındırmaz. Elyaf, pamuk ve yüne göre daha pahalı, ancak kullanım ömrü çok daha uzun olduğu için daha ekonomik bir dolgu maddesidir. Diğer dolgu maddeleriyle karşılaştırıldığında ısı koruma gücü iki buçuk kat fazladır. Yastık ve yorganların kabarık ve gösterişli durmasını sağlar. (Komisyon, 2020:16). Yörede artan kaz üretiminden daha fazla gelir elde edilebilmesi için kaz tüyü işleme ve paketleme tesislerinin kurulması, firmalarla tedarik zincirinin oluşturulması sağlanabilir. Üreticiler arasında işbirliği ve dayanışmanın sağlanması, pazarlamada birlikte hareket edilmesi adına kooperatifleşmeye gidilmesi yararlı olabilir.

Demir, Kırmızıbayrak ve Yazıcı (2013), yörede ekstansif olarak yetiştirilen kaz yetiştiriciliğinin, yerli ırklarla genellikle doğal kuluçka yöntemi kullanılarak geleneksel bir yapıda sürdürüldüğü tespitinde bulunmuştur. Söz konusu çalışmada, kaz yetiştiriciliğinin zorlukları arasında yem fiyatlarının yüksek olması, kuluçka veriminin düşük olması, bakımlarının uzun sürmesi gibi hususlar öne çıkmıştır. Kırmızıbayrak T (2002) yerli ırk kazların verim performanslarının diğer kaz ırklarından düşük düzeyde olduğunu ortaya koymuş, yapılabilecek ıslah çalışmalarının, kaz eti üretiminin

arttırılmasına ve bölgedeki insanların gıda ihtiyaçlarının karşılanmasına olumlu katkıda bulunacağı vurgulanmıştır. Saatci ve Ark. (2001) çalışmalarında sürünün önce iyi bir seleksiyon ve sonra da geliştirilmiş sürülerle yapılacak uygun melezleme çalışmasıyla verimliliğin iyileştirilmesinin mümkün olduğunu dile getirmiştir. Demir ve Aksu Elmalı (2012) tarafından yapılan araştırma ise kaz yetiştiriciliğinde performansın artırılması ve kâr seviyesinin yükseltilmesi için altyapı dâhil çağdaş kaz yetiştirme tesislerinin inşa edilmesi ve kaz yetiştiriciliği ile uğraşanların bu konuda yetiştirilmesi gerektiğini göstermiştir. Bu bağlamda yörenin yerli kaz ırklarının et ve yumurta verimini artırmaya yönelik çalışmalar yürütülmesi, geleneksel kaz kültürüne uygun kaz çiftliği projeler geliştirilmesi üretime katkı sağlayacaktır. Bunun için uygulanabilir projelerle müracaat eden üreticiye hibe ya da uygun kredi desteği sağlanabilir.

Yöredeki küçük aile işletmeleri için organik kaz yetiştiriciliği bir alternatif olabilir. Bunun için öncelikle küçük aile işletmelerinin kooperatif ya da birlik çatısı altında toplanarak organik üretime geçiş sürecindeki maliyetleri karşılanabilir. Bu kapsamda kaz yetiştiriciliğinde organik sisteme geçişi teşvik etmek için, yetiştiriciler girdi temininden pazarlamaya kadar tüm süreçte bilgilendirilmeli ve teşvik edilmelidir. Organik kaz yetiştiriciliğinin temel ilkelerinden biri meraya ek yemleme için organik olarak yetiştirilmiş yem maddelerinin kullanımıdır. Bu nedenle organik yem üretimini teşvik etmek için yetiştiricilere yeterli destekleme sağlanmalıdır (Hanoğlu Oral ve Ak, 2020:155).

Kaz kültürü açısından kalite süreçlerinin işletilmesi, markalaşmaya gidilerek pazarlamanın belirli markalar altında yapılması, üretimde sürdürülebilirliğe katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda Kars Kazı için başlatılan coğrafi işaret süreçlerinin tamamlanması önemli bir adım olacaktır.

KAYNAKLAR

- Adak, N., (2020). Tüketim Kültüründe Beslenme: Sağlıklı / Sağlıksız Yiyecekler, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 40(1): 197–218.
- Arslan, C., Tufan, T., (2011). Yarı Entansif Şartlarda Beslenen Yerli Türk Kazlarının Besi Performansı, Kesim Özellikleri ve Bazı Kan Parametreleri, *Kafkas Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 17 (3): 487-491.
- Boz, M. A. , Sarıca, M. & Yamak, U. S. (2014). Yozgat İlinde Kaz Yetiştiriciliği. *Tavukçuluk Araştırma Dergisi*, 11 (1) , 16-20.
- Boz M.A., Sarıca M, Yamak U.S., (2017). *Production Traits Of Artificially And Naturally Hatched Geese In Intensive And Freerange Systems: I. Growth Traits*. British Poul Science, 58(2): 132-138.
- Buckland, R., Guy, G., (2002). *Goose Production*, FAO Animal Production And Health Paper 154, Rome: Food And Agriculture Organization of the United Nations.
- Cilavdaroglu E., Yamak U. S., Boz M. A., (2020). Etlik Kaz Yetiştiriciliği. *Black Sea Journal of Agriculture*, 3(1): 66-70.
- Demir P, Aksu Elmalı D (2012): Economical Analysis Of Goose Breeding Commercially By Small Family Farms, *World's Poultry Science Journal*, 68: 5-10.
- Demir, P., Kırmızıbayrak, T., ve Yazıcı, K., (2013), Kaz Yetiştiriciliğinin Sosyo-ekonomik Önemi, *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 60: 129-134.
- Demir, M., (2014), Kars İlinde Büyük ve Küçükbaş Hayvancılık, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21 (35): 39-62.
- Demir, M. (2017). Doğal ve Beşerî Özellikleriyle Kars İlindeki Turizm Faaliyetlerinin Durumu. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 35: 134-154.
- Demir, M., (2021), Kars İlinde Tarım Faaliyetlerinin Coğrafi Esasları, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26(45): 77-106.
- Diker, O., Deniz, T., (2017). Kars Kültürel ve Gastonomik Kimliğinde Kaz, *Doğu Coğrafya Dergisi*: 22 (38): 189-204.
- DMİGM (2022). <https://www.mgm.gov.tr/veridegerlendirme/il-ve-ilceler-istatistik.aspx?m=KARS>, Erişim Tarihi: 18.12.2022.
- Doğanay, H., (2011). Türkiye Ekonomik Coğrafyası (Güncellenmiş ve Genişletilmiş 5. Baskı), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Doğanay, H., Coşkun, O., (2012). *Tarım Coğrafyası (Güncellenmiş 2. Baskı)*, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Duman, M. ve Gelibolu, L. (2021). Sürdürülebilir Kültür Turizmi: Kars Örneği, *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(11): 1077-1089.
- FAO (2020). <https://www.fao.org/poultry-production-products/production/poultry-species/ar/>, Erişim Tarihi: 17.12.2022.
- Geiger, G., Biellier, H., (1993). Brooding and Rearing, Ducklings and Goslings, <https://extension.missouri.edu/publications/g8920>, Erişim Tarihi: 16.12.2022.

- Hanoğlu Oral, H., Ak, İ., (2020). Doğu Anadolu Bölgesinde Kaz Eti Üretiminde Organik Üretim Olanaklarının Değerlendirilmesi, *J. Anim. Prod.*, 61 (2): 151-156,
- Kırmızıbayrak T (2002): Kars İlinde Halk Elinde Yetiştirilen Yerli Irk Kazların Kesim Ve Karkas Özellikleri. *Turkish Journal of Veterinary & Animal Sciences*, 26: 667-670.
- Kırmızıbayrak, T., (2018). *Türkiye’de Kaz Yetiştiriciliğinin Ticari Bir Sektör Olmasının Önündeki Engeller*, Türkiye Kaz Yetiştiriciliği Çalıştayı Sonuç Raporu 22-23 Şubat 2018 Yozgat.
- Koçman, A., 1984. Yukarı Kura Nehri Havzasının Toprakları, *Ege Coğrafya Dergisi*, (2): 151-76.
- Koday, S., (2005). *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 949, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 104, Araştırmalar Serisi No:74, Erzurum.
- Komisyon (2020). *500 Adetkapasiteli Kaz Kümesi Projesi Fizibilite Raporu Ve Yatırımcı Rehberi*, T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı Hayvancılık Genel Müdürlüğü Ceviz Bahçe Tesisi Projesi Fizibilite Raporu Ve Yatırımcı Rehberi, Ankara.
- Kokoszyński, D., (2017). *Guinea Fowl, Goose, Turkey, Ostrich, and Emu Eggs*, (Ed. Patricia Y. Hester) in *Egg Innovations and Strategies for Improvements*, Academic Press.
- Özbay, G., Semint, C., Semint, S., (2020). Ardahan Gastronomik Yapısı İçinde Bir Kış Lezzeti: Ardahan Kazı, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24 (2), 675-687.
- Özlü, S., Ercoşkun, H., (2021). Et ve Sağlıklı Beslenme, *Gıda ve Yem Bilimi Teknoloji Dergisi*, 25: 15-29.
- Romanov, M. N., (2011) *Geese*, (Ed. Daune E. Ullrey, Charlotte Kirk Bear & Wilson G. Pond) *Encyclopedia of Animal Science* (Second Edition) CRC Press Taylor & Francis Group.
- Saatci M, Yardımcı M, Kaya İ, Poyraz Ö (2001): Kars ili kazlarında bazı yumurta özellikleri. *Lalahan Hay Araşt Ens Derg*, 42: 37-45.
- Tutar, H., Demir, E., Elyıldırım G., Boztemir, İ., Sarışen, M., (2012). *Kars’ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları*, Serka Yayını, ISBN : 978-605-62728-9-9.
- Tümertekin, E., Özgüç, N., (2004). *Beşeri Coğrafya İnsan Kültür Mekan*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Ünsal, A., (2019). Beslenmenin Önemi ve Temel Besin Öğeleri, *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, 1-10.
- Yıldırım, A., Şimşek H., (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

“

Bölüm 19

**YABANCILAŞMA VE SOSYAL
MEDYANIN YABANCILAŞMA ÜZERİNDE
ETKİSİ**

Nimet TEĞİN¹

”

¹ Dr. Öğretim Üyesi ORCID NUMARASI: 0000-0003-2341-5439

Giriş:

Son yıllarda kitle iletişim araçlarında ve teknolojik aletlerde baş dönürücü gelişme ve değişimler yaşanmıştır. Özellikle internetin insan hayatına girmesi, tüm dünyada yaygın bir şekilde ve her alanda kullanılmasıyla beraber, toplumsal ilişkilerde bir devrim yaşanmıştır. İnsanlar arasındaki ilişkilerin mobil iletişim araçları vasıtasıyla sağlanması, yeni bir sosyalizasyon sürecinin oluşmasını ve buna bağlı olarak, bireyler arasında gerçekleşen klasik iletişim yöntemlerini, yaşam stillerini, toplumsallaşma süreçlerini, ötekilerle olan ilişkilerini yeniden düzenlemiştir.

Tekerleğin icat edilmesinden yüksek teknolojik aletlerin üretilmesine kadar, insan hayatında kolaylık sağlanan her türlü alet, aynı zamanda toplumsal ilişkilerini yeniden düzenlemiş ve bu ilişkilere yeni formlar vermiştir. Özellikle tablet, bilgisayar, mobil telefonlar vb. teknolojik aletlerin icat edilmesi ve bu aletlerde internetin kullanılması, daha önceki dönemlerde hiç olmadığı kadar toplumsal davranışlarında, kültürel yapıda, iş ve eğitim hayatında değişmelere sebep olmuştur. Yüksek teknolojik aletler modernizmi getirmiş, modernizm de toplumsal yapıyı, toplumsal ilişkileri kısaca klasik toplumsal yaşamın her alanını değiştirmiştir (Giddens, 2012:12).

Teknolojik ilerleme, fiziksel olarak insanları birbirine yaklaştırırken, duygusal olarak birbirlerinden uzaklaşmasına ve yabancılaşmasına sebep olmuştur. Kitle iletişim araçlarındaki değişim ve ilerleme, zaman, mekân kavramını ortadan kaldırarak dünyayı küresel bir köye dönüştürmüştür. Harvey'e göre teknoloji çağında zaman ve mekânın algılanması değişmiş ve göreceli bir hal almıştır (Harvey, 1999: 270). Söz konusu küresel köyde mesafeler kısalsa da klasik insan ilişkileri farklılaşarak değişmiş, evrimsel bir süreçten geçerek başkalaşmıştır. Bu başkalaşım sürecinden sonra insan ilişkileri ve davranışları, davranış şekilleri, davranış kalıpları, düşünce dünyası büyük ölçüde değişmiş, iletişim ise elektronik teknolojiler vasıtasıyla sanal bir mecra evrilerek yapılmaya başlanmıştır. Ancak değişim, ilerleme, başkalaşım; toplumsal hayatın aleyhine gelişerek, insanın sosyal hayattan, gelenek ve göreneklerden, kendinden uzaklaşıp yabancılaşmasına, bireyselleşerek yalnızlaşmasına neden olmuştur.

Günümüz modern dünyasında gerçek toplumsal ilişkiler, yerini sosyal medya platformları üzerinden yapılan sanal ilişkilere bırakmıştır. Yenidünya düzeninin ve popüler kültürün bir aracı olarak sosyal medya, tüm yaş gruplarının ama özellikle genç bireylerin ilgisini fazlaca çektiği görülmektedir. Vakitlerinin büyük çoğunluğunu alan bu zaman hırsızlarının, gençlerin ve diğer toplumsal kesimleri bir araya getiren, kendi aralarında iletişim kurmalarını sağlayan yeni sosyal ortamlar olarak bilinmektedir. Bu durum Manuel Castells'in 20. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan yeni bir kapitalist üretim biçimi olarak ortaya atılan enformalist "ağ toplumu" akla getir-

mektedir. Ancak bu ağ toplumu, bütüncül olmaktan ziyade bireyselliğin ve yalnızlığın hâkim olduğu bir toplumsal yapıdır. Söz konusu platformlarda, değişik yaş, sosyo-ekonomik gruplar tarafından fazla sayıda içerik paylaşılması, bireyin bu içeriklere ulaşamaması veya ulaşamadığını düşünmesi, mutsuzluğa, toplumdan ve içinde yaşadığı çevreden giderek uzaklaşmasına, bireyselleşmesine ve bunun doğal sonucu olarak yabancılaşmasına sebep olmaktadır.

Yabancılaşma:

Köken itibarı ile antik döneme kadar götürülebilen yabancılaşma kavramı, toplumsal olduğu kadar psikolojik bir olgu olarak ta değerlendirilebilir. Felsefe, psikoloji, ekonomi, dilbilim ve sosyoloji disiplinleri tarafından geniş şekilde ele alınan yabancılaşma olgusu, kavramsal açıdan belirsizlikler taşımasına rağmen bu konuda ki tartışmalar günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Birey, almış olduğu eğitim, ortam ve zamana göre toplumdan uzaklaşarak sahip olduğu kültür, düşünce dünyası ve içinde yaşadığı toplumu ret ederek yabancılaşmayı gerçekleştirmiş olur. Bu açıdan değerlendirildiğinde yabancılaşma kavramı toplumsal bir içeriğe sahip olmakla beraber psikolojik bir boyutta kazanmaktadır.

Yabancılaşma kavramı yukarda sözü edilen disiplinler tarafından farklı şekillerde ele alınmış ve yorumlanmıştır. Kavram; Küresel dünyanın yeni düzeninde insan hayatının her alanına sirayet etmiştir. Dolayısıyla küresel dünyamızda topluma yabancılaşma, kültüre yabancılaşma, dine yabancılaşma, kendine yabancılaşma, siyasi yapıya yabancılaşma vb. pek çok alanda yaygınlaşmıştır(Ergil, 1980: 23).

İlk olarak Hegel tarafından felsefe disiplinine kazandırılan yabancılaşma kavramı, sonrasında pek çok filozof, sosyolog ve siyaset bilimci tarafından kullanılmıştır. Karl Marx ise insan ile emek arasındaki ilişkiyle değinerek “insanın emeğine yabancılaşması” olarak değerlendirerek olaya farklı bir boyut kazandırmıştır(Marx, 2013: 256). Durkheim, Weber, Simmel yabancılaşma konusunda çalışan diğer sosyologlar olarak adlarından söz ettirmişlerdir.

Yabancılaşma kavramı konusunda birçok araştırmasıyla adından söz ettiren Melvin Seeman, ise söz konusu olgunun toplumsal boyutu olduğu kadar, kişisel boyutunun da olduğunu savunarak yabancılaşma kavramını sosyal psikoloji açısından değerlendirmiştir. Seeman; bireyin toplumdan uzaklaşarak yabancılaşmasını aşağıdaki nedenlere bağlamaktadır. Ona göre yabancılaşmanın birinci nedeni “güçsüzlüktür”. Bireyin çevresindeki insanların veya toplumu etkileyememesi sonucu ortaya çıkarak, bireyin amaçları gerçekleştirme konusunda doyum sağlayamama endişesi ile oluşur. Yabancılaşmanın ikinci nedeni olarak “anlamsızlık” olarak değerlendiren sosyolog, hayattan zevk alamayan, yaşamına yön veremeyen ve bu konudaki inancın

yitirilmesi olarak değerlendirilmektedir. Ona göre yabancılaşmanın üçüncü nedeni “Anomi” dir. Temel hedeflere ulaşmak için toplumun onaylamadığı ancak hiçbir kural tanımayan ve makyavelist bir düşünce açısıyla her şeyin mubah olduğu düşüncesi sonucu ortaya çıkan kuralsızlık, yabancılaşmaya neden olmaktadır. Yabancılaşmanın diğer bir sebebi olarak “soyutlamayı” göstermektedir. Ona göre birey toplumun kültürel yapısını, normlarını kurallarını beğenmemesi, giderek içinde yaşadığı toplumun değerlerinden uzaklaşması sonucunda yabancılaşma meydana gelmektedir. Seeman; yabancılaşmanın son nedeni olarak kendi kendine gerçekleşen yabancılaşma olarak değerlendirmektedir. Bireyin yapmış olduğu davranışlardan dolayı kendisini beğenmemesi, kendini yetersiz görmesi sonucu oluşan yabancılaşma olarak değerlendirmektedir (Seeman, 1975: 93).

Yabancılaşma ve Sosyal İzolasyon

Toplumun değişik yaş gruplarının sosyal medya platformlarında, zamanlarının büyük çoğunluğunu geçirmeleri, sosyal hayattan kopmalarına neden olmaktadır. Sosyal hayattan uzaklaşan birey ise içine kapanarak toplumdan soyutlaşmaya ve yalnızlaşarak yabancılaşmasına sebep olmaktadır. Toplumsal bağların güçlü olmaması, bireyin toplumla olan ilişkilerin aktif olmaması durumunda ise birey tamamen kabuğuna çekilmekte ve yabancılaşmaktadır.

Sosyal medya platformlarına bağımlı olan bireyler, gerçek hayatın akışından tamamen koparak sanal bir dünyanın içerisinde yaşamaktadır. Bu sanal dünyanın tüm ilişkileri, iletişimleri ve aktiviteleri, isminden de anlaşıldığı üzere sanal olarak gerçekleştirilmektedir. Bireyin dış dünyayla olan ilişkisi sanal alemini dizginleyebiliyorsa, birey toplumsal yapıyla bütünlüğünü koruyor, aksi halde ise birey içine kapanarak yalnızlaşıyor ve bunu sonucunda yabancılaşıyor.

Sosyal izolasyona maruz kılan bireyler, çevreleriyle sağlıklı bir iletişim kuramamakla beraber her geçen gün yalnızlaşarak toplumdan uzaklaşmaya, bireyselleşerek yabancılaşmaktadır. Bu şekilde yabancılaşmanın temel sebebi kendi kültürel değerlerinden, yaşam stillerinden uzaklaşmaktır. Gerçek dünyada ulaşamadığı imkânlarla, bireyin sanal âlemde ulaşmaya çalışması ise iç dünyasında çatışmayla beraber, kaygı, kuruntu, üzüntü, huzursuzluk ve depresif belirtilerinin ortaya çıkarmasına ve toplumdan yabancılaşmasına neden olmaktadır.

Teknoloji çağında zaman ve mekân kavramının anlamını yitireceğini savunan Harvey’ e benzer bir düşüncede McLuhan ve arkadaşları tarafından ileri sürülmüştür. Onlara göre bilgisayar çağında, insanlar özel kimliklerini yitirecek, bireyler arasındaki farklılıklar azalacak ve tek tipleştirilmenin yaygın olacağı yeni bir dünya düzeni mümkün olacaktır (Altay, 2003:40). Dijital toplumların genç kesimlerinde yoğun olmakla beraber,

tüm yaş grupların internet ve sosyal medya bağımlılığı; yalnızlık, çaresizlik, bunalım ve kimlik karmaşası vb. depresif davranışlara neden olmakta, bunların bir kısmı ise intihar girişimleri ve intihar ile sonuçlanmaktadır. Kimlik karmaşası yaşayan birey ise sosyal medya platformları üzerinden sahte kimlikler inşa etmekte ve bunlarla kendini kanıtlama çabası içerisine girmektedir. Ancak gerçeklikten yoksun olan bu sahte kimlikler, bir süre sonra bireye hazdan ziyade acı verecek ve kişinin kimlik karmaşası artarak devam edecektir.

Küresel dünyanın dijital toplumlarında, elektronik haberleşme yöntemlerinin de yaygın bir şekilde kullanılması ile beraber, dünyanın her tarafında sosyo-ekonomik, siyasi ve özellikle kültürel alanlarda benzer davranışlar sergilenmeye başlandı. Benzer tüketim alışkanlıkları postmodernist dönemde ortaya çıkmış ve artarak devam etmiştir. Hatta bu şekilde yeni tüketim kalıpları ve yeni bir sınıf oluşmuştur. (Featherstone, 1996:85). Oluşan yeni tüketim sınıfı, her alandan kültür bombardımanına uğrayarak, kültürel değerlerinden giderek uzaklaşmaya, hakim olan veya istenilen popüler kültür öğelerine uymaya yönelmektedir. Kültürel boşluk yaşayan bu bireyler, popüler kültür öğelerini alarak kimlik gelişimlerini tamamlayabileceklerini düşünmekte ancak bu durum yabancılaşmaya ve bireyin daha da kötü bir hal almasına sebep olmaktadır (Ucal, 2004:158).

Sosyal medya platformlarının küresel düzeyde her yaş grubundan bireylerin kullanması sonucu ortak davranış kalıpları, ortak kültürel ve benzer dilsel öğeler oluşmasına rağmen, sanal âlemde kurgulanan kimlikler ile gerçek kimlikler giderek birbirlerinden uzaklaşmakta ve birey, dış dünyadaki gerçek topluma yabancılaşmaktadır. Zira temelsiz inşa edilen sanal kimliklerin kalıcı olması düşünülemez.

Sosyal Paylaşım Platformlarının Yabancılaşmaya Etkisi

Toplumsal sorunların yoğun olduğu, ekonomik buhranların yaşandığı, siyasi belirsizliğin arttığı dönemlerde, bireylerin yaşamış olduğu problemlerle beraber gelecek kaygısı oluşur. Yaşanılan ümitsizlik ve güvensizlik duyguları, toplumda anomi ve bunun doğal sonucu olarak yabancılaşmaya neden olur. Toplumsal yapıda meydana gelen fonksiyon bozuklukları ile beraber toplumsal denetim sekteye uğrayarak, sosyal kontrolün işlevini yitirmesine sebep olmaktadır. Bunun sonucunda toplum içinde sosyal kontrol mekanizması kayıp edilerek kurlsızlık meydana gelir. Merton, toplum içerisinde yaşanan kurlsızlığı, toplumsal amaçların olmadığı, toplumun kendi iç dinamiklerinden ortaya çıkmayan davranışların kullanılmasının dikte edildiği durumda, ortaya çıkan tezatlık olarak açıklamaktadır (Özatalay, 2016:79).

Tolan ise yabancılaşmayı, insanın kendi özünden ve içinde yaşadığı toplumsal yapıdan koparak başkasının egemenliği ve buyruğuna girmesiy-

le açıklamaktadır. Ona göre yabancılaşmayla beraber, insan bir makinenin dışlisine dönüşerek mekanik bir obje haline gelmekte, düşünce yetisini yitirerek köleleştirilmektedir. Bu açıdan bakıldığında yabancılaşma pek çok disiplin tarafından farklı olarak değerlendirilebilir (Tolan, 1996:5). Toplumsal denetimin olduğu, toplumsal düzen ve istikrarın olduğu bir toplumda bireyler kendilerini güvende hissederken, güven ortamının olmadığı, bireyselliğin arttığı durumlarda ise kaygı, üzüntü, kuruntu ve hiçlik duygusu yaşanır.

21. Yüzyılın dijital toplumunda, bireylerin yaşam tarzlarında, insan ilişkilerinde, hayata bakış açılarında meydana gelen değişiklikler ile kişi, kendi öz toplumsal dinamiklerinden uzaklaşmakta ve bunun sonucunda bireysellik artmaktadır. Birey bu kısırdöngüden kurtulmak için değişik platformlar aracılığı ile sanal âlemde diğer bireylerle etkileşime girmeye çalışmaktadır. Ancak bu durum kendisine kısa süreliğine nefes aldırır da sonraki süreçte bireyin, topluma büsbütün yabancılaşmasına neden olmaktadır.

Dijital toplumun kitle iletişim teknolojileri, toplumsal yapıyı değiştirtirilip dönüştürdüğü gibi insan ilişkilerini de değiştirmiştir. Sosyal medya platformları vasıtasıyla kurulan sosyal ağlar, insan hayatının her alanına müdahale etmekte ve davranışlarına yön vererek bireyi dönüştürmektedir. Ancak bu dönüşüm olumlu ve pozitif olmaktan ziyade, bireyi sosyal alanın dışına çıkartarak yalnızlaşmasına, toplumsal eylemlerinde bireyselleşmesine ve bunun doğal sonucu olarak kendine, topluma yabancılaşmasına sebep olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında birey söz konusu platformlarda etkin olmaktan çok, kendisine sunulan işlemleri yapan bir makine olarak nitelendirilebilir.

Sosyal paylaşım platformları günümüz toplumlarının sosyalleşme mekânları olarak değerlendirilebilir. Bu platformlar, başta gençler olmak üzere değişik yaş gruplarındaki bireyler için yeni öğretme fırsatları sunabilir. Kaldı ki bireylerin kendi çabalarıyla öğrendiği bilgilerin kalıcı olma oranı daha yüksektir. Ancak birey burada sahte kimliği, kimlikleri ile kendini ontolojik olarak konumlandığı için, gerçek kişiliğinden uzaklaşmak zorunda kalır. Nitekim Jung, Analitik psikoloji kuramında; bireylerin dış dünya ile olan ilişkilerde persona(maske) taktıklarını ileri sürer (Jung, 2017:25).

Ağ toplumunda ise bireyler, söz konusu platformlarda varlığını kanıtlamak, takipçi sayılarını ve popülerliğini arttırmak için sanal âlemde daha fazla maske kullanmaktadır. Böyle davranan bireyler gerçek kimlikleri ile sanal âlemde yaratılan sahte kimlik arasında sıkışıp kalarak, içinde yaşadıkları topluma ve kendine daha fazla yabancılaşmaktadır. Söz konusu platformlar üzerinden gerçekleştirilen sanal sohbet odaları, oynanan oyunlar,

aktiviteler ve saatler süren konuşmalar, bireyin içinde yaşadığı aileye, topluma ve doğal olarak kendisine yabancılaşmaya sebep olmaktadır. Kısaca gerçek ilişkilerin, diyalogların ve davranışların yerini modern dünyamızda sosyal ağlar üzerinden iletişim kurulan, maskelenmiş sahte ilişkiler ve kimlikler almıştır (Ucal, 2004:160).

Sosyal medya üzerinden bireyler; maskenmiş kimlikler üzerinden kendini kanıtlamak, profilini zenginleştirmek, içerik yüklemek, içerik takip etmek, sanal kişilikler oluşturmak, sanal gruplar oluşturmak, günlük rutinlerinin büyük çoğunluğunu sanal âleme taşıyarak ontolojik olarak varlıklarını kanıtlamaya çalışmaktadır. Ancak bu varoluşsal süreç, giderek gerçek ilişkilerin gerçekliklerinden uzaklaşarak, bireyi sosyal çevresinden uzaklaştırıp yabancılaşmasına neden olmaktadır.

Ağ toplumlarında cinsiyet fark etmeksizin her yaş grubundan bireylerin, zamanlarının büyük çoğunluğunu sosyal medya platformlarında geçirmeleri sonucunda değişik sorunlar yaşanmaktadır. Pek çok kişi için bir bağımlılık haline gelen bu platformlar, iş yaşamından sosyal yaşama, aile ilişkilerinden gerçek duygusal ilişkilere kadar pek çok sorunu da beraberinde getirmektedir. Söz konusu platformları eğitim, alışveriş, son gelişimlerden haberdar olmak için kullananlar olmakla beraber, çoğunlukla oyun oynamak, uzun süreli sohbet etmek ve pornografik içeriklere ulaşmak için kullanılmaktadır. Bu durum çağımızın vebasası haline gelen sosyal medya bağımlılığına sebep olmaktadır.

Pek çok araştırmaya göre çocuk ve gençlerin sosyal ağları kullanma oranlarının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Çocuklar ve gençler arasında sosyal medya bağımlılığının giderek artmasında değişik faktörler rol oynamakla beraber, aile içerisinde yeterince ilgi görmeyen ve iletişimin zayıf olduğu toplumlarda bağımlılığın fazla olduğu görülmektedir. Sosyal medya bağımlılığı olarak ta tanımlanan bu olgu, bireylerin yalnızlık düzeylerinin ve mutsuzluk oranlarının artmasına, buna bağlı olarak yabancılaşma meydana gelmektedir (Bayraktutan, 2005:25).

Sosyal medyanın bağımlılığı üzerinde yapılan araştırmalara bakıldığında, bağımlılık ile yalnızlık ve yabancılaşma arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Cinsiyet, anne baba tutumları, akademik başarı, başarısızlık, çevreyle olan sosyal ilişkiler, akranlarla olan gerçek ilişkiler, sivil toplum gruplarıyla olan ilişkiler, sosyal medya bağımlılığı üzerinde etkili olan değişkenler olarak tespit edilmiştir (Esen,Siyez, 2011:129).

Sonuç:

Kitle iletişim ve elektronik iletişim teknolojilerinde yaşanan baş döndürücü gelişme ve değişimler hayatın her alanına sirayet etmektedir. Bu gelişim ve değişimler toplumsal yapıyı olduğu kadar insanların bir birleriyle

le olan ilişkilerini, davranışlarını, hayata bakış açılarını, yaşam tarzlarını, yeme-içme alışkanlıklarından giyim tarzlarına, konuşma tarzlarına kadar her alanı etkilemektedir. Teknolojide yaşanan bu değişim ve dönüşümler zaman ve mekan kavramının da göreceli olmasını sağlayarak insan ilişkilerini ve iletişim şekillerini farklılaştırarak başkalaştırmıştır. Çocuklar ve gençler başta olmak üzere her yaş grubundan bireyler, gerçek hayattan ziyade sosyal ağlar vasıtası ile sanal olarak sosyalleşmeye çalışmaktadır. Ancak bu ilişkiler sosyalleşmeden ziyade bireyselleşmeyi, yalnızlığı ve bunun doğal sonucu olarak yabancılaşmaya sebep olmaktadır.

Elektronik iletişim teknolojilerinde yaşanan her yenilik, beraberinde bazı olumsuzlukları ve sınırlılıkları da getirmektedir. Özellikle sosyal paylaşım platformları, insan hayatına pek çok kolaylık getirmekle beraber, bireyin toplumdan uzaklaşmasına, yalnızlaşmasına da sebep olmaktadır. Böylelikle söz konusu platformlar; bir taraftan zaman ve mekan kavramının anlamını yitirip dünyanın diğer ucundaki insanlarla iletişim sağlarken, en yakınında ki bireylerden uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Değişik sebeplerden dolayı bireylerin sosyal ağlarda geçirdiği süreler her geçen gün artmaktadır. Bu da bireylerin sosyal medya bağımlısı olmasına sebep olmaktadır. Sosyal çevresi ve ailesinden ilgi görmeyen birey bu ilgiye sanal alemden ulaşmaya çalışır. Ancak bunun sonucunda birey, kültürel değerlerinden uzaklaşarak yalnızlaşır ve bunun doğal sonucu olarak topluma, kendine yabancılaşır.

Sonuç olarak sosyal medya platformları bireylerin sosyalleşmesinden ziyade bireyi ekrana ve söz konusu platformlara bağımlı hale getirmektedir. Bu bağımlılık, ilerleyen aşamalarda, bireyin kendi sosyal çevresinden ve öz değerlerinden uzaklaşmasına, kalabalıklar arasında yalnızlaşmasına ve yabancılaşmasına neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Altay, D. (2003), “Küresel Köyün Medyatik Mimarı Marshall McLuhan”, 21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar/Kadife Karanlık (Ed.: Nurdogan Rigel vd.), İstanbul: Su Yay. ss: 1-72
- Bayhan, V. (1997), Üniversite Gençliğinde Anomi ve Yabancılaşma, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- Bayraktutan, F. (2005). Aile İçi İlişkiler Açısından İnternet Kullanımı. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Doğan, İsmail (1998), İletişim ve Yabancılaşma, İstanbul: Sistem Yayıncılık
- ESEN, E. ve SİYEZ, D. (2011). “Ergenlerde İnternet Bağımlılığını Yordayan Psikososyal Değişkenlerin İncelenmesi”, Türk psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi. 4 (36), 127-138
- Ergil, D., Yabancılaşma ve Siyasal Katılma, Olgaç Yayınevi, Ankara, 1980
- Giddens, A. (2012). Modernliğin Sonuçları. 5. Baskı. Ersin Kuşdil (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Featherstone, M.(1996), Postmodernizm ve Tüketim Kültürü (Çeviri: Mehmet Küçük), İstanbul: Ayrıntı
- Jung, C.G. (2017). Anılar, Düşler, Dücünceler, İ. KANDEMİR (Çeviren). İstanbul Can Yayınları
- Ucal, M. Ş. (2004), “Electronic Money in 2000’s”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:14, S:1, ss:157-164
- Seeman, M., Alienation Studies, Annual Review of Sociology,Cilt.1, 91–123, 1975.
- Seeman, M, On The Meaning of Alienation, American Sociological Review, Cilt. 24, No.6, ss.783–791, 1959.
- Küçükali, R. (2002),“Küreselleşme Sürecinde Yabancılaşmanın Boyutları”, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C:2, S:28-29 (Haziran-Aralık), ss:327-339
- Marx, K. (2003). Kapital I (A. Bilgi, Çev.). Eriş Yayınları.
- Marx, K. (2013). 1844 El yazmaları (M. Belge, Çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Özatalay, K.C., (2015) Türkiye’de Ekonomi Sosyolojisi Bilanço Ve Perspektifler, Sosyoloji Dergisi cilt:3 s:29-72
- Tolan, B. (1996), Toplum Bilimlerine Giriş4. Baskı, Adım Yayıncılık, Ankara

“

Bölüm 20

**RUSYA’NIN BALKAN POLİTİKASI
(1875-1903) VE BUNUN VARNA’DAKİ
YANSIMALARI**

Hacer GÖL¹

”

1 Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, hacergol@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2371-7947>

Giriş

Balkan yarımadası çok dinli, çok dilli, çok milletli yapısı ile yüzyıllarca Osmanlı hâkimiyeti altında kaldı. Osmanlı Devleti'nin 19. yy.dan itibaren karşısında büyük bir güç olarak yükselen ve onu uğraştıran Rusya'nın Balkanlar üzerinde birçok emeli vardı. Aslında bu emel kendini dünyaya açmak amacıyla sıcak denizlere inme politikasının bir basamağı niteliğindedeydi. Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ni neticelendiren Ayastefanos Antlaşması Rusya'nın bölgedeki emelleri ve Osmanlı'yı buradan tasfiye etmesi için büyük bir imkân sağladı. Antlaşma oldukça ağır şartlarla sonuçlanmıştı. Özellikle antlaşma sonunda kurulan büyük bir Bulgaristan ve bunun sınırlarının Ege Denizi'ne kadar uzanması Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki toprak bütünlüğünü tehdit altına alıyordu. Rusya'nın bu şekildeki tasarrufu ve gücünü arttıracak bu politikası karşısında bölgedeki nüfuz ve çıkarları tehlikeye düşen İngiltere ile Avusturya'nın gösterdiği muhalefet üzerine Berlin'de bir kongre toplandı. Böylece bölge uluslararası bir meseleye dönüştü (Bayraktar, 2020, s. 25). Berlin Kongresi bir nevi Ayastefanos Antlaşması'nın tadili niteliğinde oldu. Balkan Yarımadası; Balkan Dağları'nın kuzeyine sıkışan Bulgaristan prensliği, Makedonya bölgesi ve Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki diğer toprakları ile irtibatı sağlanmış olan Şarkı Rumeli vilayeti adı altında teşkil edilen üç parçaya bölündü. Buralar içişlerinde serbest fakat askeri ve siyasi yönlerden Babıali'ye bağlı bir hale getirildi. Kongrenin önemli sonuçlarından biri de Balkanlar'da milliyetçilik hareketlerinin ivme kazanması oldu (Aydemir, 1995, s. 99).

Osmanlı Devleti'nin bu dönemde temel amacı Balkanlar'daki hâkimiyetini koruyabilmek olmuştu. Bu nedenle de Rusya ve Avrupa devletlerinin baskısı ile dayatılan reformların uygulanması için çaba harcadı. Burada bulunan halklar arasında denge kurarak, hukuki, askeri, ekonomik, eğitim ve dini konularda yaptığı düzenlemelerle bölgede hem huzuru hem de varlığını sürdürmeye çalıştı (Saatçi, 2017, s. 541- 542). Üstelik bu reformlar sadece Balkanlar ile sınırlı kalmadı ve birçoğu ülke çapında uygulanmaya çalışıldı. Bilindiği üzere bunlardan 1876'da ilan edilen Meşrutiyet ile kısa süreli de olsa anayasalı ve parlamentolu bir rejime geçildi. Osmanlı reformcularının Balkan milletlerini devlete bağlamak için ortaya attıkları ideoloji ise Osmanlılık oldu. Bu ideoloji ile farklı unsurlardan oluşan devlet fikrine bir içerik verilmeye çalışılıyordu. Osmanlı vatani içinde yaşayan bütün farklı dine sahip olan halklara Müslümanlarla eşit haklar tanınıyordu (Taştan, 2017, s. 428-429). Bu düşünce Osmanlı siyasal hayatı içerisinde gittikçe yükselen Jön Türkler'in 1902 kongresine de yansdı. Osmanlı Devletindeki tüm halk gruplarının ve tüm siyasal örgütlerin "Osmanlılık" düşüncesi altında birleşmesi fikri benimsendi (Hacısalıhoğlu, 2008, s. 106).

Rusya cephesinden duruma bakıldığında ise Rusya Berlin Konferansı sonucunda başarılı fakat maliyeti yüksek olan bir savaşı yürütmüş olmasına karşın sağladığı kazancı öteki devletlerle paylaşmak zorunda kaldığı için gayet hoşnutsuzdu. Hoşnutsuzluğunun bir başka nedeni de Almanya Başbakanı Bismarck'dan ümit ettiği desteği sağlayamamış olmasıydı.¹ Bu durum onu yeni arayışlara ve politikalara yönlendirdi.

Araştırmanın konusunu 93 Harbi olarak da nitelendirilen 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi sırasında ortaya çıkan ve 1903 yılına kadar devam eden Rusya'nın Balkanlar'a bakış açısı ve politikaları teşkil etmektedir. Bu tarih aralığı özellikle Rus politikasının bölgede diğer devletlere nispetle daha baskın olduğu bir dönemi kapsamı açısından seçilmiştir. Bu dönemden sonra bölge birçok devletin ilgi alanına girmiştir. Bu politikalar aslında Rusya'nın dünyaya açılma siyasetinin bir parçasıdır. Şüphesiz ki konu Rusların Osmanlı ve diğer devletlerle, Osmanlı Devleti'nin Balkan milletleri ve diğer devletlerle, Balkan milletlerinin birbiriyle ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini de kapsamaktadır. Ancak bir çalışma içerisinde bütün bunlardan bahsetmek mümkün olmayacağı için gerekli görüldükçe bu hususlara değinilecektir. Konu özellikle Balkanlar'dan gelen istihbarat raporları çerçevesinde değerlendirilerek, burada Rus kışkırtması ile meydana gelen olayların Varna Sancağı özelinde Türkler üzerindeki acı yansımaları da ortaya konulmaya çalışılacaktır. Rus siyasetinin bölge üzerindeki tesiri, etkisini ve geldiği boyutu anlamak açısından konu önem taşımaktadır. Araştırmanın amacı bu tür çalışmalara belgeler ışığında bir nebze katkı sunmak olacaktır.

1-RUSLARIN BALKANLARDA UYGULADIĞI POLİTİKALAR

A-PANSLAVİZM

Rusların Balkanlar üzerindeki politikalarının daha 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı öncesinde başlamış olduğu bilinmekteydi. Özellikle bölgeye gönderdikleri ajanlar vasıtasıyla burada yaşayan halklar üzerinde etkili olmuşlar, onları kışkırtarak isyanlar çıkarmışlardı. Bunu yaparken de Panslavizm politikası ile halkları kendi himayelerine almayı vadetmişlerdi. Karadağ Savaşı'nın olduğu yıllarda yani daha Tersane Konferansı'ndan önce 1876 Ocak'ında Rus İmparatoru'nun bölgedeki sefirine gönderdiği bir telgraf bölgede durumu anlamak açısından oldukça önemliydi. Telgrapta bölgedeki mevcut durumun dikkate alınarak herhangi bir olaya meydan bırakılmaması yönünde talimatlar vardı. İmparator olaylarda kendilerinin rolünün olduğunun anlaşılmasını istemiyordu. Özellikle karışıklıkların çıkarılacağı Arnavutluk tarafındaki ajanlara bu durumun iletilmesi istenmiş-

1 Hüner Tuncer, Rusya'nın Almanya yerine Avusturya'ya kızgınlık duymasının daha mantıklı olabileceğini söyler. Çünkü Avusturya, Osmanlı-Rus Savaşı'nda tarafsızlık politikası izlemesine karşın iki Osmanlı eyaletini işgal ederek bu bölgedeki Slavları büyük ölçüde Slav olmayan bir devletin denetimi altına girmesini sağlamıştı (Tuncer, 2010 , s. 20).

ti. Bölgede meydana gelecek en ufak bir hadisenin bile kendilerinden bilineceği ve menfaatlerini zedeleyeceği için bir süre faaliyetleri durdurmaya bile göze almıştı (BDA, BOA. YPRK. EŞA 4/96-1,1).

Aslında faaliyet durdurmak da bir Rus politikasıydı. Çünkü Ruslar 1875 Hersek İsyanı'ndan umduklarını bulamamışlardı. Buna rağmen geçen iki senelik süreç içerisinde yılmadan Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ üzerinde Panslavizm politikasını uygulamaya çalışmış ancak bunda da başarısız olmuşlardı. Anlaşılabileceği üzere bölgede Rusya Panslavizm politikasını kullanarak halkları kendi yanına çekmeye çalışmış ve aynı zamanda da ajanları yoluyla bölgeyi kontrol altında tutarak ve karıştırarak asayişin kaybolduğu izlenimi yaratmak istemişti. Bunu yaparken de Rus İmparatoru diğer devletlerin tepkilerinden korkmuş olmalı ki kendi rolünün ortaya çıkmamasına özen göstermişti.

B-BALKANLARIN OSMANLI ASKERLERİNDEN ARINDIRILMASINI SAĞLAMAK

Bölge halklarını Panslavizm çatısı altında toplayamayan Rusya bu başarısızlığını ortadan kaldıracı ve bölgedeki Slav halkları arasında saygınlığını yeniden kazanabilmek için şöyle bir politika geliştirmişti: Osmanlı Devleti ile Karadağ barış masasına oturacaktı. Bu barış ortamında Ruslar barış yanlısı gibi görünerek Osmanlı'dan bazı tavizler koparacaktı. Bunlardan biri bölgedeki Osmanlı askerinin dağıtılması olacaktı. Onlar dağılırken bir taraftan da sınıra kendi askerlerini yığacaklardı. Fakat Osmanlı Devleti bu tehlikeyi hissetmişti. Bu nedenle de herhangi bir saldırıya karşı tedbir niteliğinde bölgede 600-700 bin civarında kuvvet toplamıştı. Bölgeden gelen raporlar bu kuvvetlerin elzem olduğu, dağıtılması ihtimali karşısında Osmanlı tebaası ve diğer milletler nezdinde devletin itibarının kalmayacağı, askerinin hevesinin kırılacağı ve böyle bir kuvvetin yeniden toplanamayacağı yönündeydi.

Rusya bunun üzerine daha önce Hersek İsyanı'nda da izlediği benzer bir politikayı izlemeye başlamıştı. Yani kendisinin öneri ve ısrarı ile bölgeye diğer devletlerin temsilcilerinden oluşan nasihat heyetleri gönderilmesini istemişti. Asıl amacı sorunu çözümlenemez hale getirerek meseleyi diğer devletler nezdine taşımaktı. Elçisi İgnatiev aracılığı ile Osmanlı Devleti'ne bu konuya yönelik verdiği ultimatomu da kabul edilmişti. Fakat mesele çözümlenememişti. Şimdi de aynı durum Karadağ meselesini Londra Protokolü'ne bırakarak yaratılmak isteniyordu. Yani meseleyi çözümsüz hale getirerek, kendisi de savaş istemiyor gibi bir hava yaratarak bölgeye müdahale gerektirecek bir ortam oluşturuluyordu. Nitekim Osmanlı askerlerinin dağıtılmasının istenmesinin ardından hemen Osmanlı-Rus Harbi çıkmıştı (BDA, BOA. Y.EE 84/91-1,1). Anlaşılabileceği üzere bölge savunmasız bırakılmak isteniyordu.

Ruslar bölgede Osmanlı askeri gücünü zayıflatma politikasından daha sonraki yıllarda da vazgeçmedi. Hatta bu amaca yönelik başka bir strateji izledi. 2 Ekim 1903 Münzteg Programı adı altında Osmanlı Devleti'ne dayatılan reformlarla bölgedeki askeri jandarma sistemi yeniden düzenlendi. Bu dönemde jandarma, devletin en önemli kolluk kuvveti ve yarı askeri yarı merkezi bir polis örgütü durumundaydı. Hazırlanan reformlar ile Makedonya'da Osmanlı Valisi'nin hizmetindeki birliklerin içinde Hristiyan subayların da olması zorunluluğu getirildi. Ayrıca Vali'nin Avrupalı danışman ve gözlemcilerle birlikte görev yapması gibi çeşitli dayatmalar ile bölgede Osmanlı kontrolü zayıflatılmıştı (Dikici, 2010, s. 80). Bunu takip eden Reval Mülakatı ile de asayiş sağlamaya için altı büyük devletin zabıtlarından bir jandarma heyeti oluşturuldu. Böylece Rusların bölgede Panslavizm politikasını uygulaması için gerekli zemin hazırlanmış oldu (Alkan, 2008, s. 48-52; Koloğlu, 1985, s. 368-371). Ruslar kendi politikaları doğrultusunda diğer milletleri de yönlendirmeyi başardı.

C-OSMANLI DEVLETİ İÇİNDEKİ HALKLARI KIŞKIRTARAK KENDİ TARAFINA ÇEKMEK

Rusya doğrudan yayılcı olan politikasında özellikle Berlin Antlaşması'ndan sonra önemli bir değişiklik yapmak zorunda kaldı. Avrupa Devletleri kendisinin karşısında bir cephe oluşturduğu sürece ne Balkanlar'da ne de Boğazlar üzerinde herhangi bir iddiada bulunamayacağını anladı. Panslavist emellerinden vazgeçmemekle birlikte bunları açıkça ilan etmektense Osmanlı'ya dostça bir siyaset sürdürmeye çalıştı. Bir taraftan uluslarının dış etkiler olmadan kendi devrimleri ile bağımsızlıklarına ulaşması tezini savunuyormuş gibi yaparak aslında Avrupa Cephesi'nin çatlamasını beklemeye başladı (Koloğlu, 1993, s. 78). Diğer taraftan da Osmanlı Devleti içinde bulunan halklara karşı onları Osmanlı'dan ayırma politikasını uygulamaya çalıştı. Bu politika sadece Balkan halklarını kapsamıyordu. Aynı zamanda Osmanlı içinde bulunan tüm halklara yönelikti.

Bu konuya ilişkin Rusların politikasını açıklayan bir eser olması açısından Rus Çihaçov'un² hazırladığı risale önemliydi. Adeta Rusya'nın bir manifestosu niteliğinde olan bu eserde Rusya'nın amaçlarından en önemlisinin Osmanlı Devleti'nin acilen taksimi lüzumu olduğu belirtilmekteydi. Rusya bunu yaparken de diğer devletleri kendi amaçları doğrultusunda kullanacaktı. İngiltere'yi Fransa'yı kontrol etmeye yönlendirirken, kendisi de karşılığında Prusya'yı kımıldatmayacaktı. Şark Meselesi'nin çözümü

2 1830- 1835 ve 1845- 1847 yılları arasında İstanbul Rus Sefaretinde Diplomat olarak görev yapmıştır. Ege ve Marmara'dan Fırat Havzasına, Erzurum'a Akdeniz'den Karadeniz'e Anadolu'nun birçok bölgesine seyahat gerçekleştirmiştir. Özellikle günlüklerinde Anadolu'da seyahat ettiği bölgelerin etnik, dini ve idari yapısı, siyasi meseleleri, insanların ekonomik ve yaşamsal sorunları ile ilgili bilgiler vermiştir. Anadolu'daki seyahatleri sırasında tuttuğu günlüklerde Osmanlı'nın iç meselelerini diplomatik ve siyasi seviyelerde gözlemleyerek önemli tespitlerde bulunmuştur (Arslan, 2019, s. 222-229).

adı altında esas olarak Panslavizm politikası ile Orta Asya'dan Mısır'a kadar olan Müslüman ahali üzerinde Hristiyanlık, medeniyet ve insanlık propagandası ile onları etkilemeye çalışılacaktı. Anlaşılabacağı üzere bu sadece Rusların Balkan politikası değil bir dünya politikasıydı.

Bu politikanın bir ayağı da bölgede diğer devletlerin itibarını azaltmaya yönelik çalışmalar yapılmasını kapsıyordu. Bu konuda hukuki metinlere değil halkın görüşlerine önem verilecekti. Yani onlar üzerinde etkili olunmaya gayret edilecekti. Rusya için Osmanlı'nın egemenliği altında bulunan "Kürdistan ne vakit olsa benimdir" dediği bölgelerden biriydi. Yani oralardaki halkı çabuk elde edebilirim görüşündeydi. Islahat talebi ile Kürdistan'ı, Türk'ü ve İran'ı hemen bütün Asya'yı kendi desteklediği ve halife makamına oturtacağı Şeyh Abdullah Efendi'nin³ merkezi yönetimi altında birleştirecek ve bunların İstanbul'la irtibatını kesecekti (BDA,-BOA. Y.PRK.TKM 3/39-1,2). Böylece sadece Balkanlar'da değil bütün Osmanlı toprakları üzerinde hâkim olma fikri taşımaktaydı.

D-BÖLGE HALKLARINI BİRBİRİNE DÜŞÜRÜP KENDİNE MUHTAÇ ETMEK

Prizren'de Rusya konsolosluğunu 15 yıl görev yapan Mösyö Yastrebov'un⁴ Makedonya Kıtası hakkında yazdığı bir eser Rus Hariciye Nezaretince onaylanarak basılmıştı. Böylece bir anlamda resmi statü kazanmış olan bu eserde;

"...Makedonya ahalisinin ekseriyeti zannolunduğu veçhile Bulgar kavminden olmayıp Şimal tarafı ahalisi büsbütün Sırp kavminden ve cenup tarafı ahalisi dahi her ne kadar Bulgarca tekellüm ederler ise de Rum cinsinden oldukları Bulgarlar ise Makedonya'nın şark cihetinde ve miktarı dahi umum Makedonya ahalisinin hums derecesinde idiği tarihçe ve mahalli ince müspet bulunduğu..."

iddia edilmişti. Anlaşılabacağı üzere Rusların tahmin ettikleri gibi Makedonya, Bulgar nüfus açısından çoğunlukta değildi. Diğer bazı bölgelerde Bulgarca konuşulsa bile buralar başka milletlere aitti. Osmanlı Devleti'nin bölgede bulunan Bulgaristan Komiseri Ganasyan tarafından Rusların bölgede yürüttükleri politikalar sık sık rapor edilmişti. Ayrıca yukarıda adı geçen eserin yayınlanmasından sonra Mösyö Yastrebov'un Selanik Genel Konsolosluğu'na tayin edilerek orada Sırp nüfuzunun tesirini kuvvetlendirmeye çalıştığı da belirtmişti. Rusya Devleti'nin Makedonya hakkında

3 Şeyh Abdullah, Nakşibendiliğin Kuzey Kafkasya'da Ruslara karşı önemli mücadeleler vermiş bir kolu olan Halidiyye tarikatındandır. Bu tarikat İran, Doğu Anadolu ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerde etkilidir (Algar, İstanbul 1997, s. 296-299).

4 Ivan Stepanoviç Yastrebov 27 Ocak 1839 tarihinde Tambov vilayetinde doğmuştur. 1894 Ocak ayında Selanik'te vefat etmiştir. İstanbul'da Rus Konsolosluğu'nun sekreteri, Prizren'de konsolosluk, Selanik'te başkonsolosluk görevlerinde bulunmuştur (Duranlı, Muvaffak Duranlı, "Çarlık Rusya'sında Balkan Topraklarının Dil, Kültür ve Coğrafi Açından İncelKiş 2021, s. 5).

yeni politikasının Yunanlıların, Sırpların ve Bulgarların bölgedeki isteklerini tasdik ile hepsini de ümit içerisinde bırakmak olduğunu da dile getirmişti. Böylece onlar amaçlarına ulaşabilmek için birbirleri ile rekabete düşecek ve hedeflerine ulaşmak için her üçü de tamamıyla Ruslara mecbur kalacaktı. Sırbistan ve Yunanistan hükümetlerinin Rusya Devleti'ne bir dereceye kadar meyil göstermeleri Sırp ve Yunan Kraliçelerinin Rusya İmparatoru ile görüşmek üzere Kırım'a gitmeleri dahi bu politika sebebiyleydi (BDA, BOA. Y. PRK. MK. 3/47-7-1).

Aslında bölgede diğer devletler de Osmanlı Devleti'nin her an çökebilme ihtimali karşısında pay alabilmek için bu politikayı uyguluyorlardı. Avusturya Arnavutlar ve Sırplarla; İtalya Arnavutlarla; İngiltere Yunanlılarla; Fransızlar Romenlerle yakın ilişkiler içindeydi. Bu durum sabit kalmıyor zaman zaman partnerlerde değişimler oluyordu. İşin ilginç tarafı ise Balkan halkları içinde de bir büyük devletin himayesi olmazsa ayakta kalamayacakları fikrinin kök salmasıydı. Bu nedenle de bu büyük devletler Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü ne kadar, hangi oranda ve nerelerde bozulabileceğine karar verme hakkını kendilerinde rahatça görmeye başladı (Koloğlu, 1993, s. 79).

E-BALKANLARDA KENDİNE TABİ BİR DEVLET KURMAK VE BUNU OSMANLI'YA KARŞI KULLANMAK

Rusya'nın Balkan yarımadasında bu politikasının bir ayağı özellikle Bulgaristan üzerineydi. Bulgaristan meselesinin meydana gelmesi ve özellikle bir dereceye kadar şekillenmesinde rol oynamaktaydı. Bulgaristan'ın teşkili hakkında muharebeden önce ve sonra tasavvur etmiş olduğu düşünceler devam etmekteydi. Bölgede ihtilâl çıkarmak ana amaçlardandı. 1896'dan beri bu ihtilal fikren ve fiilen hazırlanmıştı. Özellikle Rus konsolosları himayesinde Rus Erkan-ı Harbleri ve siyaset adamları isimlerini ve kıyafetlerini değiştirerek, köy köy dolaşarak köylüye Türk hâkimiyetinden kurtulmalarının gerekli olduğu yönünde propaganda yapıyorlar, bunun nasıl olacağını ve bunu yaparken onları kendilerinin nasıl himaye edeceklerini de anlatıyorlardı. Önce muhtariyet daha sonra da istiklallerini kazanmaları için mücadele etmeleri yönünde destekleniyorlardı (Karabekir, 2011, s. 37).

Bulgaristan'ın Osmanlı Komiseri Ganasyan, Rusların, Balkan yarımadasında bulunan Yunanistan ve Sırbistan ahalisinin kendi fikir ve maksadına hizmet etmeye alet olamayacaklarını düşündüklerini dile getirmişti. Bu iki milletin büyümesi belki bilakis Garp politikasına bir hizmet olur diyerek Ruslar bu iki kavme karşı nispet olsun diye büyük bir Bulgaristan teşkilini kararlaştırmıştı. Gerek muharebeden önce ve gerekse muharebeden sonra Berlin Konferansı'nda bu fikri savunmuş Yunanistan ve Sırbistan'ın üç misli derecesinde bir Bulgaristan'ın teşekkülünü desteklemişti.

Bu durum, bu devletlerin arzularını ve gelecek hayallerini boşa çıkardığı için bunlar Rus politikasından ayrılarak diğer devletlere meyletti. Fakat Filibe hadisesinden sonra Rusya Balkan yarımadasında bulunan diğer milletlerden ziyade Bulgarlara eğilim göstermesinin hata olduğunu anladı. Bu hatasından vazgeçerek Sırp ve Yunanlıları kazanarak kendine tekrar döndü (BDA, BOA, YPRK. MK. 3/47-2,1).

F- BULGARİSTAN'DA PRENS SEÇİMİNİ KULLANARAK BÖLGEYE DIŞ DEVLETLERİN FİİLİ MÜDAHALESİNİ SAĞLAMAK

Bulgaristan'ın kurulmasından sonra Ruslar bu devletin iç işlerinde de etkin bir politika yürüttü. Bilindiği üzere Berlin Antlaşması'ndan sonra 1878 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bağlı bir Bulgar Prenslığı kurulmuştu. Ancak bu bağlılık sadece kâğıt üzerinde kaldı. Çünkü Bulgarların ilk prensi Aleksandr, Berlin Konferansı'nda Avrupa devletleri tarafından atanmıştı. Ancak bu atama öncesinde meydana gelen pek çok olayda Ruslar etkindi. Olaylar özetle şu şekilde gelişmişti:

Bulgaristan'da bulunan Heyet-i Niyabet ve Heyet-i Müdüran'ın karsız tavırları Avrupa'nın kararını beklemek istemeleri ve bu nedenle de vakit kazanmaya çalışmalarındandı. Heyet-i Niyabet'in Şarki Rumeli ve Bulgaristan'ın büyük şehirlerini dolaşmalarında ki maksadın bazı devletlerin nasihatlerine uyarak Avrupa'nın durum hakkındaki kararını vermesini sağlamak ve durumun tayinine kadar vakit kazandırmak içindi. Ayrıca gitdikleri şehirlerin ahalisi tarafından kendilerine şaşıalı bir suretle hazırlanan karşılanmalar ile hem gelecekte hem de ahali nezdinde nüfuz ve haysiyetlerini de kuvvetlendireceklerdi. Rusya durumun bu şekilde olmasından yanaydı. Çünkü bu şekilde kendi askerini hazırlamak için zaman kazancak bir taraftan da birtakım fenalıklar yapılmasına fırsat tanıyarak ihtilaller çıkaracaktı. Böylece Bulgaristan'ın yine karıştığını, birçok kanın döküleceğini ve birtakım olayların meydana geleceğini, ticaretin biteceğini öne sürerek kendi maksadının icrası için bir durum oluşturacaktı (BDA, BOA, YPRK. MK. 3/47-2,1).

Bulgarlar bir süre daha sabrederek Avrupa'nın kararına uymaları hakkında bazı devletler tarafından verilen nasihatlere riayet ediyorlardı. Fakat Avrupa devletleri kendi aralarındaki rekabetten dolayı kendi menfaatlerinin muhafazası telaşına düşerek, Bulgaristan'ın da harap olmasını hiç önemsemiyordu. Bir Bulgar gazetesi olan Nezavisimos duruma itiraz ederek Bulgaristan için bir Prens seçilmesinin elzem olduğu haberlerini yayınlamaktaydı (BDA,BOA, YPRK. MK. 3/47-2,1).

Bulgaristan'da idare iki kısma ayrılmıştı. Miralay Nikolayef Mekteb-i Harbiye talebesi ile birlikte hareket ediyordu. O sene çıkan 160 zabitin kendi nüfuzu altında bulunduğunu Heyet-i Niyabet'e ve ahaliye göstermek

için onlarla birlikte bazı nümayişlerde bulunmuştu. Bulgarların bu karışıklıklarından Sırp Hükümeti istifade edip ileride Makedonya kıtasında nüfuz sağlamak için konsoloshaneler ve Sırp Mektepleri açarak oranın Bulgar ahalisini Sırplaştırma niyetinde bulunuyorlardı. Bu ise Bulgarlar açısından 500 seneden beri Osmanlılara karşı korunmuş olan Bulgar hukukunu gasp etmek demekti. Nezavisimos Gazetesi bu konudan da bahsetmekteydi. Sırp Devleti için “daha ne kadar sabır ve sükût edelim” denilerek Avrupa devletlerinin sabır ve sükût tavsiyesi ile vakit geçirmenin Bulgaristan’ın harabına neden olacağı dile getirilmişti. Avrupa devletlerince Bulgarlar için bir çare bulunamazsa kendi başlarının çaresine bakmak mecburiyetinde kalacaklarını da ifade etmişlerdi (BDA, BOA. Y. PRK. MK. 3/47-5-1). Bunda da Rusların etkisi büyüktü.

Osmanlı’nın Bulgaristan’daki Komiseri Ganasyan Bulgarların bir kısmının, Avrupa devletlerinin Bulgar meselesindeki gösterdikleri iktidarsızlık ve Bulgar Millet Meclisi’nin bir an evvel kurulmasının istenmesi gibi nedenlerle Rusya Devleti’ne başvurma eğiliminde olduklarını raporunda belirtmişti. Yine aynı raporunda Heyet-i Niyabetten Mösyö İstanbulof Şarki Rumeli’yi devrettiği sırada Bulgarların Prens Aleksandr’ın tekrar seçilmesi ile Bulgaristan’ın istikbâli fikir ve arzusunda bulunduklarını anlamış olduğunu da söylüyordu. Fakat bunu kendisince tehlikeli görüldüğünden seyahatini bir müddet daha uzatmış ve genel olarak buna eğilim gösterildiği için kendinin buna alet olmak istemediğini, mesuliyeti ahaliye bırakacağını Filibe’de beyan etmişti. Reis-i Müdüran’dan Mösyö Radoslavof Heyet-i Niyabet ile aralarında olan anlaşmazlıktan dolayı Millet Meclisi’nin hemen toplanması ve Bulgar meselesine bir karar verilmesi arzusunda olduğu, Mösyö İstanbulof’un ise Avrupaca verilecek kararı bekleyerek zaman kazanmak istediği belliydi (BDA, BOA, YPRK. MK. 3/47-3,1).

Bulgar meselesinin halledilmesi amacı ile Rusya’nın Viyana sefiri Prens Labanof’un yeni esaslar üzerine Avusturya devleti ile müzakereye giriştiği Viyana’dan alınan özel haberlerden anlaşılmıştı. Yani Avrupa devletlerinden destek alma arzusundaydılar. Bu müzakereden anlaşılabileceği üzere Bulgar heyeti hazırasının hemen bir karar veremeyecekti. Bu nedenle de Viyana’da bulunan Bulgar memuruna Mösyö İstanbulof’un bu müzakerelerin sonuna kadar orada ikameti emri verilmişti. Bulgaristan idaresince Ruslardan bir milyon liralık borç istenmiş olması rivayeti de ortada dolaşıyordu (BDA, BOA. Y. PRK. MK. 3/47-1,1).

Heyet-i Niyabet’in Tırnova’da bulunduğu sırada Tırnova Muhafaza-i Vatan Cemiyeti Reisi Mösyö Agnatof tarafından Prens Aleksandr tarafından imzalanan bir telgraf İsvediyora Gazetesi’nde yayınlanmıştı. Bu telgrafta:

“...17 Nisan tarihi Bulgarlar için hatırlardan çıkarılmayacak bir gün-

dür. O gün 500 sene esaretten sonra zat-ı fahametinizi eski ve şanlı kral-larımız Krum ve Simeon ve Asen'in birinci ve en liyakatli halkı sıfatında gördük. Bu makama ne derece layık olduğunuzu İsloviçe ve Dragoman ve Pirod mevkilerinde ispat ettiğiniz fakat bir hain el sizi şu muhabbetli vata-nımızdan ayırdığından umum Bulgar milleti me'yus mukadderdir. Çünkü siz Bulgar kavmini en Mukaddes olan Arzu-yı milliyesinin tarîk-i husulü-ne akilane bir surette sevk etmekte idiniz. Bu cihetle zatı fehmettinizi bir an evvel yekvücut ve müstakil Bulgaristan Kralı ünvanıyla istikbal'e mu-vaffak olmak için gece ve gündüz cenab-ı hakka dua etmekteyiz... (BDA, BOA, YPRK. MK. 3/47-4,1)."

deniliyordu. Böylece Prens Aleksandr'ın hakimiyeti ilan ediliyordu. Bulgar prensinin Balkan yarımadasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasın-da önemli bir yere sahip olacağı düşünülüyordu. Çünkü bir kefesinde Dev-let-i Aliye diğer kefesinde Rusya olan bir terazi gibi o bölgedeki dengeyi sağlıyordu. Bu nedenle dönemin Almanyası Bulgar Prensi'nin makamını muhafaza etmesi gerektiğini düşünüyordu. Eğer prens gönderilirse bu den-genin bozulacağı ve bir karışıklık olacağı konusunda Osmanlı Devleti'ni de uyarmıştı (BDA, BOA YPR.MK 5/116-1,1). Oysaki Rus Çarı II. Alek-sander'ın yeğeni olan Bulgaristan Prensi Aleksandr Batenberg tacını Çar Aleksandr'ın elinden giymişti. Bağımsız olamaması nedeniyle de bir ta-raftan Rus generallerin vasıtası ile ülkeyi istediği gibi idare etmek isteyen Rusya'nın, diğer taraftan da partilere hâkim olan komiteci ruhu sebebiyle de dengesizlikler içinde bocaladı. Ülke içinde batı taraftarı demokratik dü-şünce ile Rus yanlısı bir siyaset izlemek isteyenlerin fikrinin çatıştığı iki grup ortaya çıktı (Eşrefoğlu, İstanbul 1972, s. 19).

Bulgar prensi Osmanlı Sultanı'nı ziyaret edip bağlılığını ifade etmek istemişti. Sultan ile bir akşam yemeği yemişlerdi. Kendisi bazı açıklama-larda bulunmuş, bir Alman olduğunu söyleyerek Rus İmparatoru ile de muhabbeti olduğunu belirtmişti. Yapacağı işlerle ilgili Rusya siyasetine alet olmayacağını, Berlin Antlaşması'na uyacağını söylemişti. Osmanlı Devleti'nin emir ve rızasına uygun hareket edeceğini bildirmişti. Daha önce Müslüman kesime bir mezalimin uygulanmış olduğunu fakat bu yapılanlardan kendisinin sorumlu tutulmaması gerektiğini de belirtmişti. Görüşme sonrasında ise padişahın kendisine soğuk davrandığını söyleye-rek durumdan üzüntü duyduğunu oysaki kendisinin uzlaşmacı bir siyaset güdeceğini ifade etmişti (BDA, BOA. YPRK. HR. 4/73-1,2). Ancak söy-lediğini gerçekleştirememişti. Çünkü başlangıçta Bulgaristan'ı Rusya'ya dayanarak idare etmişti. Fakat Avusturya, İngiltere ve Osmanlı Devle-ti'nden çekiniyordu. Bu nedenle Bulgaristan büyük devletlerin çekişme sahası haline geldi. Osmanlı Devleti için ise sorun daha da büyüktü. Bu dönemde uğraşmak zorunda olduğu problemlerden biri Bulgar Prensiği içindeki Türklerin maruz kaldıkları zor durum olurken bir diğeri ise Doğu

Rumeli’de yaşayan Bulgar sakinlerin Bulgaristan ile birleşme çabaları idi (Eşrefoğlu, İstanbul 1972, s. 21).

G- BÖLGEYE CEPHANE YIĞMAK

Rusya’nın Balkan halklarını kışkırtma siyaseti yanında bir de o bölgeye cephane yığarak bölge halklarını çıkaracakları ayaklanmalarda destekleme politikası vardı. Balkan yarımadasında bulunan Slav kardeşleri üzerine verdiği sözü tutabilmek adına Rus askeri sevk etmek üzere “Tizani Novogorud” isimli bir Rus vapuru İstanbul Boğazı’nda Yenimahalle’de Türk kumandanı tarafından yakalanmıştı. Diğer bir vapur da Odesa’dan yola çıkmış olan “Kostruma” adlı Rus vapuruydu. Kavak tabyasında kumandan tarafından yakalanarak durdurulmuştu. Zorla boğaza girmeye teşebbüs etmişlerse de kumandanın vapuru batıracağına dair tehdidi karşısında durmak zorunda kalmıştı. Rus sefiri Nelidof işe dâhil olarak Türk kumandanın azlini istemişti. Ayrıca bu gemilerin birer ticaret gemisi olduğu ve zarara uğratıldığı yönünde savunma yapmıştı. Hatta durum yabancı bir gazete olan “İndependance Romen” adlı bir gazetede “Bosfor de Rushia” adı ile çıkmıştı. Yani gazete Rusların askerini Osmanlı’nın başkenti İstanbul’un ortasından Balkan yarımadasına sevk etmek cesaretini gösterdiğini açıkça dile getiriyordu. Adı geçen vapurların Rusya hükümetinin halktan para toplayarak oluşturdukları fahri donanmalarına ait vapurlar olduğu anlaşılmıştı. Bunların ticaretle ilgisi olmamakla birlikte harp sefinesi idiler (BDA, BOA, Y.PRK.MYD 10/45-1,1).

2- RUS POLİTİKASININ BULGARLAR ÜZERİNDE TESİRLERİ VE MÜSLÜMANLARA YANSIMASI

Rusların Balkan politikalarındaki kararlılıkları kısa zamanda Bulgarlar üzerinde etkilerini gösterdi. Bulgaristan’da bulunan Müslüman ahalیه Bulgarlar tarafından birtakım zulümler yapılmaya başlandı. Varna Umur-ı Heyet-i Mezhebiyye-i İslamiyesi tarafından hazırlanan bir rapor ile 6 Muharrem 97/ 20 Aralık 1897 yılındaki durum İstanbul’a bildirilmişti. Bilindiği üzere bu katliamlar daha sonra 1903’te İlinden İsyanları olarak da adlandırılan birtakım zulüm ve katliamlara dönüşmüştü (Korkmaz, 2020, s. 304-307). İşte bölgede yapılan bu katliamlar İlinden İsyanları’nın öncüleri ve habercileri niteliğindeydi. Bu raporlara göre (BDA, BOA, İ.MTZ.04. 7/262-2,1):

Varna Sancağı’na tabii Pravadi kazasına bağlı 18 köyde ve kısa zamanda vahim olaylar meydana geldi. 19 Teşrinievvel/30 Ekim gecesi Pravadi Kazası’na bağlı Hisarcık Karyesi sakinlerinden İsmail ve Kahveci Nasuh adlı kişiler eşkiya takibinde bulunmuşlardı. Bunlar Karyeye gelen Kara Pito oğlu ve etrafındaki kişiler tarafından dövülmüş ve idam edilmişti. Daha sonra bunlara şu olaylar da eklendi: Molla Mustafaoğlu Ali ile Kel Hasan’ın darp edilmesi, Damlalı Karyeli İbrahim adlı kişinin Değirmendere’de çalışırken 4 Bulgar askeri tarafından darp edilmesi ve yaralanması

ile sol kolunun kesilmesi, bu sırada Karyeden Mustafa'nın işkenceye uğraması, 22 Teşrinievvel Pazartesi/3 Kasım günü Pravadi Kazası Jandarma zabitanın mahiyetinde bulunan Kadı Karyesine gidilerek ahaliden Hacı Rüstemoğlu Ömer ve Muhtar Karyeli Abdülkadir Ağaların sebepsiz yere tekrar tekrar darp edilmesi ve yaralanması, Sava Karyeli Çoban Hasan'ın 23 Teşrinievvel/4 Kasım günü bir fırka Bulgar tarafından dağda rast gelip dövülmek üzere iken firari ve bu sırada ellerine geçirdikleri Ali'nin öldürülmesi ve 10 Teşrin-i sani/10 Kasım günü İlyas Fakih Karyeli Salih ve İsmail'in Dona Değirmeni'ne götürmekte oldukları zahirelerin yolda çobanlar tarafından alınıp kendilerinin değirmende öğütülüp yaralanması, Dizdar Müslim Karyeli Hacı Ahmet ağanın evinin avlusunda Bulgarlar tarafından tekrar sağlığına kavuşamayacak derecede dövülmesi, Noşe Karyeli Recep'in üç Bulgar askeri haydudu tarafından hanesinin basılarak kendisine birtakım işkenceler yapılması ve yaralanması ve daha sonra 3.000 kuruş nakdinin alınması, Ayazma Karyesi ahalisinin muhafazası için geceleyin gezdirmekte oldukları koruma kolu üzerine civarlarında bulunan Murat Sofu Bulgarlarının gelerek hücum etmiş olması ve her birinin darp ve arkalarından takip edilerek hanelerine kadar kovalamış, çocuklarına işkencede bulunulmuş olması, Potraşak Karyeli İsmail'in odun toplamak için dağa çıktığı vakit arabasında koşulu hayvanların ve kendisinin kayıp olması, Bildir Karyeli Topçu Mustafa adlı kişinin misafiri bulunan Kırk-kilise Kazası Bulgar muhacirlerinden Konstantin ve 10 Bulgar askerinin 5000 kuruş nakitinin ve kıymetli eşyasının aldıktan sonra kendisinin kolları arkasına bağlanarak bir de dayak atılması, sadece bu Karyelerde ya da bu kazalarda değil Bulgaristan'ın her tarafında Müslümanlar aleyhinde adli vakalar meydana gelmişti.

Bunlardan başka Paşotmazın idaresinde Müslümanlar camide basılıp yakalanmış, zulmedilmişti. Kura Cemaati'nin ibadet etmesi engellenmiş, mezhep hukukuna taarruz edilmişti. Pravadi Kazası ahalisinin jandarma neferleri tarafından Çarşı Camisi İmamı Recep Efendi'nin dövülmesi, camiye giden cemaate izin verilmeyip darp edilmesi, köy basmak, yağmacılık, ırza geçmek gibi fenalıklar neticesinde bölgedeki tahammül bitmiş ve sükûnet bozulmuştu.

13 Teşrin-i sani/25 Kasım da Pravadi Kazası hududunda Recep Karyesi basılmış, cariyelerin ırzına geçilmiş, saat 6 civarında 15 nefer Bulgar süvarisi gelerek ahaliyi dayaktan geçirip, çoğunu yaralamış eşyalarını yağma etmişti. Kutî ve Yunus Pınarı Karyeleri eşkıya takibi bahane edilerek Bulgarlardan bir topluluk tarafından basılmış, Müslüman ahalinin mal, eşya ve paraları alınmıştı. Burada zorla ırza geçilmişti. Çalî Mahalle Karyesi'nde meydana gelen soygun araştırıldığında Pravadi Kazası Kaymakamlığı makamında bulunan Nacalnik'in mahiyetindeki jandarma ve 12 köyden zorla topladığı 300'den fazla Bulgar, Sandıkçı adlı Karyeye gelerek başla-

rında bulunan jandarma yüzbaşısı Müslümanların tamamını bir mahallede toplayıp buraya bir saat mesafedeki kaymakamın yanına göndermişti. 55 haneden ibaret bulunan Sandıkçı Karyesi'nin hanelerine girilerek, yağma yapılarak, mal ve eşyalar ile nakitleri ele geçirilmişti. Ahaliden Musa oğlu İbrahim'in 20, Koca Mustafa oğlu Mustafa'nın 25, Kara İbiş oğlu Mehmet'in 18, Ahmet oğlu Hasan'ın 18, Çırak Mehmet'in 21 yaşlarında bulunan ve isimleri Hatice, Fatma, Feride ve Şerife olan zevcelerine zorla tecavüz edilmişti.

Jandarmadan Pravadili Ketko oğlu İşteryo'nun Muhtar İbrahim ve Hacı Tahir üzerine silah ile ateş etmesi ile yağmaya son verilmişti. Kara Ahmet Mahallesi Karyesi Müslümanları ise 500'den fazla başıbozuk Bulgarların baskınına uğramış, eşya ve paraları alınmıştı. 20 gün sonra tekrar köylerine gelen Bulgarlar tarafından hanelerinden zorla alıp götürülerek idam edilmişlerdi. Cesetlerini Kamçı Nehri kenarında bıraktıkları Karye imamı ile komşularından Mahmut Ağa, Toy Mehmet ve Sağır İbrahim adlı kişileri vahşice kurban etmişlerdi (BDA, BOA, İ.MTZ.04. 7/262-1,1).

Görünüşte eşkıya aramak, gerçekte kendi isteklerini ifa etmek için Müslüman Türklere zulmetmişlerdi. Onların göç etmeleri için Müslümanlar üzerine silahlı fırkalar göndermişlerdi. Kasım'ın 10-15 günlerinde Mihalli Karyesi'nde ahaliden 16 kişiyi dövüp yaralamışlar, işkenceler etmişlerdi. Derbent köyü sakinleri de Bulgarlardan dayak yemişler üstelik "Türkler siz hala havlu yapmak istiyorsunuz biz sizi birer birer katledeceğiz" diyerek ahaliyi havlu inşasından men etmişlerdi. İşte Bulgar mezalimi her yerde ve hep Müslümanlar aleyhinde bu suretle sürmüş bu derece şiddet bulmuştu. Bölgedeki İslam ahalişi çaresiz kalmıştı (BDA, BOA, İ.MTZ.04. 7/262-1,2).

Bölgede meydana gelen durum gönderilen raporlarla sık sık Dersaadet'e bildiriliyordu. Osmanlı Devleti ne yazık ki Avrupa devletleri ve Rusya karşısında sıkışıp eli kolu bağlı bir durumda kalmıştı. Mevzuyu reformlarla çözmeye çalışıyordu. Oysa ki Osmanlı Devleti, fethettiği yerlerde Balkan halklarına uyguladığı istimâlet politikası ile oldukça hoşgörölü ve anlayışlı davranmıştı (İnalcık, 1993, s. 16). Din ve ırk ayrımı gözetmeyen, bütün tebaayı Osmanlı Devleti şemsiyesi altında birleştirmişti. Bu düzen artık Balkanlar'da yerini kargaşa, huzursuzluk, isyanlar ve kanlı katliamlara bırakmıştı. Avrupa ülkeleri ve Rusya arasındaki çekişmeler bazen de Osmanlı aleyhine birlikte hareket etmeler ne yazık ki daha sonraki dönemde giderek hız kazandı.

SONUÇ

Osmanlı Devleti XI. yy.dan itibaren giderek güçlenerek yayılmacı bir siyaset izlemişti. Balkan yarımadasını da topraklarına katarak etnik, dini ve kültürel açıdan tamamen birçok unsuru bünyesinde topladı. Bütün fark-

lılıklarına rağmen yüzyıllarca birbiri ile kardeş olarak geçinen bu unsurlar, devletin zayıflaması ile birlikte önce Fransız İhtilali daha sonra da emperyalizm akımının etkisi ile karşı karşıya kaldı. Bölge, Rusların yüzyıllardan beri sıcak denizlere inerek dünyaya açılma politikasının hedefi oldu. Bu maksatla Panslavizm ideolojisini kullanarak etkili olmaya çalışan Ruslar bölge halklarını etraflarında toplamak istediler. Bu halkları bazen birbirlerine karşı çoğu zamanda Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtarak amaçları uğruna çalıştılar. Özellikle Makedonya'da köy köy dolaşarak ajanları ve kılık değiştiren askerleri sayesinde halka ihtilal fikirlerini aşıladılar. Diğer devletlerden çekinerek Balkanlar üzerindeki politikalarını gizlilik içerisinde yürüttüler. Barış taraftarı oldukları gibi bir izlenim yaratarak Osmanlı Devleti'nden birçok taviz aldılar. Kurulan Bulgar Prenslığı'ni bölgede sorun yaratması için kullandılar. Balkanlar'ı daima huzursuz, asayişsiz bir bölge olarak göstererek bir taraftan da bölgeye kendi asker ve cephanelerini yığarak kendi müdahalelerini haklı hale getirmeye çalıştılar. Bölgedeki Yunan ve Sırp halkları üzerinde önceleri pek bir şey yapamamaları da daha sonra etkili oldular. Hatta Sırpların sırtını dayadıkları bir devlet haline geldiler. Bölgedeki Rus politikası sonucunda Bulgarlar tarafından Varna Sancağı'nda pek çok Türk'ün kanı döküldü ve bunlar göç etmeye zorlandı. Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik bakımdan zayıflayarak düşüşe geçtiği bir dönemde ne yazık ki bölgede uyguladığı kurtarma politikaları ve yaptığı reformlar pek de işe yaramadı. Çünkü bölge artık önemli güçlerin söz sahibi olduğu kendi menfaatleri doğrultusunda Rusların politik oyunlarına müsaade ettikleri bir alan haline gelmişti. Dolayısıyla Osmanlı Devleti sadece Balkan halkları ile değil bu devletler ile de bölgede ve siyasi alanda mücadele etmek zorunda kaldı.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Devlet Arşivi (BDA), Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan (İ.MTZ.04.) 7/262-1,2.

BDA, BOA, İ.MTZ.04. 7/262-2,1.

BDA, BOA,İ.MTZ.04. 7/262-1,1.

BDA, BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) 84/91-1,1.

BDA, BOA. Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (YPRK. HR.) 4/73-1,2.

BDA, BOA. Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (YPRK. EŞA) 4/96-1,1.

BDA, BOA, Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y. PRK. MK.) 3/47-7-1.

BDA, BOA YPR.MK 5/116-1,1.

BDA, BOA, YPRK. MK. 3/47-4,1.

BDA, BOA. Y. PRK. MK. 3/47-1,1.

BDA, BOA, YPRK. MK. 3/47-2,1.

BDA, BOA, YPRK. MK. 3/47-3,1.

BDA, BOA. Y. PRK. MK. 3/47-5-1.

BDA, BOA, Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD) 10/45-1,1.

BDA, BOA. Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM)3/39-1,2.

ARAŞTIRMA ESERLERİ, ANSİKLOPEDİ, DERGİ VE MAKALELER

Algar, H. (İstanbul 1997). “Hâlidîyye”. *Hamid Algar, “HâTürkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XV*, 296-299.

Alkan, N. (2008). “1908 Jön Türk İhtilalinin Başlamasında Reval Buluşmasının Önemi” . *Toplumsal Tarih Dergisi S.175*, 48-52.

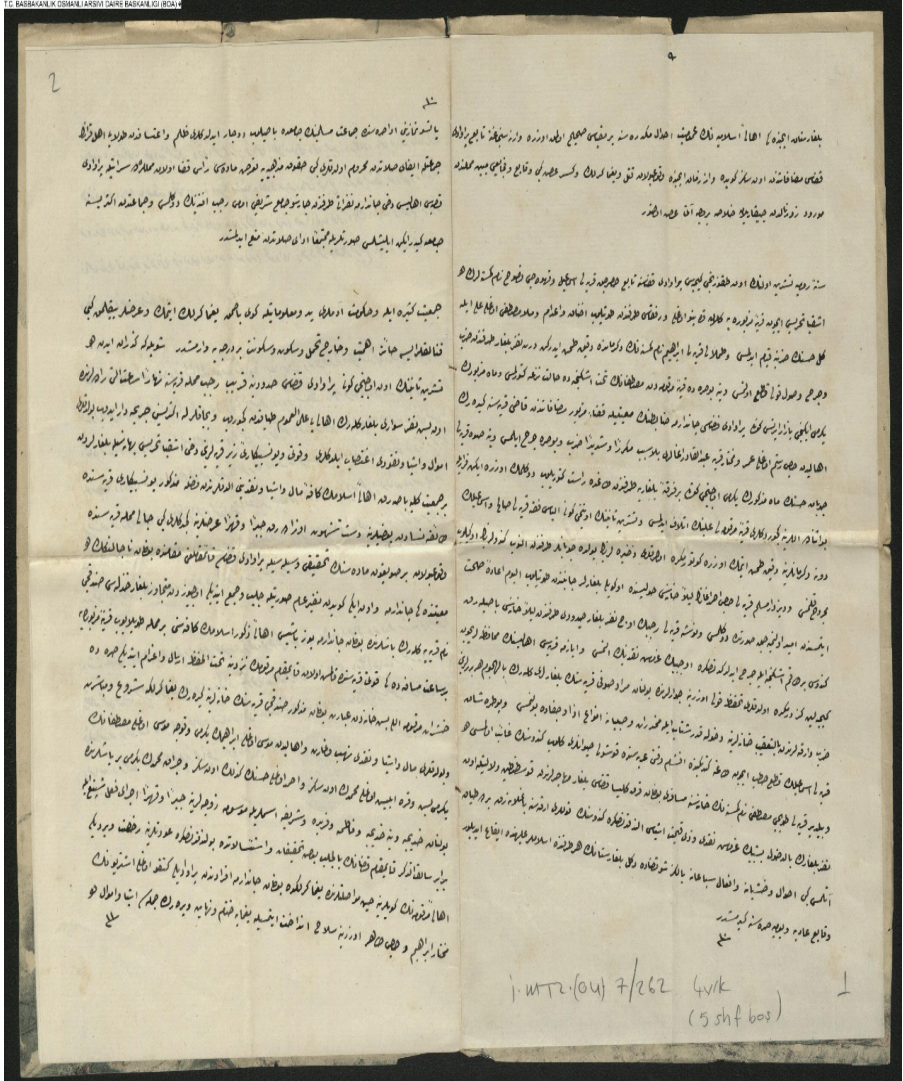
Arslan, M. (2019). “Rus Seyyah Pyotr Alkesanroviç Çihaçov (1808-1890) ve Kırım Savaşı Arefesinde Anadolu’nun Panoraması”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Profesör Doktor Fuat Sezgin Özel Sayısı*, 222-229.

Aydemir, Ş. (1995). *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa, C.1*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Bayraktar, K. (2020). *Makedonya Sorunu, Bir mali kontrol Denenesi*. İstanbul: Atıf Yayınları.
- Dikici, A. (2010). “Osmanlı Makedonyası’nda kurulan ilk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Münzteg Reform Programı”. *Karadeniz Araştırmaları*, 6/24, 75-108.
- Duranlı, M. (Muvaffak Duranlı, “Çarlık Rusya’sında Balkan Topraklarının Dil, Kültür ve Coğrafi Açısından İncelKış 2021). “Çarlık Rusya’sında Balkan Topraklarının Dil, Kültür ve Coğrafi Açısından İnceleme Çalışmaları”. *Balkanlar-da Türk Dili ve Araştırmaları*, C. 3. S. 1, 1-23.
- Eşrefoğlu, E. (İstanbul 1972). Eşret Eşrefoğlu, “Bulgaristan Türklerine ve Rusçuk’taki Türk Eserlerine Dair 1897 Tarihli Bir Rapor”.
- Hacısalıhoğlu, M. (2008). *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu 1890-1918*. İstanbul: Tarih Vakfı yurt Yayınları.
- İnalcık, H. (1993). *Türkler ve Balkanlar*. İstanbul: Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı.
- Karabekir, K. (2011). *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.
- Koloğlu , O. (1993). “Tarihte Balkanlar I: Osmanlı Döneminde Balkanlar”. *Balkanlar* (s. 41-96). içinde İstanbul: Orta Doğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı.
- Koloğlu, O. (1985). “Reval’de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı?”. *Tarih ve Toplum*, S.24 , 368-371 .
- Korkmaz, E. (2020). “Osmanlı Arşiv Evraklarına Göre İlinden İsyanında Yaşanan Başlıca Olaylar”. *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi*, 2/1, 304-333.
- Saatçi, M. (2017). “Makedonya Sorunu”. *Balkanlar El Kitabı*, C.I. içinde Ankara: Akçağ Yayınları.
- Taştan, Y. (2017). “Balkanlarda Ulusçuluk Hareketleri”. *Balkanlar El Kitabı C.I.* içinde Ankara: Akçağ Yayınları .
- Tuncer, H. (2010). *Osmanlı’nın Rumeli’yi Kaybı*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

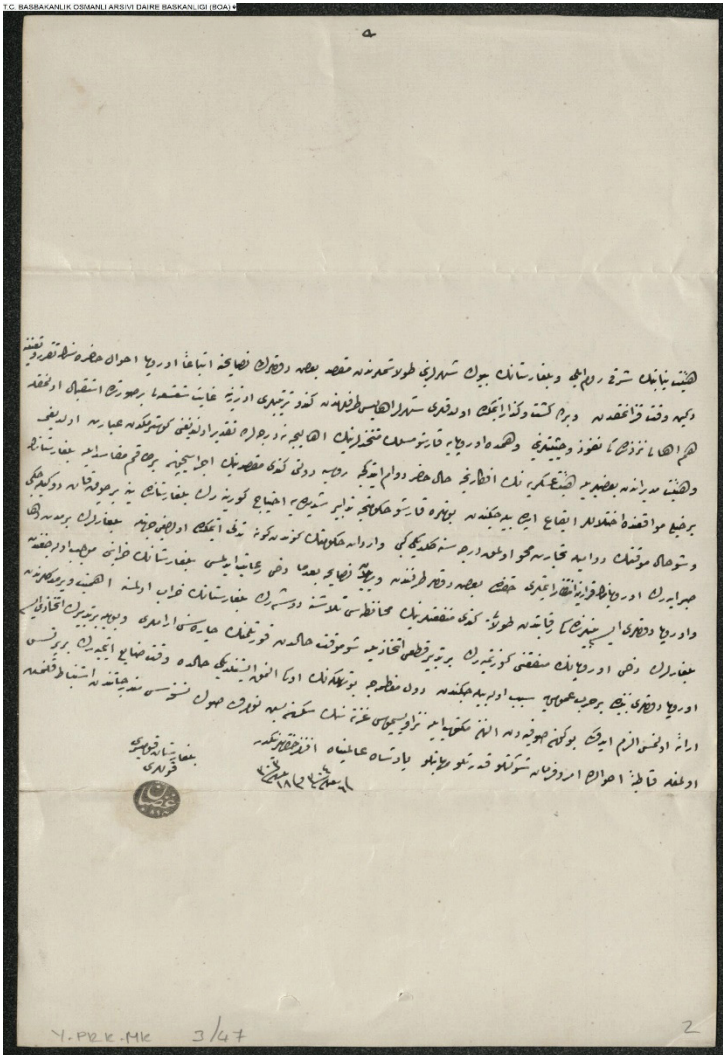
EK 1: Varna Umûr-u Heyet-i Mezhebiyye-i İslamiyesi'nin Bulgarlar tarafından yapılan katliamlar hakkındaki raporundan bir sayfa (BDA, BOA,İ.MTZ.04. 7/262-1,1)

TC. BASKINLIK TOSBASI (ARŞİV) DAİRE BAŞKANLIĞI (İBDA)

1.MTZ.04.00007.00262.001

EK 2: Osmanlı'nın Bulgaristan Komiseri Ganasyan'ın Raporundan bir sayfa (BDA, BOA, YPRK. MK. 3/47-2,1)

“

Bölüm 21

**BÖLGESEL BÜTÜNLEŞME
ÖRNEĞİ OLARAK MERCOSUR VE
UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜ**

Neriman HOCAOĞLU BAHADIR¹

”

¹ Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, nhbahadir@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-
3723-5554

GİRİŞ

Bu çalışma kapsamında uluslararası bir örgüt olarak Güney Amerika Ortak Pazarı (Mercado Comun del Sur - Mercosur) incelenmektedir. İncelemede Mercosur'un tarihçesi, kurucu antlaşmaları, organları ve uyumazlıkların çözümü mekanizması ele alınmaktadır. Amaç Mercosur'un nasıl bir örgütlenme olduğunu ve anlaşmazlıkların çözümünde nasıl bir yol izlediğini ortaya koyabilmektir. Ancak bunun öncesinde Mercosur'un daha iyi anlaşılabilmesi için küreselleşme ve bölgeselleşmeye değinilmektedir.

Uluslararası örgütler, uluslararası sistem içerisinde devletlerden sonra ikinci sırada değerlendirilen aktörlerdir ve bugünkü anlamda ilk uluslararası örgütlerin tarihi 1800'lü yıllara Ren Ulaşım Merkez Komisyonu'nun kurulmasına dayandırılmaktadır (Pazarcı, 2020: 193). Pazarcı (2020: 194) uluslararası örgütü “uluslararası düzeyde faaliyet gösteren, ticari amaç taşımayan ve birden çok devleti ilgilendiren fakat devlet niteliği taşımayan her türlü işbirliği ya da birleşme” olarak tanımlamaktadır. Söz konusu örgütler farklı şekillerde sınıflandırılabilirler. Pazarcı (2020: 195) uluslararası örgütlerin sınıflandırılmasında üç ölçütün varlığından bahsetmektedir ki bunlar örgütlerin evrensel ya da bölgesel olması, genel veya özel bir amaca yönelik kurulması ya da işbirliği, eşgüdüm sağlama veya bütünleşme amacıyla kurulmalarıdır. Dolayısıyla örgütler ilk ölçüte göre Birleşmiş Milletler gibi evrensel ya da AB gibi bölgesel olabilirler ya da ikinci ölçüt kapsamında değerlendirildiklerinde BM gibi genel bir amaçla kurulmuş olabilecekleri gibi Ren Ulaşım Merkez Komisyonu gibi sadece Ren Nehrine ilişkin konuları düzenlemek gibi özel bir amaçla da kurulmuş olabilirler veya üçüncü ölçütte olduğu gibi bir konuda işbirliği yapmak örneğin NATO'nun güvenlik konusunda işbirliği yapması ya da Mercosur gibi ekonomik alanda işbirliği ve bütünleşmeyi hedefliyor da olabilirler.

Uluslararası örgütlerin belirli birtakım özellikleri mevcuttur. Örneğin bu örgütler çoğunlukla yalnızca devletlerden oluşur, örgüt çalışmalarına katılmada tam üyelik şart değildir, üyelik için bazı şartların yerine getirilmesi ve tarafların olumlu iradesi gerekir, üyeler ilke olarak eşittir, organları bulunur ve bunlardaki temsil üye devlet hükümetlerince yapılır (Pazarcı, 2020: 195-199). Bu özelliklere ek olarak Ateş (2016: 20-22) bu örgütlerin oluşumunda yasal bir zorunluluğun olmadığını, örgütlerin kurucu statülerinin olduğunu belirtmektedir. Burada yer verilen kurucu statü özellikle önem arz etmektedir çünkü bu statü çoğunlukla antlaşma ya da sözleşme şeklindedir ki bu “örgütün fiziki varlığını, kurumsal kimliğini ve tüzel kişiliğini tanımlayan temel belge” niteliğindedir ve içerisinde üyelerin sorumlulukları, yükümlülükleri, işbirliği alanları, karar alma mekanizmaları, organları, makamları ve istihdam politikalarını da içerir (Ateş, 2016: 21). Dolayısı ile örgütün kurucu statüsü onunla ilgi pek çok bilgiye ulaşabileceğimiz yasal bir belgedir. Bu devletlerin anayasaları ile benzer bir nitelik

taşıır ki üye ölkeler açısından da uyulması gereken kuralları ve örgütün işleyişini içermektedir. Bu nedenle Mercosur incelenirken de kurucu antlaşmasına yer verilmiştir. Burada Mercosur’a geçmeden önce örgütlenmeye ilişkin temeli netleştirmek için küreselleşme ve bölgeselleşmeye değinilmiştir.

1. Küreselleşme

Küreselleşme kavramı Soğuk Savaş sonrası dönemde daha sıklıkla başvurulmuş bir kavram olmasına rağmen küreselleşmenin tarihini daha uzak dönemlere de dayandırılmaktadır. Örneğin Davut Ateş (2016: 98) küreselleşme tarihini 15. yüzyıl sonunda başlayan coğrafi keşiflere kadar götürmektedir. O’rourke ve Williamson (2002: 23) küreselleşmenin başlangıcının ilişkin üç farklı görüşün olduğunu ifade etmektedirler. Bunlardan ilki 1492 ve 1498 tarihleri, ikinci görüş ise bu tarihin daha eskilere dayandığı ve son orak da 19. yüzyıldan önce dünya ekonomisinin parçalanmış olduğuna inanan görüştür. Görüldüğü üzere küreselleşmenin başlangıcına ilişkin farklı tarihler ileri sürülmektedir bunun nedeni sosyal bilimcilerin bir konuyu ele alırken farklı kriterleri belirleyici olarak seçmeleridir. Başlangıç tarihi konusunda farklı görüşler olsa da küreselleşme kavramının kullanımının 1995-1998 tarihleri arasında arttığı söylenebilir (Dreher, Gaston ve Martens, 2008: 2).

Kavram olarak küreselleşmenin tanımı konusunda da tek bir tanımın kabul edilip kullanılması oldukça zordur. Nitekim Scholte (2008: 1473) çalışmasında, Giddens’in küreselleşme kadar sık kullanılan fakat onun kadar yetersiz kavramsallaştırılan çok az terimin bulunduğunu ifade ettiği görüşüne yer vererek bunu çok net bir şekilde açıklamıştır. Ancak pek çok araştırmacının olduğu gibi Giddens da küreselleşmeyi tanımlamıştır ve ona göre “küreselleşme uzak yerellikleri birbirine bağlayan dünya çapındaki sosyal ilişkilerin yoğunlaşması olarak tanımlanabilir, öyle ki yerel olaylar, kilometrelerce ötede meydana gelen olaylar tarafından şekillendirilir ve bunun tersi de geçerlidir” (Giddens, 1991: 64). Benzer şekilde Rennen ve Martens (2003: 137) küreselleşmenin karmaşık bir olgu olduğunu pek çok teknolojik, kültürel, sosyal ve çevresel eğilimin etkileşimi ile evrimleştiğini ve bu nedenler kavramın tatmin edici bir şekilde tanımlanmasına yönelik çabaların başarısız olacağını, dolayısıyla çoğulcu bir yaklaşımın ve esnek bir tanımın daha makul olduğuna inanmaktadır. Bu bakış açılarından hareketle de çağdaş küreselleşmeyi “ulus-ötesi yapıların kurulmasına ve kültürel, ekonomik, çevresel, politik ve sosyal süreçlerin küresel, ulus-üstü, ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde küresel entegrasyonuna yol açan, uluslararası kültürel, ekonomik, politik, sosyal ve teknolojik etkileşimlerin yoğunlaşması olarak” tanımlamaktadır. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere küreselleşme pek çok boyutu içinde barındırmakta ve beşerî hayatın neredeyse tüm alanlarını içine almaktadır. Bu nedenle de genel kabul görmüş

bir tanıma ulaşmak oldukça zordur. Üstelik Rennen ve Martens'in tanımlarında belirttikleri tüm alanlar durağan değil sürekli değişen, gelişen alanlardır ve bu nedenle kavram da değişmeye ve gelişmeye son derece açıktır. Bu da aslında tanımın da esnek olmasını gerektirmektedir.

Bu çalışma özü küreselleşme tarihinin başlangıcı ya da tanımının ne olduğu değil ancak küreselleşmenin çok boyutlu yapısı ve uluslararası etkileşimler bu çalışma açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle de tanımlar yer verilmiştir. Bu çalışma açısından küreselleşmeye ilişkin değinilmesi gereken diğer bir konu da Davut Ateş'in (2014: 204-105) küreselleşme tanımında da değindiği küreselleşmenin alt süreçleridir. Bu süreçler ekonomik serbestleşme, sivil toplum girişimleri, kültür ve kimliğin yerelleşmesi ve hükümetler arası girişimlerin yoğunlaşmasıdır (Ateş, 2014: 107). Küreselleşme ile devletler arasında çok taraflılık da artmıştır. Ateş (2014: 120)'in de belirttiği üzere "küreselleşme yönündeki eğilimler devletler arasında çok taraflı ilişkileri zorunlu kılmakta, çok taraflı ilişkiler de dönüp küreselleşme yönündeki süreci teşvik etmektedir." Dolayısıyla küreselleşme ve çok taraflılık birbiriyle etkileşim içinde olan süreçlerdir. Bu etkileşim de çoğunlukla uluslararası örgütler aracılığıyla meydana gelmektedir (Ateş, 2014: 120). 1980'lerin sonu küreselleşmenin hız kazandığı bir dönem olmuştur ki yeni bölgeselleşmede aynı dönemde varlık göstermiştir.

2. Bölgeselleşme

Ateş (2014: 233) "Küreselleşme sürecinin gelişimine paralel olarak uluslararası ticaret ve sermaye hareketindeki serbestleşme, küresel piyasada ekonomi ve ticarete rekabetin artmasına, ülkelerin yakın komşularıyla daha yakın işbirliği kurmasına ve küresel rekabet ortamında avantajlı konum elde etmeye çalışmasına" yol açtığını belirtmektedir ki bu da küreselleşmenin bir sonucu olarak küresel boyuttaki rekabetin bölgeselleşme ile farklı bir boyut kazandığını göstermektedir. Dolayısıyla küreselleşme ile ele alınabilecek diğer bir konu da bölgeselleşmedir.

Fawcett (2008: 311) bölgeselleşmeyi II. Dünya Savaşı sonrası ve uluslararası kurumlardaki genel büyüme modelinin bir parçası olarak değerlendirmektedir. Ona göre bölgesel örgütlerin ilk örnekleri üç grupta toplanabilir. Bunların ilki Afrika Birliği gibi çok amaçlı örgütler, ikinci olarak Avrupa Toplulukları gibi temelde ekonomik odaklı örgütler ve son olarak da Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO) ve Güneydoğu Asya Anlaşması Örgütü (SEATO) gibi güvenlik ittifaklarıdır (Fawcett, 2008: 311-312). Benzer bir şekilde Wunderlich (2008: 1-2) de bölgeselleşmenin 1940'ların sonlarında başladığına vurgu yaparken bölgeselleşmeyi iki döneme ayırmaktadır: 1940'ların sonunda başlayan ilk dalga ile 1980'lerin sonunda başlayan ikinci dalga küreselleşme. İlk dalga bölgeselleşmenin 1940'ların sonu ile 1960'lar arası dönemde varlık bulana bölgeselleşme ör-

neği olarak Avrupa Topluluğu ve Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) verilebilir. Yeni bölgeselleşme olarak nitelendirilen ikinci dalga bölgeselleşme aşamasında küreselleşmenin artan bir hızının olduğunu ifade etmek gerekir. Bu dönemde de yine Avrupa Birliği değişimi ve derinleşme girişimleri ile söz konusu olmuştur. Tek Avrupa Senedi, Avrupa’da bölgeselleşmeyi yeniden canlandırmıştır (Wunderlich, 2008: 30) çünkü 1970’lerde petrol krizi, boş sandalye krizi gibi olaylar dolayısıyla bölgeselleşme ve Avrupa bölgeselleşmesi durgunluk yaşamıştır. 1980’lerin sonu sonrası dönem için Mercosur, ASEAN, Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) ve Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA) örnek olarak verilebilir hatta AB de derinleşme süreci ile ikinci dalga için örnek oluşturmaktadır (Wunderlich, 2008: 29). Çünkü bu dönemde AB, üye devletlerin daha fazla bütünleşmesini ve daha fazla yetki devrini sağlayacak bir takım adımlar atmıştır. Netice itibarıyla de pek çok alanda daha yakın bir işbirliğine gidilmiştir. Küreselleşmenin hız kazandığı dönemlerde bölgeselleşme de varlık göstermiştir ve bu iki süreç birbirinin yerine kullanılan ya da geçen süreçler değil, birbirini destekleyen süreçlerdir (Ateş, 2014: 222). Bu, 1980’lerin sonu sonrası dönemde açık bir şekilde görülmektedir. Bu dönem hem küreselleşmenin hız kazandığı hem de yeni bölgeselleşme hareketinin etkisi ile yukarıda da belirtilen bölgesel örgütlerin kurulduğu bir dönem olmuştur.

Kavram olarak bölgeselleşme konusunda tanımlama çabaları bölge kavramından hareketle yapılmaktadır ki burada maddi yani coğrafi unsurları temel alan bir bakış açısı ve maddi olmayan etnik, dini ve kültürel temellere dayanan farklı bir bakış açısı mevcuttur (Mansfield ve Milner, 2003: 590-591). Bölgeselleşme söz konusu olduğunda “bölgesel düzeyde devletler arasında işbirliğini geliştirmeye çalışan siyasal girişimleri” ifade eden bölgecilik ve “bölgesel düzeyde devletler arasındaki işbirliği olgusunun fiili gelişimini” ifade eden bölgeselleşme kavramları da ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir (Ateş, 2014: 224-225). Ancak bu çalışmanın konusu bölgeselleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan Mercosur’dur. Bu nedenle de burada tartışmaların Mercosur odaklı yapılması tercih edilmiştir.

Bölgeselleşmenin gelişiminde küreselleşme de dahil olmak üzere güvenlik, ekonomik ilişkiler, hegemonya ve ortak kimlik gibi dinamikler etkili olmuştur (Ateş, 2014: 229-235). Bu dinamiklerin de etkisi ile en gevşek yapıda olan bölgesel işbirliği, en çok ekonomik ve ticari alanda ortaya çıkan bölgesel bütünleşme ve bölgeselleşmenin en gelişmiş şekli olan bölgesel birlik şeklinde bölgeselleşme düzeyleri mevcuttur (Ateş, 2014: 239-243). Bu düzeyler bütünleşme derecelerine göre farklılıklar göstermektedir. Bölgesel ya da uluslararası örgütlerin her biri aynı düzeyde bütünleşmemiştir. Bölgeselleşme düzeyleri, bütünleşmeyi oluşturan devletlerin iradeleri ve çıkarları doğrultusunda farklılık göstermektedir. Dev-

letlerin egemenlik devri konusundaki tutumları bütünleşmede derinleşmenin ne düzeyde olacağını göstermesi açısından belirleyici olmaktadır.

3. Bölgesel Örgütlenmeler

Uluslararası örgütler tarihi farklı tarihlere dayandırılıyor olsa da modern anlamda ilk uluslararası örgüt olarak Milletler Cemiyeti referans noktası olarak kabul edilmektedir. Milletler Cemiyeti ile uluslararası örgütlerin sayıları giderek artmış özellikle de II. Dünya Savaşı sonrası dönemde pek çok örgüt kurulmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere AB, bölgeselleşmenin öncülerinden ve en iyi örneklerinden biridir. AB'nin kuruluşu sonrasında hem Avrupa'da hem de Amerika, Afrika, Asya gibi diğer kıtalarda da coğrafi temellere dayandırılarak bölgesel örgütler kurulmuştur. Avrupa'da AB dışında Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA), Kuzey Amerika'da NAFTA ve Güney Amerika'da bu çalışmanın da konusunu oluşturan Mercosur, Afrika'da Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS) ve Asya'da da ASEAN gibi bölgesel örgütler varlık bulmuştur.

İşbirliklerinde pek çok amaç söz konusu olabilir ancak genel amaç tarafların ortak çıkarları doğrultusunda ilişkilerin sürdürülmesi ve amaçlanan hedeflere daha kolay bir şekilde işbirliği ile ulaşılmasıdır. Bölgeselleşme ticari, ekonomik, siyasi, kültürel veya savunma gibi pek çok amaçla oluşturulabilir. Bölgesel örgütler arasındaki farklılaşma bu noktada ortaya çıkabileceği gibi benzer amaçlarla kurulmuş bölgesel örgütler arasında da farklılaşma mümkün olabilir. İşte bu noktada ayırt edici olarak farklı düzeylerde bölgeselleşme örnekleri söz konusudur.

Daha önce de belirtildiği üzere bölgeselleşme düzeylerinden ilki bölgesel işbirliğidir ki bu işbirliği düzeyi en gevşek yapıdadır ve bu işbirliği çerçevesinde anlaşma başka bir ifadeyle kurucu belge ya da örgütsel yapı zorunlu değildir. Bu işbirlikleri ile bölge ülkeler arasında işbirliklerinin geliştirilmesi hedeflenir. Bunun için bölgesel işbirliğine dahil olan devletler arasında “düzenli zirveler veya toplantılar yapılmakta, bölgesel ve küresel gelişmeler üye devletler tarafından değerlendirilmekte, görüş alışverişinde bulunmakta, ancak sonuçta üyeleri bağlayıcı karar alınması” istisnai- dir (Ateş, 2014: 239-240). Bu tür işbirlikleri dönemsel olarak devletlerin bir araya geldikleri, fikir paylaştıkları ama bağlayıcı olmayan, devletlerin daha esnek hareket edebildikleri oluşumlardır.

Ateş (2014: 240-241)'in belirttiği üzere bunun bir üst düzeyi olan bölgesel bütünleşme çoğunlukla ekonomik ve ticari amaçlarla çok taraflı bir anlaşmayla oluşturulmaktadır. Yapısal örgütlenme zorunlu olmamakla birlikte çoğunlukla kalıcı ve geri döndürülemez bir ilerleme kaydedilmektedir. Brexit ile AB'den ayrılan Birleşik Krallık bölgesel bütünleşmelerdeki geri döndürülemez niteliğin istisnasını oluşturmaktadır. Brexit ile sürecin belirli ölçüde geri döndürülebileceği ancak bunun oldukça zor olduğu gö-

rülmüştür. Sürece dahil olan tarafların tamamının süreçten faydalanmaları dolayısıyla bölgesel bütünleşme, bölgeselleşme düzeyleri arasında en yaygın düzey düzeydir. Ateş (2014: 241-242) yoğun olarak ekonomi ve ticaret alanında meydana gelen bölgesel bütünleşmeyi dört aşamada incelemektedir. İlk aşamada üye devletler arasında serbest ticaret alanı oluşturulmakta ve karşılıklı olarak gümrük vergileri kaldırılmakta böylece ticarete belli oranda serbestleşme sağlanmış olmaktadır. İkinci aşamada ise gümrük birliği kurulmakta ve serbest ticaret alanı içerisindeki devletler dışarıda kalan diğer devletlere ortak gümrük vergileri uygulamaktadır. Üçüncü aşamada bütünleşme biraz daha derinleşerek üye devletler arasında ekonomi politikalarında uyumlaşmanın söz konusu olduğu ortak pazar tesis edilmektedir. Dördüncü aşama ise ekonomi ve parasal birliğin sağlandığı bu alandaki yetkilerin ortak kurumlara devredildiği aşamadır.

Bölgeselleşme düzeylerinin sonuncusu bölgesel birlik düzeyidir ki bu aşamada pek çok alanın dahil olduğu bir birlik kurulması hedeflenir (Ateş, 2014: 241). Kısacası devletler küresel dünya içerisinde tek başlarına hareket ettiklerinde daha zor elde edebilecekleri sonuçları elde etmek ve rekabet güçlerini arttırmak için aynı bölge içerisindeki diğer devletlerle çeşitli düzeylerde bölgesel işbirlikleri ya da örgütler kurmaktadır. Ancak tüm işbirlikleri, örgütler aynı düzeyde başarı sağlayamamaktadır. Yukarıda belirtilen bölgeselleşme düzeylerinin her aşaması için AB en iyi örnektir. AB’de Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun 1957’de kurulmasından AB haline geldiği bugüne kadar geçen zaman içerisinde tüm bölgeselleşme düzeylerini görmek mümkündür. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Mercosur’un nasıl bir bölgeselleşme olduğu kuruluşu, anlaşmaları, yapısı ve ulaştığı nokta değerlendirilmiştir. Daha sonra da Mercosur çerçevesinde uyumsuzlukların söz konusu olduğu durumlarda çözüme nasıl ulaşıldığına yer verilmiştir.

3.1. Mercosur

Kuruluş ve tarihçesine geçmeden Mercosur’un nasıl bir bütünleşme olduğuna da değinmek gerekir. Mercosur bir bölgesel bütünleşme örneği, ekonomik bütünleşme modelidir. Daha önce bölgesel bütünleşme kapsamında açıklandığı üzere bu bölgeselleşme düzeyi daha çok ekonomik ve ticari alanlarda yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda tercihli ticaret anlaşmaları, serbest ticaret bölgeleri, gümrük birlikleri, ortak pazarlar ve ekonomik ve parasal birlikler değerlendirilebilir. Bu bütünleşme modellerinde bütünleşme, kademeli olarak bir üst modele geçildiğinde daha da derinleşmektedir. Mercosur’da olduğu gibi ortak pazarın varlığından bahsediliyor ise üye devletler arasında malların, hizmetlerin, emeğin ve sermayenin kısıtlama olmaksızın tam dolaşımı söz konusu olmalıdır. Ekonomik alanda gerçekleşen bölgesel bütünleşmeler söz konusu olduğunda AB ilk akla gelen örgütlerdendir. Nitekim AB de söz konusu bütünleşme aşamalarından geçerek

bugün ortak pazarın da ötesine geçen ortak ekonomi ve parasal politikaların belirlendiği bir birlik haline gelmiş hatta bölgeselleşmenin son düzeyi olan bölgesel birlik noktasına ulaşmıştır. Bölgesel örgütlenmelerin aşamalı olarak geliştiği düşünüldüğünde AB'nin Mercosur'a örnek teşkil edebilecek bir birlik olduğunu belirtmek gerekir.

Her ne kadar Mercosur ve AB arasında benzerlikler bulunsa da AB uluslararası örgütler kapsamında genellikle sui generis bir örgüt olarak nitelendirilmektedir. Bunun nedenlerinden biri AB'nin ulusüstü birtakım niteliklerinin bulunmasıdır. Ulusüstü nitelik, örgütler içerisinde kolaylıkla ulaşılabilen bir sonuç değildir. Bir örgütün ulusüstü niteliğinin olabilmesi için üye devletlerin faaliyette bulunmayı hedefledikleri alana ilişkin yetkilerini ve egemenliklerini ulusüstü otoriteye devretme iradesinin bulunması gerekir. Devletler egemenliklerinin devri konusunda çoğu zaman istekli değildirler. AB gibi belirli alanlardaki egemenliğin devri daha muhtemel olsa da bu da sıklıkla karşılaşılan bir durum değildir. Bu nedenle de AB, bir örgüt içerisinde yetkilerin gönüllü devrinin örneklenebileceği güzel bir yapılanmadır. Kömür ve çelik gibi temel alanlardan başlayarak pek çok farklı alanda işbirliğine giden sürecin bugünkü halini alması 50 yıldan fazla zaman almıştır. Fakat her örgüt kendine özgü özellikleri ve şartları yapısında bulundurur ki bu da sürecin ilerleme hızını etkilemektedir. Örneğin örgütlerin üye sayılarının çok olması karar alma ve eyleme geçme hızlarını genellikle olumsuz yönde etkileyen nedenlerden biridir. AB daha az üyeye sahip olduğu 1990'lı yıllarda ortak politika belirleme konusunda çok daha esnek bir yapıya sahipti. Bu esnek yapı da ilerlemenin, derinleşmenin ve bütünleşmenin daha hızlı olmasını sağlamıştır.

Mercosur Latin Amerika'da kurulmuş, beş üyesi bulunan ve Bolivya'nın katılımına ilişkin sürecin devam ettiği ekonomik alanda bölgesel bir bütünleşmedir. Mercosur, kuruluşundan itibaren gelişip değişmiş, ticaret dışında alanlarda işbirliklerine gitmiştir. Mercosur'a üye olmamakla birlikte ortaklık ilişkisi içinde bulunan devletler de mevcuttur. Kuruluşun resmi çalışma dilleri İspanyolca ve Portekizcedir. Guaranî dili de Blok dillerinden biri olarak belirlenmiştir. Daimî sekretaryası ise Uruguay'ın başkenti Montevideo'dadır.

Latin Amerika'da ekonomik alanda bütünleşme Mercosur öncesinde de denenmiş ancak istenen sonuçları verememiştir. Mercosur öncesinde 1960 yılında ilk deneme Latin Amerika Serbest Ticaret Ortaklığı (LAFTA) ile 1980 yılında ise Latin Amerika Entegrasyon ortaklığı ile denenmiştir, bu dönemler sonrasında ise 1985'te Arjantin ve Brezilya'nın girişimleri ile 1991 yılında Mercosur kurulmuştur (Kaltenthaler ve More, 2002: 72-73). İlk kurulduğunda dört üyesi bulunan Mercosur'un bugün beş üyesi bulunmaktadır. Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay Asuncion Antlaşması'nı imzalayan kurucu devletleridir. Sonrasında Venezüella da Mercosur'a katılmıştır. An-

cak Venezüella'nın üyeliği 2016'da askıya alınmıştır (Tüzgen, 2019: 32). Bolivya'nın katılımına ilişkin Protokol ise 2015 yılında üye devletler tarafından imzalanmış ve dolayısıyla Bolivya da katılım sürecindedir ancak halihazırda Şili, Kolombiya, Ekvador, Guyana, Peru, Surinam gibi devletlerle Mercosur ile ortaklık ilişkisi içindedir. (Mercosur, n.d.(a)).

Asuncion Antlaşması dışında Mercosur bağlamında ele alınması gereken iki önemli gelişme daha bulunmaktadır. Bunlardan biri 1994'te imzalanan Ouro Preto Protokolü'dür ki bu Protokol ile Mercosur'da kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu Protokol ile Mercosur tüzel bir kişilik kazanarak tek bir varlık olarak hareket etmesi mümkün olmuştur (Klom, 2003: 354). Bir diğer önemli gelişme ise 2002'de imzalanan Olivos Protokolü'dür. Olivos Protokolü'nün konusunu ihtilafların çözümü oluşturmaktadır. Bu çalışma açısından konusu itibari ile Olivos Protokolü önem arz etmektedir. Nitelik olarak amacın dışına çıkmamak ve nicelik olarak çalışmanın hacmini genişletmemek adına bu çalışmada adı geçen bu üç belge incelenmiştir. Bunların dışında Mercosur'un gelişimine paralel olarak işbirliklerini derinleştirmeye ilişkin düzenlemeler de yapılmıştır. Böylece Mercosur adım adım gelişerek bugünkü halini almıştır.

Güney Amerika'daki en etkili ortak pazar girişimi olarak Mercosur dinamik bir sürece sahiptir. Kuruluşundan itibaren örgüt anlaşmalarla varlığını güçlendirmiş ve geliştirmiştir. Ancak süreç henüz tamamlanmış değildir. Mercosur'un temel hedefi "ulusal ekonomilerin uluslararası pazara rekabetçi entegrasyonu yoluyla iş ve yatırım fırsatları yaratan ortak bir alanı" teşvik etmektir (Mercosur, n.d. (b)). Bu amacını geliştirmek üzere Mercosur Güney Amerika devletleri ile anlaşmalar imzalayarak ve bazılarına da Ortak Devlet statüsü tesis ederek aynı zamanda kıta dışında pek çok ülke ile ticari, siyasi ve işbirliği anlaşmaları imzalayarak bu amacını gerçekleştirmek için çalışmalarda bulunmaktadır (Mercosur, n.d. (b)). Devam eden bir bölgeselleşme süreci olduğu düşünüldüğünde amaçlarını gerçekleştirmek için çalışmalara devam ettiğini özellikle vurgulamak gerekmektedir.

3.1.1. Mercosur Tarihçesi: Antlaşma ve Protokoller

1991 yılında dört kurucu ülke tarafından imzalanan Asuncion Antlaşma (1991) metni altı bölümden oluşmaktadır. Bunlar amaçlar, ilkeler ve araçların yer aldığı sekiz maddeden oluşan birinci bölüm; örgütün kurumlarına yer veren yapısına ilişkin olan ikinci bölüm; üye başvurularını düzenleyen üçüncü bölüm; katılımına ilişkin olan dördüncü bölüm; örgütten ayrılmaya ilişkin düzenlemeleri içeren beşinci bölüm ve genel düzenlemelere yer verilen altıncı bölümdür. Antlaşma metninde ayrıca eklere de yer verilmektedir.

Antlaşma'nın ilk maddesinde bir ortak pazarın kurulmasına karar verildiği ifade edilmiştir ve bunun için öngörülen tarih olarak 1994 yılı belir-

tilmiştir. Ayrıca Antlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 31 Aralık 1994 yılına kadar geçen süre geçiş dönemi olarak kararlaştırılmıştır (Madde 3). Buna ek olarak ortak pazarın kapsamına da yer verilmiş ve üye devletler arasında mevzuatın uyumlaştırılması ile bütünleşmenin daha da güçlendirilmesi hedefi vurgulanmıştır. Birinci kısım kapsamındaki diğer maddelerde ortak pazarın kurulması ve geçiş dönemine ilişkin bilgiler bulunmaktadır (SICE, 1991(a)). Uluslararası örgütlerde mevzuatın uyumlaştırılması örgütün bir bütün halinde hareket edebilmesi ve üye devletler arasında ilişkilerin ve işbirliğinin kolaylaştırılması açısından son derece önem arz etmektedir. Söz konusu uyumlaştırmanın da adım adım ilerlemesi öngörülmüştür. Örneğin geçiş döneminde antlaşma metninden açıkça anlaşılacağı üzere ortak pazarın kurulması konusunda uyumlaştırma amaçlanmıştır.

Uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin antlaşma metninde yer alan hükümler Madde 3 ile Ek 3'te bulunmaktadır. 3. Madde kapsamında daha önce de belirtildiği üzere geçiş dönemine yer verilmiş ayrıca ekler kapsamında ortak pazarın oluşumunun kolaylaştırılması için menşe kurallarının, uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin bir sistemin ve güvenlik tedbirlerinin kabul edileceği belirtilmiştir. Antlaşma metninin sonunda uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin sistemin kurulmasına ilişkin ayrıntılar EK 3'te kaleme alınmıştır (SICE, 1991(a)). Bu madde ve ekinden hareketle Antlaşma sonrası uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin olarak Aralık 1991'de Uyuşmazlıkların Çözümüne ilişkin Brasilia Protokolü imzalanmıştır. Bu Protokol altı bölümden oluşmaktadır. Bunlar; uygulamanın amacı, doğrudan müzakere yöntemi, Ortak Pazar Grubu'nun sürece dahil olması, tahkim prosedürü ki bu oldukça ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır, tarafların özel şikayetleri ve nihai düzenlemelerdir (SICE, 1991(b)). Söz konusu Protokol geçiş dönemi ve sonrasında da Olivos Protokolü'nün imzalanmasına kadar geçen süre içerisinde kullanılmıştır.

Asuncion Antlaşması'nın 18. Maddesi gereğince Antlaşma'ya ek olarak Mercosur'un kurumsal yapısını düzenlemek üzere 17 Kasım 1994'te Ouro Preto Protokolü (1994) imzalanmıştır (SICE, 1994). Söz konusu Protokol on bir bölüm elli üç maddeden ve ayrıca yedi maddelik bir ekten oluşmaktadır. İlk bölüm Mercosur'un yapısı olmak üzere diğer bölümler hukuki kişiliği, karar alma sistemi, Mercosur organlarının verdiği kararların uygulanması, yasal kaynaklar, uyuşmazlıkların çözüm sistemi, bütçe, diller, gözden geçirilmesi, yürürlüğe girmesi, geçici hükümler ve genel hükümlerden oluşmaktadır.

Son olarak Olivos Protokolü'ne (2002) baktığımızda on dört bölüm elli altı maddeden oluşan bir protokol görülmektedir. Bu Protokol de diğer Antlaşma ve protokoller gibi Brezilya, Arjantin, Uruguay ve Paraguay tarafından imzalanmıştır. Bu protokol ile daha önce hem Antlaşma metninde hem de Brasilia Protokolü ile değinilen uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin

düzenlemelere yer verilmiş, değişen şartlar ve gelişmeler doğrultusunda da düzenlemeler yapılmış ayrıca uyumsuzlukların çözümü sistemi geliştirilmiştir. Bu Protokol daha önceki ilgili düzenlemelere göre oldukça ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir.

Görüldüğü üzere Mercosur'un kuruluşu öncesinde de bir takım entegrasyon çalışmaları olmuş ancak bunlar büyük ölçüde başarısız olmuşlardır (Kaltenthaler ve More, 2002: 72). Mercosur'un 1991 yılında kurulmasından sonra ortak pazarın kurulması ve işler hale gelebilmesi adına Asuncion Antlaşması sonrası çeşitli kararlar alınmış, protokoller imzalanmıştır. Bu çalışma kapsamında da kurumsal yapının gelişmesini sağlayan ve anlaşmazlıkların çözümüne odaklanan protokollere ve temel anlaşmaya yer verilmiştir.

3.1.2. Mercosur Organlar

Mercosur 1991 yılında Asuncion Antlaşması ile kurulduğunda anlaşma metninde direkt olarak sadece iki kuruma yer verilmiştir. Bu kurumlar Ortak Pazar Konseyi ve Ortak Pazar Grubu'dur (Madde 9). Bunların yanı sıra idari işleri yürütmek üzere bir sekreteryasının olacağı Madde 15'te ifade edilmiştir.

1994'te Ouro Preto Protokolü'nün imzalanması ile bu organlara ek olarak farklı organlar da kurulmuştur. Buna göre Mercosur'un organları Ortak Pazar Konseyi (The Council of the Common Market - CCM), Ortak Pazar Grubu (The Common Market Group - CMG), Mercosur Ticaret Komisyonu (The Mercosul Trade Commission - MTC), Karma Parlamento Komisyonu (The Joint Parliamentary Commission - JPC), Ekonomik-Sosyal Danışma Forumu (The Economic – Social Consultative Forum - ESCF) ve Mercosur İdari Sekreteryası'ndan (The Mercosul Administrative Secretariat - MAS) oluşmaktadır. Protokol'de ilk üç organın hükümetler-arası nitelikte karar alma organları olduğuna ve buradaki altı organ dışında gerekli görüldüğünde yardımcı organların da kurulabileceğine yer verilmiştir. Protokol'e göre hükümetler-arası nitelik taşıyan üç organ da üye ülkelerin dışişleri bakanınca koordine edilmektedir (SICE, 1994). Bu da alınan kararların üye ülkelerin iradesi ile alındığının bir göstergesidir.

Ortak Pazar Konseyi, yukarıda da değinildiği üzere Asuncion Antlaşması ile kurulmuş, karar alma yetkisine sahip bir organdır. Ouro Preto Protokol'ünde yedi maddede Konsey'e ilişkin bilgiler verilmiştir. Bu maddelere göre Konsey, Mercosur'un en üst organıdır, dışişleri bakanları ve ekonomi bakanları ya da onların eşdeğerlerinin katılımıyla oluşur ve Konsey Başkanlığı altı ayda bir üye devletler arasında değişir ve Konsey taraf devlet başkanlarının katılımıyla en az altı ayda bir ve ihtiyaç duyulan zamanlarda bir araya gelir. Protokolde bunların yanı sıra Konsey'in görevlerine de yer verilmiştir. Söz konusu görevlerden bazıları kurucu an-

laşmanın, protokollerin ve imzalanan diğer anlaşmaların uygulanmasını denetlemek; örgütün politikalarını belirlemek ve ortak pazar için gerekli önlemleri teşvik etmek; Mercosur'un tüzel kişiliğini üstlenmek; Mercosur adına müzakereler yapmak anlaşmalar imzalamak; organlar kurmak, değiştirmek veya kaldırmak; ve bütçeye ilişkin kararları almaktır. Bu organ kapsamında en önemli nokta söz konusu organın kararlarının taraflar için bağlayıcı olmasıdır (Madde 9) (SICE, 1994).

Bir diğer Mercosur organı ise Ortak Pazar Grubu'dur. Grup, yürütme organı niteliğindedir ve dışişleri bakanları tarafından koordine edilir. Belli başlı görevleri Konsey'e karar taslakları önermek ve Konsey tarafından alınan kararların uygulanması için gerekli tedbirleri almak, kendisine sunulan teklif veya tavsiyeler hakkında görüşlerini ifade etmek, bütçeyi ve yıllık hesap beyannamesini onaylamak, Ortak Pazar Konseyi'nin toplantılarını düzenlemek ve talep edilen rapor ve çalışmaları hazırlamaktır. Grubun ilke kararları üye devletler için bağlayıcı nitelik taşır (SICE, 1994).

Mercosur Ticaret Komisyonu, Asuncion Antlaşması'nda yer almayan organlardan biridir. Bu organ, Ortak Pazar Grubu'na yardım eden gümrük birliğinin işleyişi ile ilgili ticaret politikası araçlarının uygulamasını izlemek, ticaret politikası ile ilgili soru ve sorunları takip etmekle yükümlüdür ve ayda en az bir kez toplanmaktadır. Görevleri tamamen ortak ticaret politikası ve gümrük birliğinin düzgün çalışması ve geliştirilmesine ilişkindir. Aldığı kararlar genelde direktif ve öneri şeklindedir (SICE, 1994).

Bir diğer organ ise Karma Parlamento Komisyonu'dur ve taraf devletleri temsil eden eşit sayıda üyeden oluşur. Karma Parlamento üyeleri atama usulü ile göreve gelir ve alınan kararların üye devletlerde yürürlüğe girmesi için çaba gösterir ayrıca uyumlaştırma konusunda üye devletlere yardımcı olur (SICE, 1994). Oldukça dar yetkilere sahiptir ve atama ile gelen üyeler nedeniyle de ulus-üstü nitelikte olduğunu söylemek zordur. Bu daha çok AB'nin ilk kurulduğu yıllardaki Avrupa Parlamentosu'nun niteliklerine benzer niteliktedir ki ilk önceleri Avrupa Parlamentosu üyeleri de üye devletlerin kendi parlamentolarındaki milletvekillerinin atanması ile göreve gelmekteydiler ancak bu durum ilk seçimlerin yapıldığı 1979 yılında değişmiştir ve bu tarih itibarıyla parlamenterler seçimle göreve gelmektedirler. Bu değişiklik ve Parlamento'nun görev ve yetkilerinin artırılması ile daha çok ulus-üstü bir nitelik taşıdığı söylenebilir. Çünkü ulus-üstü bir nitelikten bahsedebilmek için üye devletlerin etkisinden bağımsız bir organın varlığı gerekmektedir. Üye devletlerin ulusal parlamentolarından atanan parlamenterlerin yer aldığı bir organda ise böylesi bir bağımsızlığı sağlamak mümkün değildir. Karma Parlamento Komisyonu 2005 yılında Mercosur Parlamentosu (PARLASUR) adını almıştır. Üyelerinin de AB'de olduğu gibi doğrudan seçim yöntemi ile belirlenmesine karar verilmiştir ve bunun 2020 yılında tüm üyeler için gerçekleştirileceği belirtilmiştir (Mer-

cosur, n.d.(c)). Dolayısıyla hükümetler-arası nitelikteki parlamentonun daha ulus-üstü bir nitelik kazanacağı söylenebilir ancak seçimlere ilişkin net bir bilgi paylaşılmamıştır.

Son olarak Ekonomik-Sosyal Danışma Forumu ve Mercosur İdari Sekretaryası bulunmaktadır. Ekonomik-Sosyal Danışma Forumu ekonomik ve sosyal sektörleri temsil eden eşit sayıda temsilciden oluşan bir organdır. İdari Sekretarya ise idari işleri yürütmekte ve diğer organlara hizmet sunmaktadır. Sekretaryanın alınan kararları yayınlamak ve dağıtmak, resmi gazeteyi basmak ve genel merkezde yapılan toplantılar için organlara destek vermek gibi idari görevleri de bulunmaktadır (SICE, 1994). Ouro Preto Protokol'ü sonrasında da ihtiyaçlar doğrultusunda bazı organlar kurulmuştur. Bu çalışma kapsamından bunların en önemlisi 2004 yılında kurulan Daimî Tahkim Divanı'dır.

3.1.3. Mercosur Kapsamında Uyuşmazlıkların Çözümü

Bu çalışma kapsamında önem arz eden diğer bir konu da uyuşmazlıkların çözümüdür. Bu konuya ilk olarak Asuncion Antlaşması'nın 3. Maddesi ve ekler kısmında yer verilmiş ve geçiş dönemi için uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin bir sistemden bahsedilmiştir. Antlaşma'da yer alan Ek 3'te buna ilişkin oldukça kısa bir düzenleme bulunmaktadır. Bu düzenleme kapsamında üye devletler arasında anlaşmanın uygulanması sonucunda çıkan uyuşmazlıkların doğrudan müzakerelerle çözüleceği, çözülemezse durumun altmış gün içinde Ortak Pazar Grubu'na gönderileceği, orada da çözüm bulunamaması durumunda uyuşmazlığın Ortak Pazar Konseyi'ne gönderileceği belirtilmektedir. Ayrıca uyuşmazlıkların çözümü için bir sisteminin kurulmasına ilişkin bir takvim de belirlenmiştir. Buna göre anlaşmanın yürürlüğe girmesi sonrasında Ortak Pazar Grubu'nun geçiş döneminde uygulanacak uyuşmazlık çözüm sistemi önereceği ve 31 Aralık 1994 öncesinde geçiş dönemi sonrasında uygulanacak ortak pazar için kalıcı bir sistemin kabul edileceği de ifade edilmiştir (SICE, 1991(a)). Dolayısıyla bu gelişmeler, örgüt kapsamında uyuşmazlıkların nasıl çözüleceğine ilişkin ilk adımlar olarak değerlendirilebilir.

Daha sonra uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin olarak Aralık 1991'de geçiş döneminde kullanımda olmak üzere Uyuşmazlıkların Çözümüne ilişkin Brasilia Protokolü imzalanmıştır. Ancak geçici olması ve çalışmanın kapsamını uzatmaması amacıyla bu bölümde bir sonraki adım olarak Olivos Protokolü değerlendirilmiştir. Protokol'ün ön sözünde uyuşmazlıkların çözümü sisteminin geliştirilmesi gereğinden hareketle bu Protokol'ün hazırlandığı belirtilmektedir. Olivos Protokolü'ne göre, Brasilia Protokolü'nde yer alan doğrudan müzakere ve tahkim sürecine yer verilmiş ancak bunlara ek olarak Daimî Temyiz Mahkemesi de kurulmuştur. Sistemin geliştirilmesi ve yapılan değişikliklerle uyuşmazlıkların çözümünde daha

ulus ötesi (ulus-üstü) bir mekanizma oluşturulmuştur (Arnold ve Rittberger, 2013: 101-102). Arnold ve Rittberger (2013: 102), Brasilia Protokolü ile uyuşmazlıkların çözümünün devletler arası forumlar ya da duruma göre taraflar tarafından seçilen hakemler aracılığı ile tahkim kurallarına göre çözüldüğünü ancak Olivos Protokolü sonrasında Daimî Temyiz Mahkemesi'nin kurulması ile ki bu kurumsal yapının belirlendiği Ouro Preto Protokol'ünde yer almamaktaydı, uyuşmazlıkların çözümünde bu Mahkeme'nin varlığından söz etmektedir.

Olivos Protokol'ünde belirtildiği üzere taraflar uyuşmazlıklarını öncelikle doğrudan müzakere yöntemi ile çözmeye çalışırlar (Madde 4). Bu mümkün olmaz ise taraf devletler anlaşarak konuyu Ortak Pazar Grubu'na taşıyabilirler (Madde 6) (taraf olmayan bir devlet de uyuşmazlığı Ortak Pazar Grubu'na taşıyabilir (Madde 7) ya da taraf devletlerden biri tahkim sürecini de başlatabilir (Madde 6). Uyuşmazlık çözülmediği durumlarda da taraflardan biri tahkim usulüne başvurabilir (Madde 9). İdari Sekreterya'nın koordine ettiği süreçte hakemler belirli prosedürler çerçevesinde atanır ve tahkim usulü sonrasında gidilebilecek son uyuşmazlık çözümüne ilişkin makam Daimî İnceleme Mahkemesi'dir. Mahkeme beş (her bir taraf devletten bir tane olmak üzere taraf devletlerin oybirliği ile seçilen) hâkimden oluşmaktadır. Olivos Protokolü hakimlerin belirlenmesi, somut olayda hakimlerin seçilmesi, sürecin nasıl başlatılacağı ile ilgili bilgileri ayrıntılı bir şekilde sunmaktadır ve bu Mahkeme kararının da kesin olduğunu belirtmektedir. Burada önemli olan hususlardan biri Mahkeme'nin tahkim kararlarını da tarafların talebi doğrultusunda değerlendirebilmesidir (Madde17) (Oli, 2002). Görüldüğü üzere Mercosur kapsamında uyuşmazlıkların çözümü konusunda zaman içerisinde ciddi bir ilerleme kaydedilmiş ve Olivos Protokolü ile geline son noktada uyuşmazlıkların çözümü konusunda daimi ve geçici yargısal yapılar oluşturulmuştur.

Sonuç

Uluslararası örgütler günümüz uluslararası sistemi içerisinde yer alan önemli aktörlerdir. Bu örgütlerde üyelik tüm devletlere açık olabileceği gibi belirli bir bölge içerisindeki devletlerin de üyeliğine açık olabilirler. Bu çalışma kapsamında bölgesel örgütler içerisinde yer alan bölgesel bütünleşme örneği olarak Mercosur kuruluşu, kurucu belgeleri, örgütsel yapısı ve üye devletler arasında çıkan uyuşmazlıkların çözümü sistemi çerçevesinde ele alınmıştır.

Küreselleşen dünyada devletlerin rekabet güçlerini arttırmasının ve korumasının bir yolu olarak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde bölgeselleşme önem kazanmıştır. Aynı bölge içerisinde yer alan devletler ortak amaçlara daha kolay ulaşmak ve uluslararası sistem içerisinde rekabet edebilmek adına çeşitli bölgesel örgütler kurmaktadır. Bölgeselleşmenin ilk

döneminde, 1957 yılında Avrupa’da kurulan AET bölgesel örgütlere örnek teşkil etmektedir. AET zamanla AB adını almış ve bölgesel örgütlenmelerin en ileri düzeyi olan bölgesel birlik düzeyine ulaşmıştır. Benzer bir şekilde bölgeselleşmenin ikinci döneminde Güney Amerika’daki devletler arasında 1991’de Mercosur kurulmuştur. Mercosur, bölgeselleşme düzeylerinin ikinci aşamasında bulunan bölgesel bütünleşmeler aşamasında yer almaktadır. Mercosur malların, kişilerin ve sermayenin serbest dolaşımını öngören bir ortak Pazar niteliği taşımaktadır.

Bölgesel örgütler genellikle durağan yapılanmalar değildir aksine zamanla ortaya çıkan yeni durumlara uyum sağlamak ve daha fazla bütünleşmek amacıyla üye devletlerin iradesiyle sürekli gelişen, değişen yapılardır. Bu değişimler kurucu anlaşmalar, bu anlaşmalarda revizyonlar, protokoller gibi araçlarla sağlanabilmektedir. Böylece adım adım ilerleyen dinamik bir süreç söz konusu olmaktadır. Benzer bölgesel örgütlerde olduğu gibi 1991 yılında hükümetler-arası ekonomik alanda bölgesel bir bütünleşme olarak kurulan Mercosur zaman içerisinde entegrasyonun derinleşmesi ve ihtiyaçların ortaya çıkması ile gelişmiş ve ulus-üstü nitelikler de taşıyan bir entegrasyon haline gelmiştir. Özellikle Parlamentosunda gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmesi öngörülen değişiklikler ve uyuşmazlıkların çözümü için kurulan geçici ve daimi mahkemeler bu özelliğini güçlendirmektedir.

KAYNAKÇA

- Arnold, C. ve Rittberger, B. (2013). The Legalization of Dispute Resolution in Mercosur. *Journal of Politics in Latin America*, 5(3), 97-132.
- Ateş, D. (2016). *Uluslararası Örgütler Devletlerin Örgütlenme Mantiğı*. Bursa: Dora, 3. Baskı.
- Dreher, A., Gaston N. ve Martens P. (2008). *Measuring Globalization – Gauging its Consequences*. New York: Springer.
- Fawcett, L. (2008). “Regional Institutions”. P.D. Williams (ed.), *Security Studies An Introduction* (307-324). London and New York: Routledge
- Foreign TRADE Information System (SICE). (1991)a. Treaty Establishing a Common Market between the Argentine Republic, the Federal Republic of Brazil, the Republic of Paraguay and the Eastern Republic of Uruguay /Asuncion Treaty (26 Mart 1991). http://www.sice.oas.org/trade/mrcsr/treatyasun_e.asp, Erişim Tarihi: 02.08.2022
- Foreign TRADE Information System (SICE). (1991)b. Protocol of Brasilia for the Solution of Controversies (17 Kasım 1991) http://www.sice.oas.org/Trade/MRCsr/brasilialp/brasilialpText_e.asp#Preamble, Erişim Tarihi: 02.08.2022
- Foreign TRADE Information System (SICE). (1994). Protocol of Ouro Preto (17 Kasım 1994), http://www.sice.oas.org/trade/mrcsr/ourop/ourop_e.asp, Erişim Tarihi: 02.08.2022
- Giddens, A. (1991). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Kaltenthaler, K. ve Mora, F. O (2002). Explaining Latin American Economic Integration: the case of Mercosur. *Review of International Political Economy*, 9:1, 72-97.
- Klom, A. (2003). Mercosur and Brazil: A European Perspective. *International Affairs*. 79(2), 351-368.
- Mansfield, E.D. ve Milner, H.V. (1999). The New Wave of Regionalism. *International Organisation*, 53(3), 589-627.
- Mercosur, (n.d.)a. Mercosur Countries. <https://www.mercosur.int/en/about-merc-sur/merc-sur-countries/>, Erişim Tarihi: 15.12.2022.
- Mercosur, (n.d.)b. MERCOSUR in brief. <https://www.mercosur.int/en/about-merc-sur/merc-sur-in-brief/>, Erişim Tarihi: 15.01.2022.
- Mercosur, (n.d.)c. Que es el Parlamento del MERCOSUR(PARLASUR)? <https://www.mercosur.int/quienes-somos/parlasur/>, Erişim Tarihi: 03.08.2022.
- O’rourke, K., ve Williamson, J. (2002). When did globalisation begin? *European Review of Economic History*, 6(1), 23-50.
- Opil, (2002). Protokol of Olivos for Dispute Settlement in Mercosur. <https://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law-oxio/e148.013.1/law-oxio-e148-regGroup-1-law-oxio-e148-source.pdf>, Erişim Tarihi: 03.08.2022.

- Pazarcı, H. (2020). *Uluslararası Hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi, 19. Baskı.
- Rennen, W. ve Martens P., (2003). The Globalisation Timeline. *Integrated Assessment*, 4(3), 137-144.
- Scholte, J.A. (2008). Defining Globalisation. *The World Economy*. 31(11), 1471-1502.
- Tüzgen, A. B. (2019). MERCOSUR'un Ekonomik Bölgeselleşmesi 2006-2016 Yılları Bölge İçi Ticari İlişkilerin Analizi. *Uluslararası Siyaset Bilimi ve Kentsel Araştırmalar Dergisi*, 7, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/765958>, Erişim Tarihi: 03.08.2022.
- Wunderlich, J.W. (2007). *Regionalism, Globalisation, and International Order*. Hampshire: Ashgate Publishing Limited.

“

Bölüm 22

17. YÜZYILIN SONLARINDA RODOSÇUK KAZASINDA ÇOK EŞLİLİK

Ümit EKİN¹

”

¹ Prof. Dr., Sakaya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, ukin@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1558-2758.

Giriş

Tarih boyunca Rodosto, Rodosçuk, Tekfurdağı ya da Cebel-i Tekfur olarak anılan günümüzün Tekirdağ şehri ve çevresinde birçok devlet ve medeniyetin izlerine rastlamak mümkündür. Tarihi M.Ö. IV. yüzyıla kadar uzanan Tekirdağ'da önce Trakların, daha sonra da Yunanlıların ve Roma İmparatorluğu'nun egemenlik kurduğu görülmektedir. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesinden sonra kent, Doğu Roma/Bizans sınırları içinde kalmıştır. Osmanlıların Rumeli'ne geçişini izleyen birkaç yıl içinde bölgede fetihler yapılmış, Şehzade Süleyman'ın ölümünün ardından Şehzade Murat Tekirdağ üzerine yürüyerek 1357-58'de kenti ele geçirmiştir. Kaza merkezi yapılan şehir Çirmen Sancağı'na bağlanmış ve imar faaliyetlerine girilmiştir. Şehrin kalkınması ise Fatih Sultan Mehmet devrinde atılan adımlar sayesinde gerçekleşmiştir (Ateş, 2011: 359-362; İnalçık, 1965: 137-159).

Kısa zamanda büyüyen Rodosçuk'un en önemli özelliği işlek bir limana sahip olmasıydı. Özellikle İstanbul'un fethinden sonra bu limanın etkin bir şekilde kullanımı şehri stratejik bir hale getirmişti. Sarayın ve İstanbul halkının gereksinimleri için imparatorluğun her tarafından getirilen çeşitli mallar Rodosçuk üzerinden başkente taşınıyordu (Faroqhi, 1981: 139). Bu amaçla oluşturulan yol ağları içinde Rodosçuk özel bir yere sahipti. Osmanlı yol sistemindeki sol kol üzerinde bulunması şehrin cazibesini arttıran başka bir faktördü (Halaçoğlu, 2002: 114). Şehir, Edirne'nin başka bölgelerle yaptığı ticaretle de önemli fonksiyonlar üstlenmişti (Şahin, 2006).

Bu makalede, 17. yüzyılın sonlarında Rodosçuk kazasındaki erkeklerin çok eşlilik oranları belirlenecek, ortaya çıkan sonuçların nedenleri belgelerin sunduğu bilgiler ışığında tartışılacaktır. Araştırmanın dayandığı başlıca kaynak grubu tereke defterleri olmakla birlikte mirasçılar arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle düzenlenen diğer belgelerden de yararlanılacaktır. Kısaca bilgi vermek gerekirse tereke defterleri; ölen kişinin ardından bıraktığı her türlü taşınır-taşınmaz mallar ile alacak, borç, hibe, vasiyete dair kayıtları kapsamaktadır. Osmanlı hukukuna göre çok eşlilik meşru olduğundan, aynı anda birden fazla kadınla evli olan bir erkeğin ölümü durumunda eşlerin tümü yasal mirasçı sayılıyordu. Ölen erkeğin terekesinin kassam marifetiyle taksimi durumunda, bütün mirasçıların her birinin isimlerinin tek tek kayıtlara geçirilmesi zorunlu olduğundan (Barkan, 1996: 20-23), birden fazla eş varsa, bunların sayıları ve isimleri de tereke defterlerine kaydediliyordu. Aynı durum miras davaları için de geçerliydi. Hem tereke defterlerinde hem de miras davalarında eşlerin isimlerinin yer alması çok eşlilik konusunda çalışan araştırmacılara altın değerinde bilgiler sunmaktadır. Bu araştırmanın kaynağını tereke defterleri ile çeşitli dava kayıtları oluşturmaktadır. Söz konusu belgeler 1679-1699 yılları arasında tutulan 1608, 1612, 1615, 1620, 1623, 1627 numaralı Rodosçuk Şer'iyye sicillerinde yer almaktadır.

Tarihsel Süreç İçinde Çok Eşlilik

Evlilik çeşitli kurallar çerçevesinde düzenlenen bir ve bütün toplumlar tarafından önemsenen bir kurumdur. Bu kurallar toplumdan topluma ve dönemden döneme değişmekle birlikte tek bir aile tipinden söz etmek mümkün değildir. Bazı toplumlarda tek eşlilik baskınken bazılarında da çok eşliliğe rastlanabilmektedir. Yunanca kökenli bir terim olan poligami çok eşlilik anlamına gelmektedir.

Çok eşlilik aslında oldukça geniş bir kavramdır. Bir erkeğin aynı anda birden fazla kadınla evli olmasına polijini ya da poligami adı verilmektedir. İslam kaynaklarında ise çok eşliliğe ta'addüd-i zevcât denilmektedir. Poliandri ise bir kadının aynı anda birden fazla erkekle evlenmesidir. Çok ender rastlanan bir durumdur. Himalaya bölgesi, Kuzey Nijerya (Yılmaz, vd., 2015: 221) ile Hindistan'ın Toga kabilesinin yanı sıra İslamiyet öncesi Yemen kabilelerinde de görülen bu evlilik biçiminin temel nedeninin demografik olduğu iddia edilmektedir. Hindistan'daki erkek nüfusunun fazla olması, Yemen'de ise kız çocuklarının öldürülmesi nedeniyle kadın nüfusunun azalması poliandrinin gerekçeleri arasında gösterilmektedir (Kurt, 1999: 184).

Bu tür evliliklerin yapılmasının ekonomik, politik, demografik, sosyal ve kültürel neden ve zorunluluklardan kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Tarımla ailenin geçimini sağlayan erkek, çok sayıda kadınla evli olması halinde daha fazla emeğe ve dolayısıyla daha fazla gelire sahip olma imkânı elde edecektir. Aynı şekilde, bu tür evlilikler nedeniyle çok sayıda çocuğa sahip olmak da işgücünü artırdığı gibi yaşlılık dönemlerinde ebeveynlere destek olacak bireylerin çoğalması anlamına da gelmektedir (Yılmaz, vd., 2015: 221-222).

Kimi toplumlarda ve inançlarda aynı anda birden fazla evliliğe izin verilmişken kimilerinde ise tek eşliliğin dışına çıkılması yasaklanmıştır. Eski Mısır ve Babil'den Yunanistan'a, Hintlilerden İranlılara, Türklerden Slav ve Cermenlere varıncaya kadar tarih boyunca birçok toplumda çok eşliliğin yaygın olmasının ardında gelenekler, coğrafi şartlar, demografik ihtiyaçlar gibi nedenler yatmaktadır (Ali, Ögüt, 1993: 365). Yahudilikte çok eşliliği engelleyen bir kural olmamakla beraber zamanla bazı kısıtlamalar getirilmiştir. İncil'de de bu konuda herhangi bir yasak yoktur. Üstelik Hz. İsa hiç evlenmemiş ve çok eşliliğin aleyhinde bulunmamıştır (Kurt, 1999: 183-188). Ayrıca bazı Hristiyan mezhepleri çok eşliliğe izin vermişken günümüzde karşı çıkılıyor olması daha çok sosyal nedenlerle açıklanmaktadır (Ali, Ögüt, 1993: 365-366).

İslam dini çok eşliliğin yaygın olduğu bir toplumda ortaya çıkmış, erkeklere mahsus bu ayrıcalığı kaldırmamıştır. Nisa suresinde yer alan bir ayet referans gösterilerek belli şartlara uymak kaydıyla dört evliliğe kadar

izin verildiği iddia edilmektedir. Bu şartların başında eşler arasında adil davranmak gelmektedir. Fakat bu pek de mümkün olmayacağından tek eşliliğin tavsiye olunduğu ileri sürülmüştür (Düzbakar, 2008: 87).

“Eğer, yetim kızlar (ile evlenince onlar) hakkında adaletsizlik yapmaktan endişe ederseniz, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikahlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız, o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur” (Kur’ân-ı Kerîm, 4:3)

Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik

Osmanlı ailesinin teşekkülünde hem eski Türk gelenekleri ve İslam hukukunun belirlediği ilkeler rol oynamıştır. İslam Hukuku’nun verdiği izin doğrultusunda diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı toplumunda da çok eşlilik olgusuna rastlanmaktadır. Bu noktada sorulması gereken sorulardan ilki, Osmanlı toplumunda çok eşliliğin ne kadar yaygın olduğudur. Cevaplanacak bir diğer soru ise Rodosçuk kazasındaki çok eşlilik oranının ne kadar olduğudur. Araştırmamızın bu kısmında şer’iye sicilleri ve başka çalışmaların ışığında bu sorulara yanıt aramaya çalışacağız.

Osmanlı Devleti’ndeki çok eşliliğin nedenini genellikle kuruluş döneminde meydana gelen bir olaya bağlanmaktadır. Bu olay İznik’in fethi sırasında yaşanmıştır. Aşıkpaşazade Tarihi’nde anlatıldığına göre şehre giren Türkleri karşılayanlar arasında kadınların sayısı daha fazla idi. Orhan Gazi, bu kadınların erkeklerinin nerede olduğunu sorunca bir kısmının savaş nedeniyle, bir kısmının da açlıktan kırıldığını belirttiler. Birçoğu oldukça güzel olan bu kadınları Orhan Gazi savaşçılara paylaştırdı. Orhan Gazi’nin emriyle gaziler bu kadınları nikahlarına aldılar. Şehirdeki mamur evleri de evlenen askerlere verdiler.

“... Orhan Gâzi Yenişehir kapusından içerü girdi. ... Bu şehrin kâfirleri dahi cumhurile karşılayup geldiler. ... Ve illâ çok hatunlar geldiler. Orhan Gâzi sordu kim: “Bunların erleri kanı?” Eyitdiler. “Kırıldı, kimi cengden ve kimisi açlıktan. Ve illâ gâyetde mahubları varıdı. Ve hem çoğıdı. Orhan Gâzi gâzilere emr etdi kim: “Bu dul avratları nikâh-ı şer’ mücebince helâlîğe alun” dedi. Ve hem eyle etdiler. Şehrün dahi âlî, ma’mur evleri varıdı. Ol evlenen gâzilere bile verdiler. Hazır u müheyyâ avrat ve hem evler ola, kim ola kabul etmeye” (Âşıkpaşazâde Tarihi, 2013: 58-59).

Aşıkpaşazade’de yer alan bu anlatı, savaşlarda mağlup olan Bizans savaşçılarının arkalarında bıraktıkları dul kadınları ile evlenme fırsatı bulan Osmanlı askerlerini çok eşliliğe yönelten bir etken olarak değerlendirilmiştir.

Farklı tarihlerde Osmanlı Devleti’ni ziyaret eden birçok yabancı gezgin ve devlet adamı, Osmanlı toplumundaki çok eşlilik konusunda kafa yormuş ve gözlemlerini aktarmışlardır. Söz konusu ziyaretçilerin büyük bir kısmı çok eşlilik meselesini doğru kavramış ve Osmanlı erkekleri arasında nadir rastlanan bir durum olduğunu ifade etmişlerdir.

Osmanlı toplumunda çok eşliliğin olmadığını belirten seyyahlardan ilki, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı topraklarına gelen Salomon Schweigger, Türklerde çok karılığın olmadığını kesin bir dille ifade ettikten sonra bunun nedenini “Besbelli çok sık eş değiştirmenin ya da birkaç kadınla birden evli olmanın aile yaşamına getirdiği düzensizliğin ve huzursuzluğun bilincine vararak, zamanla daha ölçülü davranmayı yeğlemişler ve bir tek kadınla evliliği sürdürmenin çok daha kolay ve rahat olduğunda karar kılmışlar” diye açıklamıştır (Schweigger, 2004: 210).

Seyyahların büyük çoğunluğu, çok eşlilik uygulamasının Osmanlı erkekleri arasında sınırlı olduğu kanaatindeydiler. Örneğin Paul Ricaut, bunun nedenini birden fazla başlık parası vermekten kaçınmaya bağlamıştı (Ricaut, 2012: 237-238). 18. yüzyılın başlarında Osmanlı başkentinde bulunan Lady Montagu, İstanbul’da seçkin sınıflar arasında çok eşliliğin hoş karşılanmadığını yazmıştı (Faroghi, 1997: 117).

1794 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nu gelen Guillaume Martin ise bu konuda biraz daha farklı düşünüyordu. Martin, sıradan halk arasında çok eşliliğin rağbet görmediğini, yoksul köylülerin ya da zanaatkarların birden fazla eşinin olmasının pek rastlanan bir durum olmadığını belirtiyor ve zengin ve hali vakti yerinde Osmanlı erkeklerinin, mal varlıklarına göre birden fazla eşleri olduğunu ekliyordu (Martin, 2007: 146).

Charles White ile Miss Pardoe, çok eşliliğin toplumun zengin kesimleri ile ileri gelen devlet adamları arasında var olduğunu ileri sürerek yukarıdaki görüşü destekliyorlardı (Davis, 2009: 113).

Osmanlı zihniyetinin oluşumunda önemli bir yere sahip olan Kınalızade Ali Çelebi’nin ünlü eseri Ahlâk-ı Alâî’nin ikinci cildinde çok eşlilik hem ekonomik hem de ahlaki açıdan olumsuz karşılanmakta, akıllı bir adamın bir kadınla evlenmesinin daha doğru olduğu vurgulanmaktadır (Ortaylı, 2001: 90).

Osmanlı aydınları önemli bir yere sahip olan Kınalızade’nin görüşleri ile seyyahların izlenimleri Osmanlı toplumundaki çok eşlilik olgusunun boyutlarını gerçekten ortaya koyuyor muydu? Bu sorunun cevabını verebilmek için konuyu ele alan modern araştırmalara bakmak gerekmektedir. Şimdiye kadar yapılan araştırmalara nazaran ortaya çıkan oranlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 1: Bazı Osmanlı Şehir ve Kazalarında Çok Eşlilik Oranları

Şehir	Tarih	Oran (%)
İstanbul	17. yüzyıl	6,65 ¹
İstanbul	1885	2,51 ²
İstanbul	1907	2,16 ³
Bursa	1463-1640	4,67 ⁴
Bursa	1670-1698	8,2 ⁵
Bursa	1839-1876	2,2 ⁶
Edirne	1545-1659	7,2 ⁷
Sofya	1671-1678	3,92 ⁸
Konya	1699-1750	12,4 ⁹
Kastamonu	1690-1720	15,8 ¹⁰
Ankara	17. yüzyıl	11,7 ¹¹
Ankara	1700-1730	12 ¹²
Şam	18. yüzyıl başı	10 ¹³
Kayseri	1700-1730	3,3 ¹⁴
Kıbrıs	1726-1750	12,62 ¹⁵
Balıkesir	17.yüzyılın ilk yarısı	7,04 ¹⁶
Karahisar-ı Sahib	18.yüzyılın ikinci yarısı	12,83 ¹⁷
Sinop	18. yüzyıl	8,7 ¹⁸
Antep	16. yüzyıl	11,6 ¹⁹
Antep	18. yüzyılın ikinci yarısı	10,5 ²⁰
Tokat	1772-1810	15,38 ²¹
Kocaeli	19. yüzyıl	2 ²²

Rodosçuk'ta Çok Eşlilik

Artık bu araştırmanın konusunu oluşturan Rodosçuk'taki çok eşliliğin oranının ne olduğu sorusunu yanıtlayabiliriz. Rodosçuk şer'iyye sicillerindeki belgeler incelendiğinde birden fazla eşle evli sadece 7 erkeğe rastlanmaktadır. Bunların 6'sının 2 eşle evli olduğu, 1'nin ise 3 eşle evli olduğu gözlenmektedir. Öldüğünde evli olan toplam 154 erkekten sadece 7'si 1'den fazla eşle evlidir. Buna göre Rodosçuklu erkekler arasında çok eşlilik oranının % 4,55 olduğu görülmektedir.

Konunun iyice anlaşılabilmesi amacıyla iki eşle evli olan erkeklere ait terekelerin özetlerini vermekte yarar bulunmaktadır. Bu suretle tereke sahiplerinin birbiriyle örtüşen yanlarının belirlenmesi yoluna gidilecektir.

Kronolojik sırayla baktığımızda elimizdeki ilk tereke Bademlik mahallesinden Ali Efendi bin İbrahim adlı bir şahsa aittir. Ali Efendi'nin mi-

rası iki karısı Rabia binti Abdullah ve Şahbaz binti Abdullah ile *sagîr* ve *sagîre* olarak nitelenen 1'i erkek 2'si kız 3 küçük çocuğuna kalmıştır. Ali Efendi'nin 88.272 akça tutan terekesinden bütün masraflar (iki karısına ait mehr-i müecceller ile mahkemeye ödenecek harçlar) düşüldükten sonra varislerine kalan miktar 70.272 akçadır. Bu tereke defterinde dikkati çeken en önemli nokta bolca kitap bulunuyor olmasıdır (Rodoscuk Ş. S., No: 1608: 74-75/285).

İkinci tereke Nebizade mahallesinden Eş-Şeyh Mehmet Efendi bin İbrahim'in ölümü üzerine düzenlenmiştir. Eş-Şeyh Mehmed Efendi'nin varisleri arasında karısı ile *sagîre* kızının yanı sıra hamile olduğu belirtilen ümmü'l-veledi bulunmaktadır. Terekesinin toplam değeri brüt 52.450, net 47.450 akçadan oluşmaktadır (Rodoscuk Ş. S., No: 1612: 77/349 ve 350).

Ölümü ile üçüncü tereke defterinin yazılmasına neden olan şahsın ismi Yusuf bin Abdullah'tır. Hayattayken Hoca Veli mahallesinde ikamet eden Yusuf'un mirası Belkıs binti Abdullah ve Zeyneb binti Sefer adlarındaki iki karısı, *sagîre* kızı Ayşe ve kendisini azat edenin torununa kalmıştır. Terekesinin toplam değeri 27.370 akçadır (Rodoscuk Ş. S., No: 1612: 79/352).

Çok eşlilik ile ilgili dördüncü tereke Bryık Ali adlı köyden Hüseyin Beşe bin Mustafa'ya aittir. Ardında bıraktığı varisler ise oldukça kalabalık görünüyor. 2 eş, 9'u erkek olmak üzere 14 çocuk. Muhallefatının parasal karşılığı hesaplandığında hiç de azımsanmayacak bir miktarda olduğu söylenebilir: Tam olarak 130.720 akça (Rodoscuk Ş. S., No: 1615: 21/113, 114, 115 ve 116).

Beşinci tereke ise yine bir köylüye aittir. Rodosçuk kazasına bağlı Karaevli adlı köyden Osman bin Hüseyin'in veraseti iki karısı Saliha ve Ayşe ile üç erkek kardeşine kalmıştır. Mirasçılar arasında çocuk bulunmaması dikkat çekicidir. Terekesinin toplamı 35.399 akçadır (Rodoscuk Ş. S., No: 1623: 19/83).

Altıncı terekenin de sahibi bir köylüdür. Büyük Banarlı adlı köyden İbrahim bin Mehmed'in mirasçıları arasında Alime binti Abdülkerim ve Aişe binti Abdullah isimlerindeki iki karısı ile erkek kardeşi bulunmaktadır. Bu şahsın da çocuğu olmamıştır. Tüm mal varlığı hesaplandığında 7.816 akça gibi düşük sayılabilecek bir miktara sahip olması, İbrahim bin Mehmed'in hayattayken pek de zengin olmadığını göstermektedir (Rodoscuk Ş. S., No: 1623: 19/83).

Yedinci ve son tereke de yine bir köylünün ölümü üzerine düzenlenmiştir. Hayattayken Yazır adlı köyde ikamet eden Himmet bin Halil'in mirasçıları arasında 3 karısı ile 1 oğlu ve bir kızı yer almaktadır. Mal varlığının parasal karşılığı 36.096 akça olarak ifade edilmiştir (Rodoscuk Ş. S., No: 1627, s. 55-56/210).

Çok eşliliğin neden ya da nedenleri neler olabilir? Genellikle çok eşliliğin zenginlikle ilgili olduğu üzerinde durulmuş, yüksek gelirli kimselerin bu yolu tercih ettikleri genel bir kabul olarak benimsenmiştir. Acaba gerçekte durum böyle midir?

Sınırlı sayıda veriye sahip olunmakla birlikte, bu araştırmada servet ile çok eşlilik arasında bir paralellik olduğunu kanıtlayan bir sonuca ulaşılamamıştır. Çok eşli evlilikler yapmış 7 erkeğin terekeleri incelendiğinde birbirinden farklı miktarlarda malvarlığı ya da paraya sahip oldukları gözlenmektedir. 7.816 ile 130.720 akça arasında değişen miktarlarda terekeye sahip olanların bulunması çok eşlilik ile zenginlik arasında bir bağıntının olmadığına kanıt olarak ileri sürülebilir.

İmparatorluğun farklı bölgeleri üzerine yapılan araştırmalarda elde edilen bulgular, mal varlığı ile çok eşlilik arasında doğrudan bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Amasya, Konya, Adana, Kayseri, Antep, Edirne, Manisa, Diyarbakır, Trabzon, Sivas kazalarında çok eşlilik konusunu ele alan bir çalışmaya, yoksul olduğu halde birden fazla kadınla evlenen erkeklerin bulunduğunu ortaya koymuştur (Demirel, vd., 1991:104,105). Aynı durum, 17. yüzyılın sonlarındaki Bursa için de söylenebilir (Düzbakar, 2008: 165, 166).

Öyleyse çok eşliliğe yönelimin altında yatan başka bir neden olmalıdır. Bu da çocuk sahibi, özellikle erkek çocuk sahibi olma arzusu gibi görünmektedir. Osmanlı toplumunda, çok eşli evliliği tercih eden erkeklerin öldükleri sırada ya hiç çocuklarının olmadığı ya da varsa bile bunların kız olduğu, eşlerinden birinin hatta ikisinin hamile olduğu gözlenmektedir (Demirel, vd., 1992: 105,106).

Aynı gözlemin Rodosçuk için de geçerli olduğu iddia edilebilir. Yukarıda özetlenerek sunulan 7 tereke sahibinden 2'sinin hiç çocuğu bulunmamaktadır. Yine iki tereke sahibinin 1'er kız çocuğu mevcuttur. Bunlardan birinin ikinci eşinin hamile olması dikkat çekicidir. Bir tereke sahibinin ise 1'i erkek 2 çocuğu mevcuttur. Son olarak diğer tereke sahiplerinden birinin 3, diğerinin de 14 çocuğunun olması çok çocuğa özlem olarak yorumlanabilir. Ayrıca kırsal kesimde çok çocuk sahibi olmak, özellikle erkek çocuk sahibi olmak arzu edilen bir durumdur. Zira kırsal kesimde yaşamının biraz da kas gücüne dayandığı, bu yüzden erkek çocuk istemenin son derece doğal olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca köylerde sıkça karşılaşıldığı üzere basit nedenler yüzünden çıkan çatışmalarda aileyi koruyacak olan erkek çocuk ya da çocuklardır.

Çok eşlilik yapanlar arasında görülen bir diğer ortak nokta evlenilen kadınların kökenleri ile ilgilidir. İlk terekenin sahibi Ali Efendi'nin iki karısının da babalarının ismi Abdullah'tır. Bilindiği üzere Müslüman olmalarından sonra kölelerin babaları Abdullah ismiyle anılmaktadır. Üstelik

şahbaz ismi kadın köleler arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. İkinci örnekteki şahsın ise ümmü'l-veledi hamiledir ve bir cariyenin çocuk doğurmasından sonra hürriyetine kavuşması İslami uygulamanın gereklerindendir. Üçüncü örnekte de Belkıs binti Abdullah'ın eşlerden biri olduğunu görüyoruz. Üstelik kocası Yusuf da köle kökenliydi. Altıncı terekede ismi geçen eşlerden biri olan Aişe'nin de babasını adı Abdullah idi. Son terekedeki Himmet'in üç karısından ikisinin babaları Abdullah ismini taşımaktaydı: Şahbaz binti Abdullah ile Saliha binti Abdullah. Ancak bu durumun rastlantı olmadığını söyleyebiliriz. Çünkü aynı benzerlik Bursa'daki çok eşli evliliklerde de geçerliydi. 1575-1600 yılları arasında Poligamiye konu olan kadınların bir kısmı azat edilmiş cariyelerden oluşmaktaydı (Maydaer, 2002: 26).

Bu örnekler eşlerden en az birinin köle kökenli olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. 17. yüzyılın sonlarında Rodosçuk'ta çok sayıda köle ve cariyeye olduğunu biliyoruz (Ekin, 2010: 23, 37). Bu durum sadece bahsedilen dönem için geçerli değildir. Nitekim 16. yüzyılda da oldukça hareketli ve ekonomik açıdan canlı olan kentte cariyeye sahibi olmak isteyenlerin sayısı oldukça fazladır. Kendilerine yasaklanmış olmasına rağmen gayrimüslimler bile cariyeye satın almaya çalışıyorlardı. Ne kadar hareketli ve zengin olursa olsun böylesine yüksek bir talebin Rodosçuk için bile fazla olduğu kabul edilmektedir (Ortaylı, 2001:86).

Sonuç

Rodosçuk kazasındaki çok eşlilik konusunu ele alan bu araştırmada ilk olarak çok eşliliğin tanımı yapılmış ve semavi dinlerin konuya yaklaşımı ele alınarak tarihsel süreç içinde çeşitli toplumlarda ortaya çıkan uygulamalar değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci kısmında Osmanlı toplumunda çok eşliliğin ne kadar yaygın olduğu sorusu sorulmuş ve çeşitli seyyahların yaptığı gözlemler ve yapılan araştırmaların ışığında bu sorunun yanıtı aranmıştır. Seyyahların, Osmanlı toplumundaki çok eşliliğin yaygın olmadığına dair gözlemleri, arşiv belgelerinden elde edilen bilgiler doğrultusunda yapılan çalışmalarla da kanıtlanmıştır. Söz konusu araştırmalarda ulaşılan sonuçlara göre, Osmanlı toplumundaki çok eşliliğin oranı % 2 ile % 15 arasındadır.

Araştırmamızın nirengi noktasını oluşturan 17. yüzyılın sonlarında Rodosçuk kazasındaki çok eşlilik oranının ne olduğu sorusuna yanıt oluşturan veriler, kazaya ait kadı sicillerindeki belgelerden elde edilmiştir. Ölen kişilerin arkalarında bıraktıkları malların yanı sıra alacak, verecek, hibe ve vasiyete dair her türlü bilgi, söz konusu sicillerin içinde bulunan tereke ya da muhallefat defterlerinde bulunmaktadır. Osmanlı hukukuna göre, ölen kişinin terekesinin kassam eliyle taksim edilmesi durumunda yasal mirasçıların tamamının isimleri yazılmak zorundaydı. Aynı zorun-

luluk miras davaları için de geçerliydi. Her iki belge türünde de eşlerinin isimlerinin yazılması kuralı araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle Osmanlı toplumundaki çok eşlilik oranının belirlenmesine sağlayan en önemli kaynak, söz konusu belge türleridir. Bu araştırmada da kullanılan benzer belgelerden elde edilen veriler, Rodosçuk'taki çok eşlilik oranının % 4,55 olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu makalede ayrıca çok eşliliğin nedenleri tartışılmıştır. Çok eşlilikle gelir düzeyi arasında ilişki olup olmadığı tartışılan konulardan ilkidir. İncelenen terekelerden anlaşıldığına göre, birden fazla evlilik yapanların tamamının varlıklı insanlar olmadıkları, yoksul erkeklerin de çok eşliliğe yönelebildikleri görülmektedir. Dolayısıyla çok eşlilikle ekonomik düzey arasında bir bağ olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Son olarak bu tür evlilikleri yapan kişilerin çocuk sahibi olma arzusu üzerinde durulmuştur. İncelenen belgeler ve yapılan araştırmalardan hiç çocuğu yahut erkek çocuğu olmayan erkeklerin ikinci ya da üçüncü evliliğe yöneldikleri anlaşılmaktadır. Nedenleri ne olursa olsun Osmanlı toplumunda çok eşlilik var olagelmıştır. Ancak toplumun tamamı tarafından benimsendiğini ve yüksek oranlara çıktığını söylemek zordur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Rodosçuk Şer'iyye Sicilleri, No: 1608, 1612, 1615, 1620, 1623, 1627.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Ali. K. K., Öğüt S. (1993). Çok Evlilik. *DİA*, Cilt: VIII. İstanbul. 365-369.
- Âşıkpaşazâde Tarihi. (2013). (haz. Necdet Öztürk). İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Ateş, H. (2011). Tekirdağ. *DİA*, Cilt: XL İstanbul. 359-362.
- Barkan, Ö. (1966). Edirne Askeri Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659). *Türk Tarih Kurumu Belgeler*. Cilt: III, Sayı: 5-6. Ankara. 1-479.
- Bozkurt, F. (2012). Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları. *Tarih Dergisi*. Sayı: 54 (2011/2). İstanbul. 91-120.
- Çakır, İ. E. (2010). 16. Yüzyılda Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı, (1539-1576). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9/1. 1-17.
- Çakır, İ. E. (2013). Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği. *OTAM*, Sayı: 31/Bahar 2012, Ankara. 41-60.
- Davis, F. (2009). *Osmanlı Hanımı, 1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih*. çev. Bahar Tırnakçı. 2. Baskı. İstanbul: YKY.
- Demirel, Ö. (1991). 1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı. *Belleten*. Sayı: 211, Ankara. 945-961.
- Demirel, Ö. vd. (1992). Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Cilt: I. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları. 97-161.
- Duben, A.- Behar. C. (1996). İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Düzbakar, Ö. (2008). Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği. *OTAM*, 23(23), 85-100.
- Düzbakar, Ö. (2003). *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi SBE.
- Ekin, Ü. 17. (2010). Yüzyılın Sonlarında Rodosçuk Kazasında Kölelerin Toplumsal Statüsü. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXIX/47. Ankara 23-37.
- Ekin, Ü. (2017). 19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda Çok Eşlilik Olgusu. *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*. Cilt II. (ed. Haluk Selvi vd). Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları. 919-926.
- Erten, H. (2001). *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarı)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Faroqhi, S. (1997). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (çev: Elif Kılıç). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqhi, S. (1981). İstanbul'un iâşesi ve Tekirdağ-Rodosçuk limanı (16.-17. yüzyıllar). *ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980 Özel Sayısı*, Ankara. 139-154.
- Güler, İ. XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneği. *Türkler*. Cilt: XIV. 28-40.
- Güneş, M. (2003). *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Karahisar-ı Sahib Sancağı (Şer'iyye Sicillerine Göre)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi SBE.
- Halaçoğlu, Y. (2002). *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*. Ankara: PTT Genel Müdürlüğü Yayınları.
- İnalcık, H. (1965). Edirne'nin Fethi (1361). *Edirne'nin Fethi Yıldönümü Armağanı*. Ankara: TTK. 137-159.
- Karagöz, M. (1993). *XVIII. Asrın Başlarında Kayseri (1700-1730)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE.
- Kur'an-ı Kerim*, 4:3.
- Kurt, A. (1998). Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876). Bursa.
- Kurt, A. (1999). Dini Kaynakların Çokeşliliğe İlişkin Görüşleri ve Osmanlılarda Çokeşlilik. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. VIII/1. Bursa. 183-214.
- Martin, G. (2007). *İstanbul'a Seyahat*. (çev: İsmail Yerguz). İstanbul: İstiklal Kitabevi.
- Maydaer, S. *Şer'iyye Sicillerine Göre Bursa'da Kadın (1575-1600)* (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE. 2002.
- Mutaf, A. (2002). *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE.
- Ortaylı, İ. (2001). *Osmanlı Toplumunda Aile*. 2. Baskı İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Özdeğer, H. (1988). *1463-1650 Yılları, Bursa Şehri Tereke Defterleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayın.
- Özkul, A. E. (2006). *Kıbrıs'ın Sosyo Ekonomik Tarihi 1726-1750*. 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özlü, Z. (2004). *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayını.
- Öztürk, S. (1995). *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı.
- Ricaut, P. (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırnın Tarihi (XVII. Yüzyıl)*. (çev. Halil İnalcık-Nihan Özyıldırım). Ankara: TTK.
- Schweigger, S. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*, (yayına yazırlayan ve notlayan: Heidi Stein). (çev. S. Türkis Noyan). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Şahin, R. (2006). *Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'de İktisadî Hayat*. (Yayımlanmamış Y. Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi SBE.

Taş, H. (2006). *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara: TTK.

Yılmaz, E. vd. (2015). Poligami ve Ruh Sağlığına Etkileri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 7 (2). 221-228.

(Footnotes)

- 1 Öztürk. S. (1995). *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı. s. 111.
- 2 Duben. A. ve Behar. C. (1996). *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*. İstanbul: İletişim Yayınları. ss.161-162.
- 3 Duben. A. ve Behar. C. (1996). *İstanbul Haneleri, Evlilik, Aile ve Doğurganlık, 1880-1940*. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 161-162.
- 4 Özdeğer. H. (1988). *1463-1650 Yılları, Bursa Şehri Tereke Defterleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayım. s. 50.
- 5 Düzbakar. Ö. (2003). *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, s. 173.
- 6 Kurt. A. (1998). *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*. Bursa. s. 87.
- 7 Barkan, Ö. (1966). Edirne Askeri Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659). *Türk Tarih Kurumu Belgeler*. Cilt: III, Sayı: 5-6. Ankara. ss. 1-479.
- 8 Çakır. İ. E. (2013). Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği. *OTAM*, Sayı: 31/Bahar 2012, Ankara ss. 41-60.
- 9 Erten. H. (2001). *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. ss. 58-65
- 10 Güneş. M. (2003). *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Karahisar-ı Sahib Sancağı (Şer'iyye Sicillerine Göre)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi SBE. s. 223.
- 11 Taş. H. (2006). *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara: TTK. s. 222.
- 12 Demirel. Ö. (1991). 1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı. *Belleten*. Sayı: 211, Ankara. s. 950.
- 13 Bozkurt. F. (2012). Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları. *Tarih Dergisi*. Sayı: 54 (2011/2). İstanbul. s. 95.
- 14 Karagöz. M. (1993). *XVIII. Asrın Başlarında Kayseri (1700-1730)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri: Erciyes Üniversitesi SBE. s. 235.

- 15 Ali E. Ö. (2006). *Kıbrıs'ın Sosyo Ekonomik Tarihi 1726-1750*. 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 182.
- 16 Mutaş. A. (2002). *XVII. Yüzyılda Balıkesir'de Kadınlar*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi SBE. s. 103.
- 17 Güneş. M. (2003). *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Karahisar-ı Sahib Sancağı (Şer'iyye Sicillerine Göre)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi SBE. s. 223.
- 18 Güler. İ. XVIII. Yüzyılda Aile: Sinop Örneğı. *Türkler*. Cilt: XIV. s. 30.
- 19 Çakır. İ. E. (2010). 16. Yüzyılda Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı, (1539-1576). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 9/1. s. 8.
- 20 Özlü. Z. (2004). *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*. Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yayını. ss. 35-38.
- 21 Güneş. M. (2003). *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Karahisar-ı Sahib Sancağı (Şer'iyye Sicillerine Göre)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi SBE. s. 223.
- 22 Ekin. Ü. (2017). 19. Yüzyılda Kocaeli Sancağı'nda Çok Eşlilik Olgusu. *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*. Cilt II. (ed. Haluk Selvi vd.). Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları. ss. 919-926.

“

Bölüm 23

OSMANLI KENTLEŞME PRENSİPLERİ BAĞLAMINDA BATI ANADOLU SAHİL ŞERİDİ KALELERİNİN POZİSYON VE NİTELİKLERİ¹

Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR²

”

1 Bu çalışma, Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam'ın danışmanlığında, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, Sanat Tarihi Anabilim dalında, 16.08.2018 tarihinde kabul edilmiş “ Tarihsel Süreçte Batı Anadolu Sahil Şeridi Kalelerinin Oluşumu Ve Gelişimi” adlı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı, mail: hazalceylanozturker@gmail.com, orcid.org/0000-0001-7047-2212

1. Giriş

Tarihsel süreç içerisinde sayısız medeniyete ev sahipliği yapmış ve stratejik bir öneme sahip olan Anadolu'nun özellikle batı kıyıları, kesintisiz bir kentleşme özelliği gösteren kalelerle tahkim edilmiş zengin ve özel bir coğrafyayı işaret etmektedir. Suya yakınlık, yaşama elverişli iklim, verimli tarım arazileri ve deniz aşırı ticarete olanak sağlayan kıyı şeridi, kentleşmenin çekirdeğini oluşturan sayısız kalenin de inşasını etkileyen önemli dinamikler arasında yer almaktadır. Anadolu kentleşme serüveni değerlendirildiğinde, gelişen mimarlık, mühendislik pratikleri ile savunma mimarisi ve kentleşme arasında doğrudan bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır (Öztürker, 2019:157).

Farklı tarihi dönem ve iktidarlar tarafından inşa edilen kalelerin ortak bir hedefe hizmet ettiğini söylemek mümkündür. Kalelerin inşasındaki ortak hedef, önemli stratejik noktalar ile geçitleri korumak amacıyla içerisinde askeri kuvvet barındırabilecek ve konumlandıkları alanın topografik özelliklerine bağlı kalarak, gözetleme sahasını geliştirebilecek her türlü detaylandırmaya sahip garnizon alanlar yaratmaktır. Bu amaçla kalelerin korumak üzere oldukları yolları, dar boğazları, kavşak noktalarını, ada ve yarımadalara, deniz güzergâhlarını gözetleyebilecek alanlarda inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Kalelerin önemli özelliklerinden bazıları da olabildiğince az sayıda askeri güçle en üst düzeyde savunmayı yapabilecek düzeyde sağlamlığa sahip olmaları ve kale içerisinde savunmaya yönelik olarak sınırsız hareket alanının oluşturulmasına yönelik olarak surlarla işlevlendirilmesidir (Akarca, 1987: 118; Eyice, 2001: 234; Boran, 2002: 878).

Çalışmanın kapsamını oluşturan, Batı Anadolu sahil şeridi kaleleri özellikle denizden gelebilecek saldırılar bakımından zayıf olmasından kaynaklı olarak, kentleşme prensipleri dâhilinde inşa edilmiş savunma mimarisi içerisinde ayrıcalıklı bir pozisyona sahiptir. Temelleri Roma veya Bizans Döneminde atılan yahut ilk kez Osmanlı Döneminde inşa edilen kalelerin ortak misyonları, Batı Anadolu sahil şeridi içerisinde, inşa edildikleri bölgenin deniz yönünden savunmasını yapmaktır. Bir diğer vazifesi ise kara içlerine doğru gelişim gösteren savunma hattı içerisinde de öncül bir pozisyonda olmasıdır.

Çalışma konumuzun dönem sınırını oluşturan Osmanlı Döneminde deniz üssü kaleleri, Osmanlı kentleşme prensiplerine paralel bir gelişim çizgisi ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın özellikle dar boğazları ve deniz ticaretinin kontrol altında tutmak istemesi ilk inşaları farklı olsa bile kalelerin kentleşme içerisinde pozisyonu değiştirilerek kullanılmasına olanak sağlamıştır. Bu çalışmanın, sanat tarihi içerisinde oldukça sınırlı olan kale ve kentleşme konulu çalışmalara yapıların kronolojik olarak çözümlemelerini içeren bilimsel bir katkı sunması amaçlanmaktadır. Bir diğer amaç ise,

inşa edildiği coğrafi koşullara göre nitelikleri “ada kale”, “yarımada kale”, “deniz üssü” olarak farklı olan kalelerin plan tiplerinin ortaya konulması, dönemsel ve bölgesel savunma hattı içerisindeki yeri ve önemine vurgu yapılmasıdır.

2. Ana Hatlarıyla Osmanlı Kentleşme Prensipleri ve Savunma Mimarisi

1299 yılında bir beylik niteliğinde kurulan Osmanlı, 1389-1392 yılları arasında diğer Türkmen Beyliklerini de içerisine alarak, Anadolu’daki çok parçalı hâkimiyet sahasını kendi çatısı altında bir araya getirmiştir (İnalçık, 2004:21). Erken Osmanlı Döneminde kentleşme, savunma mimarisinin genel tutumu, Bizans döneminden kalan surlarla çevrili kenti genişletip, merkeze bağlı yeni yerleşimler kurmak üzerine gelişmiştir. Böylece büyüyen kent, merkezden dışa, dıştan merkeze olacak nitelikte büyüme göstermiştir. Erken Osmanlı Dönemi için önemli merkezler niteliğindeki Edirne, Bursa, İzmir de Bizans Döneminden kalan şehir surları kullanılmış ve kentleşmede yine Bizans Dönemi iç kaleleri merkez alınarak şehirler genişletilmiştir (Tanyeli,1987:109). Erken Osmanlı döneminde eski dönemden kalan iç kaleler kentleşmenin çekirdeğini oluşturmaktadır.

Osmanlı döneminde, tüm mimari yapılara olduğu gibi Türk-İslam geleneklerine uygun olarak kalelere de farklı biçimleniş, işlev, bir takım birimler eklenmiştir. Kalelerin korumasının artırılması amacıyla surların dışında hendek uygulamasının kullanıldığı görülür. İçinin su ile doldurulduğu örneklerin yanı sıra Çeşme Kalesi örneğinde olduğu gibi su kullanılmadan da yalnızca çukur niteliğinde hendeklerin bulunduğu da görülmektedir. Bunun yanı sıra kale surlarının hemen önünde dıştan gelen saldırıyı bölmek amacıyla Taht el-kale denilen topraktan bir set kurulmaktadır. Bu sözcük günümüzde “Tahtakale” olarak kullanılmaktadır. Kaleye girmek için saldıran düşmanlara karşı surlardan taş yuvarlamak veya kızgın yağ dökmek amacıyla, sur üzerinde açılan delikler ve çıkmalara “senkendaz” ve “küluhendaz” denmektedir (Boran,1999:347;Boran,2002:878; Ödekan,1997:s.932; Hasol, 2012:400). Ayrıca kalelerin hepsine bir iç kale cami veya mescidi eklenmiştir (Boran, 2001:10-11).

Kaleler Osmanlı idari sisteminin parçası olmuş ve kaleleri savunmak amacıyla görev yapan askeri unsurlar içerisinde çeşitli görevlere sahip görevliler bulunmaktadır. Osmanlı’da kaleyi tutan veya kaleyi zapt eden anlamında kullanılan “kal’agir” adlı askerleri ile kale koruyucusu anlamında “kal’adar”ların yerleşik oldukları aktarılmaktadır (Özön, 1979:416).

Kentleşmenin çekirdeği niteliğindeki kalelerin, Osmanlı döneminde idari ve askeri birtakım işlevleri olduğu bilinmektedir. Kalelerin güvenli olması sebebi ile Osmanlı’nın idari ve ekonomik kayıtları, kentin hapishanesi, değerli eşyalar ve mallar burada tutulurdu. Erken Osmanlı dönemin-

de kale-kent olarak kuruluş gösteren merkezler ve imparatorluk aşamasına gelindiğinde açık şehir pozisyonuna geçmiştir. Kentleşmedeki kale-kent niteliğinden açık şehir modeline geçilmesi, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisindeki güvenli ortamın somut ifadesi kabul edilmektedir (Batmaz, 1989:70). Fakat Osmanlı XVI. yüzyılın ortalarına kadar kalelerin kullanımından tamamen vazgeçmemiş değildir. Bu süreçten sonra da stratejik konumdaki kaleleri kullanmaya devam etmiş yanı sıra gerekli hallerde yeni kaleler de inşa etmiştir (Cezar, 1985: 26)

Osmanlı dönemi, savunma mimarisi ve kale inşa prensipleri bakımından incelendiğinde Anadolu Selçuklu döneminden farklı eğilimlere sahip olduğu görülmektedir. Roma, Bizans ve Anadolu Selçuklu dönemlerinde benzer yerleşimlerin etrafının surla çevrilmesinin savunma anlayışını oluşturduğu bilinmektedir. Osmanlı döneminde kentin tamamını savunmak yerine stratejik noktalara kaleler inşa etmeyi tercih eden bir savunma mimarisi prensibi hâkim olmuştur. Bu dönemde şehir surları önemini yitirmiş ve iç kaleler önem arz etmiştir (Sönmez, 1999: 8).

Bu kentleşme ve savunma mimarisi prensibinin somut örneği 1395 yılında Yıldırım Bayezid döneminde İstanbul boğazına inşa ettirilen Anadolu Hisarıdır. Anadolu Hisarı, Akdeniz ve Karadeniz'in düğüm noktasına kontrol sahası bulunan bir savunma mimarisi eseridir. Beşgen formu bir sur ve dört katlı bir kuleden oluşan yapı gelişmiş bir hâkimiyet sahasına sahiptir (Sönmez, 1999: 4). Karşı kıyısına ise 1452'de hazırlanılan büyük fetih öncesi, Fatih Sultan Mehmet tarafından, Karadeniz'in kontrolünü hedefleyen Rumeli Hisarı inşa ettirilmiştir. Boğazın en dar noktasında konumlanmış olan kale, ince bir stratejik hesaplamanın somut ifadesi niteliğindedir (Gabriel, 1941: 41). Böylece Akdeniz ve Karadeniz arasındaki kanalın kontrolü ve güvenliği tamamen sağlanmıştır. Rumeli Hisarı, topografik bir arazi üzerine inşa edilmiş ve on üç burç ile surlar içerisinde yer alan dört kuleden oluşan bir savunma ağına sahiptir (Sönmez, 1999: 4).

Osmanlı İmparatorluğunun özellikle boğazları hedef alan, stratejik hesaplamalarla inşa ettiği kale mimarisinin örnekleri arasında Çanakkale Boğazı'nda yer alan kaleler önemli bir yer tutmaktadır. İstanbul'un fethinden sonra Akdeniz'den gelebilecek olası bir saldırıyı engellemek amacıyla 1461- 1462 yılları arasında inşa edilen Sultaniye ve Kilitü'l-Bahir Kaleleri ile İstanbul'un güvenliğinin sağlanması hedeflenmiştir (Acioğlu, 2006: 17-18). Sultaniye Kalesi, planı itibarı ile iç kale ve dış kaleden oluşmaktadır. İç kale düzenli ilerleyen surları ile dikdörtgen plan özelliğine sahiptir (Ut-kular, 1954:15). Kilitü'l-Bahir Kalesi ise Sultaniye kalesinin tam karşısında konumlanmıştır. İç kale ve içerisinde yer alan ana kuleden oluşmaktadır. Kalenin mimari şeması, Osmanlı kaleleri içinde farklılık göstermektedir. Geometrinin kullanımının başarılı örnekleri olan geometrik biçimleniş sur ve burçlar üzerinde de görülebilmektedir (Özgüven, 1997:11). Fatih döne-

mi savunma mimarisinde, Yedikule Hisarı, çokgen bir sur planına ve yedi adet kuleye sahiptir. Diğer önemli örnek olan, Sur-u Hakani ise Topkapı sarayını kentten ayıran bir özellikte inşa edilmiştir (Sönmez,1999:4).

3. Osmanlı Dönemi Batı Anadolu Sahil Şeridi Kaleleri

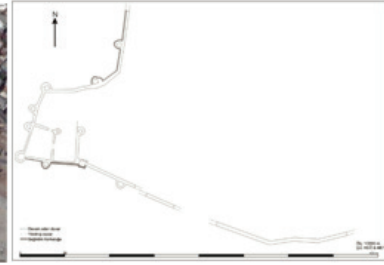
3.1. İzmir Sahil Şeridi Kaleleri

Ege Bölgesi doğu-batı uzantılı vadiler ve bu vadileri kendisine bağlayan yol ağı ile Ege kıyılarını İç Anadolu bölgesine bağlamaktadır. İzmir, Ege bölgesi içerisinde tüm yolların kesiştiği konumda olması sebebiyle savunmada kilit bir pozisyona sahiptir. Yüzey özelliklerinin ve konumunun sağladığı bu coğrafi avantaj ile İzmir, tarihsel süreç boyunca daima gelişmiş bir ticari, iktisadi ve kültürel merkez olma özelliğini sürdürmüştür (Darkot, 1978:4). Dağların denize dik uzandığı kentte, kıyıların girintili çıkıntılı bir yüzey oluşturmaları, eski çağlardan beri çok fazla korunması gereken koy ve limanın oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu ihtiyaç doğrultusunda denizden gelebilecek olası bir saldırının önünü kesmek için denize görüş sahası bulunan kaleler inşa etmek, İzmir sahil şeridi kalelerinin inşasını gerekli kılmıştır (Öztürker, 2011:47-107).

Ege bölgesi kıyı şeridi özellikleri içerisinde İzmir kıyıları, oldukça girintili çıkıntılı bir yüzey özelliğine sahiptir. Denizin kara içine en fazla sokulduğu alan olan İzmir Körfezi yönünde tepelik bir arazi üzerinde denizden 1.7 km içeride ve deniz seviyesinden yaklaşık 165 m yüksekte bulunan Kadifekale ise denizden İzmir körfezinin tamamına hâkim bir noktada yer almaktadır. İzmir’in tarihsel süreç içerisinde her daim kent merkezi olan Kadifekale, **“topografik plan”** niteliğine sahip bir **“deniz üssü kalesi”** niteliğindedir.

Foto. 1: Kadife kalesi uydu görüntüsü

Çiz. 1: Kadife kale planı

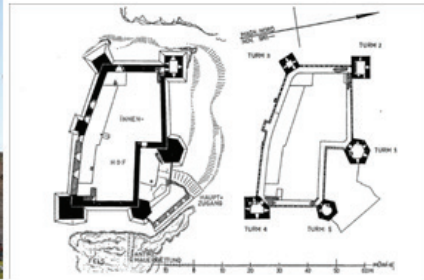
İzmir ilinde kıyı şeridini koruyan 5 kale sırasıyla kuzeyden güneye doğru, Çandarlı Kalesi, Foça Beşkapılar Kalesi, Kadifekale, Çeşme Kalesi ve Sığacık Kalesi’dir. Konum ve nitelikleri ile incelenen kalelerin, kronolojik olarak tamamının antik bir yerleşim içerisinde kaldığı görülmektedir. Çandarlı Kalesinin “Pitane”, Foça Beşkapılar Kalesi’nin “Phokia”, Kadi-

fekale'nin “Smyrna”, Çeşme Kalesi'nin “Temnos” ve Sığacık Kalesinin “Teos” isimleri ile antik dönem kaynaklarında ifade edildiği bilinmektedir.

İzmir kıyı şeridinin kuzey ucunu koruyan Çandarlı Kalesi, XIII. yüzyılda tüm Batı Anadolu kıyılarında aktif ve yoğun ticari faaliyetlerde bulunan Cenevizliler tarafından inşa edilmiş bir savunma mimarisi eseridir. XV. yüzyıl Osmanlı Döneminde ilave ve onarımlarla kullanılmaya devam edilmiştir (Müller-Wiener, 1962: 106-108; Bean, 1995: 96-97; Akurgal, 2016: 12). Tarihi metinlerde Osmanlı dönemindeki yerleşime de ismi verilen ve 1453'de idam edilen Çandarlı Halil Paşa'nın, ölmeden önce Çandarlı'da bir kale inşa ettirdiği belirtilmektedir (Uzunçarşılı, 1994: 559). Batı Anadolu sahil şeridi içerisinde değerlendirildiğinde, Çandarlı Kalesi deniz görüş sahası, güneyden Çandarlı Körfezinin tamamına hâkim bir noktada inşa edilmiş olması ile stratejik öneme sahip bir **“yarımada kalesi”** niteliğindedir. Kent merkezinin sahil şeridini kuzey uç noktasında koruyan Çandarlı Kalesi, denizden yaklaşık 60 m içeride ve kayalık bir arazi üzerinde inşa edilmiş doğu – batı aksında genişleyen **“düzensiz geometrik plan”** özelliği ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Foto. 2: Çandarlı Kalesi

Çiz. 2: Çandarlı Kalesi Plan (Müller'den)

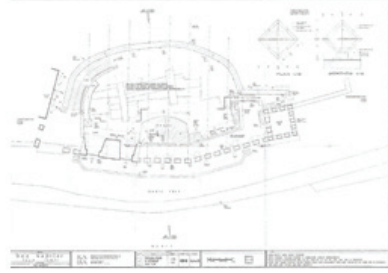
Foça Beşkapılar Kalesi ise kuzeyinde yer alan Çandarlı Körfezi, güneyinde bulunan İzmir Körfezi ve karşı adalar ile körfezin kuzey yönünden girişi denetleyebilecek konumlanışı sayesinde savunma hattı içerisinde korunaklı bir pozisyona sahiptir. Konumunun bu özelliği ile demir atmaya elverişli ve deniz ticaretini denetleyebilecek ticari bir istasyon niteliğinde kontrol sahasına sahip olan Beş Kapılar Kalesinin, Bizanslılar tarafından inşa edildiği, sonrasında uzun bir dönem Cenevizliler tarafından kullanıldığı ve kitabesinden anlaşılabileceği üzere, 1538'de Osmanlılar tarafından onarılarak kullanıma devam edildiği düşünülmektedir (Akurgal, 2016: 117).

Foça Beşkapılar Kalesi kent merkezi kabul olan Kadifekale'ye olabilecek olası bir saldırıyı da önceden görüp haber verebilecek konumda olması sebebi ile hem mevzilendiği koyu hem de İzmir körfezi girişini

koruyabilecek stratejik bir noktada yer almaktadır. Foça limanında karanın denize sokulduğu burun üzerinde olan kale, **“yarımada kalesi”** niteliğinde olup **“topografik plan”** özelliği ortaya koymaktadır.

Foto. 3: Foça Beş kapılar Kalesi

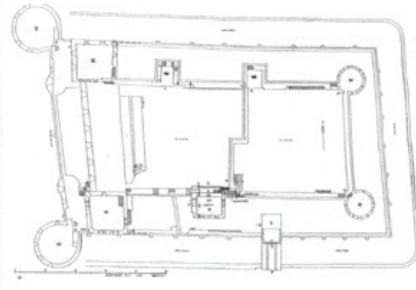
Çiz. 3: Beş kapılar Kalesi Plan (K.V.K.B.K)

İzmir merkezi kıyılarının güney yönünden savunmasını yapan kaleler ise Çeşme Kalesi ve Seferihisar'daki Sığacık Kalesi'dir. İzmir'e Akdeniz yönünden deniz yoluyla gelebilecek olası bir saldırıya engel olmak amacıyla konumlanmış kaleler savunma hattı içerisinde stratejik bir hesapla inşa edilmiştir. Bizans ve Ceneviz Dönemlerinde inşa edilen kaleler, Osmanlı Dönemi kentleşmesi içerisinde ehemmiyeti ve pozisyonları değiştirilerek ilave ve onarımlarla kullanılmaya devam edilmiştir.

Çeşme Kalesi, Urla yarımadasının batı ucunda yer almaktadır. Tarihlendirmesi ile ilgili farklı görüşeler bulunan kale, Ceneviz döneminde yapılmış Osmanlı Döneminde ilave ve onarımlar ile kullanılmaya devam etmiştir (Baykara, 1990: 623-624; Aktepe, 1993: 287). Konumlanışındaki bu özelliğinin yanı sıra İzmir'in il sınırları içerisinde Yunan adalarına en yakın noktayı oluşturmaktadır. İzmir körfezinin güney yönden girişini koruyabilecek stratejik bir noktada, karanın denize sokulduğu burun üzerinde olan kale, **“yarımada kalesi”** niteliğindedir. Çeşme kalesinin, doğu-batı yönünde uzanan, düzenli ilerleyen surları ile **“dikdörtgen plan”** özelliğine sahip olduğu ve inşa edildiği topografyanın şartlarına bağlı olarak doğu-batı aksında kademeli olarak yükseldiği görülmektedir.

Foto. 4: Çeşme Kalesi

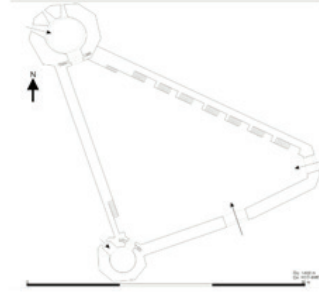

Çiz. 4: Çeşme Kalesi Plan (İ.A.Yüksel'den)

Sığacık Kalesi ise Çeşme kalesi ile benzer olarak İzmir körfezinin güney yönden girişini koruyabilecek stratejik bir noktadadır. Sığacık kalesinin ilk inşası da Çeşme Kalesi ile aynı döneme denk gelmektedir. Sığacık körfezi ve limanına sahip Cenevizliler, ticari ve askeri kontrol amaçlı kaleyi inşa etmişlerdir. Urla yarımadasında karanın denize sokulduğu burun üzerinde olan kale, **“yarımada kalesi”** niteliğindedir. İzmir’in güneybatı kıyılarının savunma noktasını teşkil eden Sığacık kalesinin plan özellikleri itibarı ile incelendiğinde muntazam ilerleyen surları ile **“üçgen plan”** özelliği ortaya koyduğu görülmektedir.

Foto. 5: Urla Sığacık Kalesi

Çiz. 5: Urla Kalesi Plan

3.2. Aydın Sahil Şeridi Kaleleri

Aydın'ın Ege kıyılarının başlangıcı sayılan Yılancı Burnu olarak anılan bölge, karanın yerleşim özelliği ile zaman içerisinde değişime uğramasına rağmen mevcut kıyı şeridi özelliğini MÖ 3000 yılından itibaren korumuştur. Kuzeyinde Efes, güney yönünde ise Milet gibi önemli yerleşimlerin bulunduğu bölge, zamanla Efes ve Milet gibi limanların tarihi coğrafya içerisinde geçirdiği evrimsel süreçle önemini yitirmesi sebebiyle önem kazanmış ve XIV-XIX. yüzyıllar arasında “Scala Nova” ismiyle tanımlanan bir liman kenti pozisyonuna gelmiştir (Büyükolancı, 2001:97).

Kuşadası’nda bulunan kalenin ilk inşasının ada üzerinde basit bir kule ve surla tahkim edilmiş bir savunma mimarisi olarak tanımlayan araştırmalar (Foss,1979: 123; Müller, 1961,84), kalenin günümüzdeki haline kavuşmasının Osmanlı Dönemine ait olduğunu belirtmektedir (Ersoy, 2001:179).

Aydın kıyı şeridinin kuzey yönden ilk savunma noktasını oluşturan Güvercinada kalesi, konumu itibariyle Kuşadası limanı ve körfezin tamamına hâkim stratejik bir noktada, denizden gelebilecek olası saldırılara karşı önlem alabilecek konumdadır. Kısa bir zaman önce turizm amaçlı dar bir doldurma yol ile karaya bağlanmış olsa da orijinalinde Kuşadası körfezinin ortasında, dört yönden deniz görüş sahası olan ve kara ile bağlantısı bulunmayan bir **“ada kale”** niteliğinde inşa edilmiştir. Güvercinada kalesi plan özellikleri itibariyle inşa edildiği adanın üzerini çevreleyen surları ile **“topografik plan”** özelliğine sahip kuzeybatı – güneydoğu doğrultusunda inşa edilmiştir.

Foto. 6:Kuşadası Güvercinada Kalesi

Çiz. 6: Güvercinada Kalesi Plan

(Kuşadası Belediye Arşiv’inden)

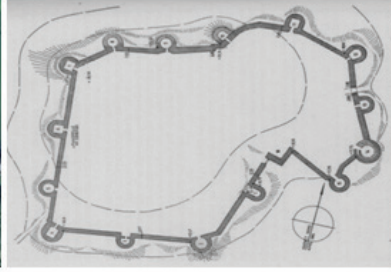
“Anaia Kalesi” olarak da anılan Kuşadası Kadı Kalesi, Kuşadası-Davutlar yolu üzerinde kıyıdan 225 m içeride ve deniz seviyesinden 15 m yükseklikte bir tepe üzerinde inşa edilmiştir. Kuşadası’nın en eski yerleşimlerinden biri olan mevki (Gezgin, 2001:810) Hristiyanlık açısından önemli kutsal mekânlar, haç noktaları ve yol güzergâhlarının bölgede olması sebebi ile her dönem önemli bir kent pozisyonunda olmuştur. Güneyinde Soğucak mevkiinde yer alan şimdiki Kadı Kalesi’nin bulunduğu “Anaia” limanı, Efes’e gelen hacıların uğrak noktası olmasının yanı sıra aynı zamanda Bizans döneminde piskoposluk merkezi ve gümrük kapısı niteliğinde olmuştur (Erdem, 2001:130; Sevin, 2016:115).

Konumlanışı itibariyle özellikle denizden gelebilecek olası bir saldırıya karşı inşa edilmiş **“deniz üssü kale”** niteliğine sahiptir. Kuşadası Kadı Kalesi, kuzeydoğu-güneybatı yönünde gelişim gösteren plan özellikleri incelendiğinde, **“düzensiz geometrik”** bir plan özelliğinde topografik bir plan anlayışı ile inşa edilmiştir. İzmir Çandarlı Kalesinde de benzer bir

plan özelliğini gördüğümüz yapı, sur üzerinde ve burçlarda gözetleme sahasının geliştirilmesi, burçların birbiri arasındaki görüş mesafesi, kontrol mesafesinin daha geniş bir alanı hedef alması çabası gibi etkenlerle düzensiz ilerleyen sur ve burçların inşasıyla düzensiz geometrik formlu bir plan özelliğine sebebiyet vermiştir.

Foto. 7: Kuşadası Kadı Kalesi

Çiz. 7: Kadı Kalesi Plan (Müller'den)

3.3. Muğla Sahil Şeridi Kaleleri

Batı Anadolu kıyılarının güney sınırını oluşturan Muğla ili, Ege denizi ve Akdeniz geçiş güzergâhında yer almaktadır. Konumuz itibariyle Batı Anadolu savunma hattının güney bölümünü oluşturan Muğla kıyı şeridindeki kalelerinin tamamı, konum ve nitelikleri itibariyle denizden gelebilecek olası bir saldırıya önlem amaçlı inşa edilmiş, sonrasında deniz ticareti ve liman kontrolü gibi nitelikleri de bünyelerine dâhil eden savunma mimarisi eserleridir.

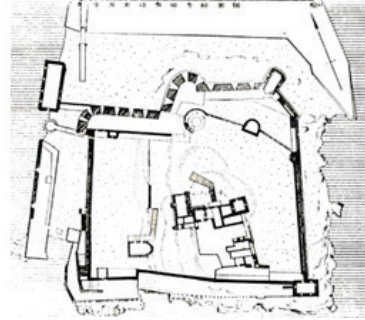
Muğla sahil şeridi içerisinde ayrıcalıklı bir öneme sahip olan Bodrum, Rodos Şövalyelerinin XV. yüzyılın başlarında inşa ettiği kaleden veya kentte bulunan görkemli yapılardan ötürü Bodrum adı ile anılmaya başlanmıştır. Bodrum Kadı Kalesi, doğusunda yer alan Halikarnasos gibi her zaman önemini korumuş iki önemli antik kente yakınlığı ve güney karşı kıyısında kalan Kos Adası ile savunma hattı içerisinde önemli bir jeopolitik konuma sahiptir. Deniz yönünden ise Ege ve Akdeniz geçiş hattının da kontrolünü yapabilecek stratejik öneme sahip bir kale niteliğindedir.

Bodrum'un içinde bulunduğu coğrafya Osmanlı dönemine ilişkin kayıtlara göre fethinden sonra Menteşe Livasına bağlı İsravalos kazası, XVI. yüzyılın sonlarında Karaova kazası (Bodrum Kalesi ve Karabağlar nahiyesi), Tanzimat sonrası yapılan idari düzenleme ile kaza merkezi yapılan Bodrum'a, 1867 idari ıslahat ile Karaova ve Saravolus adlı iki nahiye bağlanmıştır (Güçlü, 2007:s.396). Bodrum yarımadası üzerinde yer alan iki savunma noktasından biri olan Bodrum Kadı Kalesi, yarımada'nın batı ucunu kontrol altında tutan stratejik bir öneme sahip **"yarımada kale"** ni-

teliğinde inşa edilmiştir. Yine Bodrum yarımadasının güney kıyı şeridini kontrol edebilecek konumda inşa edilmiş olan Bodrum Kalesi de üç tarafı denizlerle çevrili bir “**yarımada kale**” niteliğindedir.

Foto. 8: Bodrum Kalesi

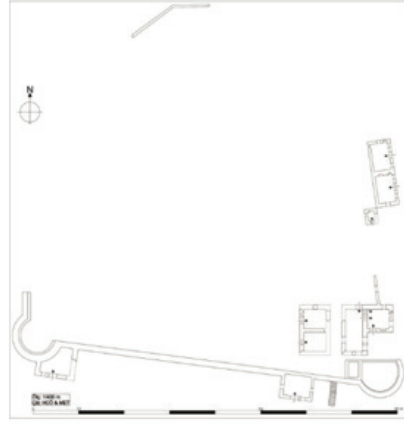

Çiz. 8: Bodrum Kalesi Plan (Eyice'den)

Kadı kalesi, Bodrum-Turgutreis yolu üzerinde deniz seviyesinden 11-20 m arasında değişen yükseklikte bir tepe üzerinde ve kıydan 75 m içerde inşa edilmiştir. Konumlanışı itibariyle, özellikle denizden gelebilecek olası bir saldırıya karşı inşa edilmiş “**yarımada kale**” niteliği göstermektedir. İnşa edildiği tepelik arazinin topografyasına uyumlu inşa edilmiş surları ile kale, “**topografik plan**“ özelliğine sahiptir.

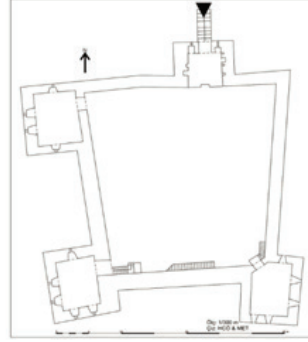
Foto. 9: Bodrum Kadı Kalesi

Çiz. 8: Bodrum Kadı Kalesi Planı

Antik dönem sınırları göz önüne alındığında Karia bölgesi içerisinde yer alan Marmaris Kalesi, Anadolu'nun Akdeniz'e en yakın burunlarından biri olan Bozburun yarımadası sınırları içerisinde bulunan, Ege ve Akdeniz deniz yoluna hâkim bir yapıdır. Tarihsel süreç içerisinde Rodos adasına olan yakınlığı ile Ege ve Akdeniz bölgeleri arasındaki deniz ticaretini kontrol altında tutabilecek bir konuma sahip “**deniz üssü**” niteliğinde olan bir savunma mimarisi eseridir.

Marmaris Kalesi, muntazam olmayan **kareye yakın bir plan özelliği** ortaya koymaktadır. Kale, kuzey-güney yönünde genişleyen bir plan özelliğine sahiptir. Dış kalesi bulunmayan kalenin, toplam sur uzunluğu yaklaşık 200 m'dir ve günümüze ulaşan haliyle 1365 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Marmaris Kalesi, denizden yaklaşık 35 m içeride ve deniz seviyesinden 8 m yükseklikte inşa edilmiştir.

4. Değerlendirme ve Sonuç

Tarihsel süreç içerisinde Küçük Asya'nın batı kıyıları olarak tanımlanan Batı Anadolu sahil şeridi, kökleri çok eskiye dayanan kentleşme özelliği ve buna paralel gelişen çok sayıda kaleye sahiptir. Sahip olduğu stratejik konumu ve şanslı coğrafyasının yarattığı avantaj ile sayısız medeniyetin meskeni olmuş ve bu medeniyetlere ait somut kültür mirasına sahip kentler yaratmıştır. Anadolu'nun batı sahil şeridi, suya yakınlığı, tarıma elverişli verimli topraklara sahip olması, deniz ticareti, ulaşım olanakları ile tarihsel süreç içerisinde kesintisiz bir yerleşim yeri olarak görülmüştür. Verimli ova ve tarım topraklarına sahip olan bölge, iç bölgelerle de kültürel ve ekonomik ilişkiler kurmuştur. Kentleşme politikaları içerisinde her dönem kale odaklı gelişen imar politikası ile kalelerin yapımına ayrıcalıklı bir önem verilmiştir .

Ege denizi ile sınırlanmış Batı Anadolu kıyıları, yüzey şekilleri itibarıyla çok sayıda körfez, koy ve ticari ilişkinin kilit noktası olmuş limanlara sahiptir. Yaşama elverişli, tarımsal olarak bereketli ve verimli toprakların, deniz ticaretine olanak sağlayan limanların savunmasına ayrıca önem verilmiştir. Bu kentleşme politikası içerisinde İzmir, Aydın ve Muğla sahil şeridini kapsayan kaleler bu ihtiyacın somut ifadeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. İncelenen kaleler, aynı zamanda medeniyetlerin egemenlik misyonuna sahip eserler niteliğinde inşa edilmiştir.

Çalışmamız neticesinde, incelediğimiz kalelerin nitelikleri ve plan özellikleri değişkenlik gösterse bile ortak bir stratejik hedefe hizmet eden

çok odaklı savunma ağının bileşenlerini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Buradan hareketle kaleler, tek başlarına incelendiklerinde sadece savunma mimarisi eseri niteliğinde inşa edilmiş olsalar da bir arada değerlendirildiklerinde adeta bir zincirin halkaları gibi farklı dinamiklerle inşa edilmiş savunma ağının bir parçası niteliğinde olan yapılardır.

Batı Anadolu sahil şeridinde bu çok odaklı kalelerin oluşturduğu savunma ağındaki başlıca dinamikler; inşa edildikleri bölgenin geçirdiği tarihsel kronoloji, değişen egemenlikler, tarihi coğrafya, kent merkezleri ve kent merkezlerine yakınlık, limanlar, artan nüfus, ticari ilişkiler, tarihi deniz ve kara yolları ilişkisi, gelişen tarım toplumuna paralel artı ürünün iç ve dış ticareti ile pazara sunulmasının kontrolü biçiminde özetlenebilmektedir.

Çalışmamızdaki hedef sahamızı oluşturan İzmir, Muğla ve Aydın şehirleri, Ege denizine kıyısı olmakla birlikte kendi aralarında bazı farklılıklar sergilemektedir. Bu farklılıklarla savunma hattına ve kalelerin inşasına sirayet eden ana etkenler olarak değerlendirilmiştir. Batı Anadolu sahil şeridi üzerinde yer alan kalelerin içerisinde sadece Osmanlı Döneminde kentleşme politikası içerisinde kullanılmaya devam eden, onarım ve ilaveler ile işlev kazanmış kaleler seçilerek değerlendirmeye alınmıştır. İncelenen kaleler üzerindeki başlıca ana etken coğrafyadır.

Batı Anadolu kıyıları Osmanlı Döneminde, güvenli bir imparatorluk sahasına sahip olmuş ve bu sebeple kentleşme prensipleri içerisinde açık kent modeli tercih edilmiştir. Osmanlı, egemenlik sahası içerisinde kendinden önceki medeniyetlerden kalmış gerek deniz yönünde gerekse kara içlerinde yer alan sayısız kaleyi miras almıştır. Osmanlı İmparatorluğu, açık kent modelinde kaleleri açık denizlere sınırı olan ve dar boğaz gibi stratejik noktalara inşa etmiş veya daha önceden var olan kaleleri onararak kullanmaya devam etmiştir. Batı Anadolu sahil şeridinde yukarıda nitelik ve tipolojik bilgileri sunulan 10 kale, Osmanlı Döneminde bu kentleşme prensibiyle onarılarak kullanılmaya devam edilmiştir. Nitelik ve tipolojik özellikleri ne olursa olsun ortak özellikleri şehri deniz yönünden gelebilecek olası saldırılara karşı korumak olan kaleler, liman, koy ve körfez kıyısında mevzilenmiş savunma mimarisi eserleridir.

Batı Anadolu savunma hattının kuzey başlangıcını oluşturan İzmir, önemli bir savunma noktasını temsil etmektedir. Kentin savunmasının zayıf olduğu batısının tamamen Ege denizine açık oluşu, antik dönemlerden bu yana deniz yönünden gelebilecek olası bir saldırıya önlem amaçlı geliştirilmiş bir savunma mimarisini zaruri kılmıştır. Konumlanışlarındaki ortak özellik şehri deniz yönünden gelebilecek olası saldırılara karşı korumak olan kaleler, liman, koy ve körfez kıyısında mevzilenmiş savunma mimarisi eserleridir.

İzmir sahil şeridi kaleleri içerisinde Kadifekale dışındaki kaleler, içerisinde büyük bir nüfusa bağlı yerleşimleri içeren kentsel bir niteliğe sahip değildir. Kadifekale'nin, kentleşmenin merkezi niteliğinde olması ve sahil şeridi yönünden batı sahil şeridi boyunca kuzey ve güney hattan korunmasını gerekli kılmıştır. Kıyı şeridi boyunca kuzeyinde yer alan Çandarlı Kalesi, Foça Kalesi güney yönünde ise Çeşme ve Sığacık kaleleri ile İzmir kıyı şeridi kalelerini oluşturmaktadır. Bu haliyle kıyı şeridi boyunca kentleşmenin savunma mimarisi ile paralel ilerlediği ve Kadifekale merkez alınarak kentin kuzey ve güney yönünden kıyı şeridinde bir savunma hattı oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Batı Anadolu sahil şeridi içerisindeki önemli ikinci savunma noktası olan Aydın, savunma mimarisi üzerindeki ana etken tarihi coğrafya faktörüdür. Kentin geçirdiği tarihsel evrim ve tarihi coğrafyaya paralel olarak yer değiştiren kent merkezleri, limanlar ve buna bağlı yer değiştiren ekonomi, nüfus yayılımı, kara ve deniz yolları arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı izlenebilmektedir. Aydın kıyı şeridinde yer alan ve ilk inşası Helenistik dönem sonrasına işaret eden kalelerin konumlanışında tarihi coğrafya dışında iki etken ile de ilişkili olduğu tespit edilmiştir. İlki, Hristiyanlığın benimsenmesi ile Bizans Anadolu'sunda oluşturulan ve Aydın'dan Efes'e bağlanan Hac yolu, ikincisi ise yine Bizans Döneminde deniz ticaretinde kullanılan gümrük noktalarıdır. Neticede hac yolundaki insanların can güvenliği ve deniz ticaretindeki mal güvenliği önem arz etmektedir. Bu sebeple bu yollar üzerinde kalan stratejik noktalara kaleler inşa edilerek güvenli alanlar yaratılmak istenmiştir. Bizans Döneminde, Kuşadası Güvercinada ve Kuşadası Kadı Kalesi bahsi geçen gerekçeler ile inşa edilmiş fakat Osmanlı döneminde ilave ve onarımlar ile bir gümrük kapısı niteliğinde kullanılmaya devam edilmiş savunma mimarisi eserleridir.

Ege Denizi ve Akdeniz geçiş güzergâhında yer alan uç nokta pozisyonundaki Muğla, inceleme konumuz itibarıyla Batı Anadolu savunma hattı içerisinde stratejik bir savunma noktasını temsil etmektedir. Batı Anadolu kıyılarının güney sınırını oluşturan, çalışmamızdaki hedef sahamızın üçüncüsü olan Muğla kalelerinin oluşturduğu sahil şeridi savunma hattı incelendiğinde, kalelerin sayısının Aydın ve İzmir'den daha fazla olduğu tespit edilmiştir. İzmir ve Aydın illerinden farklı olarak, Muğla'da ovalık arazinin azlığı sebebiyle kıyılar, ticaretin yanı sıra tarım arazisi için de elverişli bir alan oluşturmuş ve kentleşmenin çekirdeği pozisyonuna uygun bulunmuştur. Tarihsel süreç içerisinde de kentleşme bu yönde cereyan etmiş ve Muğla'da kıyı savunma hattını oluşturan kaleler ile tarımsal ekonominin ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz üzere kaleler 3 ana dinamik ile inşa edilmiştir. Bu etkenlerden ilki, bölgenin coğrafyası dâhilinde topografik özellikleri ve doğrudan ilişkili olduğu kıyı kentleşmesi ve liman-kent oluşumudur. İkinci etken ise tarihsel süreç içe-

risinde gelişen tarihi deniz ve kara yollarıdır.

Muğla kıyı şeridi içerisinde birçok kale olmasına rağmen sadece Marmaris Kalesi, Bodrum Kadı Kalesi ve Bodrum Kalesinin ilave ve onarımları ile kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı Döneminde, Bodrum yarımadası ayrıcalıklı bir önem sahiptir. İki savunma noktası ise, Bodrum Kadı Kalesi ve Bodrum Kalesidir. Bodrum Kadı Kalesi, yarımadanın batı ucunu kontrol altında tutan stratejik bir öneme sahip, isminden de anlaşılacağı üzere Osmanlı'nın bir yargılama merkezi durumda olmuştur. Osmanlı döneminde bodrum yarımadasının kent merkezi pozisyonundaki kalenin, ayrıca Osmanlı donanmasının su teminini sağladığı bilinmektedir.

Kronolojik olarak incelen kalelerde görülen ortak bir özellik ise inşa edildikleri konumlarının tarihsel süreç içerisinde hep stratejik bir noktada yer alması ve antik bir limana sahip olmasıdır. Bu sebeple çalışmaya dâhil edilen ve Osmanlı Döneminde ihya edilerek kullanılmaya devam edilen kalelerin hemen hepsinin antik bir kentin çekirdeğini oluşturduğu ve farklı medeniyetler tarafından onararak kullanılmaya devam ettiği bilinmektedir.

Tüm Batı Anadolu yerleşimleri ile ortak bir tarihte değerlendirilebilecek olan kronolojiye paralel olarak kalelerin benzer tarihsel olaylar üzerine inşa edildiği görülmektedir. İlk 1071 yılında Anadolu'ya başlayan ilk Türk akınları, ikincisi ise, Bizans'ın Cenevizlilere kıyılarda yaşam ve ticari imkân tanıyan anlaşmadır.

Malazgirt meydan savaşı ardından 1071'de, Türkler Anadolu'ya ilerlemeye başlamıştır (Turan, 2014: 7; Rosser, 2012: 98). Orta çağın en önemli dönüm noktalarından biri kabul edilen 1071 Malazgirt meydan muharebesi aynı zamanda Bizans'ta iç savaşlarına da işaret etmiştir (Nicole, 2013:1). Türk akınları, Bizans İmparatorluğu egemenlik sahası içerisinde siyasi egemenlik kaosa sebep olmuş ve sınırları korumak için var olan kaleleri güçlendirmiş ve yeni kaleler inşa ettirmiştir. 1071'den Türk akınlarından korunmak adına Batı Anadolu çevresinde pek çok kale, kule gibi savunma amaçlı eserler inşa edilmiş ve önceden var olan kiliselerin etrafı surlar ile çevre alınarak tahkimat arttırılmıştır (Foss, 1986:81; Mercangöz, 2012:109). Aleksios Komnenos'un (1081-1118) de İmparatorluk ve askeri birlikler arasındaki anlaşmazlıklar sebebi bir dizi askeri isyan çıkmıştır (Bartusi, 2015:55-56). Aleksios ordusu 1081'de çıkardığı isyanla Konstantinopolis'in hâkimiyeti kazanmıştır. Bu dönem de kısa bir süre Bizans egemenlik sahasında kalan bölgeler, Türk hâkimiyetine geçmiştir. 1095-1099 yıllarında devam eden I. Haçlı seferi ile Türklerin Batı Anadolu hâkimiyeti de çok kısa sürmüştür (Necipoğlu, 2007:14).

1081-1118 yılları arasında Komnenoslar Döneminde tüm Anadolu da Türk işgallerine karşı bir savunma ağı meydana getirilmiştir. Bu dönemde

İmparatorluğun başlıca imar faaliyetinin sınır savunmasını sağlayabilecek kaleler olduğu görülmektedir (Kennedy, 1994:s.13-14; Mercangöz ve Ak-yürek.2007:23) .

1204'te merkezi İznik olan Laskarisler, tüm Batı Anadolu'nun tamamını hâkimiyeti altına almıştır (Shukurov, 2016: 13-14; Freely, 2004: 13; Bartusi, 2015: 47). Laskarisler döneminde toprağa bağlı taşralı asker organizasyonunun geliştirildiği ve özellikle Batı Anadolu da Vatatzes 1222-1254 yılları arası Menderes vadisi boyunca sınırlarda ve önemli yol güzergâhlarında kaleler ve kuleleri içeren savunma mimarisi eserlerinin yapımına önem verildiği bilinmektedir (Foss, 1986: 81-115; Bartusi, 2015: 47).

1261'de III. Vatatzes ve Cenevizliler arasından yapılan Niş antlaşması bölgede yeni koşullar yaratmıştır. Bu antlaşmaya göre Cenevizliler Bizans topraklarında ticari serbestlik ve üstünlük elde etmiştir. Buna paralel olarak liman ağızları ve deniz kenarlarında ticari kontrol ve savunma yapabilecekleri kaleler inşa etme özgürlüğü de doğmuştur (Nicol, 2003:37).

Osmanlı dönemi kentleşmesi içerisinde Batı Anadolu kıyı şeridinde kullanılmaya devam eden pek çok kale bu tarihsel olaylar neticesinde temelleri atılmış savunma mimarisi eserleridir. Çalışma konumuz içerisinde kalan Çandarlı Kalesi, Çeşme Kalesi, Foça Beşkapılar, Urla Sığacık, Kuşadası Güvercinada, Bodrum Kalesi, Bodrum Kadı Kalesi, Marmaris kalelerinin ilk inşası da bu döneme denk gelmektedir. 15. yüzyıl Osmanlı Döneminde ilave ve onarımlarla kullanılmaya devam edilmiştir.

Osmanlı Döneminde de Cenevizlilere imtiyaz hakkı tanınmış ve limanların Osmanlı donanmasına açık olmak şartı ile II. Mehmed döneminde de devam etmiş, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Osmanlı Devletinin Akdeniz'de güç kazanması ve Cenevizlilerin bölgeyi terk etmesiyle sonlanmıştır (Bilgin, 1986:36-38).

XV. yüzyılda ise tamamen Osmanlı hâkimiyetine geçen Batı Anadolu sahil şeridinde, Osmanlı savunma mimarisi prensipleri gereğince sadece stratejik noktalardaki kalelerin kullanımına devam edilmiştir. Marmaris Kalesi, Çandarlı Kalesi, Kadifekale, Çeşme Kalesi, Bodrum Kalesi, Güvercinada Kalesi, Foça Beşkapılar Kalesi, Urla Sığacık Kalesi, Bodrum Kadı Kalesi, örneklerinden de anlaşıldığı üzere, yeni inşasında bulunulan veya onararak kullanımına devam edilen kalelerin ortak bir özelliği de deniz ticaretini kontrol eden gümrük niteliklerinin yanı sıra seferler sırasında askeri üs işlevleri olmuştur. Bahsi geçen kalelerin ilk inşası hangi döneme ait olursa olsun, Osmanlı Mimarisinin birikimli zengin vizyonu ile yeniden ihya edilmiş anıtsal mimari eserlerdir. Türk-İslam kent prensipleri ile tekrar ele alınan kalelerin hepsine iç kale mescit veya cami inşa edilmiştir. Osmanlı dönemine ait onarım ve inşa kitabeleri bulunan kalelerin

inşa malzeme ve teknik özellikleri incelenmiş ve duvar örgülerinin de inşa edildiği coğrafyanın egemenlik kronolojisine paralel olarak birkaç evreden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca, Osmanlı Döneminde kullanılan kalelerin yakınına inşa edilen kervansarayların varlığı, dönemin kentleşme özelliği olan liman-kent oluşumunu yansıttığının yanı sıra kaleler ile kervansarayların benzer bir misyona sahip olduğunu göstermektedir. Bizans Döneminde önemli kalelerin yakınında inşa edilen karakolların yerini alan kervansarayların kökenini oluşturan Karahanlı ve Gazneli rıbatlarının benzer biçimde savunma amaçlı bir misyonla kullanıldığı bilinmektedir. Bu ilişki Kuşadası Güvercinada Kalesi ve Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı, Çeşme Kalesi ve Çeşme Kanuni Kervansarayı, Marmaris Kalesi ve Hafsa Sultan Kervansarayında da takip edilebildiği üzere, Osmanlı döneminde karşı adalarla girilen ticari ilişkilerin kontrolü ve daha geniş ölçekte ise Ege denizi ve Akdeniz geçiş güzergahındaki stratejik noktalar savunma hattında kilit noktaları oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, çalışmamızda oluşumu ve gelişimi incelenen Batı Anadolu sahil şeridi kalelerinin Osmanlı döneminde, sadece stratejik noktaları hedef alan bakış açısıyla konumlanması ve önceden var olan birçok kalenin kullanım dışı kalması savunma hattı üzerinde değişiklik yaratmıştır. Bizans döneminde pek çok dinamikte inşa edilmiş çok sayıda kale bileşenlerinden oluşan çok odaklı savunma hattı kaybolmuş, bunun yerine Osmanlı döneminde stratejik noktalardan oluşan bir savunma hattı oluşturulmuştur ki bu da egemenlik sahası içerisinde güvenlik sorununun olmadığını göstermektedir. Bizans veya Ceneviz ilk inşa tarihine sahip olan kaleler, Osmanlı'nın elinde ihya edilerek kullanılmaya devam edilmiştir.

Osmanlı'nın boğaz ve açık deniz kıyılarının savunulmasına önem vermesi ile bahsi geçen kaleler, aynı zamanda deniz aşırı ticaretin kontrolör-lüğünü yapan bir gümrük kapısı niteliğinde kullanılmaya devam edilmiştir (Öztürker, 2018: 340).

KAYNAKLAR

- ACIOĞLU, Y. (2006). *Çanakkale Boğazı'ndaki Kaleler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- AKARCA, A. (1987), *Şehir ve Savunması* (Yunan Arkeolojisinin Ana Hatları I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AKURGAL, E. (2016), *Ancient Civilizations and Ruins of Turkey*. Phoenix Yayınları.
- AKTEPE, M. (1993). Çeşme. *DİA*, C. VIII. 287-288. İstanbul.
- BARTUSI, M. C. (2015), *The Late Byzantine Army, Arms and Society: 1204-1453*, University of Pennsylvania Press. A.B.D..
- BATMAZ, E. Ş. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Kalelerin İdari ve Askeri Fonksiyonları (1550-1750)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- BAYKARA, T. (1990). Çeşme Kalesi. *Belleten*, 54(210), 603-630.
- BEAN, E. G. (1995). *Eskiçağda Ege Bölgesi*, (Çev. İnci Delemen). İstanbul: Arion Yayınevi.
- BİLGİN, Z. (1986). Az Tanınan Yöresel Bir Mimarlık Örneği: Foça ve Yöresi Mimarlığı. *Türkiye Anıt Çevre-Turizm Derneği Koruma Vakfı*, C.I. 36-38. İzmir.
- BORAN, A. (2001). *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescitleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BORAN, A. (1999). Osmanlı Sanatında Kale Mimarisi. *Osmanlı Ansiklopedisi*, C. X, (347-360). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- BORAN, A. (2002). Türk Sanatında Kale Mimarisi. *Türkler*, VII. 878-892. Ankara.
- BÜYÜKKOLANCI, M. (2001). Kuşadası Yılancı Burnu Antik Neapolis mi? Yoksa Marathesion mu?. *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, 23-26 Şubat 2000. (ss.97-102). İzmir.
- Cezar, M. (1985). *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı Ve Klasik Dönem İmar Sistemi*. Mimar Sinan Üniversitesi. İstanbul
- DARKOT, B.; TUNCEL, M. (1978). *Ege Bölgesi Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- EYİCE, S. (2001). Kale. *DİA*, C. 24. 234-242. Ankara.
- FOSS, C. (1979). *Ephesus After Antiquity: A late Antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge University Press. New York.
- Foss, C. (1977). *Archaeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia*. American Journal of Archaeology, 81(4), 469-486.

- Foss, C.: Winfield, D. (1986). *Byzantine Fortifications: an introduction (Vol. 22)*. University of South Africa.
- FREELY, J. (2004). *The Western Shores of Turkey: Discovering the Aegean and Mediterranean Coasts*. Newyork.
- ERDEM, İ. (2001). Efes, Ayasuluk, Kuşadası. *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, 23-26 Şubat 2000. (ss. 127-132). İzmir.
- ERSOY, İ. K. (2001). Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı'nın Tarihlendirilmesi ve Bazı Mimari Ayrıntıların Değerlendirilmesi. *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, 23-26 Şubat 2000.(ss.179-185).İzmir.
- GABRIEL, A. (1941). *İstanbul Türk Kaleleri*. (Çev: Alp Ilgaz). İstanbul: Tercüman 1001 Eser.
- GEZGİN, İ.; KUTBAY, L. (2001). Kuşadası ve Çevresinde Yapılan Arkeolojik Yüzey Araştırmaları. *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, 23-26 Şubat 2000. (ss.81-92). İzmir.
- HASOL, D. (2012). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yem Yayınevi.
- İNALCIK, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. Yapı Kredi Yayınları, 4. Baskı. İstanbul.
- KENNEDY, H. (1994). *Crusader Castles*. Cambridge University Press. UK.
- MERCANGÖZ, Z. (2012). *Bizans Döneminde Aydın, Aydın İl Tarihi*. Aydın İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayını. 101-115. Ankara.
- MERCANGÖZ, Z.: AKYÜREK, E. (2007). Yaşam Mekanları ve Mimarlık. *Kalanlar: 12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*. İstanbul: Vehbi Koç Yayınları.
- MÜLLER-WIENER, W. (1962). *Die Stadtbefestigungen Von İzmir, Sığacık und Çandarlı*. İstanbul: İstanbuler Mitteilungen.
- MÜLLER-WIENER, W. (1961). *Mittelalterliche Befestigungen im Südlichen Jönien*. İstanbuler Mitteilungen.
- NECİPOĞLU, N. (2007). Onikinci ve Onüçüncü Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu. *Kalanlar: 12. Ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans*. Vehbi Koç Vakfı. (16-19). İstanbul.
- NICOL, M. D. (2003). *Bizans'ın Son Yüzyılları (1261- 1453)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- NICOLLE, D. (2013). *Manzikert 1071: The Breaking of Byzantium*. Bloomsbury Publishing.
- ÖZGÜVEN, B. H. (1997). *Barut ve Tabya Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmet Kaleleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- ÖZÖN, M. N. (1979). *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: İnkılap ve Aka Yayınları.

- ÖZTÜRKER, H. C. (2011). *İzmir İlinde Kaleler* (Bizans ve Türk Devri) (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çanakkale.
- ÖZTÜRKER, H. C. (2018). “ *Tarihsel Süreçte Batı Anadolu Sahil Şeridi Kalelerinin Oluşumu Ve Gelişimi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Van.
- ÖZTÜRKER, H. C. (2019). Anadolu’da Bizans Feodalizasyonunun Somut Bir İfadesi: Marmaris Selimiye Kalesi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (18). 157-176. Iğdır.
- ROSSER, J. H. (2012). *Historical Dictionary of Byzantium*. The Scarecrow Press, UK.
- SÖNMEZ, Z. (2001), *Osmanlı Kale Mimarisinin Ana Hatları*. EJOS, IV, M. Kiel, N. London & H. Theunissen (eds.), Proceedings of the 11th. International Congress of Turkish Art, (August 23-28 1999), No.58, (ss.1-18). Utrecht-The Netherlands.
- SEVGİN, N. (1960). *Anadolu Kaleleri*. C.I. Ankara: Doğuş Yayınevi.
- SEVİN, V. (2016). *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: T.T.K.
- TANYELİ, U. (1987). *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi. İstanbul.
- TURAN, O. (2014). *Selçuklu Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UTKULAR, İ. (1954). *Çanakkale Boğazında Fatih Kaleleri*. İstanbul: Pulhan Matbaası.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1994). *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Atatürk Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YÜKSEL, A. İ. (1983). *Osmanlı Mimarisi, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim Devri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

“

Bölüm 24

NAMIK KEMAL’İN SÜRGÜN HAYATI

Canan SARIYAR SEZAN¹, Tuğba ALDEMİR²

”

1 Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Halkla İlişkiler ve Tanıtım, canan.sezan@batman.edu.tr ORCID: 0000-0002-5374-7103

2 Yüksek Lisans Öğrencisi, Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, tukbayakmur@gmail.com ORCID: 0000-0002-8085-3286

GİRİŞ

Türk Edebiyatında vatan ve özgürlük şairi olarak tanınan Namık Kemal, 21 Aralık 1840 tarihinde bürokrat bir aileden dünyaya gelmiştir. Küçük yaşta annesini kaybetmiş, 17 yıl boyunca devlet memurluğu yapan dedesiyle birlikte ülkenin çeşitli yerlerini dolaşarak yaşamını sürdürmüştür. Bu yüzden de mektuplarından birinde “*Ben anamdan doğdum doğalı gezmeye alıştım*” demektedir. 6 yaşından itibaren okumaya başlamış ve 13-14 yaşlarında ise ilk şiirlerini yazmaya başlamıştır. (Akgün, 2016: 361)

Okula başlama yaşı geldikten sonra ilk olarak Beyazıt Rüstiyesi daha sonra ise Valide Mektebi’nde eğitimine devam etmiş fakat bununla ilgili kesin bir tarihe ulaşılamamıştır. Namık Kemal, Hoca Şakir Efendi’nin yönettiği Valide Mektebi’nde ileriki zamanlarda Şıpka Kahramanı olarak ünlenecektir. Daha sonra Dahiliye Nazırlığı görevinde bulunacak olan Müşir Süleyman Paşa ve Şair Faik Memduh gibi isimler onun sınıf arkadaşları olmuştur. Ayrıca Namık Kemal, II. Abdülhamid’e Dârü’l-Maârif’te okuduğu sınıfın tasvirini içeren kısa bir Teşekkür Arızası sunmuştur. Ebû’z Ziyâ Tevfik, Namık Kemal’in bahsi geçen okullara devam ettiğinde yaşının on iki olduğunu söylemiştir. Ancak dedesi Abdü’l-Latif Paşa’nın sürekli yenilenen tayinleri nedeniyle İstanbul’da kalamayan Namık Kemal’in okul hayatı sekteye uğramıştır. 1853 yılının Mart ayında Kars Mutasarrıflığına atanan Abdü’l-Latif Paşa yaklaşık bir buçuk yıl sonra görevinden alınmıştır. Kesin olmayan bilgilere göre ise Namık Kemal’in fikri olarak uyanışı da burada başladığı iddia edilmektedir. Nâbî, Sünbülzâde Wehbî gibi isimlerin şiirlerini okuyan Namık Kemal, hocasının onda ortaya çıkardığı heves ile şiir denemelerine girişmiştir. Karsta yaşadığı hayat ve başına gelen olaylardan etkilenmiş ve bunu ileride eserlerine yansıtmıştır. Buna en güzel örnek ise Cezmi romanında geçen Cirit Sahnesi’dir (Ersözlü, 1:3).

Çocukluk ve gençlik yıllarını ülkenin çoğu yerini gezerek geçirdiği için memleketi ve insanları tanıma fırsatını yakalamıştır. 1857 yılında Sofya’dan İstanbul’a döndüğünde Tercüme Odasında çalışmaya başlamış, Fransızca’yı ise burada öğrenmiştir. 1862’de Tasvir-i Efkâr gazetesini çıkaran Namık Kemal, 2 yıl sonra Yeni Osmanlılar hareketine katılmıştır. İslami ilimlerde, şiir ve nesirde çeşitli eğitimlerden geçmesi, Arapça ve Farsça dil edebiyatı hakkındaki bilgisi, Tercüme Odasında öğrendiği Fransızca ile bu sırada öğrendiği Avrupa düşüncesi, ona ve arkadaşlarına Osmanlı’nın içinde bulunduğu sorunları çözmek için bir yol açmıştır. Batıda ortaya çıkan özgürlük, demokrasi gibi kavramlar, Namık Kemal’in doğu kökenli düşünce sistemini değiştirmesinde etkili olmuş, kendisini halka yakın bir yerde konumlandırmıştır. Batının liberalizminden etkilenen Namık Kemal, halkın bu süreçte daha çok yer almasını istemiştir. Batılı düşünürler arasında yer alan Montesquieu, Rousseau, Locke ve Hobbes gibi aydınların etkisinde kalmıştır. (Polat, Erdoğan, 2020:403-406)

1865 yılına gelindiğinde, daha sonra adı Yeni Osmanlılar olacak olan “İttifâk-ı Hamiyyet” isimli gizli cemiyete üye olmuştur. Kurucuları Mehmet Bey başta olmak üzere Nuri Bey, Reşad Bey ve Ayetullah Bey’in amaçları, Sadrazam Ali Paşa’nın yanlış politikalarına son vererek bu topraklarda meşrutiyeti ilan oluşturmaktır. Bu cemiyet kurulurken, İtalya’daki *Carbonari* Cemiyetinden esinlenilmiş ve ilk toplantıları Belgrad Ormanları’nda yapılmıştır. 1867’de Ziya Paşa ve Namık Kemal, Mısır Prensi Mustafa Fazıl Paşa’nın himayelerinde Paris’ gitmişlerdir. Ancak Sultan Abdulaziz’in Pariste bir sergiyi gezmesinden dolayı, Paris’te bulunmaları sakıncalı görülmüş ve oradan Londra’ya geçmişlerdir. Londra’da aynı yıl Ali Suavi ilk olarak Muhbir, daha sonra Yeni Osmanlılar Cemiyeti adına Namık Kemal, 1868 tarihli Hürriyet Gazetesini çıkarmışlardır. (Göçgün, 1987: 8-10)

Şinasi ile tanışmasından üç ay önce eski nesir ile Bârîka-i Zafer’i yazan Namık Kemal’in tarih alanındaki eserleri küçük denemelerden külliyyata kadar çeşitlilik arz etmiştir. Namık Kemal, tarih alanında vermiş olduğu ilk eser olan Bârîka-i Zaferde İstanbul’un Fethini konu almış, eski nesirde yazımın güzelliğini göstermesi bakımından bu eseri bir günde bitirmiştir. Ardından ise yine aynı tarzdaki eseri olan Devr-i İstîlâ’yı kaleme almıştır. Tasvir-i Efkâr gazetesinde tefrika şeklinde yayınlanan bu eserinde Osmanlı Devleti’nin Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar olan gelişmelerini anlatmıştır. Namık Kemal Gelibolu’da iken kaleme aldığı Evrak-ı Perişan adlı eserinde batılı tarihçilerin Osmanlı Padişahlarını, haklarındaki iddia ve suçlamalara karşı savunmaya çalışmıştır. (Ersözlü, 1:3)

Namık Kemal’in diğer eserleri arasında 6 adet piyes bulunmaktadır. Bunlardan ilki 4 perdelik bir oyun olan Gelibolu’da iken yazdığı Vatan Yahut Silistre, ilk olarak 1873 yılında oynanmış, konusunu ise Ruslarla yapılan Silistre savaşından almıştır. Diğer piyes oyunlarının isimleri ise şöyledir; Zavallı Çocuk, Akif Bey, Gülnihal, Celâleddin Harzemşah ve Kara Bela. Roman türünde verdiği eserlerden ilki olan İntibahı Magosa’da geçirdiği günler sırasında kaleme almış, ismini ise “Son Pişmanlık” koymuştur. Midilli’de yazdığı ikinci romanı Cezmi, konusunu II. Selim dönemindeki Osmanlı-İran savaşlarından almış tarihi bir romandır. Yukarıda bir kısmına değindiğimiz tarih alanındaki eserlere ek olarak en önemli eseri sayılan Osmanlı Tarihi, Namık Kemal’in son kitabıdır. Mukaddime-i Celâl, Rüya, Magosa Mektubu, Bahar-i Daniş Mukaddimesi ise diğer eserleri arasında yer almaktadır. (Sançar, 1955:60-81)

Kara Bela oyununu, Magosa sürgününde kaleme almış ancak sahnelenmesini görememiştir. Tenkitçilere göre en zayıf oyundur. Dr. Rıza Nur, Namık Kemal’in bu oyununu zindanda ruhsal sıkıntı içindeyken, sıtma nöbetleri geçirdiği dönemlerde, maddi ve manevi çöküntüde olduğu zamanlarda yazdığını düşünmektedir. (Şehsuvaroğlu, 2003:68) Namık Kemal’e

göre yenilik kavramı sadece edebiyat alanında olamaz. Değişim ve dönüşüm ona göre şarttır. Bu düşüncesini şu sözlerle ifade etmektedir; “*yeniliğin şanından olan insan düşünüsünün olağan akışına engel olamaz*”. Ayrıca geleneklerin kural olarak görülmesine de karşı çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu’nun iç meseleleri, Avrupalı devletler ile mevcut savaşlar ve 19. yy’ın genel tablosu hakkında yüz civarında makalesi bulunmaktadır. Yalnızca bu makaleleri iyi niyetli olduğu bilindiği halde hükümet çevrelerince hoş karşılanmamıştır. (Kurdakul, 1991:48-71)

Bu çalışmanın amacı, eserlerinde, gazetelerinde ve tiyatro oyunlarında verdiği muhalif mesajlarla sürekli dikkat çeken ve saray tarafından tehdit olarak görülen Namık Kemal’in sürgün cezası alma nedenleri ve sürgüne gönderildikleri Gelibolu, Magosa ve Midilli’de karşılaştığı sorunlar ve bunlara bulduğu çözümleri gün ışığına çıkarmaktır. Çalışmada arşiv belgeleri ve çeşitli kaynaklar kullanılmıştır. Namık Kemal’in sürgünlerde kızına ve arkadaşlarına yazdığı mektuplar ise o günlerde neler yaşandığına ışık tutması açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

1. SÜRGÜN DÖNEMLERİ

Osmanlı Devletinde sürgün cezası bir yerden başka bir yere zorla göç ettirilmektir. Osmanlı’nın eski dönemlerinde sürgün kelimesi yerine belgelerde karşımıza sıkça çıkan nefy, inhâ, iclâ, teb’id, nefy ü irsâl gibi kelimeler kullanılmıştır. Osmanlı Devleti sürgün cezasını kendi içinde süreli-süresiz ve gönüllü-gönülsüz şeklinde sınıflandırmıştır. Bu cezaya çarptırılanlar müslim ve gayrimüslim olarak bir ayrıma tabi tutulmamış, devlete olan borçları varsa önce onlar tahsil edilerek daha sonra sürgüne yollanmışlardır. Osmanlı Devletinde sürgün edilecekler suçlarına göre üç gruba ayrılmıştır. Birinci olarak başkentte görev yapan yetkili memurların yönetime muhalif olmaları nedeniyle zararlı oldukları düşünülerek yapılan merkezden uzaklaştırmadır. İkincisi, köy ve şehirlerde halkın huzurunu kaçıran kişileri, onları aralarında barındırmak istemeyen halkın isteği doğrultusunda uzaklaştırmak. Üçüncüsü ise yeni fethedilen yerlere yeni göç dalgaları oluşturarak o bölgeyi Türkleştirmektir. (Acehan, 2008:13-16)

Namık Kemal’in sürgünlük hayatı ilk olarak, Yeni Osmanlı hareketinin haber alınmasıyla 1867’de Erzurum’a vali yardımcısı olması ile başlamaktadır. Aynı anda arkadaşlarından Ali Suavi Kastamonu’ya, Ziya Paşa ise Kıbrıs’a sürgün edilmiştir. Fakat bir süre bekledikten sonra sürgün yerlerine gitmeyip yukarıda da bahsi geçtiği üzere Paris’e kaçtılar. (Tiken, 2011: 97)

1.1 Gelibolu Sürgünlüğü

Mahmud Nedim Paşa’nın sadrazamlığı dönemine rastlayan zamanlarda Namık Kemal ve arkadaşları Nuri Reşat ve Ebuzziya Tevfik Bey ile

birlikte İbret Gazetesini çıkarmışlardır. Namık Kemal 1872’de ilk sayısını çıkardığı bu gazetede hayatının en önemli yazılarını yazmıştır. Mahmud Nedim Paşa, kaleme alınan makalelerden biri olan “Garaz Marazdır” ı bahane göstererek İbret Gazetesini 19. sayısına geldiğinde kapatmış ve Namık Kemal’i Gelibolu’ya mutasarrıf olarak atamıştır. Ancak atanmasından sonra dahi İstanbul’daki gazetecilik faaliyetlerini bırakmamıştır. Gelibolu’ya gitmek istemeyen Namık Kemali dönemin Zaptiye Nazırı Alyanak Mustafa Paşa devamlı olarak gitmesi konusunda sıkıştırmıştır. O dönem sadrazam değişikliği yaşanmış yeni sadrazam Mithat Paşa olmuştur. Ancak o da Namık Kemal ve kendisiyle birlikte sürgün cezası yiyen arkadaşı Ebuzziya Tevfik’in derhal Gelibolu’ya gitmesini istemiştir. 26 Eylül 1872’de Gelibolu’ya inen iki arkadaşın yaptıkları ilk iş Yazıcızade Mehmed Efendi’nin türbesini ziyaret etmek olmuştur. (Sütçü, 2013:4-8)

Namık Kemal’e yazı ve idari faaliyetlerini devam ettirmesi için hükümet dairesi tahsis edilmiş, Namık Kemal çalışmalarını buralarda yürütmüştür. İkamet ettiği yer ise Mevlevî Tekkesi Şeyhi Hüsametdin Efendi’ye ait olan kırk odalı, üç kanatlı ve denize karşı bir konaktır. (Çakır, 2004:308)

Namık Kemal ve Arkadaşları Gelibolu’da

Kaynak: <https://www.canakkaletravel.com/yazi/namik-kemal-surgune-giderken-once-canakkalede-hapsedildi.html>

İstanbul’dan Gelibolu’ya gelirken İbret Gazetesinin yayınlanmasına devam edilmesi için izin almış ve 30 Eylül 1872 günü 20. sayısından itibaren gazete yayın hayatına devam etmiştir. Gelibolu’dan imzasız ve isimsiz olarak gönderdiği ilk yazı “İfade-i Meram İbret’in Tekrar Neşri”-dir. Namık Kemal bu yazısında gazetenin kapatılmasının haksız olduğunu vurgulamıştır. Düzenli bir şekilde İbret Gazetesine ve Diyojen ile arkadaşı Ebuzziya Tevfik’in çıkardığı Hadika gazetelerine isimsiz ve imzasız yazı-

lar göndermiştir. İbret Gazetesinde yayınladığı isimli ve isimsiz yazılarında özellikle devlet ve millet kavramları, Avrupalı devletlerin doğu meselesine bakışı, memurların eğitimi, askerlik gibi çeşitli meseleler üzerinde durmuştur. (Sütçü, 2013:1717) Namık Kemal'in Gelibolu Demiryolu meselesiyle de özellikle ilgilenmiştir. Bunun sebeplerinden biri ise ilk olarak Gelibolu'ya bir istasyon yapıldığında Dedeoğlu'na liman yapma ihtiyacı olmayacak ve milyonlarca altın zarar görmeyecek, savaş zamanlarında düşmanın sahilden içeriye doğru girmesine mani olunabilecek, en çok buğday ihracatı yapılması hasebiyle ticaret canlanacak ve yeni bir İstanbul yaratılarak Rumeli ve Anadolu'nun ticareti kalkınacaktı. Arkadaşı Ebuzziya Tevfik, gazetesinde yayınladığı bir yazıda Namık Kemal'in bu düşüncesine destek verdiği görülmüştür. Eğer onun önerisi gerçekleşseydi Avrupa'yı Asya'ya bağlayan yolun tüm yükü İstanbul üzerinde olmayıp Gelibolu bu yükün hem zahmetine hem de faydalarına ortak olacağını ve bölgenin daha çok gelişme imkânı bulacağını söylemiştir. (Çakır, 2004:304-305) Namık Kemal Gelibolu ile ilgili en dikkat çeken yazısı "Rumeli Demiryolunun Akdeniz'le olan Münasebatına Dair Bazı Mütalaât" olmuştur. Bu yazıda Gelibolu Limanının demiryolu ile buluşmasının faydaları ve gerekliliği hususundan bahsedilmiştir. (Sütçü, 2013:1718)

Namık Kemal Gelibolu'da edebi ve idare faaliyetlerini devam ettirdiği sırada İstanbul'da sadrazam değişikliği meydana gelmiş, Mithad Paşa yerine Mütercim Rüştü Paşa sadrazamlık görevine getirilmiştir. Bu sırada da Gelibolu'da kuduz köpek vakası yaşanmıştır. Kuduz bir köpeğin bir kadını ve çocuğunu ısırmasıyla ikisi de kudurmuş, halkın bu köpeği öldürmesine rağmen kuduz mikrobi diğer köpeklerle de bulaşmıştır. Namık Kemal ise erkek ve dişi köpekleri birbirinden ayırarak erkek köpekleri Galata Burnu'na dişi köpekleri ise Lapseki'ye göndermiştir. Vali Kayserili Ahmet Paşa halkın rahatsızlığı ve dedikodusunu sadrazama bildirmiş ancak cevap alamamıştır. Bunun üzerine padişahın annesine mektup yazarak Namık Kemal'in Gelibolu Mutasarrıflığı'na son verdirmiştir. Bu azlin arkasında yatan gerçek sebebin valinin öfkesi, köpek sürgünü ve Namık Kemal'in kurulu düzene müdahalesi olarak yorumlanmıştır. Mutasarrıflıktan azledilen Namık Kemal'in yerine Biga Mutasarrıfı Asım Bey atanmıştır. Namık Kemal, resmi nakil işinin uzaması ve İstanbul'da çetin geçen kış nedeniyle gecikmeli olarak 28 Aralık 1872'de İstanbul'a dönebilmiştir. (Çakır, 2004:311-314)

1.2. Magosa (Kıbrıs) Sürgünlüğü

Namık Kemal İstanbul'a döndükten sonra o sırada geçici süreliğine kapatılan İbret ve Hadika Gazeteleri ile ilgilenmemiş, Gelibolu'da yazdığı Vatan Yahut Silistre oyununu bitirmiştir. 1 Nisan 1873'de Gedikpaşa Tiyatrosunda sahnelenen oyunda halk coşku seline kapılmış, duygusal anlar yaşanmış ve bu coşku ile halk tezahüratlar eşliğinde "*Kemal Bey Çok Yaşa*" diyerek bağırılmışlardır. Bu olanlar üzerine Namık Kemal'in arkadaşı

Nuri Bey'in yazdığı bir makalesinde halkın oyuna olan ilgisinden bahsetmiş ve dikkat çeken bu durum sebebiyle İbret Gazetesi kapatılmıştır. 6 Nisan 1873'te tiyatro ile ilgili bazı meseleleri konuşmak üzere Güllü Agop Tiyatrosu'na giden Namık Kemal ve Nuri Bey Zaptiye Müşirliğine alınarak hapishaneye gönderilmişlerdir. (Aydoğan, 2003:17-22) Ardından Sultan Abdülâziz'in 10 Nisan 1873 tarihli fermanı ile Magosa'da kalebent edilmek üzere Kıbrıs adasına sürgün edilmiştir. (Ekrem, 1930:50)

Hangi sebepten suçlandıklarını bilmeyen Namık Kemal ve Nuri Bey kendileri için hazırlanan özel bir vapurla İstanbul'dan Kıbrıs'a doğru giderlerken yolda görevli Binbaşı Bahri Bey'den suçlarını öğrenmişlerdir. Sürgün cezası almalarının sebebinin gazetecilik ve zararlı yayın olduğu kendilerine bildirilmiştir. (Aydoğan, 2003:17) Namık Kemal, Magosa'ya gittikten sonra ilk zamanlar topçu binasının bodrum katında hapis yaşamı sürdürmüştür. Daha sonra Kıbrıs Mutasarrıfı Veysi Paşa'nın oğlu Zeynelabidin Reşit Bey'in alakasıyla kaldığı yer değiştirilerek gezme, ve İstanbul ile mektuplaşma imkanına kavuşmuştur. Bir mektubunda Magosa'daki ilk gününü şu satırlarla anlatmıştır. *“Magosa'ya yarım saat kala güneş battı. Buranın batısı dağlar, ormanlar içinde bulunduğundan, şafağın bin türlü karanlık renkler içinde görünüşü o denli semavi idi ki eğer Küçükusu'da şevk ve muhabbet aleminde öyle bir gruba rastlasaydım, elimde olmadan saatlerce ağlardım. Bulunduğum durumda ise gözlerime çarpan manzara gün gönlümü hiç etkilemedi. Kafamda aşağı yukarı meydana gelen düşünce, 'işte güneş batıyor; yarın yine doğar' kaba düşünceden başka bir şey değildi...”* Sürgün zamanları ilerledikçe yalnızlık hissinin çöktüğünü mektuplarından anlamaktayız. İlk günlerdeki iyi halleri neredeyse hemen hemen kaybolmaktadır. Der ki; *“...Heyhat.. Off. Fena halde sıkıldım. Dur biraz ağlayayım da, mektubun cevabına ondan sonra devam edeyim.”* Namık Kemal yine de ruh sağlığını elinden geldiği kadar korumuş ve çoğu eserlerini yazmayı başarabilmiştir. (Kurdakul, 1991:19-20)

Magosa'nın kendisi için kötü bir sürgün yeri olduğunu mektubunda *“Pencereden bakıp da sahrâlar dolu harâbelerini, dağlar parçalanmışçasına taş yığınlarını gördükçe, Sûr-ı İsrâfil çalınmış, fakat ben işitmemişim zannediyorum”* diyerek oradaki evleri mezara, içindeki insanları ölüye ve kıyafetlerini ise kefene benzeterek ne denli olumsuz şartlarda bulunduğu dikkat çekmiştir. İklim ve doğa koşullarının zorluğu, halkın pahalılıkla mücadele içinde olduğu ve arpa bile zor bulduklarını ifade etmiştir. Namık Kemal mektuplarında bahsettiği birçok olumsuz durumlardan sonra sürünge ve böceklerin çokluğuna değinmiş, fare ve pirelerin sınırsız sayıda olduğunu söylemiştir. Mektuplardaki ifadelerine bakılırsa son olarak Kıbrıs'ta kayda değer bir madenin bulunmadığını taş ve kaya yığınının oluşan bir yer olduğunu, kendisinin buraya gönderilerek diri diri mezara gömüldüğünü söylemiştir. (Aydoğan, 2003:17-22)

Namık Kemal'in Magosa'da Daimi İkamet Ettiği Ev

Kaynak: Taha Toros Arşivi

Namık Kemal, arkadaşı Ebuzziya Tevfik Efendi'ye dört adet mektup yazmıştır. 6 Haziran 1873'de yazdığı mektubunda “*Magosa'ya ulaştığını, mezardan farkı olmayan bir odaya tıklandığını*” söylemiştir. İkincisinde ise, artık çalışmaya başladığını, Akif Bey isimli oyununu bitirdiğini belirtmiş ve dostuna bir de şiir göndermiştir. İlginç olanı ise üçüncü mektubudur. Nedeni ise arkadaşı Ebuzziya Efendi, Namık Kemal'e kırgınlığını belirtmiş olmalı ki Namık Kemal, arkadaşından kırgınlıkları bırakıp kendisine mektup yazmasını istemiştir. 1875 tarihli son mektuba gelince, burada Ebuzziya'nın yazdığı bir eser hakkında isminin çok kapsamlı olduğunu ve sadeleştirmesi gerektiğini söylemiş, ve ona mütevazî olmasını söylemiştir. Ayrıca mektupta kendi tabiriyle hadsiz yazarlardan Ahmet Mithad ile Ali Suavi'yi söylemesi ilgi çekicidir. (Karaca, 2011:267)

Namık Kemal mektuplarında Kıbrıs hakkındaki olumsuz söylemlerinin aksine olumlu yönden de izlenimlerini aktarmıştır. Kızına yazdığı bir mektupta “*Ben burada o kadar rahattayım ki tarif edemem. Her akşam denize giriyorum; Magosa'da bir koca liman var; beyaz kum içinde. İnsan, Unkapı'ndan Galata'ya kadar bir (yer) gidiyor, yine deniz, boğazına kadar çıkmıyor. Hele bilsen, o beyaz kum, suyun içinde ne güzel görünüyor. Tıpkı tıpkısına, sizin İstanbul hanımefendilerinin yaşmak altında parlayan çehreleri gibi*” demiştir. (Tansel, 1967:288) Namık Kemal'in mektupları genellikle incelemeye alınmıştır. Arşivde rastlanan 20 Recep 1292 (22 Ağustos 1875) tarihli bir belgeye göre Namık Kemal'in mektupları incelenerek, zararlı olarak görülenler Bab-ı Ali'ye gönderilmiştir. (BOA, Mühimme Defterleri, 478:78)

Kıbrıs sürgünlüğü Namık Kemal'in yazı hayatında en önemli eserlerini verdiği zaman dilimi olmuştur. Bu eserler arasında; Gülnihal, Akif Bey, Zavallı Çocuk, Kara Bela, Celâleddin Harzemşah, Silistre Muhasarası, Kaniye, Nevruz Beyin Tercüme-i Hâli, Rüya, İntibah, Tahrir-i Harabât, Takib-i Harabât, İrfan Paşa'ya Mektub, Mes Prisons Muâhazesi, İslâm Tarihi, Bahâr-ı Dâniş Tercümesi ve Mukaddimesi bulunmaktadır. Ayrıca bu süre zarfında İstanbul'daki yakınları ve arkadaşlarına gönderdiği mektupların edebi muhtevasının yüksek olduğunu söylemek mümkündür. (Gürel, Çelik, 2018:2225) Özellikle Rüya eseri, sürgün psikolojisini yansıtmaya bağlamında farklı bir yapıdadır. Sürgünde hayal edilen özgürlük rüyalarının edebi yolla aktarılmasında son derece önemli bir eserdir. Bu eserde geçen ifadeler aslında şahsi özgürlük adı altında topyekûn bir özgürlüğün arayışında olduğu anlatılmaktadır. (Tiken, 2011:101-102)

Magosa'daki hayatı sıkıntıyla geçen Namık Kemal, Veliaht V. Murad ve kendi babası tarafından desteklenmiştir. Hatta mektuplarından birinde kendisine Veliaht V. Murad'ın 50 altın gönderdiği fakat eline ulaşamamasının sebebi ona göre babasıdır. Babası Mustafa Asım Bey bu duruma çok üzülmüş ve oğluna kendisini aklama gayreti göstermiştir. Buradaki sorun Veliaht V. Murad'ın para gönderirken aracı olarak kullandığı kişilerdir. Bunlardan biri Namık Kemal'in üvey dayısı Mahir Bey, diğeri ise Veliaht'ın lalası "Kırk Yalan" lakaplı Topal Süleyman Ağa'dır. Sadece 50 altın değil veliahtın her ay düzenli olarak gönderdiği paralar, Namık Kemal'e hep eksik ulaşmıştır. (Ayvazoğlu, 2011:38-39)

Sürgünde bulunan diğer arkadaşları kendisinden daha zor durumdaydılar. Mektuplardan birinde et yemeyi unuttuklarını, sadece işkembe yiyebildiklerini aktarmışlardır. Namık Kemal ise bu duruma çok üzülmüş elinden gelen yardımı onlardan esirgememiştir. Hatta öyle ki Tasvir-i Efkâr gazetesini satın parasını Akka'da sürgünde olan arkadaşlarına göndermeyi istemiş fakat yapamamıştır. Namık Kemal'in suçlu olmadığı halde, Magosa'da otuz sekiz ay süren sürgün hayatının onu yıprattığı ve ruhsal olarak derin hasarlar açtığı mektuplarından anlaşılmaktadır. Edebiyat aracılığı ile sıkıntılarını hafifletmeye çalışmış, düşüncelerini halk ile paylaşmış, bu durum ona bir nebze moral sağlamıştır. Namık Kemal'in tek amacı vatanın ve milletin selamete ermesidir. Tüm hayatını, çalışmalarını ve eserlerini bu doğrultuda yaşamış ve meydana getirmiştir. (Aydoğan, 2003:25-27)

1.3. Midilli Sürgünlüğü

Sultan Abdülaziz tahttan indirilip yerine V. Murad tahta getirilmiştir. Magosa'da iken Namık Kemal'in her zaman destekçisi olan V. Murad 30 Mayıs 1876'da genel af çıkartmış ve bu afı yararlanan Namık Kemal ve arkadaşları İstanbul'a dönmüşlerdir. V. Murad akli dengesinin yetersizliği nedeniyle tahttan indirilip yerine 31 Ağustos 1876'da II. Abdülhamid ge-

tirilmiştir. Namık Kemal, II. Abdülhamid tarafından Şûrâ-yı Devlet üyeliğine getirilmiş, Kanuni Esasi Komisyonuna üye seçilmiştir. (Özer, 2019:8) Meşrutî bir anayasayı benimseyen ve yüzden fazla madde içeren bu anayasaya II. Abdülhamid tarafından “..zabitanın soruşturma sonucu, hükûmetin güven ve huzurunu bozdukları ortaya çıkan kişilerin sürgün edilmesi yetkisinin padişaha verilmesi kararını belirleyen 113. maddesinin konması istenmiştir.” Böylesine olağanüstü bir yetkinin anayasayı formalite haline getireceğini Diyojen Gazetesi sahibi Teodor Kasap öngörmüş, ancak Namık Kemal ve arkadaşları farkedememişlerdir. (Kurdakul, 1991:22) 1876’da ilan edilen Kanuni Esasi’yi kutlamak için Mithad Paşa’nın konağının önünde sevinç gösterileri yapan halk sloganlar atmış ve Namık Kemal’in vatan sevgisi üzerine şiirler okumuştur. Bu durum II. Abdülhamid’i endişelendirmiş ve Sadrazam Mithad Paşa’ya Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın sürgüne gönderilmesi emredilmiştir. Kendisine verilen jurnallere istinaden Mithad Paşa’yı görevden alan II. Abdülhamid, Namık Kemal’i ise hapse attırmıştır. Buna gerekçe olarak ise bir toplulukta Namık Kemal’in “Bâde arak tükendi sâkî müselles/Eş’şey’ü lâ yüsennâ illâ vekadyüselles” beytini okuması öne sürülmüştür. Beyitten iki padişah tahttan indirilirse üçüncüsü de indirilir anlamını çıkarmışlardır. Ancak soruşturmalar sonucunda sultanın emriyle önce Girit Adasına daha sonra Namık Kemal’in isteğiyle Midilli’ye gönderilmiştir. (Özer, 2019:9)

Namık Kemal’e Midilli’ye gittikten sonra iki buçuk yıl süreyle herhangi bir görev verilmemiştir. Bu sürenin ardından ise kendisine 3 Muharrem 1297 (17 Aralık 1879) tarihli Midilli Mutasarrıflığı tezkeresi verilmiştir. (BOA, Yıldız Esas Evrakı, 72:13) Namık Kemal bunun üzerine, kendisine memuriyet verilmesi dolayısı ile padişaha 10 gün sonra teşekkür arızası sunmuştur. (BOA, Yıldız Esas Evrakı, 40:75) Manastırlı Rifat Bey’e 20 Ağustos 1877 tarihli bir mektupta *“burası Cennetten ayrılmış da âdem olanları İstikbal için yeryüzüne inmiş zannolunacak kadar güzel bir yer. Yalnız bir fenalık var; ahlâkımı bozacak; meğer devlete hiçbir hizmet etmeden maaş almak ne tatlı bir şey imiş”* demiştir. Namık Kemal’in Midilli’de yazdığı gazellerin büyük bir kısmı Osmanlı-Rus Savaşlarını konu almıştır. Bu gazellerden bazıları “Vaveyla”, “Murabba”, “Bir Muhacir Kızının İstimdadı” ve “Lâzımsa” isimli eserlerdir. (Abdullah, 1955:62-68) Midilli Mutasarrıflığı görevi süresince yalnızca idari işlerle meşgul olan Namık Kemal, bu sebeple edebiyata çok fazla vakit ayıramamıştır. Bu durumu Recaizade Mahmut Ekrem’e yazdığı bir mektubunda “Hiçbir şey yazmıyorum veya tabî-i sahihiyle, memuriyet hasebiyle evrâk-ı resmiye yazıyorum.” diyerek ifade etmiştir. Namık Kemal, Midilli sorunlarıyla ilgili mektuplarını genellikle, padişaha, Cezayir-i Bahr-ı Sefid Valiliğine, Erzurumlu Said Paşa’ya, Agah Efendi’ye, Bahriye Nezaretine ve diğer bazı resmi daire ve kişilere yazmıştır. Bu sorunlardan kısaca bahsedecek

olur isek; İlk olarak tütün kaçakçılığı meselesidir. Kızı Feride Hanım’a 26 Mart 1880’de bir mektup yazmış ve orada “Koyun adasının halkı tek mil tütün kaçakçısı... Bizim de tütün kaçakçısı tutmakta meziyetimiz var; hele ünümüz ayyuka çıkmış.” diyerek tütün kaçakçılığı meseleden kızına da bahsetmiştir. (Karaca, 2011:279) Diğer bir sorun ise Rum ve İtalyan balıkçılar arasında ki çatışmadır. İtalyan Sefiri’nin Bab-ı Ali’ye başvurusu üzerine Namık Kemal ile ilgili yapılan tahkikat sonucu 7 Şubat 1881’de 15 gün süre ile görevden azledilmiştir. (BOA, Y.E.E, 40:82) Tansel’in mektuplarda bizlere yansıttığı bir başka sorun Namık Kemal ile ilgili şikayetlerdir. Bu şikayetler Namık Kemal’in Şair Mabeyinci Emin Bey’e 1882’de yazdığı mektupta şöyle geçmektedir. “*Rivayete göre ben burada bir tiyatro yapmışım. O tiyatrodaki kendi eserlerimi oynatmış, memurun maaşından yüzde on ya da beş tutarında ücret keserek tiyatronun ikmâlâtına tahsis etmişim. Hatta sarhoş olup locanın birinde devrilmişim! Şevketmeâb Efendimiz’in elbette asdikâdan bendeleri vardır. Onlardan birini gönderirler. Midilli’de tiyatro var mıdır; memur maaşlarından, tekâüd sandığından başka bir bahane ile para kesiliyor mu; Kemal locada veya tiyatrodaki devrilir takımdan mıdır; buraları pek güzel, pek kolayca soruşturabilirler*” diyerek kendisini savunmuştur. Diğer sorunlar ise kısaca Bahriye Nezareti ile yaşanan Eser-i Nushet adlı vapurun geçici süreliğine Sakız’a verilmesi ve Girit meselesidir. (Karaca, 2011:280-281)

Namık Kemal, Girit Adasında valilik görevlerinde bulunan olan Fotiyada Paşa ve Samih Paşa’ları hiddetle eleştirmiş, onları Müslümanları göç etmeye zorlamakla suçlamıştır. Namık Kemal’e göre padişahın buraya Müslüman bir vali ve Hristiyan unsurdan danışman ataması daha uygun olacaktır. Bu valiler halkı bıktırmış ve adadaki Müslüman halk çareyi orayı terk etmekte bulmuştur. Burada şuna dikkat çekilmektedir; 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşının yenilgiyle sonuçlanması ve batılı güçlerin talebi ile gerçekleşen 1878 Berlin Konferansı sonucunda Osmanlı toprakları işgale uğrayarak adalar ise zayıf yöneticilerin eline düşmüştür. Namık Kemal’e göre bütün bu olan olayların sorumlusu Fotiyada Paşa’dır. Nitekim 1885’te görevden alınmıştır. Müslüman halk adada toprakların üçte ikisine sahip iken Avrupa’dan gelen haberlerde Girit’in Hristiyan mülkü olduğu söylenmektedir. Bu yalan haberler Namık Kemal’i epey rahatsız etmiştir. (Bilge, 2011:68) Saray ile haberleşmesinin kolaylaşması için kendisine telgraf şifresi verilen Namık Kemal, Celaleddin Harzemşah isimli tiyatro oyununu padişaha sunduğu ve beğenildiği için ise üla evvel rütbesine yükseltilmiştir. (Özer, 2019:8) Bunun üzerine kendisine Osmanlı nişanı verilmiş, akabinde Namık Kemal, 30 Ramazan 1300 (4 Ağustos 1883) tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre II. Abdulhamid’e teşekkür arzısı sunmuştur. (BOA, Y.E.E, 40:71) Midilli’de yedi yıl görev yapan Namık Kemal müslim ve gayrimüslim çocukların birlikte okuduğu okullar yaparak eğiti-

me verdiği önemi göstermiştir. Midilli'deki icraatlarından rahatsız olan ve çıkarları zedelenen bazı kesimlerin şikayetleri yüzünden, (Özer, 2019:9) 10 Rebiulevvel 1298 (10 Şubat 1881) tarihli ve 486-44 numaralı Başbakanlık Osmanlı Arşivi Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme evrakına istinaden Rodos Mutasarrıflığı'na becayişi onaylanmıştır. (BOA, M.D.486:44) Namık Kemal'e, Rodos'un bazı köylerinde irtidatları önlemek adına uzak köylere cami ve mescid yaptırması için izin verilmiş, Namık Kemal ise buna istinaden 29 Rabiulevvel 1302 tarihinde II. Abdülhamid'e teşekkür arzısı sunmuştur. (BOA, Y.E.E, 40:76)

Rodos Mutasarrıflığı dönemindeki mektuplarında, adanın toplumsal ve siyasi sorunları üzerine yönelmiş, bütçe açığı, memur maaşlarının düzensiz ödenmesi, nüfus sayımıyla ilgili sorunlara değinmiştir. Ayrıca mektup, Rodos'un Hristiyanlaşma ve Yunanistan'a iltihakı ile ilgili yapılması lazım gelenler, makine ile sünger avcılığı gibi hususları kapsamaktadır. Becayış yaptığı Ağâh Efendi'ye Midilli'nin sorunlarını içeren bir mektup göndermiştir. (Karaca, 2011:285-286) Ayrıca sünger avcılığı ile ilgili olayı doğrulayan ve Osmanlı arşivinde bulunan 15 Muharrem 1308 (21 Eylül 1888) tarihli belgeye göre, Sakız adasında sünger tutmakta olan bir yunan gemisi bu işten men edilmiştir. Kalimnos adasında sünger avlayan iki yunanlı kayıkçının kavga etmeleri sonucunda hapse atılmış olması üzerine, Yunan Büyükelçisi duruma müdahale edip onları koruması ve Sakız Adası Mutasarrıfı olan Namık Kemal'in vermiş olduğu kararın tersine hareket edilere kayıkların sahiplerine verilmesi ve eğer ki bu olay Sakız Adası Mutasarrıfı tarafından verilen kaararın tersi olduğu kanıtlanırsa büyükelçinin azledilecek olması vilayete bildirilmiştir. (BOA, Y.A.H.U.S, 217:47)

Üç yıl süreyle kaldığı Rodos Adasında konsoloslardan bir kişinin evine yapılan baskınlarda çıkan olaylar sonucunda Sakız Adası'na gönderilmiştir. (Özer, 2019:8) Rodos ve Sakız adasında geçirdiği zamanlarda çoğunlukla tarih yazımı çalışmasına başlamıştır. Osmanlı Tarihi eserini yazmaya başlamış ve Sakız adasında bitirmeye özen göstermiştir. Tarihe duyduğu ilgi diğer eserlerinin kurgularında da hissedilmektedir. Sağlığı gittikçe bozulması neticesinde Osmanlı Tarihi eserini tamamlayamamıştır. (Tiken, 2011:103) Namık Kemal, 13 Mart 1885'te damadı Rıfat Bey'e yazdığı mektupta *"Bizim tarih pekâlâ gidiyor. Bu akşam Murad-ı Sâni'yi bitirdim. Hisap ettim yazdıklarımı bastırmam lazım gelse, Hoca Tarihi kadar iki cilt olur; mamefih tashihinde daha tevessü edecektir. Bir çok kitaplar ısmarladım... Bir de Mukaddime'm var ki, birkaç yüz sayfa olur. Anı da yazacağım."* demıştır. (Karaca, 2011:286)

Rodos'ta düzenlenen sağlığı Sakız Adasında yeniden bozulan Namık Kemal, 2 Aralık 1888'de kırk sekiz yaşındayken vefat etmiştir. Cenazesi, II. Abdülhamid'in emri ile Gelibolu'ya nakledilmiş ve daha sonra şehzade Süleyman Paşa'nın Bolayır'daki türbesinin yanına defnedilmiştir. (Özer,

2019:8-9) Ölümünde 14 yıl sonra 16 Safer 1320 (25 Mayıs 1902) yılında, yasaklanan tüm eserlerinin yanı sıra Hadikat'ül Udeba eserinin de imhası gerektiği arşiv belgelerinde yerini almıştır. (BOA, M.K., 628:7)

Namık Kemal'in Mezarı

SONUÇ

Aydınlanma felsefesi ile tanışan Namık Kemal, ilk bilgilenme zamanlarının kısıtlı olanakları arasında gittiği Fransa'da felsefe , edebiyat, sosyoloji, hukuk ve ekonomi alanında kendini geliştirme fırsatları edinmiştir. Avrupa'da görüp etkilendiği hürriyet ve demokrasi hayalini kurmuş Osmanlı Devleti'nde ise 19.yy'ın ikinci yarısında, batılılaşma reformları hayata geçirilmeye devam ederken, Namık Kemal'in burada demokrasiyi savunması, batılılaşma ve özgürlük için çaba göstermesi ve bu uğurda yayınladığı gazeteler, makaleler, çeşitli oyunlar ve diğer eserlerinin içeriği nedeniyle hayatının sürgünlerle geçirmesine neden olmuştur. Mutasarrıf göreviyle çeşitli yerlerde bulunmuş, buralarda da vatana hizmet için duyduğu şevk azalmamış, aksine daha da artmıştır. Şartlar ne kadar zor olsa bile bu durum onun azmini kuvvetlendirmiştir. Gittiği yerlerde eğitime özel olarak önem vermiştir. Bu uğurda halka sesini duyurabilmek için gazeteler çıkarmış, arkadaşlarıyla birlikte Yeni Osmanlı Hareketine katılmış ve birçok eser ortaya koymuştur. Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın içinde bulunduğu seviyeye taşımak istemiş ve bunun için uğraşmıştır. Muhalif bir Osmanlı aydını kimliği ortaya koyarak, yeni Osmanlılar cemiyetinin faaliyetleri doğrultusunda hareket etmiştir. Gelibolu'da iken özellikle demiryolu meselesi üzerinde durmuş, kuduz köpek vakası bahane edilerek ise oradaki görevinden azledilmiştir. Daha sonra Sultan Abdülaziz'in emriyle kalebind edilmek üzere Magosa (Kıbrıs)'a sürgün edilen Namık

Kemal hayatının en zor günlerini orada yaşamakla beraber bu kötü durumu bir yerde fırsata çevirerek çoğu eserlerini burada meydana getirme imkânı bulmuştur. Gelibolu’da yazmaya başladığı “Vatan Yahut Silistre” oyununu da Magosa’da bitirmiştir. Sıra Midilli sürgünlüğüne geldiğinde ise orada da tütün kaçakçılığı ve Girit meselesi gibi sorunlarla uğraşmış ve müslim ile gayrimüslim çocukların bir arada okuyabileceği okullar yaptırarak eğitime verdiği önemi göstermiştir. Yedi yıllık Midilli sürgünlüğünün ardından çıkarları zedelenen kesimler yüzünden Agâh Efendi ile becayışı yapılan Namık Kemal, Rodos Adası’na gönderilmiştir. Rodos’ta ilgilendiği meseleler ise çoğunlukla idari işler olmuştur. Namık Kemal Osmanlı Tarihi ile ilgili eserini burada tamamlamaya çalışmıştır. Sürgün hayatının en zor geçtiği dönem mektuplarına yansıdığına göre Magosa’da geçirdiği zamanlardır. Zindanda aylarca hapsedilmesi, ikamet ettiği ev ve Magosa’nın iklim koşulları Namık Kemal’i oldukça zorlamıştır. Sonuç olarak yurdun bir köşesinden diğerine sürgünlerle bir hayat süren Namık Kemal, çalışarak ve eserler ortaya koyarak modern Osmanlı’nın inşası için elinden gelen gayreti göstermiştir.

KAYNAKÇA

- BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı, 478:78
- BOA, Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı, 486:44
- BOA, Maarif Nezareti Mektubî Kalemi, 628:7
- BOA, Yıldız Sadaret Hususi Evrakı, 217:47
- BOA, Yıldız Esas Evrakı, 72:13
- BOA, Yıldız Esas Evrakı, 40:76
- BOA, Yıldız Esas Evrakı, 40:71
- BOA, Yıldız Esas Evrakı, 40:82
- Abdullah, F. (1955). Namık Kemal'in Midilli'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler, *Türkiyat Mecmuası*, 12:62-68
- Akgün, Ö.F. (2006). Namık Kemal, TDV İslam Ansiklopedisi, (32). İstanbul
- Aydoğan, B. (2003). Namık Kemal'in Magosa Sürgünlüğü, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, 2:17-22
- Ayvazoglu, B. (2011). Namık Kemal, Babası, Oğlu ve Torunu, (1) T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, Editörler: Turan K., Orhan Kemal T.
- Çakır, Ö. (2004). Namık Kemal'in Gelibolu Günleri, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi, 2:308-314
- Ekrem, A. (1930) Namık Kemal. (2). İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul.
- Ersözlü, M. https://www.academia.edu/36064495/N%C3%A2m%C4%B1k_Kemal
- Göçgün, Ö. (1987). Namık Kemal. (1). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara
- Gürel, Z., Çelik, M. (2018). Nâmik Kemâl'in Hayatı Sanatı Ve Eserleri Üzerine, *Knowledge – International Journal*, Vol. 28.7
- Karaca, A. (2011). Namık Kemal'in Mektupları, (1) T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara ,Editörler: Turan K., Orhan Kemal T.
- Kurdakul, Ş. (1991). Namık Kemal, Yaşamı, Sanatçı Kişiliği, Gazeteciliği, Oyun ve Eleştiri Yazarlığı ile Yapıtlarından Örnekler. (2). Altın Kitaplar Matbaası, İstanbul
- Özer, A. (2019). “Namık Kemal'in Mektuplarında Sosyal Ve Siyasi Meseleler”, Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karaman
- Polat, S. Erdoğan, M. (2020). “Namık Kemal'de Hürriyet Düşüncesi”, (Ed. Doç. Dr. Osman Alacahan, Doç. Dr. Sezai Öztaş), Namık Kemal, 403-406, Deren Ofset, Ankara
- Sançar, N. (1955). Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları, Türk

Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 2:60-81

Sütçü, T. (2013). Namık Kemal'in Yaşamında ve Eserlerinde Gelibolu, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 8:4-8

Şehsuvaroğlu. Y. (2003). Namık Kemal. (1). Alternatif Yayınları, Ankara

Tansel, F.A. (1967). Namık Kemal'in Husûsî Mektupları. (1). İstanbul ve Midilli Mektupları-I, Türk

Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Tiken, S. (2011). Sürgün, Edebiyat ve Nâmık Kemal. (1) T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, Editörler: Turan K., Orhan Kemal T.